

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, NO. 1254.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशः

TATTVACINTAMANI DIDHITI PRAKASA

BY
BHAVANANDA SIDDHANTAVAGISA
WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GURU CHARANA TARKADARSHANATIRTHA

Professor, Sanskrit College, Calcutta, and Lecturer, Calcutta University.

VOL. I. FASC. I.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Choudhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1910.

AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

*NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	...	...	15.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each	...	...	5	0	
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	14	6	
Aññeśvara Lochana.	...	...	2	0	
*Anu Āśhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	...	2	8	
Aphorisms of Sāndilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	...	...	1	0	
Āstasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3	12	
*Atharvāna Upanishad, Fasc. 4-5 @ /10/ each	...	...	1	4	
Atmatattviveka, Fasc. I. @ /10/ each	...	...	0	10	
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	3	2	
Avadāna Kalpalata, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-6 @ 1/ each	...	...	13	0	
Balaṁ Bhāṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	1	14	
Baudhāyanī Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	3	2	
*Bhāmatī, Fasc. 4-8 @ /10/ each	...	...	3	2	
Bhāṭṭī Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	4	6	
Baudhīyostatrasangraha (Tib. & Sans.)	...	...	2	0	
Brahma Sutra, Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	9	10	
Bṛhaddēvītā Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	2	8	
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	12		
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	2		
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	...	...	1	14	
Catadusani, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1	4	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/- each	...	...	8	0	
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	14	6	
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	3	2	
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-3 @ /10/	...	...	1	14	
Itasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	...	8	2	
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	36	14	
Ditto Vol. 4, Fasc. 7, @ 1/4/ each	...	...	1	4	
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	...	...	1	4	
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	...	...	8	12	
Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12-17 @ /10/ each	...	...	3	12	
Ditto Çāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	10	0	
Cri Bhāṣhyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1	14	
Dāna Kriyā kaumudi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1	4	
Gadadhara Paddhati Kālaśāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6	
Ditto Åchārasāraḥ Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	3	2	
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I. @ /10/ each	...	...	3	2	
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	...	2	8	
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	...	...	2	9	
Ditto Grihya Saṅgraha	...	...	0	10	
Haralata	...	...	1	14	
Karmapradip, Fasc. I	...	...	1	4	
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4	6	
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8	
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	...	17	8	
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	...	...	4	6	
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	...	6	14	
Mahā-bhāṣya-pradipdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III,	...	...			

ॐ नमो गणेशाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानखण्डे अनुमितिनिरूपणम् ।

प्रत्यक्षोपजीवकात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादि-
सम्भवादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

दीधितिः ।

ओं नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।

अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

अध्ययनभावनाभ्यां

सारं निर्णीय निखिलतन्वाणाम् ।

दीधितिमधिचिन्तामणि

तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥

परजुष्टनयान्निवर्त्तमाना

मननास्त्राद्युरसा विशुद्धं-बोधैः ।

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे

रघुनाथकविरपेतदोषा
कृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदम् ॥
न्यायमधीते सर्वं-
स्लनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत ।
अस्य तु किमपि रहस्यं
केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥
मान्यान् प्रणम्य विहिताङ्गलिरेष भूयो
भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।
दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य
भावावबोधविहितो न दुनोति दोषः ॥

दीधिति प्रकाशः ।

(१) नमस्कृत्य गुरुन् सर्वान् (२) निगृहं मणिदीधितौ ।

श्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशेन प्रकाश्यते ॥

“ॐ नम” इति “परमात्मने” सर्वोल्कृष्टायात्मने नमः ।
उल्कर्षश्च जगतः स्त्रिस्थितिलयकर्तृत्वम् । एकरूपस्य कथं
स्त्रियादिविचित्रकार्यकारित्वम् ? तत्र हेतुमाह “ओ”मिति ब्रह्म-

---

(१) श्रीगोविन्दपदास्त्रोजनखचन्द्रभौचवः ।

सञ्चरिष्णोस्तमस्यन्वेष्य मम सन्त्ववलम्बनम् ॥ इत्यधिकं ख पुस्तके ।

(२) सारं इति ग पुस्तके ।

अनुमितिनिरूपणम् ।

विष्णुशिवात्मकायेत्यर्थः । उँकारघटकैरकारोकारमकारैर्ब्रह्मादौनां प्रतिपादनात् । तस्य च नमस्त्वार्थताप्रयोजकं रूपान्तरमपि दर्शयति “सर्वे”ति “सर्वभूतानि” सर्वप्राणिनः “विष्टभ्य” अन्तर्यामितया स्वस्त्रकार्ये नियोज्य “परितिष्ठते” सते इत्यर्थः । अत्तर्यामिनो भगवतः प्रेरण्यैव सर्वप्राणिनां स्वस्त्रकार्ये प्रबृत्तिरिति भावः । विष्टभ्य धारणात्मकः संयोगविशेषः । भूतपदं मूर्त्तपरम् । अतएव “विश्वव्यापी विश्वशक्तिः पिनाकी”त्वत् विश्वशब्दो यावन्मूर्त्तवचन इत्याचार्याः । प्रयत्नवदीश्वरसंयोगस्यैव ब्रह्माखण्डादिपतनप्रतिबन्धकलात् । अतएव “द्यावा पृथिवी विष्टते तिष्ठत” इति शुतिरपि भगवत् संयोगस्य धारकत्वमाहेत्यपि वदन्ति । यत्तु आकाशं नेश्वरादतिरिच्यते इति मतानुसारेणदृतत्वं ईश्वरस्यैवाकाशतया भूतपदवाच्यत्वेन तत्रैव तत् प्रतियोगिक- संयोगभावात् । “अखण्डौ” नित्यौ आनन्दबोधौ यस्य तस्य इत्यर्थः । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे”ति शुतिरपि ब्रह्मस्तरूपावधारणपरा आनन्दविशिष्टस्य नित्यत्वं प्रतिपादयन्तौ विशेषणस्यानन्दस्य नित्यत्वं प्रतिपादयति । तथाच शुतिबलात् सिद्धे नित्यसुखे सुखत्वावान्तरजातिरेव पुण्यजन्यतावच्छेदकत्वेन कल्पयत इत्याशयः । अखण्डो दुःखासम्भिन्न आनन्दो यस्मादेवभूतोपासनात्मको बोधी यस्येति-वार्थः । यस्येति षष्ठ्यर्थी विषयता । “पूर्णाय” अप्रतिहतेच्छाय ॥ ननु सङ्गतिप्रदर्शनानुभाननिरूपणप्रतिज्ञयोः प्रयोजनाभावः, सङ्गत्यभिधानस्यैवोन्मत्तप्रलिपितत्वादिशंका-निरासप्रयोजनकत्वादृत आह “पूर्वापूरेति” ।

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे

दीधितिः ।

पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्यावधानाय
च सङ्गतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते
“प्रत्यक्ष”विद्यादि ।

दीधिति प्रकाशः ।

सङ्गतिप्रदर्शनस्य फलम् एकवाक्यताप्रतिपत्तिः । अनुमान-
निरूपणप्रतिज्ञायाः फलं शिष्यावधानमित्यर्थः । यत् प्रयोजन
वक्तुमवगम्य पूर्वग्रन्थे प्रबृत्तानान्तरेकवाक्यताज्ञानैवोक्तर-
ग्रन्थेऽपि तत् प्रयोजनवक्त्ताज्ञानेन प्रबृत्तिसम्भवादिति भावः ।
“अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्” इति जैमिनि-
स्मृ (१) । अत्रार्थैक्यादेतावन्मात्रे क्वते “भगोवां विभजतु”
“पूर्णं विभजत्वित्यनयो (२) विभागरूपार्थैक्यादतिव्याप्तिरतः
साकाङ्क्षेति । “विभागे” विच्छिद्यपाठे श्रोतुर्यदिपरस्यरार्था-
न्वयविषयिन्याकाङ्क्षा भवति । यथा घटमानयेत्यत्र घटमित्युक्ते
आनय, पश्य वेत्याकाङ्क्षा । एवमानयेत्युक्ते घटं पटं वेति
श्रोतुराकाङ्क्षा । “भगोवां विभजति”त्यस्य विच्छिद्य पाठे तु
नैवमाकाङ्क्षेति तदुग्रदासः । तावन्मात्रे च (३) “स्योनं ते सदनं

---

(१) अ २ या १ स्त्र ४६ अधि १४ । अर्थैक्यवादिति पाठः आनन्दाश्रस
सुद्वितन्यायमालायाम् ।

(२) विभजनमन्वत्वेन समृतयोरिति शेषः ।

(३) विभागे साकाङ्क्षाच्चभिवेतावन्मात्रोक्तौ पूर्वर्थः ।

अनुमितिनिरूपणम् ।

क्षणोमि दृतस्य धारया सूमिवं कल्पयामि, तस्मिन् सौदासृते
प्रतिनिष्ठ व्रीहीणां सेध सुमनस्यमानः” (१) इत्यत्र “कल्पयामौ-
त्यन्तः सदनार्थक एको मन्त्रः । “तस्मिन्नित्यादिपरः सादृनार्थकः ।
एतयोथ विभाग साकाङ्क्षत्वमस्ति । कल्पयामौत्यन्तस्य विच्छेदे
तस्मिन् किमित्याकाङ्क्षा सम्बवादतोऽर्थेक्यादिति । अत उद्दन-
सादनयोभेदादिति भावः । अर्थेक्यच्च न वाक्यार्थेक्यं, प्रति-
प्रकरणं वाक्यार्थानां भेदात् । किन्तु तात्पर्यविषयैक्यं, प्रकृते च
प्रमाणतत्त्वविवेचनमेव चतुर्णां यन्यानां तात्पर्यविषयः, कारण-
कथनानन्तरं कार्यस्याकथने किमस्य कार्यमित्याकाङ्क्षति । न च
भिन्नतात्पर्यकेऽपि प्रसङ्गादिसङ्गतिसत्त्वात् सङ्गतिरीटशैकवाक्यता-
व्याप्येति कथं तयैकवाक्यताप्रतिपत्तिरिति वाचम् एकवाक्यता-
पन्नयोरेव सङ्गतिव्यवहारेण सङ्गतिलक्षणेऽप्येकवाक्यताया अनु-
प्रवेशात्, विभिन्नतात्पर्यके सङ्गत्यभावादिति । अकारान्तप्रत्यक्ष-
पदस्य सूले असत्त्वात् प्रत्यक्षेति पाठनिर्देशोऽनुचित इत्याशयेनाह
“प्रत्यक्षविती”ति प्रत्यक्षप्रमित्यनन्तरमनुमिति-निरूपणे प्रत्यक्ष-
प्रमाणानन्तरज्ञानुमाननिरूपणे सङ्गतिराकाङ्क्षितत्वात् उभयत्रैव
तत्रदर्शनपरत्वं मूलस्याह “अत्रोपजीव्योपजीवकभाव” इति ।

दीधितिः ।

अत्रोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च ।

प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेननुमित्युपजीवकात्वे-

(१) स्मोनं समोचीनं, सुसेनं सुषुप्तेविदुं वोग्यं, सेध सारभूतपूरोडाशेष्यर्थः ।

अपि न सर्वाप्रत्यक्षमितिस्थाता, अनुभितयस्तु सर्वाः
साक्षात् परम्परया वा व्याप्तग्राहिप्रत्यक्षोपजीविकाः,
पुरस्ततश्चायमुपजीवकतोत्कर्षः । यद्यपि सकालमेव
प्रत्यक्षफलमुपजीवत्थट्टजननौं समय-मत्कर्तव्यतादि-
परिच्छेदिकामनुभितिम्, ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न फलं तथापि
ट्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयम्, इतरस्याविनि-
गम्यत्वात्, सर्वज्ञानुभितिकरणमिन्द्रियापेक्षोपत्ति-
कम् अनुभितिं भावयतोऽपौश्वरज्ञानस्य तत्करणता-
निर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात्, सर्वं पुनरिन्द्रियं
‘नानुमानाधीनसुन्म, मनः श्रवणयो रजन्यत्वात्, ट्ट-
द्वारा वा तथात्वमादरणीयम् । न चीत्पत्तिमदपौन्द्रियं
ट्टद्वारकमनुमानमपेक्षते ।

दीधिति प्रकाशः ।

“अत्र” प्रत्यक्षानुमानयोः, अतएव फलयोरादौ निरूपणात्
‘फलत’ इति प्रथममुपन्यस्तम् । केचित्तु सरूपयोः फलयोश्च
कार्यकारणभावोऽपि सरूपयोः सङ्गतिः, जिज्ञासोपयोगित्वा-
दिल्लाङ्गः । उपजीवकत्वं सङ्गतिः साचानन्तराभिधानव्याप्ता ।
अतएवो “पजीवकत्वादनन्तरं निरूप्यत” इत्युक्तमिति । प्राची-
नानां मतमनुसृत्याङ्ग “प्रत्यक्षफलस्ये”ति । अनुभित्यनुव्यव-

सायादेरिलादिना (१) अनुमित्यात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारक्रोधमूलकविशिष्टवैश्यिक्यप्रत्यक्षपरिग्रहः । “न सर्वे”ति अयं घट इति प्रत्यक्षे व्यभिचारादित्यर्थः । “तथा” अनुमित्युपजीविका । ननु यत्वातीन्द्रियमेव पक्षादि यथा परमाणुराकाशसंयोगी गुरुत्वादित्यादौ तत्र व्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिरूपत्वात्तज्जन्यानुमिती न प्रत्यक्षोपजीवकत्वमत आह “अनुमितयस्त्वा”ति तत्रापि पतनादिप्रत्यक्षस्य गुरुत्वाद्यनुमितिहारा उपजीवत्वादित्याह “परम्परया वे”ति । ननु यत्किञ्चित् प्रत्यक्षज्ञाननिष्ठमुपजीवकत्वमपि सङ्गतिरेव तथाचाविनिगमकमित्यत (२) आह “पुरस्तुतस्त्वे”ति अनन्तराभिधानप्रयोजकतया मुनिना (३) आदृत इत्यर्थः । “अयम्” अनुमितिलरूपप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छन्ननिष्ठः । “उपजीवकंतोत्कर्षः” उलृष्टोपजीवकता । परम्परयोपजीवकत्वस्यापि सङ्गतिले प्रत्यक्षफलत्वावच्छेदेनापि तदस्तीत्याशङ्कते “यद्यपौ”ति “अदृष्टजननीम्” अदृष्टप्रयोजिकां कार्यमालं प्रत्यवृष्टं हेतुः, अदृष्टज्ञ यागादिप्रवृत्यधौनं, प्रवृत्तिश्वेषसाधनताधीसाध्या, यागादाविष्टसाधनताज्ञानज्ञ वेदात्, तत्र शक्तिग्रहः कारणं, तच्चेदं पदमत्र शक्तम् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्त्वप्रयुज्यमानत्वादित्यनुमितिरूपमिति भवति शक्त्यनुमितिप्रत्यक्षप्रयोजकत्वम् । “समयः” शब्दसङ्केतः । शक्तिग्रहापेक्षयाऽव्यवधानेनोपजीव्यानुमितिं दर्शयति “मल्कर्त्तव्यते”ति यागो मलृति-

(१) आदिपदेनेत्यर्थः ।

(२) गच्छ इत्यत आह इति गुप्तके ।

(३) सूक्ष्मताक्षपादेनेत्यर्थः ।

साध्यो मल्लृतिं विनाऽसत्त्वे सति(१) सत्त्वात् इत्य(२)नुभितिर्मल्कर्त्त-
व्यता विषयिनीत्यर्थः । आदिना मदिष्टसाधनतानुभितिसंग्रहः ।
नन्वनुभितेरनुभितिल्लरूपप्रभितिविभाजकोपाध्यवच्छेदेन प्रत्यक्षो-
पजीवकता न तु प्रत्यक्षप्रभितिल्लावच्छेदेनानुभित्युपजीवकत्वम्,
ईश्वरप्रत्यक्षेभावादत आह “ईश्वरप्रत्यक्षन्त्व”ति तथाच फलयो-
निरूपणे फलतावच्छेदकावच्छेदेनीपजीवकत्वमेव पुरस्कार्तुमुचितं
तच्चै प्रकृतेऽस्येवेत्यर्थः । न च निरूप्यतावच्छेदकावच्छेदेनोप-
जीवकत्वमेव पुरस्कार्तुमुचितं, निरूप्यतावच्छेदकन्तु प्रत्यक्षत्व-
मीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमिति वाच्यम् “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न”-
(३) मिल्यादिना निरूपितस्य प्रत्यक्षत्वस्य ईश्वरप्रत्यक्षावृत्तिल्ला-
दिति । “टष्टद्वारकं” टष्टमाचद्वारकम् अटष्टद्वारकमिति यावत् ।
तेनाटष्टद्वारकस्य प्रवृत्त्यादिटष्टद्वारकत्वेऽपि न कृतिः । “इह”
अनुभितौ “तथात्वम्” उपजीवकत्वम् । “इतरस्य” अटष्टद्वारको-
पजीवकत्वस्य “अविनिगम्यत्वात्” विनिगमनाया अविषयत्वात् ।

---

(१) अनुत्पद्यमानत्वे सतीत्यर्थः ।

(२) त्येवं रूपेत्यर्थः इति । ख पुस्तके पाठः ।

(३) इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानभव्यपदेशमभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्
इति न्यायस्त्रूतम् अ॑ आ॑ स्त्र॒ ४ । अस्यार्थः, इन्द्रियस्थार्थेन विषयेन सन्निकर्षा-
उत्पन्नम् ‘अव्यभिचारि’भ्वभभिन्नं तद्विति तद्वकारकमिति यावत् ज्ञानं प्रत्यक्षमिति,
तच्च हिविघ्मस्य अव्यपदेश्य व्यवसायात्मकमेहातु, “अव्यपदेश्यं” निर्विकल्पकं “व्यव-
सायात्मकं” सविकल्पकमिति प्रत्यक्षप्रभितिलक्षणपञ्चे, प्रभाणलक्षणपञ्चे तु यत
इत्यध्याहारेण तादृशज्ञानं यतस्तद्व्यक्तप्रभाणमिति ।

एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्हि विनिगमना । अट्टष्टद्वारकोपजीवक-
त्वस्थ तु उभयसाधारणत्वात् नैकतरमात्रनिष्ठत्वम् । प्रत्यक्षफले
अट्टष्टद्वारकानुमित्युपजीवकत्वदनुमानफले इष्टद्वारकोपादान-
प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्थ च(१) सत्त्वादित्वर्थः । स्वरूपत उपजीवकतां
विवृणोति “सर्वज्ञे”ति “इन्द्रियपेक्षोत्पत्तिक”मिति, अनुमित्या-
त्मकव्याप्तिज्ञानेऽपि परम्परयेन्द्रिय जन्यत्वमस्येवेति (२) भावः ।
वसुतसु सर्वत्र मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वमस्येवेति भावः । नतु व्याप्ति-
ज्ञानत्वेनैवानुमिति-करणता, तथाच करणीभूतेश्वरीय-व्याप्तिज्ञानं न
किञ्चिद्दपेक्षोत्पत्तिकमत आह “अनुमिति”मिति, “अनुमितिं(३)
भावयतः” उपदानप्रत्यक्षविधयोत्पादयतः, “तत्करणते”ति, अनु-
मिति-फलोपहितकरणतानिर्वाहिका प्रत्यासत्तिश्च विशेषणज्ञान-
त्वेन स्वजन्यपरामर्शः सर्वत्रकरणस्य व्यापारसम्बन्धेनैव फलोप-
धायकत्वात्, विशेषणज्ञानत्वेन जनकतायाच्च सामानाधिकरणं
प्रत्यासत्तिरत ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानं नास्मदौयपरामर्शसम्बन्धेन
फलोपहितं, तथाच ताटश्वजन्यपरामर्शव्यक्तप्रत्यासत्तिविरहेण
ईश्वरज्ञानस्या “तत्त्वात्” अनुमितिकरणता शून्यत्वात् । नित्यस्य
स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यमावापत्ते-र्जन्यव्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमिति-कर-
णता वाच्येत्याशयः । एतेनाप्रत्यासनस्याप्यरणख्यदण्डादेः करण-

(१) ‘च’ नास्ति ख पुस्तके ।

(२) इन्द्रियस्यापेक्षणीयत्वमस्येवेति इति ख पुस्तके ।

(३) अनुमितिं इति ख पुस्तके नास्ति ।

त्वात् प्रत्यासन्ध्यभावो न करणेत्वाभावे साधक इति प्रत्युक्तम् । सामान्यतोऽनभिधानात् (१) । यत्तु ईश्वरैयव्याप्तिज्ञानमपि स्वजन्यव्यापारसम्बन्धेनानुभितिफलोपहितं भवत्येव, कार्यमात्रोपधायकस्य तस्य फलानुकूलव्यापारात्मकपरामर्शं प्रत्युपधायकत्वादिति तदसत् एवं सति व्यधिकरणव्याप्तिज्ञानस्य कालोपाधिविधया परामर्शीपाधायकत्वेन स्वव्यधिकरणानुभितिफलोपहितकरणेत्वप्रसङ्गेन, विशेषणज्ञानत्वेन स्वजन्यपरामर्शस्यैव तत्वत्यासन्तिया ईश्वरैयव्याप्तिज्ञानस्यानुभितिफलोपहितकरणेत्वस्यासम्भवात् । न च येन केनापि सम्बन्धेन फलोपहितत्वेऽपि “नित्यस्येत्यादि” व्याप्तेरबाध एवेति (२) वाच्यं स्वरूपयोग्यताघटकसम्बन्धेन फलोपधानस्यैव (३) व्याप्तौ निवेशात् । अन्यथा कपालादेद्वयत्वेन रूपेण घटजनकत्वेऽप्याकाशादेः संयोगादिसम्बन्धेन घटाद्यात्मकफलसम्बन्धसूच्यवादेतद्वायुपादानस्यैव निष्प्रयोजनकत्वापातात् । फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणं, तादृशानुभितिकरणेत्वं परामर्शः, तस्य कारणतायां सामानाधिकरणं प्रत्यासन्तिः, अतः फलोपहितकरणेत्वमेव (४) निरूप्यमतएव वक्ष्यति “फलोपहितस्य लक्ष्यतये”ति । तथाचेश्वरज्ञानस्य फल-समानाधिकरणस्य विरहेण

(१) सामान्यतोहेतोरनभिधानात् इति ग पुस्तके ।

(२) व्याप्तेरबाध इति, इति याठः ग पुस्तके ।

(३) तत्र इत्यधिकपाठः ग पुस्तके ।

(४) करणमेव इति ख पुस्तके ।

ताष्टशफलोपहितकरणत्वाभावादिवर्थं इति तु (१) कस्त्रित् । अनु-
मितिकरणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षीपजीवकत्वं व्यवस्थाप्य, प्रत्यक्षकरण-
त्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यतिरेकमाह “सर्वं पुनः” रिति
ननु व्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणता अनित्यवन्नित्येऽपि, अष्ट-
ष्टादिरूपसहकारि-विरहेण फलव्यतिरेकसम्भवात्, नित्यस्येति (२)
व्याप्तेरप्रयोजकत्वादत आह “दृष्टद्वारा वे” ति तथाच करण्य-
तावच्छेदकधर्मसामानाधिकरणेन स्वजनकाष्टाजनकेन्द्रिय-
जन्यत्वमेवानुभाने आनन्दर्थाभिधाननियामकमिति भावः ।
इन्द्रियत्वसामानाधिकरणेन स्वजनकाष्टाजनकानुभानजन्यत्वं
नास्तीत्यत आह “न चोत्पत्तिमदपी” ति अपिना कृतणतावच्छेद-
कधर्मसमानाधिकरणं सूचितम् । न च यत चक्रुर्ध्वं रेन पूर्व-
चक्रुनांशानन्तरं चक्रुरन्तरोत्पादस्तत्र घर्षणजनकप्रवृत्तिजनकस्य
कृतिसाध्यतानुभानस्योपजीवकमेव चक्रुरन्तरं, तथैवौषधपानानन्तरं
प्रकृष्टचक्रुरन्तरोत्पादोऽपीति वाचं तत्र घर्षणजनकानुभानस्य
औषधपानजनकानुभानस्य च प्रयोजकत्वेन जनकत्वाभावादिति
(तथाच करणतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरणेन स्वजनकाष्टाजनकप्रतियोगिकं यज्जन्यत्वं यत्र, तदनन्तरनिरूपणविषयत्वं
तत्त्वेति सारः) (३) । न चैवमदृष्टाद्वारकत्वं व्यर्थम् अष्टष्टद्वारका-

(१) तु नास्ति ग पुस्तके ।

(२) नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यमभाव इति व्याप्तेरित्यर्थः ।

(३) ( ) एतन्नध्यस्य पाठः री पुस्तके नास्ति ।

नुमानस्येन्द्रियजनकत्वाभावादिति वाच्यम् ईश्वरज्ञानस्याप्य-
तत्कल्पे अनुभितिकरणतया (१) तद्वारणायैव तदुपादानादिति ।
अदृष्टद्वारकोपजीयकत्वस्योभयतापि (२) सत्त्वान्न विनिगमकमिति
भावः ।

दौधितिः ।

अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यत इति न
नियमः, क्वचित् कार्यं निरूप्यापि कारण-निरूपणादिति
वेत् किञ्चातो, न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता,
आनन्दर्थाभिधान-प्रयोजक-जिज्ञासाजनकज्ञानविषयो
ज्ञायां सङ्गति, ज्ञायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारण-
त्वस्य कार्यत्वस्य ज्ञानात्, किमस्य कारणं कार्यं वेति
जिज्ञासा, अतस्योर्द्धयोरपि सङ्गतित्वमित्यनुपजीव-
कतायास्तुत्यत्वेऽपि न चतिरिति मन्तव्यम् ।

दौधिति प्रकाशः ।

“न नियम” इति तथाचोपजीवकत्वादिति हेतुपञ्चम्यनुप-
पन्नैवेति भावः । “क्वचित् कार्यं निरूप्यापी”ति, यथात्रैवानुभिति-

(१) अनुभितिकरणीभूतेश्वरीयव्याप्तिज्ञानोपजीवकत्वस्य चकुरादौ सत्वेन
तद्वारणायेत्यर्थः । तथाचेश्वरोयव्याप्तिज्ञानस्य स्वजनकाढ्ढजनकतयाऽढाहारका-
ज्ञानोपजीवकत्वं चकुरादौ नास्तीति भावः ।

(२) अपि इति नार्स्त ग पुस्तके ।

निरूपणानन्तरं तत्करणनिरूपणमिति भावः । तज्ज्ञानजन्य-
जिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थे न तु ज्ञानज्ञाप्यत्वमित्याशयेनाह
“किञ्चात्” इति एतादृ(१)शनियमाभावे किमनिष्टमिति भावः ।
नन्वनन्तराभिधानाव्याप्तत्वे तस्य सङ्गतिलभनुपपन्नमनन्तराभि-
धानव्याप्तत्वस्यैव तद्वटकल्पादत आह “न ही”ति सङ्गतिलंकृण-
पर्यालोचनेन(२) तस्यानन्तराभिधानाव्याप्तत्वं दर्शयितुं तद्वृक्षण-
माह “आनन्तर्ये”ति (३) अनन्तराभिधावे प्रयोजिका या जिज्ञासा
तज्जनकं यज्ज्ञानं तद्विषय इत्यर्थः । जिज्ञासाजनकज्ञानविषय-
घटादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजकात्तम् । प्रत्यक्षस्य कारणत्वज्ञाने
कारणस्य कार्यमावश्यकमिति क्रमेण कार्यत्वरूपेण कार्यसामान्य-
ज्ञानं, ततः सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारक-
जिज्ञासाजनकत्वात् किमस्य कार्यमित्याकारिका शिष्यजिज्ञासा,
ततः शिष्यस्य किमस्य कार्यमिति शब्दप्रयोगः, ततः शिष्य-
जिज्ञासाज्ञानं गुरोः, ततः शिष्यज्ञानगोचरेच्छा, तत इष्टसाधनता-
ज्ञानेनानन्तराभिधानमिति क्रमेण (४) जिज्ञासाया (५) अनन्तरा-
भिधानप्रयोजकत्वम् । न च ज्ञानगोचरेच्छा जिज्ञासा, तत

(१) तादृश इति पाठः ख, ग पुस्तके ।

(२) अपि इति अधिकपाठः ग पुस्तके ।

(३) अनन्तरभेदानन्तर्ये चातुर्व्यर्थादित्वात् सार्थे अज्ञ इति भावः ।

(४) शिष्य इति अधिकपाठः ग पुस्तके । :

(५) जिज्ञासायां इति ग पुस्तके ।

च (१) ज्ञाने इष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति तद्विषयेष्टसाधनत्वे (२) इतिव्यासिरिति वाचं ताटृशजिज्ञासां प्रति समानविशेष्यत्वं (३) प्रत्यासत्यनवच्छिन्ना या जनकता तदवच्छेदकं यत्कारकज्ञानत्वं तत्त्वस्थोत्रत्वात् । इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां समानविशेष्यत्वं (४) प्रत्यासत्तिः, न तु कार्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन कार्यत्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञाने इवेच्छोदयात् । अवच्छेदकत्वं तत्पर्यात्मधिकरणत्वं तेन कार्यत्वघटकैकदेशनिरासः । एतज्ञाभायैव चार्यपदम् । यत्कारकत्वमिधानाच्च न कार्यादौ धर्मिण्यतिव्यासिरिति । यत्तु ताटृशजिज्ञासात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतायां यत्प्रकारकज्ञानत्वमवच्छेदकं तत्त्वमर्थं उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येवेष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वादुपायेच्छात्वस्य घटेच्छादिसाधारणेन ताटृशजिज्ञासात्वव्याप्यत्वाभावादिति तत्र कार्यत्वावान्तरधर्म-

(१) ‘तत्र च’ जिज्ञासायाच्च तथाच ज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानं जिज्ञासां प्रतिजनकमिभावः ।

(२) तद्विषय इष्टसाधनत्वे इति ग पुस्तके ।

(३) विशेष्यकत्व इति ग पुस्तके ।

(४) विशेष्यकत्वं इति ग पुस्तके ।

(५) “जिज्ञासात्वावच्छिन्नहेतुतायां” इति पाठः ख पुस्तके ।

(६) वस्तुगत्या इति ख, ग पुस्तकयोः ।

प्रकारकज्ञासालादौनामानन्तर्याभिधानप्रयोजकज्ञासाला—
व्याप्त्यलात्, ताटशकार्थ्यकारणभावमादाय प्रकृतलक्षणगमनास-
भवात् । तत्तद्विक्तिलावच्छिन्नकार्थ्यताप्रतियोगिककारणतायाच्च
तत्तद्विक्तिलस्यैवावच्छेदकतया कार्थ्यलप्रकारकज्ञानलस्यानव-
च्छेदकलात् । यच्चेष्टसाधनलं कार्थ्यकारणभावालकतया सङ्गति-
रेवेति तवातिव्यासिनं दोषायेति तत्तुच्छं प्रत्यक्षानुमानयोः
कार्थ्यकारणभावो हि तयोः सङ्गतिर्निविष्टसाधनलं, तथाच
यदनन्तरं यदभिधानं तद्योजकज्ञासाजनकज्ञानविषयो यः स
तयोः सङ्गतिरित्येवं रूपे(१) प्रत्यक्षानुमानसङ्गतिलक्षणे इष्टसाधनले-
इतिव्यासेरपरिहारात् । यज्ञमध्याप्यधम्मप्रकारकज्ञानभानन्तर्याभि-
धानप्रयोजकज्ञासाजनकं सधम्मः सङ्गतिः, अतएव सामान्य-
धम्मप्रकारकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण विशेषधम्मप्रकारकज्ञासां प्रति-
जनकत्वाभावेऽपि न क्तिर्न वा इष्टसाधनलेऽतिव्यासिरित्यपि
कश्चित्(२) । अत वदन्ति गेहे घटोऽस्तीत्यभिधानानन्तरं घटख-
सामान्यज्ञानात् को घट इति जिज्ञासायां, कम्बुग्रीवादिमान्
घट इत्यनन्तराभिधानप्रयोजकज्ञासाजनकज्ञानविषये घटखे
अतिव्यासिरित्यम् आधारत्वज्ञानानन्तरम् आधेयत्वसामान्यज्ञानात्
किमस्याधेयमिति जिज्ञासायाम् आधेयस्यानन्तराभिधानादाधेय-

(१) रूप इति ग पुस्तके ।

(२) अतिव्यासिरिति केचिद्दिति पाठः ग पुस्तके ।

लादावपीति (१) अत्र ब्रूमः गेहे घटोऽस्तीत्यादौ घटत्वादिकं सङ्गतिरेव । उपोद्भातमध्ये निवेशात् । तथाहि चिन्ता प्रकृत-सिद्धर्था उपोद्भातं विदुर्बुधा (२) । इत्यनेन प्रकृतसिद्धगुरुकूलचि-न्ताकालावच्छेदेन (३) प्रकृतानुकूलत्वमुपोद्भातः, प्रकृतत्वच्च तत्र तत्र विशिष्टोपादेयम् । अनुकूलत्वच्च क्वचिह्निकत्वं क्वचिज्ञापकत्व-मित्यादिक्रमेण बोध्यम् । घटकत्वं यथा, व्यासिविशिष्टपञ्चधर्मता-ज्ञानजन्यं ज्ञानमित्यत्र अज्ञातव्यासिकस्य व्यासिपदवाच्यत्वेन ज्ञाते काव्यासिरित्याकारिकायां जिज्ञासायां व्यासिनिरूपणम् । एवमिन्द्रियासन्निकृष्टे पर्वतौय-धूमे व्यासिविशिष्टत्वधीर्न तदुप-स्थापकं विनेति, किं तदुपस्थापकमित्याकाङ्क्षायां सामान्यलक्षणा-निरूपणम्, एवं विशिष्टज्ञानस्यानुभितिहेतुले किं ज्ञापकमित्या-काङ्क्षायां परामर्शस्यानुभितिहेतुले (४) अवस्थापनभिति तत्र तत्रो-पोद्भातपद (५) प्रयोगः । प्रकृते चाज्ञातघटपदार्थस्य घटोऽस्तीत्यतो घटपदवाच्यत्वेन ज्ञाने, को घटपदवाच्य इति जिज्ञासायां, कम्बु-ग्रीवादिमान् घट इत्यादिक्रमेण निरूपणे (६) प्रकृतघटास्तित्व-

(१) अतिव्याप्तिरिति शेष इति भावः ।

(२) चिन्तां प्रकृतसिद्धर्थासुपोद्भातं विदुर्बुधा इति ख, ग पुस्तके ।

(३) कालावच्छेदेनेत्यत्र कालावच्छेति पाठः ग पुस्तके ।

(४) हेतुता इति ग पुस्तके ।

(५) पद इति नास्ति ग पुस्तके ।

(६) कम्बुग्रीवादिमानिति निरूपणे इति ग पुस्तके ।

सिद्धानुकूलचिन्ताकालीनस्य (१) घटास्तिवघटकत्वेन घटत्वस्थो-
पोद्वातत्वसभवाहटत्वादीनामुपोद्वातमध्ये निवेशः (२) । एवमाधेय-
त्वादिकमपि सङ्गतिमध्ये निवेश्यते । आधारप्रसङ्गेन स्मृतस्या-
धेयस्यानुपेक्षणीयत्वज्ञानेन जिज्ञासोदयात् । केचिच्चु घटो-
इस्तीत्वादौ घटपदवाच्यत्वम् आधेयत्वादिकञ्च प्रसङ्ग एव,
अनुपेक्षणीयत्वं हि उपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वं, स च धर्मो
घटपदवाच्यत्वाधेयत्वादिः, उक्तरूपेनैवानुगमानाधिक्यमित्याहुः ।
तत्र स्मृतिकालावच्छेदेनोपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः, अत्र स्मृतिकालाव-
च्छेदः स्वरूप सन्, इतरांशो ज्ञात उपयोगी, स्मृतिरनुपेक्षणी-
यता चाभिधातुरेव, स्वयं स्मृतायां जिज्ञासानुदयात्, स्वीयानु-
पेक्षणीयत्वज्ञानस्य जिज्ञासाजनकत्वाभावाच्च । केचिच्चु श्रोतुरेव
स्मृतिरनुपेक्षणीयता च वक्तुः अस्मिन् पृष्ठे वक्तुरूपेक्षा न भव-
तीति (३) प्रतिसन्धाय वक्तुर्जिज्ञासोदयादित्याहुः, (४) एवं प्रकृत-
सिद्धानुकूलचिन्ताकालावच्छेदेन प्रकृतानुकूलत्वमुपोद्वातः चिन्ता
च वक्तुर्ग्राह्णा । अत्रापि ताटशकालावच्छेदः स्वरूपसनुपोद्वातपद-

(१) कालीनस्य घटास्तिवघटकत्वस्य सत्त्वेनोपोद्वातत्वसभवादिति ख पुस्तके,
कालीनस्येतत्र कालीन इति क उपस्तके ।

(२) घटत्वादीनामुपोद्वातमध्ये निवेशः इति नास्ति क ख पुस्तकयोः ।

(३) वक्तुरूपेक्षा न भविष्यतीति ख पुस्तके । वक्तुरूपेक्षाज्ञानं भविष्यतीति
क उपस्तके ।

(४) प्राङ्गरिति ग पुस्तके ।

नियामकः, इतरांशः ज्ञात उपयोगी (१) । एवं प्रतिवद्यकीभूत-
शिष्ठजिज्ञासानिवृत्तौ(२) अवश्यवक्तव्यत्वमवसरः, अतापि निवृत्यंशः
स्वरूपसन्, इतरांशः ज्ञात (३) उपयोगी । यथा अनुमाननिरूपणा-
नन्तरं तादृशजिज्ञासानिवृत्तौ अवश्यवक्तव्यत्वज्ञानात्, किं वक्तव्य-
मिति श्रीतुर्जिज्ञासानन्तरम् उपमाननिरूपणमिति । जिज्ञा-
सितार्थसिद्धत्वमवसर इति कश्चित्, तस्यापि पूर्वोक्त एव पर्यव-
स्तानम् । भवति हि जिज्ञासाविषये सिद्धे (४) इदं ज्ञातं किमन्य-
वक्तव्यमिति जिज्ञासेति ।

निर्वाहकत्वमेककार्यनिर्वाहकत्वं तत्त्वं प्रयोजकत्वं कारण
कारणतावक्षेदक-साधारणम् । यथा व्यासिपञ्चधर्मतयोरनुभिल्य-
जनकत्वेषि तज्जनकीभूतज्ञानविषयतावक्षेदकत्वेनैककार्यानुकूल-
त्वं, तत्र सामान्यतोऽनुकूलत्वज्ञाने किन्तदनुकूलमिति जिज्ञासाया-
मनन्तरं पञ्चधर्मतानिरूपणमिति । एककार्यत्वं एक(५) कार्यता,
प्रयोज्यता, सा च जन्यता जन्यज्ञान-विषयता च, यथेश्वरशक्तयो-
रनुमानाजन्यत्वेषि तज्जन्यज्ञानविषयत्वत्वत्त्वार्थककार्यत्वसङ्गत्या

(१) एवं हेतुतापदस्य लक्षणया कार्यत्वं कारणत्वञ्चार्थस्तदन्यतरत्वेन
विभागात्र घड्यविधत्वमङ्ग इत्यधिकपाठः ग पुस्तके ।

(२) सत्यां इत्यविधिकपाठः ग पुस्तके ।

(३) इतरांश एव ज्ञातः इति ग पुस्तके ।

(४) जिज्ञासाविषयसिद्धत्वे इति ग पुस्तके ।

(५) एकस्य इति ख, ग पुस्तके ।

मीमांसकेन शक्तिराशङ्किता नैयायिकेनेष्वरसिद्ध्यनन्तरं शक्तिं
निरस्य “परमप्रयोजनमनुमानस्यापवर्ग”(१) इत्यनेन ईश्वरसिद्ध्यप-
वर्गयोरनुमानजन्यत्वलक्षणैककार्यत्वसङ्गतिः सूचिता । सामान्यत
एककार्यत्वज्ञाने किमस्यान्यत्वार्थमिति जिज्ञासायां विशिष्ठ
कार्यान्तराभिधानेन सामान्यत्वलक्षणसम्भवात् । यत्तु निर्वाह-
कत्वं उपपादकत्वं तत्र उपपादकत्वं हि न ज्ञापकत्वं घटकत्वं वा,
उपोद्धातेन गतार्थत्वात्, न कारणत्वं हेतुतया गतार्थत्वात् ।
एवं सर्वं त्रोहणैयम् । अत्र च विभिन्नतात्पर्यके सङ्गतिव्यव-
हाराभावादेकवाक्यतापत्रत्वं सामान्यत्वलक्षणे विशेषत्वत्वात् च
देयम् । अत्रच ताटश-जिज्ञासा-स्वरूपयोग्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्
फलोपधानस्य च सर्ववासम्भवात् प्रसङ्गाद्यन्यतमत्वं तत्त्वमिति
ध्येयम् । “जायते चे”ति कार्येज्ञाते कार्यं सकारणकार्मिति-
रौत्या कारणत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणमिति जिज्ञासा,
कारणे-ज्ञाते-कारणं सकार्यमितिरौत्या कार्यत्वस्य ज्ञानात्
किमस्य कार्यमिति जिज्ञासित्यर्थः । “इयोरपौ”ति तथाच
सङ्गतेरनन्तराभिधानव्याप्त्यत्वं सुतरामसम्भवि ताटशबादिमते
कारणत्वे (२) व्यभिचारादिति भावः । “इत्यत्र” सङ्गतेरनन्तरा-

(१) “तद्व्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः” इति ज्यायस्त्वत्वं च । आ १ स्तु २२ । अस्यार्थः
‘तस्य’ दुःखस्य ‘अत्यन्तविमोक्षः’ स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनो ध्वंसः;
‘अपवर्गः’ मोक्षः स्वपदं दुःखध्वंसपरं इति ।

(२) कारणे इति ग पुस्तके ।

भिधानाव्याप्तेच, “एवञ्चोपजीवकत्वा”दिति पञ्चमी न हेतुतायां, किन्तु जानजन्य जिज्ञासा-प्रयोज्यतायामिति भावः ।

दीधितिः ।

लाघवाद्वैवोपमानस्य (१) सङ्गतिं दर्शयति “बहुवा-
दी”ति सुप्रसिद्धतया निरसणीयात्पवादि-विप्रतिपत्ति-
कत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमान एव व्युत्पित्सोः प्रथमं
जिज्ञासा नोपमानेऽप्रसिद्धत्वात्, निरसणीयबहुवादि
विप्रतिपत्तिकत्वेनातिदृश्वत्वाच्च, औत्सर्गिकाँ रीति-
मनुरुद्ध्य चेदं, तेन प्रथमं कस्यचिहुरुह्ये जिज्ञासोदयेपि
न क्षतिः । तथा चावावसरसङ्गत्योपमान-निरूपण-
मिति भावः । यथा चावसरस्य सङ्गतिलं तथा
व्यक्तमाकारे ।

दीधिति प्रकाशः ।

“लाघवाद्वैवेति”(२) यद्यपि उपमानेपि (३) सङ्गति प्रदर्शने (४)
ताट्टशशब्देनैवाभिधातुं शक्यत्वात् शब्दलाघवं तथापि प्रकरण-

(१) लाघवायात्वैवोपमानस्य इति क्वचित् याठः ।

(२) “लाघवायेति” इति ग पुस्तके ।

(३) उपमान एव इति ख पुस्तके ।

(४) प्रदर्शनस्य इति च पुस्तके ।

लाघवादित्यर्थः । प्रकरणच्च सङ्गतिप्रयोजिकाकाङ्क्षा, प्रत्यक्षा-
नन्तराभिधाने उपमानावागभिधाने किं नियामकमिति जिज्ञा-
साया औत्सर्गिकत्वेन, तामनाहृत्य उपमानग्रन्थे तत्सङ्गतिप्रदर्शना-
काङ्क्षान्तरकल्पने गौरवमिति भावः । ननु बहुवादि-सम्बतत्वं
न सङ्गतिरत आह “सुप्रसिद्धतये”त्यादि अनुमानस्य सुप्रसिद्धत्वेन
सामान्यधर्मप्रकारक-ज्ञानस्य विशेष-धर्मप्रकारक-जिज्ञासा ज्ञन-
कास्य सम्भवादिति भावः । “सुप्रतिपदतये”त्यत्र हेतुः “निरस-
नीये”ति निरसनीयात्प्रवादि-विप्रतिपत्तिर्यच्च तत्त्वेत्यर्थः । दुरुह-
त्वेन वलवदनिष्ठसाधनत्वज्ञानात् कदाचिदिच्छा-प्रतिबन्धः स्यादतः
सुप्रतिपदत्वं प्रथमजिज्ञासायामुपयोगि । दुरुहत्वे हेतुः “निर-
सनीय बहुवादी”ति ननु सुगमस्य स्वयमप्यूहयितुं शक्यत्वादिति
न्यायेन सुगमसुपेत्य दूरुहते कस्यचित् जिज्ञासा प्रथमं भवत्येवेत्यत
आह “औत्सर्गिकौ”मिति । ननु प्रतिबन्धकौभूताया जिज्ञासाया
निहत्तिः प्रतिबन्धकाभावान्तरवत् स्वरूपसत्तौ हेतुर्न तु ज्ञाता,
मानाभावादत आह “यथाचे”ति । “आकरे” प्रमाणतत्त्वबोधादौ ।
प्रतिबन्धकजिज्ञासानिवृत्तौ सत्या(१)मवश्यवक्तव्यत्वमेवावसरः ।
वक्तव्यत्वज्ञानादेव जिज्ञासन्ते इति (२) न लक्षणाव्याप्तिः । अतएव
ग्रन्थशेषे अवसरसङ्गत्यभाव-सूचनाय प्राचां ‘इति’ शब्दस्य
‘विरम्यते’ इति शब्दस्य वा उपनिबन्धः ।

(१) सत्याभिति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) वक्तव्यत्वज्ञानादेव जिज्ञासेति इति पुस्तके ।

दौधितिः ।

शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकल्पबोधकं-
सामान्यतो दृष्टमल्लतोऽदृष्टजनक-प्रवृत्त्यौपयिकञ्चानु-
मानमपेक्षते निखिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकल्प-
मेव सङ्गतिरित्यपि केचित् ।

दौधिति प्रकाशः ।

“शब्दान्तरे”ति उपमितिविषयीभूतगवयपदातिरिक्तगोसदृश-
पदादिशक्तिग्राहकमित्यर्थः । शब्दान्तरसमयग्राहकं केवलमति-
देशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापारमात्रोपधाने उपयोगि,(१) न तूपमितो,
तत्र गोसादृशादीनामविषयत्वादत उपमितिविषयीभूतगवयपदे
सप्रवृत्तिनिमित्तकल्प बोधक(२)मनुमानमुपजीव्यत्वेन दर्शयति
“सप्रवृत्ती”ति । समानवित्तिवेद्यतया गवयपदप्रवृत्तिनिमित्त-
त्वविषयकं ‘गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वा’दित्या-
कारकमित्यर्थः । गवयो गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तवानिल्युपमिती
गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विशेषणतया तद्याहकस्यानुमानस्यो-
पजीव्यत्वा(३)दितिभावः । इदच्च चिन्तामणिकारमते । आचार्य-
मते तु गवयो गवयपदत्वाच्च इत्येवोपमितिस्त्रीकारादितिष्ठेयम् ।

(१) स्मृतिरूपव्यापारमात्रोपयोगि इति ग पुस्तके पाठः ।

(२) गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वबोधक इति ख ग पुस्तके ।

(३) याहकस्योपजीव्यत्वादिति ख पुस्तके ।

अत्रोपमितावयं क्रमः, अग्नहीत गवयपदशक्तिकस्य कौटुशो
गवयपदवाच्य इति प्रश्नानन्तरं, गोसटशो गवयपदवाच्य इत्या-
कारकातिदेशवाक्यार्थज्ञानं, (१) ततः साटश्यविश्टपिण्डदर्शनं,
तदेव करणं, ततोऽतिदेशवाक्यार्थं स्मृतिः, सैवव्यापारः (२) ततो
गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिरिति । नन्वेतावता उपमितिं
प्रत्युपजीव्यत्वं दर्शितं, न तूपमानस्त्रूपं प्रत्यपीत्यत आह “अन्तत”
इति उपमितिकरणस्यापि कार्यत्वेना(३)दृष्टजन्यत्वात् तज्जनक-
प्रवृत्त्यौपयिकानुमानसापेक्षमेवोपमानमित्यर्थः । अयं गवयपद-
वाच्यगवयवान् गवयसंयोगादित्यनुमानव्यक्तिविशेषस्यापि गवयो
गवयपदवाच्य इत्युपमानोपजीवकत्वादाह “निखिलमेवे”ति
तवानुमानत्वावच्छेदेन नोपजीवकतेति न दोषः । केचिदित्य-
स्वरसवौजं “बहुवादिसम्भवतत्वा”दिति मूलेनैता(४)दृशसङ्गतेर-
प्रदर्शनाद्यन्यासन्दर्भः ।

दीधितिः ।

सम्भवतिचेहनिरूपणयोरपि कार्यकारणभावः,
“अथ तत् पूर्वक”मित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानु-

(१) इत्याकारकातिदेशवाक्यानन्तरमितिदेशवाक्यार्थज्ञानमिति ग पुस्तके ।

(२) सैवव्यापार इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः ।

(३) कार्यत्वेनेत्यत्र कार्यतयेति पाठः ग पुस्तके ।

(४) मूलेन ताढश इति ख, ग पुस्तके ।

माननिरूपणात् तच्छब्देन व्याप्तादिप्रत्यक्षपरामर्शात् ।
अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तद्विरूपणात्,
तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात्, एवमनुमानभिन्न-
त्वेनोपमाननिरूपणमयनुमाननिरूपणप्रत्यक्षमिति सं-
क्षेपः ।

दीधिति प्रकाशः ।

ननु सङ्गतेरनियामकलेनन्तराभिधाने किं नियामकमत-
आह “सम्भवति चे”ति एवच्च निरूपणयोः कार्यकारणभावः
सङ्गतिसुद्रया नोक्त इति न दोषः ।

निरूप्ययोरिव निरूपणयोरपि कार्यकारणभावो यथाकथच्च-
ज्जिज्ञासाजननदारा सङ्गतिरेवेत्यपि कश्चित् । “इह” प्रत्यक्षानु-
मानस्यले “निरूपणयोः” प्रत्यक्षानुमानज्ञानयोः(१) । एवच्च प्रत्यक्ष-
पूर्वकत्वेनानुमानज्ञानजननाथं प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रथममपेक्षितत्वा-
दादौ प्रत्यक्षमभिहितमिति भावः । “निरूपणयो”ज्ञानजनक-
शब्दयोः “कार्यकारणभावः” प्रयोज्य प्रयोजकभाव इत्यर्थ इति
तु (२) कश्चित् । “अथ तत्पूर्वकमनुमानं चिविधं पूर्ववत् शेषवत्
सामान्यतो दृष्टच्छेति सूतं (३) “अथ” प्रत्यक्षलक्षणानन्तरं,

---

(१) प्रत्यक्षज्ञानानुमानज्ञानयोरिति ग पुस्तके ।

(२) त इति नृस्ति ग पुस्तके ।

(३) न्यायस्फूलं अः १ आ १ सू. ५ ।

अनुमानसुचत इति शेषः । कैविधं दर्शयति “पूर्वव”दि-
त्यादिना । “पूर्व” कारणं तस्मिन्कं यथान्वतनुसंयोगेन
महापटानुमानं, “शेषः” कार्यं तस्मिन्कं यथा नदी उपरिदेशे
वृष्टिमती विशिष्टप्रवाहवत्त्वादिति, “सामान्यतो दृष्टं” कार्य-
कारणभिन्नलिङ्गकं यथा इच्छा इच्छाश्रिता गुणतादिति । यदा
“पूर्व”मन्वयि, “शेषो” व्यतिरेकी, “सामान्यतः” सामान्येना-
न्वयव्यतिरेकसाधारणेन सहचारिण गृहीतं, एव च केवलान्वयि-
साध्यकं, केवलव्यतिरेकिसाध्यकं, अन्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः ।
अत्र चानुमानमनुमितिः कारणलिङ्गकेवेवं व्याख्येयम् । सूचे
तु (१) यत इत्यथाहृत्य ताटशानुमितिर्यतस्तदनुमानमिति-
रीत्याऽनुमितिकरणस्यापि लक्षणं लब्धम् । फलायोगव्यवच्छन्नं
कारणं करणमिति मते च लृतीयलिङ्गपरामर्श एवानुमानमिति,
अनुमानपद्भ्य यथाश्रुतार्थकमेव, तद्यत इति नाधाहर्त्तर्यमिति ।
“व्याप्तगादौ”त्यादिना साध्य-साधन-तत्सहचार-पक्षादिपरिग्रहः ।
अत्र च “तत्पूर्वक”मित्यत्र तत्पदेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नतेन
प्रत्यक्षस्य “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं”मित्यादिपूर्वसूचेण
प्रक्रान्तस्य परामर्शः । तेन स्तरूपनिरूपणयोः फलनिरूपणयोश्च
कार्यकारणभावागमः । अन्यथा प्रत्यक्षफलनिरूपणानुमिति-
करण(२)निरूपणयोरेवोपजीवोपजीवकभावलाभेनासङ्गतिः स्या-

(१) स्तवन्तु इति पाठः क पुस्तके ।

(२) करण इति नास्ति ग पुस्तके ।

दिति ध्येयम् । नन्वेवमपि (१) सौचक्रमोपपादनेपि अतत्य क्रमो
नोपपादित इत्यत आह “अवापौ”ति “अवापि” अनुमान-
खण्डेपि । “सहचारप्रत्यक्षे”ति यद्यपि व्यभिचारज्ञानविरह-
सहक्तं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकमित्युक्तं तत्र च (२) प्रत्यक्षं
विशेषमिति कथं तन्निरूपणस्य हेतुत्वं तथापि प्रत्यक्षमप्रतिपाद्य
प्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकमिति(३)बोधयितुं पुरो (४) न शक्यते (५)
तत्रापि प्रत्यक्षनिरूपणं हेतुरिति बोध्यं (६) तत्रापि (७)
प्रत्यक्षखण्डे इन्द्रियलेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षण-
करणात् करणनिरूपणयोः कार्यकारणभावावगमः । “तस्य”
तेन रूपेणानुमाननिरूपणस्य । अनुमानोपमानयोरपि क्रम-
नियामकमाह “एव”मिति अनुमानस्योपमानान्तर्गतत्वमप्रसक्त-
तया न निराकृतं, उपमानस्य चानुमानान्तर्गतत्वं प्रसक्तं,
एकदेशिनामनुमानेनैवोपमानकार्यान्यथासिद्धुरपगमादत उप-
मानखण्डे अनुमानमित्रलेनोपमानं निरूपितमिति तदर्थं अनुमानं
प्राङ् निरूपितमितिभावः ।

(१) अपि इति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) च इति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) परेण इत्यधिकपाठः ग पुस्तके ।

(४) पुरो इति नास्ति ग पुस्तके ।

(५) न शक्यत इति, इति पाठः ख पुस्तके ।

(६) बोध्यमित्यत्र ध्येयमिति ख, ग पुस्तकयोः पाठः ।

(७) अवापि इति क, ख पुस्तकयोः पाठः ।

नन्वतुमानलक्षणे कर्तव्येऽनुमितिः किमिति लक्ष्यत इत्यत
आह “लक्षणस्तरूपे”ति ।

दीधितिः ।

तब लक्षणस्तरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने निरूप-
णीये करणस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्च्छिकतया क्रियालक्षण-
पूर्वकं तस्मात्तरणमाह “व्याप्ती”त्यादिना ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनु-
मितिस्तत्करणमनुमानम् । तत्र लिङ्गपरामर्शी न तु
परामृष्टमाणं लिङ्गमिति वक्ष्यते ।

दीधिति प्रकाशः ।

लक्षणं “तत्करण”मित्यादिना, स्तरूपं “तत्रे”त्यादिना, प्रामाण्यं
“अनुमानं न प्रमाण”मित्यादिना निरूपितम् । आदिना “तत्त्वा-
नुमानं विविध”मिति विभागादिसंग्रहः । एतेषु सर्वेषु अनु-
मितिर्विशेषणत्वादिति भावः । “प्रामाण्यादिभि”रिति लृतीया
प्रकारितायां,(१) निरूपणं शब्दः, तथाच लक्षणस्तरूपप्रामाण्यादि-
प्रकारकशब्दविषयेऽनुमाने विशेषणत्वेन प्रविष्टा यातुमिति(२)रित्य-

(१) प्रामाण्यादेनिरूपणेऽहेतुत्वादाह लृतीयाप्रकारितायामिति एतेन हेतौ
लृतीयेति भ्रमो निरस्त इति भावः ।

(२) विशेषणत्वेनात्मप्रविष्टेयमनुमितिरिति ग इस्तके पाठः ।

र्थात् न प्रथमात्मान्वयविरोधः । तथाचाधारसप्तमौ, स्वविषयक-
निरूपणप्रकारलं सम्बन्धः । प्रकारलं विषयलब्धं व्यापारानुबन्धि-
तया बोध्यम् । “अनुमाने निरूपणीये” इति सति सप्तमौ अनु-
माननिरूपणे कर्त्तव्ये इति तु कश्चित् । “अनुमाने निरूपणीये”
अनुमाननिरूपणार्थं तथाच निमित्तसप्तमौ, अनुमानस्य विशेष्य-
तया निरूपणस्य विशेषणतया पूर्ववाक्येन बोधितलात् (१) अनु-
माननिरूपणे इति परामर्शस्यासम्भवात् विशेषणस्य निरूपणस्य
निमित्ततया विशिष्टे निमित्तलक्ष्ये विवक्षितलात्तथोक्तमित्यन्ये ।
अतोभयचाप्यनुमितिर्निरूप्यत इत्यन्वयः । ननु भवतु सर्वत्रा-
नुमितिरनुप्रवेशः, अनुमितिघटितमेवानुमानलक्षणं किमिति क्वां
अन्यथापि (२) तत्त्वलक्षणसम्भवादत आह “करणस्ये”ति अत मूर्त्तिः
करणलं, तत्त्वं क्रियाभेदेन भिन्नं, भेदो वैजात्यं तथाच प्रत्यक्षादि-
करणतातोऽनुमिति करणताया विभिन्नत्वं एव प्रत्यक्षानुमानयो-
विभिन्नप्रमाणत्वं, व्याप्तिशब्दोभयविषयकस्यैकस्य स्वरणस्याभिन्नत्वे-
ऽपि शब्दानुमानलेन पृथक् प्रामाण्यव्यवहारात्, तथाच प्रत्यक्षादि-
प्रमितितोऽनुमितिप्रमितिर्वैलक्षण्यज्ञानार्थम् अनुमितिलक्षणमिति
भावः ।

दीधितिः ।

अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षाधर्मत्वसामानाधिकरणात्

(१) तत्त्वद्वेन इत्यधिकं क पुस्तके ।

(२) अपीति नार्ति क पुस्तके ।

वगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः । कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य
पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् । ज्ञा-
नपदोपसम्भानेन च वाधितावाधितसाधारणज्ञान-
लाभात्, न भान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याहुस्तन्न परामर्षेण
नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्हे माना-
भावात्, गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात् सम्बन्ध-
सम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् । भम-
स्यले तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्धा तज्ज्ञानस्याभा-
वात् । असत्खग्रातिनिरासात् ।

दीधिति प्रकाशः ।

“तत्र” क्रियालक्षणवाक्ये । “कर्मधारयोत्तरे”ति ननु भाव-
प्रत्ययस्य शक्तिः सामानाधिकरण्यत्वेन तत्तत्पदार्थतावच्छेदकद्वय
सामानाधिकरण्यत्वेन वा, आद्ये नौलत्वोत्पलत्वयोः (१) सामा-
नाधिकरण्यालाभ, स्ययोः पदार्थतावच्छेदकत्वेन सामानाधिकरण्ये-
जनन्यात् । न च तत्तत्पदे नौलत्वोत्पलत्वयोरिव लक्षणा, गौर-
वात्, नौलत्वोत्पलत्वयोरभेदस्य वाधितत्वात्, नौलोत्पलपदानौला-
भिन्नोत्पलानुभवापलापाच्च (२) हितीये नौलोत्पलौयं नौलत्वोत्-

(१) नौलोत्पलत्वयोरिति ख पुस्तके ।

(२) पदानौलाभिन्नोत्पलभिन्नभेदात्यभवापलापापत्तेश इति ग पुस्तके ।

पलत्वसामानाधिकरण्यमित्येवं रीत्या प्रत्ययार्थे (१) सामानाधिकरण्ये अवच्छेदकतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थनौलोत्पलस्यान्वयोपयादनेनैकदेशान्वयाभावेष्यनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः । एवं घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्य प्रतिपादनं नौलोत्पलत्वमित्यत्र (२) ताटशसामानाधिकरण्यस्येति व्युत्पत्तिभेदकल्पनमपीति । अत्रू वदन्ति घटत्वमित्यादौ क्षमशक्तिरैवैताटशसामानाधिकरण्यलाभः । तत्र हि घटेनरावृत्तिल्लेसति सकलघटवृत्तिल्लेन प्रकारेण घटत्वमुपस्थाप्यते, तत्र प्रकृतित एव घटस्य लाभः, इतरावृत्तिल्लादौ भाव-प्रत्ययस्य शक्तिः, तत्र इतरत् वृत्तिलं अभावः साकल्यं वृत्तिम्- (३) चेति विशकलितमर्थः । इतरावृत्तिलं प्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादितरावृत्तिल्लावद्विनाभावस्या-प्रसिद्धत्वाहटत्वादौ त- (४) इधाच्च विशिष्टस्य शक्त्यत्वासभवाद्व्युत्पत्तिवैचित्रग्रादेकपदोपात्तानामपि तावतां परस्यरोपश्चेष्ण वोधः । तत्र प्रकृतिजन्यवोधे येन सम्बन्धेन यत् (५) प्रकृत्यर्थ-तावच्छेदकधर्मस्य प्रकारता तेन सम्बन्धेन इतरावृत्तिलं त- (६)

(१) ताटश इत्यधिकपाठः ग पुस्तके ।

(२) मित्यादौ इति ख पुस्तके ।

(३) वृत्तिमहिति ख पुस्तके नास्ति ।

(४) तदिति ग पुस्तके नास्ति ।

(५) यदिति ख पुस्तके नास्ति ।

(६) तदिति ग पुस्तके नास्ति ।

हृत्तिवच्चार्थः । तेन घटत्वमित्यादौ (१) घटेतरस्मिन् कालादौ
कालिकसम्बन्धेन घटत्वस्य हृत्तिलेऽपि न चतिर्न वा (२) कम्बु-
ग्रीवादिमत्त्वादिर्भान्म् । नीलोत्पलत्वमित्यादौ नीलाभिन्नसुत्पलं
प्रकृत्यर्थः, तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं नीलाभिन्नोत्पलत्वं, तत्र
नीलत्व (३) समवायभिन्नसमवेतोत्पलत्वं तस्य चोपाधि(४)तया
स्वरूपसम्बन्धेनैव प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारता, तेन सम्बन्धेन तद्वच्य-
भिधाने च सामानाधिकरण्यस्यापि भानं अभेदस्याधिकस्य भानैपि
नीलत्वसमवायिसमवायस्यापि भानादिति । प्रभेयत्वमित्यादौ-
चेतराहृत्तिवांशो न भाषतेऽप्रसिद्धत्वात्, किञ्चु सकलप्रभेयहृत्ति-
त्वम् । न च गुणान्वत्वविशिष्टसत्त्वमित्यादौ विशिष्टस्यानति-
रेकितया तदितरासमवेतत्वस्य, महत्त्वमित्यादौ सकलमहहृत्ति-
त्वस्य महत्परिमाणे वाधादनन्वय प्रसङ्ग इति वाच्यं तदितरत्व-
व्यापकात्यन्ताभाव (५) प्रतियोगितावच्छेदक तद्वच्यत्यन्ताभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव तदुभयदलेन (६) विवक्षित-
त्वात्, तदितरत्वव्यापकेतिकरणाच्च घटत्वमित्यादौ न द्रव्यत्वादे-

(१) घटत्वमित्यादौ इति क ख पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) घटत्वमित्यादौ द्रव्यधिक पाठः क ख पुस्तकयोर्वृत्तते ।

(३) त्व इति नास्ति ख पुस्तके ।

(४) स्वरूप इत्यधिकपाठः ख पुस्तके ।

(५) व्यापकीभूतात्यन्ताभाव दूति क पुस्तके

(६) तदुभयपदेन इति ख पुस्तके ।

भानमिति । अत नव्याः, एवं सत्येकत्वमित्यादौ परिमाणादेः कथं न लाभः, न च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसम्बन्धे-नैव तदितरावृत्तित्वं तदृत्तित्वं प्रतीयते तत्त्वैकत्वनिरूपितसम-वायेन (१) परिमाणादिकं अवृत्तीति न तत्र परिमाणादेभान (२)-मितिवाचं एवं सत्यनन्तशक्तिकल्पनावश्यकत्वे घटत्वादिषु (३) प्रातिस्थिकरूपेणैव शक्तिरसु किमितरावृत्तित्वादि (४) गौरव-सहिष्णुतया । यद्वा धर्मत्वेनैव शक्तिरसु, प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-निरूपितसम्बन्धेन तत्र प्रकृत्यर्थस्यान्वयः तेन घटत्वमित्यादौ न द्रव्यत्वादेवोधः । अतएव गुणकिरणावल्यां पृथक्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेवगुणान् भाव-प्रत्ययः प्रतिपादयति (५) प्रतीतिसु तादूष्येण धर्मत्वेन वेत्यन्यदेतदिति दीघितिकृतः । विशिष्ट शक्ती च नौलोत्पलत्वं सामानाधिकरणं प्रकृते भाव प्रत्ययार्थः । नौलोत्पलस्य प्रकृत्यर्थस्य तादृशसामानाधिकरणे अवच्छेदकत्वे-नान्वयः । घटपटत्वमित्यत्र इन्द्रोत्तरस्येव नौलोत्पलत्वमित्यत्र कर्मधारयोत्तरस्यापि भाव-प्रत्ययस्य सामान्यशक्त्युपस्थितयोर्नौलि-त्वोत्पलत्वयोः कर्मधारयोत्तर-भाव-प्रत्ययत्वावक्षिन्नया विशेषशक्त्या

(१) निरूपितत्वविशिष्ट समवायेन इति क पुस्तके ।

(२) न तत्र तंडानं इति ख पुस्तके । न तत्त्वैकपद्वाच्यतेति क पुस्तके ।

(३) घटत्वादिषु इत्यत्र घटत्वमित्यादौ इति ख पुस्तके ।

(४) इतरत्वादि इति क पुस्तके ।

(५) भावप्रत्ययाः प्रतिपादयन्ति इति ग पुस्तके ।

उपस्थिते सामानाधिकरणे विशेषणलेनान्वयः । नौलाभिन्नोत्-
पलस्य प्रकृत्यर्थस्याधित्वसम्बन्धेन, नौललोत्पललयोरवच्छेदकता-
सम्बन्धेन तसामानाधिकरणे वान्वय इत्यपि कवित् (१) ।
“वाधिते”ति वाधितावाधितताहृशसामानाधिकरणविषयकेत्यर्थः ।
“भान्तानुमिती”ति भान्तं भ्रमः, न च इदोवङ्गिमा-
निलादौ व्यासिविशिष्टत्व-पञ्च (२) वृत्तित्वसामानाधिकरणा-
प्रसिद्धा कथं तज्ज्ञानलाभ इति वाचं तत्र इदवृत्तिले व्यासि-
विशिष्टत्वसामानाधिकरणावगाहिज्ञानमेव । तदुभयसामानाधि-
करणावगाहिज्ञानपदार्थ इत्याशयात् । अतएवानेनैव (३)
दोषेणेदं निराकरिष्यति । केचित्तु पर्वतोवङ्गिमाम् धूलौ-
पटलादित्यादौ व्यासिविशिष्टत्व-पर्वतवृत्तित्वसामानाधिकरणं
यदालोकादौ प्रसिद्धं तस्य धूलौपटले आरोपात् यथार्थानुमिति-
स्तव नाव्यासिरित्यर्थः । “भान्तानुमिती”ति भान्तस्यानुमितिः
भ्रमजन्यानुमितिरित्यर्थ इत्याहुस्तत्पन्दर्भविरोधादुपेक्षितम् । “निय-
मत” इति यत्र वङ्गिव्याप्यवान् वङ्गिव्यासिविशिष्टपर्वत-
वृत्तिधूमवान् पर्वत इत्याकारकः परामर्शस्तव तसमवेऽपि
यत्र वङ्गिव्याप्यवानिल्येव परामर्शस्तव तदभावादित्यर्थः । ननु
तेन रूपेण हेतुलघृहाद् यत्र ताहृशबोधाभावस्त्रानुमितिरपलप-

(१) केचित् इति ख पुस्तके ।

(२) पञ्च इत्यत्र द्रूढ इति पाठः क ख पुस्तकयोः ।

(३) एव इति नास्ति ख पुस्तके ।

नौयेत्यतो “गौरवेण” ति । ननु सामानाधिकरणमेकाधिकरण-सम्बन्ध एवञ्च समूहालम्बनादिशिष्टज्ञानस्य भेदान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रतियोगिकविशेषानुयोगिकसम्बन्धो विशिष्टधीविषय-लेनाभ्युपेयस्तथाच वक्त्रिव्याघ्रमवान् पर्वत इत्यत्र धूमे वक्त्रिव्याघ्रिवैशिष्ठानुयोगित्वपर्वतहत्तित्वप्रतियोगित्वरूपतदुभय-सामानाधिकरणं भाषत एवेत्यत आह “सम्बन्धसम्बन्धे” ति समूहालम्बनादिशिष्टज्ञानस्य भेदान्यथानुपपत्त्या अनुयोगित्वप्रतियोगित्वादिरूपसम्बन्धं भानवत्सामानाधिकरणभानमपि भविष्यते तौत्यत “सम्बन्ध(१)सम्बन्धे” ति कश्चित् । सम्बन्धसम्बन्धाविषयक-लेऽपि समूहालम्बनव्याहृत्तस्य विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वादिलार्थः । समूहालम्बने सर्वत्र विशेषता, विशिष्टज्ञाने च विशेषणे प्रकारता संसर्गे च सम्बन्धता विशेषे च विशेषतात्य-विषयतेति, विषयावैलक्षण्येऽपि विषयतावैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यं विशिष्टज्ञानस्येति भावः । ननु विषयावैलक्षण्येऽपि विषयताविशेषात् ज्ञानवैलक्षण्ये जितं साकारवादिना (२) तथाचार्येनैव धियां

(१) सम्बन्ध इति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) “साकारवादिना” विज्ञानवादिना योगाचारबौद्धेनेत्यर्थः एतन्नते चर्चिकविज्ञानमेव पदार्थस्तदितिरिक्तं किमपि न वस्तु स्तु । विषयस्तु विज्ञानस्यैवाकारविशेषस्तो न भिद्यते । तादृशाकारविशेषे चा नाद्यविच्छिन्नप्रवाह-विज्ञानतिरिक्तवासनैव नियामिका । तथाचोक्तं भाष्वाचार्यैः “बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकाराऽवभाषत” इति तादृशाकारविशेष एव विज्ञान-वैलक्षण्यप्रयोजको नहुं विषयविशेषस्तन्नते तस्यानङ्गीकारादेवञ्च न्यायमतेपि

विशेष इत्यनुरोधात् समूहालम्बनाविषयोऽनुयोगिलं प्रतियोगि-
त्वच्च विशिष्टघी-विषय इत्यभ्युपेयमत आह “भ्रमस्थले चे”ति
द्रवोवक्लिमानिति भ्रमानुमिति-स्थले चेत्यर्थः । नन्वसदेव तत्र
सामानाधिकरण्यं सिद्ध(१)मत आह “अस”दिति असतो
वैशिष्ट्यस्य सदुपरागेणापि भानस्य निरासादित्यर्थः । न च
प्रतियोग्यप्रसिद्धिः शुक्रिविशेषकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वस्था
रजतत्वप्रकारतासामान्यस्य वा यत्क्लिंच्चिवमात्वघटकप्रकार-
तानियामकसम्बन्धनिरूपितत्वनियमबलेन अर्थतस्त्रिरामात्,
असदैशिष्ट्यभाने तु रजतत्वप्रतियोगिकशुक्त्यनुयोगिकवैशिष्ट्यस्य
यत्क्लिंच्चिवमात्वघटकप्रकारत्वानियामकतया शुक्तौ रजतत्व-
प्रकारतायास्तादृशसम्बन्धनिरूपितत्वाभावेन तादृशनियमभङ्गा-
दिति ।

ननु पक्षवृत्तित्वे व्यासिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञान-
मेव व्यासिविशिष्टपक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यज्ञानपदप्रतिपाद्यं
तत्र सामानाधिकरण्ये व्यासिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वयोरन्वयवाधेऽपि

विषयभेदस्य विज्ञानभेदाप्रयोजकत्वे तत्क्लिंच्छिन्नपादत्वेन विज्ञानवादिनाभेद
जयो भवतीति । वस्तुतो न्यायमते विषयभेद एव विज्ञानवैलक्षण्ये प्रयोजकः,
अतएवोक्तं उदयनाचार्यैः “अथेनैव विशेषो ह्य निराकारतया धिया”मिति ।
तथाच विज्ञानवैलक्षण्यानुरोधेन तद्विरक्तविषयाङ्गीकारस्थावश्यकत्वे विज्ञान-
वादिनां पराजय इति भावः ।

(१) प्रसिद्धमिति क ख पुस्यकयो पाठः ।

ताटशज्जानान्वयेऽवाधात् तथाच ताटशज्जानजन्यत्वं लक्षणं नाव्यास-
मत आह “अवान्तरे”ति ।

दीधितिः ।

अवान्तरवाक्यार्थयोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थज्ञाना-
नुदयात् विषाणे शशसम्बन्धस्याभावनिश्चयदशायां
शशविषाणजन्यमिदं कार्मुकमिति शब्दवुद्दिव्रह्मणापि
दुरुपपादत्वात् । न चाच्र प्रमाणप्रस्तावात् प्रमैव
लक्ष्या, यदि च सङ्खिप्तपरामर्शदपि भान्तानुमिति
स्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापरमिति वाच्यम् अव्याप्ता-
पक्षधर्मयोस्तत्त्वावगाहिना परामर्शेण जनितायां वस्तुतः
साध्यत् पक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तेलिङ्गोपहित-
लैङ्गिकभाननिरासेनांशिकभ्रमत्वास्याद्ययोगात् द्वैश्वर-
ताटशज्जानजन्यत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्, अतएव व्याप्ति
विशिष्टे पक्षधर्मता तज्ज्ञानं वित्यादिकमपास्तम् ।

दीधिति प्रकाशः ।

(१) तथाचैताटशलक्षणं नैताटशलक्षणवाक्यप्रतिपाद्यमित्यर्थः ।
लक्षणाव्याप्तिसुक्ता लक्षणवाक्यजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिमाह “अवा-

(१) अयोग्यतानिर्णयेन प्रतिवभाज्ञच्छवाक्याद्वोधासम्बन्धेन ताटशार्थस्य
वाक्याद्वाभेन लक्षणत्वासम्भवाज्ञच्छासच्चरूपाव्याप्तिर्द्वारेति भावः । इति ग
पुस्तके अधिकपाठः ।

न्तरे”ति कश्चित् । “विषाणे” विषाणल्लावच्छेदेन । “शशसम्बन्धे”ति शशविषाणेल्लव षष्ठ्यर्थलक्षणया शशसम्बन्धभिन्नं विषाणमिति शास्त्रबोधे शशसम्बन्धभिन्नेदस्येव शशसम्बन्धाभावस्यापि विषाणे निर्णयो विरोधीत्यर्थः । “प्रमाणप्रस्तावा”दिति—“प्रमाणतत्त्व-मत्र विविच्यते” इत्यतः प्रमाकरणलक्षणस्यैव प्रसुतत्वेन तदर्थं प्रमाणलक्षणस्यौचितत्वा(१)दित्यर्थः । “प्रमैवे”ति न तु प्रस्ताकरणलक्षणानुपयोगिनौ भान्तिरपीत्यर्थः । उपाध्यायमते पञ्चतावच्छेदकसामानाधिकरणेनैव साध्यं सर्वत्रानुमिति विषयः, न तु पञ्चतावच्छेदकावच्छेदेनापि अवच्छेदकत्वस्य व्यापकल्लाघटकत्वेन साध्यसम्बन्धविधया भानासभवात् तथाच गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यनुमितिः प्रमैवेत्यत आह “यदि चे”ति पञ्चतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यभानस्यानुभविकत्वादसंसर्गायहादिरूप(२)सामान्यसामग्रैसत्त्वा(३)दनुमितावप्यवच्छेदकत्वं भाषत एवेति भावः(४) । “चरमे”ति प्रयमज्ञानपदस्य तत्परत्वे तत्रैवातिव्याप्तिरिति भावः । “प्रमापर”मिति यावत् भ्रमभिन्नत्वं प्रमात्वम् (५) । “अव्याप्ते”ति अव्याप्ते व्याप्तत्वावगाहिना अपञ्च-

(१) लक्षणस्यौचित्यादिति क बुस्तके ।

(२) रूप इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः ।

(३) सत्त्वादित्यत्र वशात् इति क, ख पुस्तकयोः ।

(४) यदि चेत्यनेन सूचित इति शेषः ।

(५) यावद्भ्रमभिन्नत्वं नित्यज्ञानादत्तिविषयिताशून्यत्वं प्रमाविषयितानं नित्यज्ञानविषयितातो भेदानहीकारादिति भावः ।

धर्मे पक्षधर्मत्वावगाहिनेत्यर्थः । “वसुतः” वसुगत्या साध्यवान् यः पक्षस्तद्वगाहितया । ननु तस्या अनुभितेर्लिङ्गोपधानांशे भ्रमत्वेनालक्ष्यत्वमत आह “लिङ्गोपहिते”ति प्रमाणाभावादिति शेषः । ननु साध्यवान् यः पक्षस्तचेष्वरस्यैव (१) ताटृशज्जानं प्रसिद्धमतस्तज्जन्यत्वस्य तदनुभितावपि सत्त्वान्वाच्यासिरत आह—“इत्युक्ते”ति “अतिप्रसञ्जकत्वा”दिति ताटृशपरामर्शत्वेन तस्य हेतुत्वाभावात् उपादानंप्रत्यक्षत्वेन तज्जन्यत्वस्य प्रमाणाचेऽति-प्रसक्तत्वादिति भावः । “अतएव” ताटृशप्रमाणनुभितावव्याप्तेरेव, “तज्ज्ञानं वे”ति व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मताज्ञानभित्येवं रूपः सप्तमी तत्पुरुषोऽपि नेत्यर्थः ।

दीघितिः ।

व्याप्तिविशिष्टञ्च पक्षधर्मस्येति इन्द्राश्रयणाद्वाप्ति-विशिष्टत्वपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते, पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदैनैव “प्रमाणप्रमेये”-त्वादिसूत्रे (२) अन्यत्र च इन्द्रस्य इर्शनात् । पदार्थ-

(१) एव इति नास्ति ख पुस्तके ।

(२) प्रमाण प्रमेय संशय प्रयोजन दृष्टान्त सिद्धान्तावयव तर्कनिर्णय वाढ जल्प वितरणा हेत्वाभास च्छल जापति नियहस्थानानां तत्त्वज्ञानाच्चिऽचेयसाधिगमः । इति न्यायस्तुत्वं अ १ चा १ स्तु १ । अत्र पदार्थतावच्छेदकप्रमाणत्वादीनां भेदाद्वृत्तस्य साधुत्वमङ्गोक्तर्तमिति ।

द्वयाभेदबोधकाच्च कर्मधारयाङ्गेदाभेदोदासीनपदार्थ-
द्वयबोधजनकत्वेनैव इन्द्रस्य भेदात्, विशिष्टपदस्य धर्म-
परतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मतयोर्लभात् । न
चैवमालोको वङ्गिव्याप्तो धूमवान् पर्वत इति ज्ञान-
जन्येऽतिप्रसक्तिः, एकत्र तदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वा-
दिति केचित् । तदप्यसत् एवमपि धूमोवङ्गिव्याप्तो
इवं पर्वतवृत्तिरिति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात् । एक-
रूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ च मीमांसकमतानु-
प्रवेशात्, मिथस्तुभयोपश्चेषावगाहित्वस्य च परामर्श-
व्यापकत्वात् । न च तदुभयविषयत्वनियतधर्माव-
च्छिन्नकारणत्वप्रतियोगिककार्यताशालित्वमर्थः पक्ष-
धर्मतापदोपादान-वैयर्थ्यात् ।

दीघिति प्रकाशः ।

“पदार्थतावच्छेदके”ति न चैवं सरूपैकशेषस्य इन्द्रापवाद-
कत्वानुपपत्तिरेकविषयकत्वाभावादिति वाचं पदजन्यप्रतीति
विशेष-रूपस्य पदार्थस्य भेदापेक्षया पदजन्यप्रतीतिविषयभेद एव
इन्द्रस्य लाघवेन कल्पनात् । एवच्च नौलघटयोरित्यत्र पदजन्य-
प्रतीतिप्रकारभेदात्, घटा इत्यत्र विशेष भेदात् इन्द्रस्य प्रसक्तिः ।
अक्षा इत्यादि नानार्थ एव वा सरूपैकशेषस्य सार्थकत्वाद् यथा

शुतेऽपि नानुपपत्तिरिति केचित् (१) । न तु नीलघटयोरभेद इत्यत्र द्वित्वं कुलान्वेति ? न तावद्विशेषे तस्यैकत्वात्, न विशेषणे तयोः पदार्थतावच्छेदकलेन निराकाङ्क्षत्वात् । न च प्रकृत्यर्थ वृत्तिसंख्याबोधकत्वं सुपां न तु तच्चात्रवृत्तिसंख्याबोधकत्वं, अतएव “एकस्मिन् पाथः परमाणावापः” इत्यत्र तद्गुणानादाय बहुवचनं समर्थितं बर्द्धमानोपाध्यायैरिति वाचं एकस्मिन् घट एको घटा इत्यतासाधुत्वग्रहाभावदशायां शाव्दबोध प्रसङ्गात् । तत्र द्विवचनं पदसाधुतायैवेतिचेत् तर्हि कर्मधारय एवासु किमर्थं पदार्थभेदमनादृत्य इन्द्रकल्पनमिति चेत् नीलघटयोरित्यत्र कर्मधारये नीलाभिनवघटत्वेनोपस्थितौ अभेद इत्यस्य निराकाङ्क्षत्वादनन्वयप्रसङ्गात् । न तु पदार्थयोरभेदस्थलेपि इन्द्रस्य साधुत्वे कर्मधारयः किमर्थं पृथगङ्गौक्रियत इत्यत आह “पदार्थद्वये”ति तथाच यत्राभेदसंसर्गकबोधे तात्पर्यं तत्र इन्द्रस्यासाधुत्वात् कर्मधारयादेव तादृशबोध इति भावः । “भेदाभेदोदासीने”ति भेदाभेदाविषयकत्वर्थः । इदच्च (२) तादृश (३) पदार्थद्वयबोधे विशेषणम् । पदार्थयोरभेदे कर्मधारयवत् पदार्थयोर्भेद एव इन्द्र इत्यनुशासनस्त्रससिङ्गं मतमनुस्तत्याह “विशिष्टपदसे”ति । यत्तु एकस्मिन्नेव

(१) केचित् इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः ।

(२) च नास्ति ग पुस्तके ।

(३) तादृश इति नास्ति खं पुस्तके ।

चैत्रे (१) चैत्र-चैत्रल्लभसम्भव्यानां पदजन्यप्रतीतिविषयानां भेदेन (२) हन्त्वापत्तिरतो “विशिष्टे” ति तदसत् एकपदे हन्त्वस्य तदपवा इकैक-शेषस्य चापादयितुमशक्तवात् । किञ्च समस्यमानयोः प्रत्येकपदा-र्थयोर्विशेषयोर्विशेषणयोर्वा भेदस्तयोर्हन्त्वापादको नत्वेकपदार्थ-योरेव विशेषणविशेषयोर्मेद इति नायं पन्थाः । “धर्मपरतये” ति, नपुंशके भावे क्त इत्यनुशासनात् व्याप्तिवैशिष्ठमेव व्याप्तिविशिष्ट-पदार्थः । तथाच व्याप्तिविशिष्ट पञ्चधर्मतापदयोर्हन्त्व इति भावः । एतेन वैशिष्ठ्यशक्तधातृतर-क्त-प्रत्ययस्याशयोपस्थापकस्याशयत्वे लक्ष-णायां व्याप्तिवैशिष्ठाशयत्वोपस्थितौ व्याप्तिवैशिष्ठाशयत्व-पञ्च-धर्मत्व-ज्ञानजन्यत्वमर्थः स्यात्तथाच व्याप्तवानिति परामर्शस्य सम्भवसम्भव्याविषयकत्वात् सैवाव्याप्तिरिति परास्तम् । “एव-मपि” एकत्र धर्मिणीति विशेषणेऽपि (३) “मीमांसके” ति तथाच व्याप्तवानिति ग्राव्यपरामर्शस्यलौयानुमित्यव्याप्तिः, धूमलवावच्छन्न-व्याप्तिवैशिष्ठज्ञानं धूमलवावच्छन्नपञ्चधर्मताज्ञानज्ञ कारणमिति कारणताद्यकल्पने गौरवम् । गृह्यमाणव्यास्यवच्छेदकधर्मप्रका-रकपञ्चधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वोक्तौ च तत्कालौनत्व-तत्पुरुषौयत्व-प्रवेशादनन्तकार्यकारणभावापत्तिरिति । “सिद्ध” इति “तदु-भयं” व्याप्तिविशिष्टत्व पञ्चधर्मत्वोभयं “उपश्लेषः” परस्परसामाना-धिकरण्यम् । “श्रव्यापकत्वात्” व्याप्तवानिति परामर्शे तद-

(१) एकस्मिन् चैत्रपदे इति ग पुस्तके ।

(२) भेदादिति ग पुस्तके ।

(३) विवक्षयेऽपि इति क पुस्तके ।

भावादि (१) ल्यंः । “न च तदुभये” ति तदुभयविषयकत्वं नियतधर्माः पराशर्शलं (२) परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शलेन हेतुतायां मानाभावादित्याशयः । न च तत्त्वत्वक्ते तत्त्वेन हेतुत्वात् वक्त्रिक्वायोधूमो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति (३) ज्ञानप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरिति (४) वाच्यं अनेकवृत्तिलेन धर्मस्य विशेषणीयत्वात् (५) तत्तद्वारक्तित्वस्य चैकमात्रहृत्तित्वात् । विषयस्य तत्त्वेन कारणत्वं नास्तीत्याशयेणेदभिति (६) कश्चित् । “पक्षधर्मते” ति पक्षधर्मताविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नेत्युक्तौ च पक्षधर्मतायाः पर्वतसंयोगादिरूपतया धूम-धूमभावसहचरितवक्त्रिमान् पर्वत इत्येवमाकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशये पर्वतोधूमवान्वेति संशयेऽतिव्याप्तिः स्यादतस्तद्वारणाय व्याप्तिविषयकत्वमावश्यकम् । न चैवमपि धूमव्याप्य-धूमव्याप्याभाव-सहचरितवक्त्रिमानित्येवं रूप-साधारणधर्मवद्विभिन्नज्ञानजन्ये पर्वतो धूमव्याप्यवान्व वेति संशयेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं पक्षधर्मताविषयकत्वद्दलेनापि तदवारणात्, तथाच व्याप्तिविषयकत्वदलस्यैव संशयविशेषातिव्याप्तिवारकतया व्यावर्त्तकत्वमस्ति न तु पक्षधर्मतापदस्येत्याशयात् । धूमवत्पर्वतसंयोगप्रत्यक्षे सम्बन्धितावच्छेदकधूमप्रकारकपर्वतज्ञानत्वेन हेतु-

(१) तदसन्ध्वादिति क, ख पुस्तकयोः ।

(२) परामर्शप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिनिरासार्थमाह परामर्शप्रत्यक्ष इति ।

(३) दृक्तीत्यादि दृति ख पुस्तके ।

(४) अतिव्याप्तिरेवेति ख पुस्तके ।

(५) धर्मस्य विशेषणात् दृति ख, ग पुस्तकयोः ।

(६) सित्यपि दृति क पुस्तके ।

त्वादतिव्याप्तिरतः पञ्चधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यमुक्तमित्यपि (१) कश्चित् । व्यासिज्ञानत्वपरामर्शत्वावच्छिन्न(२)कारणताद्वयलाभाय व्यासिविषयकत्वनियतत्वं विकाशकतयोक्तमित्यन्ये । वसुतसु पञ्च-धर्मताविषयकत्वनियतेत्युपादाने धूमवान् पर्वतो नास्तीत्यभाव-लौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकधूमप्रकारकपर्वतज्ञानजन्ये-इतिव्यासिरतो व्यासिवैशिष्ठविषयकेत्यावश्यकम् । न च तथापि बङ्गव्याप्तवान् पर्वतो नास्तीत्यभावप्रत्यक्षे(३)इतिव्यासिरिति वाच्यं निष्कृष्टमते व्यासेरतीन्द्रियतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्था-प्यतौन्द्रियत्वात् तत्र न तेन रूपेण हेतुता, (४) अभावलौकिक-प्रत्यक्षं प्रत्येव तथा हेतुत्वात् । एवं व्यासिपदस्याभाव(५)मात्र-परत्वे अभावप्रकारकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक-कार्यताशालित्वविवक्षणेऽनुमितिमात्रे (६) लक्षणमायाति, परन्तु स्थलविशेषेऽतिव्याप्तिर्भवति, पञ्चधर्मतापदोपादाने तत्वासिरित-व्यासिश्वेत्यतोऽपि पञ्चधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यमुक्तमिति ध्येयं(७) । वसुतसु विशिष्टवैशिष्ठबोधादावतिव्यासेर्वारणाय (८) व्यास्य-

(१) अपि इति नास्ति ख पुस्तके ।

(२) अवच्छेद्यत्व अवच्छेदेन इति पाठः ग पुस्तके ।

(३) बङ्गव्याप्तयोर्ध्वमोनास्तीत्यभावप्रत्यक्षे इति क, ख पुस्तकयोः ।

(४) तत्र तेन रूपेणाहेतुत्वात् इति क पुस्तके ।

(५) व्यासिपदस्याभाव इति ख पुस्तके ।

(६) एव इत्यधिक पाठः क पुस्तके ।

(७) वैयर्थ्यमितिध्येयं इति ग पुस्तके ।

(८) अतिव्याप्तिवारणाय इति क ख पुस्तकयोः ।

विषयकत्वेन जन्यं ज्ञानं विशेषणीयमिति वक्षति, तथाच पक्षधर्मताविषयकत्वनियतेत्यादिविक्षणे धूमवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ठ्यविषयकबोधे व्याघ्रविषयकेऽतिव्याप्तिरतो व्याप्तिविषयकत्वनियतेत्यादिविक्षणमावश्यकम् (१) । न च पक्षधर्मतापद्भुपादाय तत्र पक्षधर्मताविषयकत्वेनैव जन्यं ज्ञानं विशेषतां तद्वतापि विशिष्टवैशिष्ठ्यबोधादावतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति वाचं तथासत्यसम्भवापत्तेः पर्वतो वङ्गमानित्यनुमितेरपि वङ्गनिष्ठपक्षधर्मताविषयकत्वात्, हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुनिष्ठपक्षधर्मताविषयकत्वोक्तौ च वङ्गव्याघ्रवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ठ्यबोधेऽतिव्याप्तिः, व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताविषयकत्वोक्तौ च व्याघ्रविषयकस्यैव लघुत्वेन विवक्षणौचित्यादिति तु (२) सारम् ।

दीधितिः ।

व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्मताज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यत्रापीभ्वनसमानाधिकारणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवङ्गित्वावच्छिद्भसमानाधिकरणेभ्वनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिरखण्डव्याप्तिरप्रसिद्धिः । भ्रमालुमितेर्लच्यत्वे चादाकाशमालन इत्यादौ सुतरां तथा, तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्यरोपस्थेषावगाहित्वमात्रं विवक्षितम् ।

(१) नियतेत्याद्यावश्यकत्वेपक्षधर्मतोपादान वैयर्थ्यमेव इति क पुस्तके ।

(२) तु नास्ति ग पुस्तके ।

दीधिति प्रकाशः ।

व्यासिविशिष्टपद-पञ्चधर्मताज्ञानपदयोः कर्मधारयः, विशिष्ट-
पदञ्च प्रकारक पर (१) मित्याशयेनाह “व्यासी”ति । यद्यपि
वज्ञिव्याप्तिधूमो द्रव्यवान् पर्वत इति ज्ञानस्यापि व्यासिप्रकारक-
त्वात् पञ्चधर्मताज्ञानत्वाच्च तज्ज्ञानव्यवसायेऽतिव्यासिः, उक्ता-
रूपेण(२) जनकत्वोत्तौ चासम्भव एव धूमोवज्ञिव्याप्तिधूमवान् पर्वत
इति ज्ञानसाधारणत्वात् तथापि पञ्चधर्मत्वांशे व्यासिप्रकारकत्वं
विवक्षितं, तच्च पञ्चनिष्ठ (३) विशेषतानिरूपितप्रकारतावच्छन्न-
विशेषतानिरूपित व्यासिप्रकारताकत्वं, धूमोवज्ञिव्याप्तिधूमनिष्ठप्रकारता न व्यासि-
प्रकारतानिरूपितविशेषतावच्छेदिका, किन्तु धूमस्य मुख्यविशे-
षतैवेति न तत्साधारण्यमिति अयम् । “अत्रापि” ताटशविव-
क्षणिपि, वज्ञिव्याप्तेभ्यनवानित्युक्तौ च वज्ञिमदन्याहत्तिलरूपव्यासि-
प्रकारकत्वसम्बन्धना स्यादतो विशिष्टाह “इन्यनसमानाधिकरणे”ति ।
“भमानुभिते”रिति पूर्वं भमामकपरामर्शजन्यायां विषयावाधेन
प्रमानुभितावव्यासिर्दर्शितेति भावः । द्वच्यनियामकसंयोगेन-
साध्यतायां हेतुतायाच्चाकाशानुभितिः परामर्शश्च प्रमैव स्यादतो
द्वच्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतासाध्यता-प्रतिपत्त्यर्थमाह “अत्रे”ति
सप्तम्या आधेयत्वं प्रतिपादनात् । “सुतरा”मिति साध्ये व्यापकत्व-

(१) प्रकार परभिति ग पुस्तके ।

(२) एकरूपेणेति ग पुस्तके ।

(३) निष्ठ इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः ।

प्रकारकं साधने च साध्यसामानाधिकरणप्रकारकमित्येवं व्याप्ति-
प्रकारकत्वोक्तौ पूर्वोक्ताव्याप्तिनिरासःस्यादत्र तु व्यापकत्व-सामा-
नाधिकरणयोरुभयोरप्रसिद्धग्राव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति भावः ।
“तथा” अव्याप्तिः । “तावत्पदार्थानां” व्याप्तिशरीरनिविष्टानां (१)
पदार्थानां, “तथाविधे”ति व्याप्तिभाने (२) यस्य यत्र येन
सम्बन्धेन प्रकारता तत्र तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वमित्यर्थः तत्त्वा-
धिकरणे हेतुप्रकारकं अभावे तादृशाधिकरणवृत्तित्व-प्रकारकं
प्रतियोगितायां तादृशाभावप्रकारकमित्यादिक्रमेण वोध्यम् ॥

दीधितिः ।

न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः, व्यभिचारधीविरोधिधी-
विषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्तोरनुगमात् । भवति हि
धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावा प्रतियोगिवज्ञिसमाना-
धिकरणधूमत्वे, वज्ञभावव्यापकीत्वाभावप्रतियोगित्वे
वा गृहीते नियमतो वज्ञव्यभिचारधीप्रतिरोधः । तथा-
विधधूमसमानाधिकरणत्वादिकान्तु न तथा रासभादौ
तद्गृहेषि व्यभिचारग्रहात् व्यतिरेक सहचारिणान्वय-
व्याप्तिग्रहणाशयणादा ।

(१) तावत् इति अधिकपाठः ख पुस्तके ।

(२) भाने इत्यत्र ज्ञाने रूपात् पाठः ग पुस्तके ।

दीधिति प्रकाशः ।

“व्यतिरेकिणी”ति तत्र पञ्चधर्मतांशे वङ्गभावव्यापकाभाव प्रतियोगिधूमत्वस्यैव प्रकारत्वादिति भावः । ननु धूमव्यापक-वङ्गसमानाधिकरणधूमत्वस्य वङ्गभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमत्वस्य ज्ञानं वङ्गभाववहृत्तित्वरूपव्यभिचारधीयं प्रति ग्राह्याभावानवगाहितया तदभावव्याप्तवस्त्रानवगाहितया वा न विरोधीत्यत आह “भवति ही”ति तथाचातथाभूतस्थाप्यनायत्वैव मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकलं कल्पयत इति भावः । ननु धूमव्यापकवङ्गसमानाधिकरणधूमसमानाधिकरणरासभवानिति ज्ञाने धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक वङ्गित्ववानिति ज्ञाने च वङ्गभाववहृत्तिर्धूम इति व्यभिचारधीविरोधित्व-सत्त्वात् तज्जन्यप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः, उक्तरूपेण जनकत्वं विवक्षणेत्वसम्भव एव, उक्तरूपस्य तादृशधूमसमानाधिकरणरासभवानिति ज्ञानसाधारणतया जनकतायामनवच्छेदकत्वादत आह “तथाविधे”ति “न तथा” न पञ्चधर्मतांशे व्यभिचारधीविरोधिधीविषयः । “रासभादा”विति तथाच पञ्चधर्मतया ज्ञाते तदिशिष्टे व्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारक-तदिशिष्टपञ्चधर्मताज्ञानजन्यत्वमर्थः । उक्तज्ञानन्तु पञ्चधर्मतया ज्ञाते रासभत्वविशिष्टे न व्यभिचारधी-विरोधि, धूमत्वविशिष्टे तथात्वेऽपि न तस्य पञ्चधर्मतया भानमिति भावः । ननु धूमसमानाधिकरणेत्यादि व्याप्तिरेवोक्तरूप-व्यभिचारधी-विरोधिधीविषयत्वे मानाभावः कैव कथा व्यतिरेकव्याप्ति । न च वङ्गिलं धूमसमानाधिकरणभाव-प्रतियोगित-

वच्छेदकं, धूमाभावत्वं वङ्गभावसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगितावच्छेदकमित्येवं सभूहालभनामक व्यभिचारधीविरोधिधीत्वं वाच्यं (१) तथापि धूमव्यापकवङ्गिकालीनधूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य सामानाधिकरणाविषयकतयाऽनुमित्यजनकस्य संग्राहकतया उक्तरूपस्यानुमित्यजनकतानवच्छेदकत्वात् । न च धूमव्यापकवङ्गिसमानाधिकरणधूमवान् पर्वतः, वङ्गभावव्यापकौ-भूताभाव (२) प्रतियोगिधूमवान् पर्वत इति ज्ञानयोरन्यतरत्वमेव हेतुतावच्छेदक-मतस्तथैव लक्षणे निवेश्यतामिति वाच्यं अन्यतरत्व घटकभेदानां विशेषणविशेषभावे विनिगमना-विरहेण नानाकार्यकारणभावावश्यकत्वेन तदपेक्षया लाभवात् प्रत्येकरूपे-रौव हेतुत्वकल्पनाया न्यायत्वादत आह “व्यतिरेकसहचारणे”ति । ननु मणिमन्त्रादिन्यायेन विरोधित्वेमानाभावः, क्वाचिलान्वयव्यतिरेकानुविधानस्य तादृशाव्यभिचाराद्युन्नायकत्वेनाप्युपयोग- (३)दिव्यस्वरसादाह “व्यतिरेकसहचारणे”ति कश्चित् ।

दीधितिः ।

न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते, तत्रातिव्याप्तिः, तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् । विशेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमित्युक्तत्वात् ।

(१) विरोधित्वं वाच्यं इति पाठः ग पुस्तके ।

(२) व्यापकाभाव इत्ति पाठः ग पुस्तके ।

(३) उक्तायकतयैवोपयोगात् इति ग पुस्तके ।

दीधिति प्रकाशः ।

“भमसंशयोत्तरे” ति भमसंशययोर्विपरीतज्ञानत्वेनानुगमः ।

विपरीतच्च व्यावर्त्तकमात्रं, तेन स्याणुत्वभमोत्तरस्य पुरुषत्वाभाव-
भमोत्तरस्य च पुरुषत्वप्रत्यक्षस्य नासंग्रहः । तदुत्तरप्रत्यक्षत्वच्च
अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशविरोधिज्ञानवव्यक्तनिर्णयत्वं,
तेनाव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तद्वयक्तिविश्वान्तत्वेऽपि न क्रतिं वा
तत्संशयोत्तरसंशये व्यभिचार इति । उपाध्यायमते तत्रिर्णयं प्रति
तदभावज्ञानत्वेनैव विरोधिता, तत्र चाप्रामाण्यनिर्णयस्येव विशेष-
दर्शनादेरप्युत्तेजकत्वम्, एवं व्यञ्जकासमवधानकालौनाम्भकार-
कालौनतत्संशयोत्तरं तत्रिर्णये व्यञ्जकसमवधानालौकसमवधान-
मप्युत्तेजकं वाच्यम् । न चैवं यत्र पर्वतो वङ्गिमान् वेति संशया-
नन्तरं वङ्गिम्याप्यधूमवान् पर्वतो भावि वङ्गरनुमितिरप्रमा चेति
समूहालम्बनात्मकापेक्षाबुद्धात्मको मानसपरामर्श, स्ततः पर्वतो
वङ्गिमानिव्यनुमिति, स्ततः पर्वतो वङ्गरभाववानिव्यभावलौकिक-
प्रत्यक्षं, ततः (१) परामर्शेन पुनरनुमित्यापत्तिः, एवम् अभ्यकारस्थ-
घटसंशयानन्तरम् (२) आलौकसमवधाने घटनिश्चयानन्तरं पुन-
र्विशेषादर्शनप्रयुक्तघटसंशयानन्तरं विनैव विशेषदर्शनं घटनिश्चया-
पत्तिः, पूर्वोत्तेजकस्यालौकसमवधानस्य सत्त्वादिति वाच्यं तत्त-
कालावच्छन्नविशेषदर्शनाद्यभाव (३) विशिष्ट-तदिपरीतज्ञानाभाव-

(१) अपेक्षाबुद्धात्मक इत्यधिक पाठः क पुस्तके ।

(२) एव इत्यधिकपाठः क पुस्तके ।

(३) विशेषदर्शनस्याभाव इति क पुस्तके ।

त्वेन तन्निर्णयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादिति । वाधनिश्चयस्य स्वातन्त्र्येण विरोधितायान्तु विशेषदर्शने तत्कालावच्छिन्नत्वं न देयम् । खमते तु संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनस्य न हेतुता अन्यकारस्थघटसंशयोत्तरप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । न च ताट्टशविपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुता, विशेषदर्शनालोकादिसूधारणविरोधित्वस्यैकस्याभावात् । किञ्च विशेषादर्शनप्रयुक्तं संशयानन्तरम् आलोक्यसमवधानस्य पुरुषान्तरीयान्यकारस्थघटसंशयविरोधिनः सत्त्वात् तत्प्रत्यक्षापत्तिः, तत्पुरुषीयताट्टशविपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुत्वोक्तौ चातिगौरवं, पुरुषान्तरीयविशेषदर्शनस्यापि ताट्टशविरोधित्वस्त्रहृपयोग्यत्वादतिप्रसङ्गः ; एवं ताट्टशविपरीतज्ञानवत्प्रत्यक्षनिर्णयत्वं न कार्यतावच्छेदकम् आर्थसमाजप्रस्तत्वात् । किञ्च भ्रमसंशयानुत्तरनिर्णयसामान्यसामग्रीसत्त्वे भ्रमसंशयोत्तरमपि सामान्यनिर्णयापत्तिर्दुर्बरैव, तदनुत्तरप्रत्यक्षेऽपि सामग्रान्तरकल्पनेऽतिगौरवं मानाभावत् । एवज्ञ विशेषदर्शनम् इतरकोटिज्ञानविरोधितया संशयोत्तरताट्टशप्रत्यक्षे उपयुज्यत इत्यभिसन्धायाह “हेतुतामत” इति न च सर्वमत एव विशेषदर्शनस्य विशेषणधीत्वेन हेतुत्वात् हेतुतामत इति न युक्तं, विशेषदर्शनत्वेनैव तस्य हेतुतया परामर्शत्वेन हेतुत्वविवक्षणेऽपि तत्रातिब्यासिरिति पूर्वपक्षिन (१) आशयात् । विशेषणधियोऽहेतुत्वाभिप्राये-

(१) एव इत्यधिकं क पुस्तके ।

नैवेदमित्यपि (१) कच्चित् । “तथाविधे”ति व्यासिप्रकारकपञ्च-
धर्मतानिश्चयत्वेनेत्यर्थः । “भ्रमादौ”ति अन्यथा व्यावर्त्तकधर्म-
दर्शनव्यज्ञकं दर्शनालोकादिसाधारणाभावेन व्यभिचारप्रसङ्गा-
दिति । खैत्यव्याप्यशंखत्ववानयमिति विशेषदर्शनञ्च न पौत्रत्व-
भ्रमविरोधीति न ततः खैत्यप्रत्यक्षम् । केचित्तु विशेषदर्शनाद्य-
तिरिक्तयावल्कारणकालीनताट्टशसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रतिताट्टशसंशय-
विरोधिदर्शनत्वेन व्यावर्त्तकधर्मदर्शनादिसाधारणरूपेण हेतुता,
आलोकाद्यभावप्रयुक्तसंशयोत्तरप्रत्यक्षे आलोकादिसमवधानं हेतु-
रित्याहः ।

दौधितिः ।

अतएव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञान-
जन्योपमितौ नातिव्याप्तिस्तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धान-
त्वेन तस्य हेतुत्वात् । न चोपनयार्थज्ञानजन्य-न्यायार्थ-
ज्ञाने ; तच्छब्देन सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्याप्तगादि-
विशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शब्दबोधेऽतिव्याप्तिः, व्यु-
त्पादितिष्ठते च महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थधी-
जन्यत्वं, तदादेश विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यं
तत्रातिरिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनु-
प्रवेशान्विश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च ।

(१) अपि इति नास्ति क पुस्तके ।

दीधिति प्रकाशः ।

“अतएव” तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणादेव, लिङ्गवत्त्वादिकं “लक्षणं” स्वरूपं यस्य एवभूतो योऽतिदेशवाक्यार्थस्तस्य यज्ञानं (१) वक्त्रिव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशं महानसपदवाच्यमित्याकारकं तज्जन्यायामित्यर्थः । “तथाविधे”ति वक्त्रिव्याप्यधूमवत्-पर्वतसाटश्चविश्टमहानसपदवाच्यतज्ञानत्वेनत्यर्थः । “न्यायार्थे”ति पञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया बोधो जन्यत इति चिन्तामणिकारमत(२)रौत्या ईदमुक्तं, स्वमते तु (३) उपनयार्थविशेषकनिगमनार्थविशेषणकशाव्दबोधेऽतिव्याप्तिर्बोध्या । ननूपनये न वक्त्रिव्याप्यवूमस्य पर्वते साक्षात् प्रकारतया भानं, किन्तु मत्वर्थसम्बन्धिनोऽभेदसम्बन्धेन प्रकारतया भानमिति, ताटशनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षयैव तत्र नातिव्यासिः; तथाचायमित्युपनयोऽसिद्ध एवेत्यत आह “तच्छब्देने”ति यत्र वक्त्रिव्याप्यधूमवत्पर्वतमेव बुद्धिस्थीकृत्य सोऽस्तीति शब्दोऽभिहितस्त्रव वक्त्रिव्याप्यधूमवत्पर्वतोपस्थित्यादिजन्ये वक्त्रिव्याप्यधूमवत्पर्वतोऽस्तीति शाव्दबोधेऽतिव्यासिः । ननु तच्छब्दादुद्दिख्यत्वैनैवोपस्थितिः शाव्दबोधश्च, विशेषधर्मप्रकारकधीर्मानसीति न तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह “सङ्केतिते”ति यत्र वक्त्रिव्याप्यधूमवत्पर्वते एव घटपदस्य सङ्केतयह्नि, घटोऽस्तीति वाक्येन वक्त्रिव्याप्यधूमवान् पर्वतोऽस्तीति शाव्दबोधो जनित-

(१) यदिति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) मत इति नास्ति क पुस्तके ।

(३) त नास्ति ग पुस्तके ।

स्वत्रातिव्याप्तिरिव्यर्थः । ननु महावाक्यार्थज्ञानं नावान्तरवाक्यार्थ-
ज्ञानजन्यम् अतः कथं न्यायार्थज्ञानेऽतिव्याप्तिरित आह “ब्रुत्याद-
यिष्ठत” इति । “पदजन्यत्वस्ये” ति घटादिपदादाश्वयत्वादिसम्ब-
न्धेनाकाशोपस्थितावपि शाव्दबोधानुदयात् पदजन्यपदार्थीप-
स्थितित्वेनैव हेतुत्वमित्यर्थः । ननु घटशाव्दबोधं प्रति वृत्त्या घटोप-
स्थापकपदज्ञानत्वेन करण्ता, वृत्त्या स्वजन्यघटोपस्थितिर्यापारः,
व्यापारस्य हेतुता च घटत्वप्रग्रकारकज्ञानत्वेनैवावच्छिद्यते । न चैवं
प्रत्यक्षोपस्थिते घटे पटोपस्थितिव्यापारके घटपदज्ञाने सति घट-
शाव्दबोधापत्तिर्वृट्टशाव्दबोधे पटोपस्थितेरजनकत्वेनाव्यापारत्वात् ।
न चैवमपि घटपदजन्यघटोपस्थितौ सत्यां प्रकान्तरेण घटोपस्थिते-
रपि शाव्दबोधजनकतापत्तिरिष्टत्वात् । पदजन्यपदार्थीपस्थित्य-
भावकाले शाव्दबोधानुत्पादस्य तावता (१) प्युपपन्नत्वात्, तथाच
पदार्थीपस्थितेहेतुतायां पदजन्यत्वाप्रवेशात्तथैवातिव्याप्तिरितत्वाह
“निश्चयत्वस्ये” ति (उद्भोधकविधया पदज्ञानस्य वृत्त्या पदजन्य-पदार्थी-
पस्थितेहेतुत्वेन) (२) तस्य स्मारणरूपतया शाव्दबोधरूपतया वा
निश्चयभिन्नत्वासम्भवेन तद्वारणाय संशयान्यज्ञानत्वस्य प्रवेशा-
नर्थक्यादिति भावः । केचिच्चु पदार्थीपस्थितिकारणतायां पद-
जन्यत्वमधिकं निविष्टं निश्चयत्वज्ञानिविष्टमित्यतिव्याप्तिरल्पता-
सम्भव प्रदर्शनार्थमिदमित्याहुः ।

(१) तावता इत्यत्र तवा इति क पुस्तके ।

(२) ( ) एतन्नाध्यस्य पाठः क पुस्तके नास्ति । तत्रच “उद्भोधकविधया
वृत्त्यापदजन्य पदार्थीपस्थितेर्यापरत्वेन” इति पाठो वर्तते ।

दीधितिः ।

न च तथापि तत्त्विशिष्टवैशिष्यज्ञानं प्रति तत्तद्-
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृश
प्रत्यक्षे शाब्दबोधे (१) चातिव्याप्तिः, दण्डो रक्तो नवेति
संशये रक्तदण्डवानिति ज्ञानानुदयादितिवाच्यं ज्ञानो-
परमेपि विशिष्ट-विषयोपधानेनेच्छादिषयोः कृतेष्व
साक्षात्कारादिशेषणविषयकादिशिष्टसंस्कारादेव विशिष्ट
स्मरणाच्च, तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वे न्यूनहत्ते-
ज्ञानित्वस्य तत्वाप्रवेशादिच्छादितः संस्काराच्चानुभिते-
रनुदयात्, संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र
हेतुत्वात् ।

दीधिति प्रकाशः ।

“तथापि” पदार्थोपस्थितिकारणतामादायातिव्याप्तिवारणे-
पि, “तादृशप्रत्यक्षे” वक्त्रिव्याप्यधूमवत्पर्वतवानिति प्रत्यक्षे इत्यर्थः ।
“शाब्दबोधे” इति वक्त्रिव्याप्यधूमवत् पर्वतं वृद्धिस्थीकृत्यतद्वा-
निति शब्दप्रयोगे वक्त्रिव्याप्यधूमविशिष्टस्य (२) पर्वतस्य तच्छब्दार्थ-
तया तादृशविशिष्टवैशिष्यधीसम्भवादित्यर्थः । तादृशविशिष्टवै-

(१) तादृशशाब्दबोधे प्रत्यक्षे इति सोसाइटिस्ट्रित उस्तके पाठः । तादृश
पाठो न प्रकाशक्तु सम्मतः ।

(२) ख इति नास्ति क पुस्तके ।

शिष्यावगाहिशाब्दवोधे पदजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकथियो
विशिष्य हेतुलाकल्पनेपि ताटृशविशिष्टवैशिष्यवोधत्वावच्छन्नं
प्रति ताटृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन या हेतुता
प्रत्यक्षादिसाधारणी तामादाय शाब्दवोधेऽप्यतिव्यासिरिति भावः ।
चकारात् वक्त्रिव्याप्यवत् पर्वताभिनः पर्वतः पर्वतपदवाच्य
इत्युपमिति-संयहः । ननु तत्कारणतायां निश्चयत्वं न निविष्ट-
मत आह “दण्डोरक्तीनवे”ति रक्तदण्डवानिति ज्ञानं हेधा, एकं
विशेषे विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति रौत्या, अन्यहिशिष्टस्य
वैशिष्यमिति रौत्या, तत्राद्यं पुरुषनिरूपितदण्डनिष्ठविशेषणता-
निरूपितरक्तत्वविशेषणताशालि, निरूपितत्वं विशेषणतायां स्वरूप
सम्बन्धविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । दण्डोरक्तो दण्डवानिति ज्ञाने
च दण्डनिष्ठविशेषणतानिरूपिता न रक्तत्वनिष्ठविशेषणतेति तदुग्र-
दासः, कारणच्च तत्र तावद्विशेषणज्ञानं असंसर्गायहश्च, अतएव
निर्विकल्पकानन्तरं दण्डो रक्तो नवेति संशयानन्तरच्च ताटृशधीः
सार्वलौकिकी । यदि च ताटृशसंशयकाले विशेषे विशेषण-
मिति रौत्यापि रक्तदण्डवानिति न धौस्तुदा रक्तो दण्ड इति
निश्चयाभावविशिष्टस्ताटृशसंशयः प्रतिबन्धको वाच्यः । न च दण्डो
रक्तो नवेति संशयानन्तरं इह भूतले रक्तो दण्डो नास्तीति
मानसधीर्विशेषे विशेषणमिति रौत्या स्यात् अभावे प्रतियोगिताव-
च्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनो विशेषे विशेषणमिति रौत्या भानस्या-
प्रसिद्धत्वेन तदवच्छन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनाया अयोगादिति
वाच्यं लौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया इवाभावे रक्त-

दण्डीयलासंसर्गं यहस्यापि अभावे रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वविशिष्ट-
वैशिष्ठ्यावगाहिवोधत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया ताटृशवोधवार-
णात् । वसुतसु अभावनिरूपितदण्डनिष्ठविशेषणतानिरूपित-
रक्तत्वनिष्ठविशेषणताशालित्वमेव विशेष्ये विशेषणमिति रौत्या तद-
वगाहित्वं तत्र रक्त-(१) दण्डो नास्तीति विशिष्टवैशिष्ठ्यबोधे प्रसिद्धं
तदवच्छेदं प्रति ताटृशनिश्चयाभावविशिष्टसंशयस्य (२) प्रतिबन्धक-
त्वाच्च, संशयानन्तरं निश्चये न ताटृशविशिष्टवैशिष्ठ्यबोधानुपपत्तिः,
अतएव विशेष्ये विशेषणमिति रौत्या विषयतैव विशिष्टवैशिष्ठ्यबोध-
साधारणी प्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदिका । न च प्रवृत्त्यादिनिया-
मिका एका विषयता तद्वाप्यच्च विशेष्ये विशेषणमिति विशिष्टस्य
वैशिष्ठ्यमिति च विषयताइयमिति वाच्यं मानाभावात्, विशिष्ट-
वैशिष्ठ्यबोधेऽपि विशेष्ये विशेषणमिति रौत्या बोधनियामकसत्त्वेन
तदावश्यकत्वे, तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ठ्यमिति विषयतानियमक-
सामग्राः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेऽतिगौरवाच्च । एवं खड्डी शूर इत्यादौ
एकत्र हयमिति एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ठ्यमिति च
विषयताइयं, तद्वाप्युक्तरौत्या चरमबोधे तु (३) अनुयोगितावच्छेदक
प्रकारकधीर्हेतुः, एकत्र हयमिति विषयता च व्यापिकेत्यमास्मा-
कीनः पन्थाः । अधिकच्च शब्दालोकसारमञ्जर्यामस्माभिः
प्रपञ्चितं (४) । रक्तदण्डवानिति विशिष्टवैशिष्ठ्यबोधे च (५) रक्तत्व-

(१) रक्तो इति क पुस्तके ।

(४) प्रपञ्चतमस्माभिरिति क पुस्तके ।

(२) स्यैव इति क पुस्तके ।

(५) बोधे तु इति क पुस्तके ।

(३) तु नास्ति ग पुस्तके ।

विशिष्ट (१) दण्डत्वविशिष्ट दण्ड (२) निष्ठा प्रकारता व्यासद्वच्चिरेका, रक्तत्वर्वेशिष्ठादिकञ्च वैज्ञानिकां, तेन रक्तवक्षिमानित्यादीन विशिष्टवैशिष्ठ्यबोधासम्भवः । अन्या चाव्यासद्वच्चिः, रक्तत्वादिप्रत्येकनिष्ठा (३) प्रकारता, तामादायरक्तत्वादिप्रकारकल (४) व्यवहारः । तत्र रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वविशिष्टप्रकारक ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डत्वविशिष्टांशे रक्तत्वाभावाप्रकारकदण्डत्वविशिष्टावच्छिन्न (५) रक्तत्वप्रकारक ज्ञानत्वं (६) कारुण्यतावच्छेदकं, तेन द्रव्यं रक्तं न वा दण्डोरक्त इति ज्ञानस्य नासंग्रहः, न वा द्रव्यं रक्तं दण्डः प्रभेय इति ज्ञानस्य संग्रहः । एवं दण्डरक्तत्वानिति बोधेऽपि रक्तत्वविशिष्टे दण्डत्वाभावाप्रकारकरक्तत्वविशिष्टावच्छिन्न (७) दण्डत्वप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वेन हेतुतेति यथानुभव मूहनीयम् (८) । अतएव विशिष्टद्वयज्ञानमेव विशिष्टज्ञानं तत्वञ्च न कार्यतावच्छेदकं अर्थसमाजग्रस्तत्वादिति मिश्रमतमपास्त, दण्डोरक्त इति निष्प्रयानुविधायि-ज्ञानविशेषस्यानुभवसिद्धतया दुरपङ्गवत्वादिति ।

(१) विशिष्ट इति नास्ति क पुस्तके ।

(५) दण्ड इति नास्ति क, ख पुस्तकयोः ।

(६) निष्ठा इति नास्ति क पुस्तके ।

(४) प्रकारताकल इति ग पुस्तके ।

(५) विशिष्टावच्छेदे इति क पुस्तके ।

(६) दण्डत्वविशिष्टावच्छिन्नरक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वमित्यस्य दण्डत्वविशिष्टनिष्ठविशेषता निरूपितरक्तत्वप्रकारताशालिज्ञानत्वमित्यर्थः । “विशिष्टावच्छेदे” इति पाठे तु विशिष्टपदस्य वैशिष्ठ्यभर्त्सन्धाच दण्डत्ववैशिष्ठ्यावच्छिन्नदण्डनिष्ठविशेषतानिरूपितरक्तत्वप्रकारताशालिज्ञानत्वमिति पूर्वोक्तं एवंर्थः ।

(७) विशिष्टावच्छेदे इति क पुस्तके । (८) उद्घासिति क पुस्तके ।

एवमनुभितावपि पर्वतत्वादिविशिष्ट-विशेषक-व्याप्तप्रकारक निश्चयत्वेन हेतुत्वमिति, तद्गायत्रविशिष्टपर्वतत्वविशिष्ट-वैशिष्ठ्य-बोधेऽतिव्याप्तिरेवं पर्वतीवक्षिव्याप्तवाक्तवेति संशये वक्षिव्याप्तवान् पर्वतोद्गम्यमिति ज्ञानानुदयात् एकविशिष्टपरवैशिष्ठ्यबोधेऽग्यतिव्याप्तिर्देव्या । दण्डवानिलादौ तु दण्डत्वविशिष्टवैशिष्ठ्य-बोधे दण्डत्वप्रकारकधीत्वेन हेतुत्वं, तत्र धर्मितावच्छेदकाभित्वितस्य संशयस्याप्रसिद्धग्रा निश्चयत्वस्याप्रवेशात् । रक्तो दण्डो नवेति संशयानुव्यवसायश्च न रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वावगाहौ, किन्तु रक्तत्व रक्तत्वाभावप्रकारकदण्डधर्मिकज्ञानवत्त्वावगाहौ, विशेषे विशेषणमिति रौल्या वा रक्तदण्डज्ञानवत्त्वावगाहौति न तत्र व्यभिचार इति भावः । “विशिष्टविषयोपधानेने”ति दृतीया प्रकारे । घट (१) मिच्छासौल्यादौ घटत्व (२) विशिष्टविषयित्व (३) रूपस्यैव तदुपधानस्य इच्छादौ प्रकारत्वादिति । प्रतियोगित्वाभावत्ववत् विषयित्व प्रकारित्वादेरनुपस्थितस्यैव प्रकारत्वाभ्युपगमात् । तथाच विषयितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन घटत्व-विशिष्टवैशिष्ठ्यावगाहि-ताटशेच्छादि-साक्षात्कारे व्यभिचारान्न ज्ञानत्वं ताटभक्तारणतावच्छेदकमिति भावः । विनश्यदवस्थज्ञानादिच्छादेषयोः साक्षात्कारः सम्भवति, विनश्यदवस्थज्ञानजनितयोरिच्छादेषयोश्च साक्षात्कारो नाभ्युपेयत इत्यत आह (४) “क्वतेष्वि”ति साक्षात्-

(१) फलमिति ग पुस्तके । (४) नाभ्युपेयत इत्यर्हेतुराह इति ख, ग पुस्तके ।

(२) फलत्व इति ग पुस्तके ।

(३) विषयत्व इति क पुस्तके ।

कारोऽत्र क्वतित्वांशे निर्विकल्पकरूपः । क्वत्यंशे सविकल्पकस्य
विषयांशे सविकल्पकतः क्वतित्वांशे-निर्विकल्पक(१) त एव सम्भवा-
दिति । न च क्वतिसाच्चाल्कारात् पूर्वं प्रत्यासत्यर्थं विषयस्मृते-
रावश्यकत्वे कथं व्यभिचार इति वाच्यं सविषयक-सप्रकारकत्वे
नैव संस्कारादिसाधारणेन प्रत्यासत्तिलादिति । ननु तत्तद्दृ-
विशिष्ट (२) बुद्धौ तत्तद्विशेषण(३) धीत्वेन हेतुत्वात् क्वतिसाच्चात्-
कारात् पूर्वं विशेषणधीनिमित्तविषयस्मृतेरावश्यकत्वे कथं व्यभि-
चार इत्यतः तत्रापि ज्ञानत्वस्याप्रवेशं दर्शयति “विशेषणविष-
यका”दिति इदच्च विशिष्टज्ञानकारणतावच्छेदकप्रदर्शनाय (४)
विशेषणविषयकत्वेनैव तत्र हेतुत्वात्, तत्र (५) विशेषणाविषयक
संस्कारेण न विशिष्टस्मृतिः, समानविषयक समानप्रकारकत्वेनैव
संस्कारस्मृत्योः कार्यकारणभावादतस्मादुपदर्शनायाह “विशिष्ट-
संस्कारा”दिति “तद्विषयकगुणानां” ताटश्चविशिष्टविषयक-
गुणानां “तत्र” ताटश्चविशिष्टवैशिष्ट्यवोधे, अतत्र (६) गुणाना-
मिति स्वरूपनिहेशमात्रम् । विशेषणतावच्छेदकप्रकारक संशया-
न्यत्वेन प्रकारतया विशेषणतावच्छेदकवत् संशयान्यत्वेन वा हेतु-
तेति ध्येयम् । न च रक्तदण्डांशेऽनुद्वासंस्कारवतः पुरुषांशे लौकिक

(१) क्वतित्वांशेनिर्विकल्पकत इति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) तद्विशिष्ट इति ग पुस्तके ।

(३) तद्विशेषण इति ग पुस्तके ।

(४) इदच्च विशेषणज्ञाने कारणतावच्छेदकप्रदर्शनाय इति क पुस्तके ।

(५) तत्र इति नास्ति ग पुस्तके ।

(६) च नास्ति ग पुस्तके ।

सन्निकर्षवतो रक्तदण्डवान् पुरुषइति विशिष्टवैशिष्ठ्यवोधापत्तिः (ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे रक्तो दण्डो नवेति संशयदशायां ताढशानुद्भुद्धसंस्कार-सत्त्वात् ताढशवोधापत्तिः (१)) एवं रक्तदण्डादौ लौकिकसन्निकर्षदशायामपीति वाच्यं तत्तत् प्रत्यक्षव्यक्तिविशेषं प्रति तत्तदुद्दोधकानामपि तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वात् । भवतामपि तत्र तत्तदुद्दोधकव्यक्तिविशेषाणां स्मृतिविशेष-हेतुत्वस्यावश्यकल्पत्वे संस्कारप्रयोज्य ताढशविशिष्टवैशिष्ठ्यवोधात् पूर्वं स्मृतिव्यक्तिविशेष-कल्पनाया एव गौरवपराहतत्वात् । न च यत्र पुरुषसन्निकर्ष-दशायां नोद्दोधकसमवधानं किन्तु तदभावदशायां उद्दोधकसम-वधानेन स्मृतिस्त्रव ताढशोद्दोधकस्य प्रत्यक्षव्यक्तिं प्रत्यपि हेतुत्व-कल्पने गौरवं, अकल्पने च पुरुषसन्निकर्षदशायां रक्तदण्डगोचरानु-द्भुद्धसंस्कारसत्त्वात्ताढशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं यत्र पुरुषसन्निकर्ष-दशायामेव ताढशसंस्कारोद्दोधकसमवधानेन ताढशविशिष्टवैशिष्ठ्य प्रत्यक्षं जनितं तत्र (२) ताढशसन्निकर्षाभावकाले स्मृतिवारणाय ताढशोद्दोधकव्यक्तेः स्मृतिहेतुत्वकल्पनाया भवतामपि तुत्यत्वादिति । अतएव तत्ता संस्कार एव प्रत्यभिज्ञायां हेतुरिति प्राचीनाः । मणिकारमते तु प्रतिबन्धकाभावे सति चोद्भुद्धसंस्कारेऽवश्यं स्मृति-रिति तत्ता स्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञायां हेतुरिति । ननु असम्भवः (३) अनुमितावपि ज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकोऽप्रवेशादत आह “इच्छा-

(१) ( ) एतन्नाथ्यस्य पाठो नास्ति ग पुस्तके ।

(२) तत्र इति नास्ति का पुस्तके ।

(३) असम्भवः इति नास्ति का पुस्तके ।

दित” इति, नचेच्छादितोऽनुमितिस्त्वद्यत एव चण्डयान्तर्भविना नुमित्यभावस्य निर्णेतुमशक्यत्वादत आह “संस्काराचे”ति, अत्रच स्थूलकालान्तर्भविनानुमित्यभावः सुनिश्चित (१) इति भावः । ननु तथाप्यनुमिती ज्ञानत्वैनैव कथं हेतुत्वं संस्काराद्यन्यत्वेनापि हेतुत्वस्य वक्तुं शक्यत्वादत आह “संस्काराद्यन्यत्वस्ये”ति “तत्र” अनुमिती “ज्ञानत्वैनैव” निष्पत्यत्वं घटकतया ।

दीधितिः ।

न च परामर्शनुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः
प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत् (२) प्रत्यक्षे तत्त्वेन, कदाचित्
ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं, न तु यावानेव
तत्तदितरत्वादिर्विषयनिष्ठो धर्मस्तेन तद्विषयत्वेन
कार्यकारणभावः । मैत्रावलोकित चैत्रनिर्मितनीलि-
तरघट-तद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्यकारणभाव-
प्रसङ्गात्, मानाभावादन्यथोपपत्तेश्च ।

दीधिति प्रकाशः ।

“विषयत्वेने”ति अत्रेदं पश्यामीत्यनुव्यवसायसाक्षिको लौकि-
कत्वनियामको विषयताविशेष एव कार्यकारणतयोरवच्छेदकः,
तदभावात् सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभं न पश्यामीति धीः ।

(१) सुनिश्चीयत इति ग पुस्तके ।

(२) तत्तद्विषयक इति क्वचित् पाठः, नासौ प्रकाशकृत् सम्भवः ।

अतएव कुसुमाञ्जलिप्रकाशे साक्षात्कारत्वावच्छिन्ने विषयताभित्तिमेव लौकिकप्रत्यक्षलक्षणमुक्तां बद्धमानोपाध्यायैः । तत्र ताटश्विषयतया प्रत्यक्षवत्त्वं कारणतावच्छेदकं, तेन न परमाखादिसाधारणं, ताटश्विषयतावत् प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं, तेन विषयाजन्य सर्वांशोपनीतभानव्याहृतिः । न च सर्वांशोपनीतभानाप्रसिद्धिः सर्ववाक्य-प्रत्यक्षसामग्री-सत्त्वादिति वाचं कामिनीजिज्ञासादिवद्वाक्याद्यविषयकत्व-सम्भवात् ताटश्वप्रत्यक्षस्य च ताटश्विषयतासम्बन्धेन कार्यता ताटश्विषयस्य च तादात्मेन हेतुतेल्यतो न व्यभिचारः । “तवत्यक्षे” तद्विषयकप्रत्यक्षे । अतत्ववश्याभ्युपेय-विशेष-कार्यकारणभावेनैवातिप्रसङ्ग-भङ्गे ज्ञानप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना हेतुत्व-कल्पनमेवाप्रामाणिकमित्याशयेनाह “कदाचि”दिति । “तदितरत्वादि”रिति इन्द्रात्परः शूयमाणः त्व-प्रत्ययः प्रत्येकमन्वयौ (तेन तत्त्व तदितरत्वादिरित्यर्थः (१)) तेन तत्त्व तदितरत्वादिधर्मविषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य कार्यता । तथाच व्याप्तिप्रकारक पक्षधर्मताविषयक संश्यान्वज्ञानत्वेन ताटश्वतद्विषयक-प्रत्यक्षत्वेन गौरवेण (२) न कार्यकारणभाव इति भावः । परामर्शत्वघटकदलचतुष्टयस्य साम्यप्रदर्शनाय “चैत्रावलोकिते”त्वादि चतुष्कं, “नीतिरघट-तद्विषयकत्वादिने”त्वापि इन्द्रात्पर-त्व-

(१) ( ) एतच्छिङ्गमध्यस्थः पाठो नास्ति क, ख पुस्तकयोः ।

(२) गौरवेण इति नास्ति ग पुस्तके ।

प्रत्ययस्य घटेनापि सम्बन्धः । ननु प्रामाण्यिकतया (१) गौरवं
न दोषायेत्यत आह “मानाभावा”दिति । ननु ताष्ठशकार्था-
न्यथानुपपत्तिरेव मानमत आह “अन्यथोपपत्तेश्च”ति ।

दीधितिः ।

अथ विशिष्ट स्मरणेऽतिव्याप्तिः । नचोपेक्षान्यत्वेन
तत्र हेतुत्वं, उपेक्षात्वं हि न जातिश्वान्नुष्टव्यादिनौ
सङ्खरप्रसङ्गात्, आंशिकत्वोपगमाच्च । नापि प्रहत्ति-
निवृत्यजनकत्वं, अजिज्ञासितविषयत्वं वा, ताष्ठशादपि
स्मृत्युत्पादात् । नापि संस्काराजनकत्वं, तज्जनकताव-
च्छेदकरूपान्तरापरिचयात्, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्,
संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्बन्धे स्मृतिजनकतायां तद-
प्रवेशाच्च । नाप्यनुभवत्वेन तथात्वं संस्कारस्य फल-
नाश्यतया सक्षादनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात्,
समानाकारस्यैव फलस्य नाशकत्वात्, समूहालम्बना-
दितो नैकैकागोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः ।

दीधिति प्रकाशः ।

“विशिष्टस्मरण” इति व्याप्तिप्रकारकपच्चधर्मतास्मरण इत्यर्थः ।

(१) प्रामाण्यिकनिति क पुस्तके ।

यदापि अप्रामाण्यज्ञानास्त्रन्दितेनापि स्मृतिजननात्तदनास्त्रन्दितल्बं
न स्मृतिजनकतावच्छेदकं, परामर्शस्यानुभितिजनकतायान्तु तद-
वच्छेदकमेवेति नातिव्याप्ति-सम्भावना, तथापि तज्ज्ञानीयाप्रामाण्य
ज्ञानाभावस्य सर्वत्र निश्चयकारणतावच्छेदकत्वे विनिगमना-विर-
हेण, स्वातन्त्र्येण हेतुत्वस्थोचितलभित्याशयात्। अप्रामाण्यं भ्रमत्वं
प्रृष्ठमाण्याभावश्च। न चैवमेकस्मिन् ज्ञाने अप्रामाण्यज्ञाने सति
प्रतिबन्धकसत्त्वात् नदनास्त्रन्दितज्ञानान्तरादपि नानुभितिः
स्यात्, इष्टत्वात्। अतएवाप्रामाण्यज्ञानानामननुगमेऽपि न क्षतिः।
यादृशाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे परामर्शसत्त्वे नानुभितिस्तादृशज्ञाना-
भावकूटसैव हेतुत्वात्। अन्यथा तत्पुरुषीयाप्रामाण्यज्ञाना-
विषयपरामर्शत्वादिना हेतुत्वे अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्।
प्रमेयज्ञानमप्रमेयप्रामाण्यधीसत्त्वे अनुभित्यनुदयप्रसङ्गात्। यत्र
विषयविशेषे परामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानाभाव-स्तदभिप्रायेणेदभित्यपि
कश्चित्। यदि उपेक्षात्वं चेदेकं निर्वकुं शक्यते, तदा तदन्तत्वेच
हेतुत्वं वकुं युज्यत इत्यतस्तदेव दूषयति “उपेक्षात्व”भिति, “जाति-
सङ्गरे”ति जगन्नाथादि-चाचुषे उपेक्षात्वं विहाय चाचुषत्वं, चाचु-
षत्वं विहायोपेक्षात्वं लाचादौ वर्त्तमानम्, एकत्र चाचुषोपेक्षाज्ञाने
सङ्गीर्णभित्यर्थः। ननु चाचुषत्वादिव्याप्य नानैवोपेक्षात्वं ताव-
द्देदकूटः कारणतावच्छेदकोऽतो न दोष इत्यत आह “आंशिक-
त्वे”ति एकमेवज्ञानं किञ्चिदंशे अपेक्षात्वकं किञ्चिदंशे उपेक्षा-
त्वकं चानुभूयते, उपेक्षात्वस्य जातित्वे तत्र स्यात्, जातेरनांशिक-
त्वादिति भावः। प्रवृत्ति-निवृत्यजनकस्यापि जिज्ञासितविषवस्था-

नुपेक्षितवा(१)दाह “अजिज्ञासिते”ति तद्विषयकजिज्ञासाऽजनक-
ज्ञानत्वमित्यर्थः । तेन क्रालान्तरे जिज्ञासितविषयस्यापि ज्ञानस्य
नोपेक्षात्व-कृतिः । “ताटशात्” तदूपावच्छिन्नात् । “संस्कारा-
जनकत्वम्” उपेक्षात्वमिति शेषः । “तज्जनकतावच्छेदके”ति
जनकतावच्छेदकाग्रहे जनकताग्रह एवासभ्ववी, जनकतावच्छे-
दकान्तरञ्च नास्येवेति भावः । ननूपेक्षान्यत्वमेवावच्छेदकं स्यादत्
आह “अन्योन्याश्रयात्” इति, संस्कारजनकभिन्नत्वरूपोपेक्षान्यत्वेन
संस्कारजनकत्वज्ञानं, संस्कारजनकत्वे ज्ञाते तदन्यत्वरूपोपेक्षात्वं
ज्ञातव्यमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । “रूपान्तरापरिचया”दिति पाठे
अन्योन्याश्रयादित्यत्र हितुः । “रूपान्तरम्” उपेक्षान्यत्वादति-
रिक्तम् । ननु घटत्वप्रकारकैतद्वटविषयकज्ञानस्य ताटशसंस्कारं
प्रति तत्तद्वक्त्रित्वेन जनकतां गृहीत्वा ताटशसंस्कारजनक-याव-
द्वेदकूटवत्त्वमुपेक्षात्वं सुग्रहमेव, अतएवांशिकत्वेऽपि न कृतिः,
एतद्वटांशे उपेक्षात्वकस्यापि ज्ञानस्य पटादौ घटान्तरे वा अपेक्षा-
त्वसभ्ववात् । न च तद्वक्त्रित्वेन संस्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव
कल्पनीयमिति वाचं तथा सति उपेक्षाज्ञाने विद्यमाने अपेक्षा-
त्वकज्ञानान्तरादपि ताटशसंस्कारानुत्पत्त्यापत्तेः । तथाच घटत्व-
प्रकारकैतद्वटविषयकस्मृतिं प्रति घटत्वप्रकारकैतद्वटविषयकसंस्का-
रजनकयावद्वेदकूटवद्विन्नत्वेन जनकत्वे न कोऽपि दोष इत्यत
आह “संस्कारानुत्पत्त्यैवे”ति “अस्त्ररणसभ्ववे” उपेक्षणीया-

(१) अनुपेक्षणीयत्वादिति क पुस्तके ।

स्मरण-सम्भवे । “तदप्रवेशात्” उपेक्षान्यत्वाप्रवेशात् । न च सृतिं प्रत्येव तत्त्वेन हेतुलमसु, संस्कारं प्रति सामान्यरूपेण तदस्त्विति वाच्यं तथा सति उपेक्षास्थले संस्कारव्यक्तेः तत्राशक्त्य च कल्पनायां गौरवात् । न चैवं तु ल्यन्यायतया संस्कारानुत्पत्त्यैव संशयात् स्मृत्यनुत्पत्तिसम्भवे स्मृतिजनकतायामपि न निश्चयत्वप्रवेश इति वाच्यम् अत्यन्ताजनकव्याद्वत्तरूपे सम्भवति तत्साधारणरूपेण कारणताया अन्यायल्लात् । अन्यथा ज्ञानस्तेनैव हेतुतासु संस्कारभावादेव स्मृत्यभाव इत्यस्यापि सुवचत्वात् । न चैवं तु ल्यन्यायेन उपेक्षान्यत्वस्यापि प्रवेश इति वाच्यम् उपेक्षात्वस्य तावद्वेदकूटरूपस्यासर्वज्ञापरिच्छेद्यतया (१) तदन्यत्वस्य दुर्जेयत्वात्, तथाचेदन्त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकसंस्कारं प्रति सृतिं प्रति चेदन्त्वावच्छेदेन विरोधसम्बन्धेन घटत्वाभावाप्रकारकेदन्त्वावच्छिन्ने (२) घटत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपं निश्चयत्वं जनकतावच्छेदकम्, अतएव द्रव्यं घटो न वा अयं घट इति समृहात्मनस्यायं घटो घटत्वाभाववाचेति समुच्चयस्यापि संग्रहः । संशयस्थले तूक्तरूपजनकतावच्छेदकाभावात् ताटशसंस्कारस्य सृतेशानुत्पाद इति । यत्तु सृतिं प्रत्येवोक्तरूपेण हेतुता, संस्कारं प्रति त्विदन्त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकधौत्वेनैव हेतुता, अन्यथा अयं घटो नवेति संशयान्तरं केवलधर्मिस्मरणानुपर्णितस्थाच संशयस्थले इदन्त्वावच्छे-

(१) रूपस्य सर्वज्ञपरिच्छेद्यतया इति का पुस्तके ।

(२) इदन्त्वावच्छिन्न इति गपुस्तके ।

देन घटत्वप्रकारकसंस्कार-सच्चात् तथा स्मृतिवारणाय तज्जनक-
तायां निश्चयत्वं निवेश्यत इति तत्र धर्मिस्मरणान्यथानुपपत्त्या
धर्मितावच्छेदकप्रकारेण धर्मिविषयकत्वेऽपि संस्कारस्य धर्मि-
तावच्छेदकावच्छेदेन घटत्वप्रकारकत्वेन मानाभावात् ।
अन्यथा संस्कार एव निश्चयत्वेन हेतुतासु स्मृतौ तु ज्ञानत्वेनेत्येव
किं न स्यात् । (१) शुद्धधर्मितावच्छेदकप्रकारकसंस्कारं प्रति
शुद्धधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव पृथगेव हेतुतायाः सर्व-
सम्मतत्वेनैव धर्मिस्मरणोपपादनात् । न चैवम् अयं घटो नवेति
संशयात् केवलधर्मिण इव (२) केवलघटस्यापि स्मरणापत्तिः,
तत्रापि धर्मितावच्छेदकामिश्रितघट इत्येवमाकारकघटत्वप्रका-
रकज्ञानानुरोधेन घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन, सप्रकारकजन्यज्ञान-
त्वेन वा पृथगेव हेतुताया अवश्यं वाच्यत्वादिति वाच्यम् इष्टत्वात् ।
यदपि संस्कारस्यापूर्वस्येव सविषयकत्वे मानाभावः, स्मृतित्वेन
संस्कारत्वेनैव कार्यकारणभावः संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन
सप्रकारकजन्यज्ञानत्वेनैव वा हेतुत्वात्, उपेक्षाव्यावृत्तये तत्तद्वाग्ति-
त्वेन हेतुत्वस्थोभयमतेऽप्यादरणीयत्वाच्च नातिप्रसङ्गः । इदन्त्वाव-
च्छेदेन घटत्वप्रकारकस्मृतिं प्रति इदन्त्वावच्छेदेन घटत्वाभावा-
प्रकारकेदन्त्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन संस्कारहारा हेतु-
त्वाच्च नातिप्रसङ्गः । व्यापारव्यापारिणोरेकमेव जन्यतावच्छेदक-

(१) तत्त्वात् इत्यधिक पाठः क पुस्तके ।

(२) केवलधर्मिस्मरण इव इति ग पुस्तके ।

मित्रं सानाभावात् । केवलघटखादिप्रकारक-सृतिं प्रति
घटखप्रकारकधीत्वेन हेतुत्वं, न तु तत्र निषयत्वस्यापि प्रवेश
इत्युभयसिद्धमेव । न च ज्ञानत्वेन सृतित्वेनैव कार्यकारण-
भावोऽस्तु, संस्कारस्येदन्वावच्छेदेनेत्युक्तरूपेण हेतुत्वाच्च नाति-
प्रसङ्गइत्येव किं न स्यादितिवाच्यं संस्कारस्य सविषयकत्वा
सिद्धिर्ज्ञान (१) सविषयकत्वस्यानुव्यवसायेनैवग्रहादिति तत्र घट-
पटसमूहालम्बनस्य घटांशे उपेक्षात्मकस्य घटांशे अपेक्षात्मकस्य
स्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेन सत्त्वात् पठस्मरणापत्तेः । न च तदुद्दोधका-
भावादस्मरणं, यस्य पुरुषस्य पठसंस्कारानन्तरं पठसदृश-विलक्षण-
वसुज्ञानानन्तरमेवावश्यं पठसृतिस्त्वं तत्पुरुषीयपठसृतिं प्रति
तादृशवसुज्ञानत्वेन हेतुत्वे उद्दोधकाभावस्यासम्भवात् । एवमे-
कस्मिन्नेव घटे घटखद्रव्यत्वोभयप्रकारकज्ञानात् घटखांशेऽपेक्षात्म-
कात् द्रव्यत्वांशे उपेक्षात्मकात् द्रव्यत्व-प्रकारकसृत्यापत्तिवारणाय
संस्कारस्य सप्रकारतापि कल्पनीयेति, एव चोक्तस्थलेऽतिप्रसङ्ग-
वारणाय संस्कारस्य तत्रकारक-तद्विशेषादिघटितरूपेण जन-
कत्वस्यावश्यकत्वे ज्ञानत्वेन सृतित्वेनैव कार्यकारणभावः कल्पयते,
न तु विशेषरूपेणापि प्रयोजनाभावादिति तु युक्तः पन्थाः ।
“तथात्वं” सृतिजनकत्वं । “सक्त”दिति असक्तदनुभवे चैकसंस्कार-
नाशेषपि संस्कारान्तरं सम्भवतीति भावः । ननु संस्कारस्य फल-
नाशत्वेन (२) प्रथमस्मरणेनैव समूहालम्बनसंस्कारस्य नाशात्तदुत्तरं

(१) ज्ञानस्य इति ग पुस्तके ।

(२) नाशत्वे इति ग पुस्तके ।

तद्विषकस्मरणान्तरानुपपत्तिरत आह “समानाकारसे”ति घटत्वं प्रकारकसंस्कारं प्रति घटत्वप्रारकस्मृतिलेन पटत्वप्रकारसंस्कारं प्रतिपटत्वप्रकारकस्मृतिलेन नाशकत्वकल्पनात्, घटत्वप्रकारकस्मृतिसच्चेपि पटत्वप्रकारकस्मृत्युभावात् तदुभयप्रकारकसंस्कारस्य न नाश (१) इत्यर्थः । अत च स्मृतिजन्यसंस्कारस्य चण्णिकत्वापत्तिवारणाय तत्तत् स्मृतिजनकत्वं तत्तत् स्मृतिनाशतायां प्रत्यासन्त्विरिति ध्येयम् । “समूहालम्बनादौ”त्यादिना एकधर्मिंविशेषकानेकप्रकारकज्ञान-परिग्रहः (२) । ननु यत्र क्रमिकमेव स्मरणं न तु समूहालम्बनात्मकं तत्र तादृशसंस्कारस्यानाशापत्त्वा कालादिरेव नाशकत्वं कल्पयं, तथाच फलनाशत्वे व्यभिचारः, तत्तद्वक्तिलेन नाशकत्वकल्पने च सकृदनुभूतस्थलेऽपि चरमफलमेव नाशकमस्तु । वसुतसु कालादिरेव तत्तद्वक्तिलेन नाशकत्वमनन्यगतिकत्वात्, स्मृतौ तु संस्कारनाशकतावच्छेदकत्वेन एकाजाति (३)रेव चरमफलमात्रवृत्तिः स्मृतिलेन विजातीयस्मृतिविशिष्टसंस्कारनाशं प्रतिविजातीय स्मृतिलेन हेतुता, अतएव विजातीयस्मृतिजन्यसंस्कारस्य कालान्तरे विजातीयस्मृत्युपधायकस्यापि न चण्णकता, तदानीन्तनस्य तदुपधायकत्वाभावेन तद्विशिष्टत्वाभावात्,

(१) संस्कारस्यानाशात् इति क पुस्तके ।

(२) संघ्रहः इति क पुस्तके ।

(३) एकजाति इति ग पुस्तके ।

अतएवात्र नाश्यतायां तत्तत् स्मृतिजनकात्वमपि न प्रव्यासत्तिरुक्तस्यैवानतिप्रसक्तत्वादत आह—“जायते चे”ति ।

दीधितिः ।

जायते च पुनः पुनः स्मरणाहृढतरः संस्कारः ।

दीधिति प्रकाशः ।

अस्ति हि भटिति स्मरणादिना कार्येणानुभितो दृढतरत्वनामा (१) संस्कारहृत्तिर्जातिविशेषः । तदवच्छिन्ने चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः स्मरणमेव कारणं, तत्र पूर्वपूर्वस्मरणं संस्कारहारा, इतरच्च साक्षादेव । अतएव भावनाया पटुतरभावनाजनकत्वं मैनिरे भाष्यकातः । न च कांस्यचित् स्मृतिहयेन कांस्यचित् स्मृतिवयेण दृढतरसंस्कार इत्यननुगमः, तत्पुरुषौय ताटशसंस्कारं प्रति तत्तत्-स्मृतीनामपि तत्त्वेन हेतुत्व-कल्पनादिति । स्मृतिनिष्ठो जातिविशेष एव ताटशसंस्कारजनकतावच्छेदक इत्यपि (२) कश्चित् । नन्वेकस्य (३) संस्कारस्य पुनः पुनः स्मृतिजननानन्तरं भटित्युद्घकसमवधानमेव दार्ढं तावतैव भटिति स्मरणसम्भवात् तथाच ताटशजातौ मानाभाव इत्यत आह “परित्यज्य चे”ति ।

दीधितिः ।

परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्णमाण-

(१) नाम इति ग पुस्तके ।

(२) अपि इति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) एकस्यैव इति ख, ग पुस्तकयोः ।

दीधिति प्रकाशः ।

तत्र पूर्ववर्णस्मृतिसहितात्यवर्णानुभव एव पदप्रत्यक्ष(१)हेतु-
रिल्याक्षेपे “स्मृतीना”मित्यादि समाधानफक्किका ; स्वकार्यो यः
संस्कारः तत्कृतो यो “विरोधो” नाशः तद्वत्तीनामित्यर्थः । “अनु-
भवपरत्वा”दिति । केचित्तु यत्र एकस्मिन्ब्रेव घटे अयं घट इति
प्रत्यक्षानन्तरं दिवसादिविलम्बेन नायं घट इत्यनुमित्यादिकसुत्पन्नं,
तत्र ताटशसंस्कारं प्रति॒ स्मृतिं प्रति॒ च (२) निश्चयत्वेन हेतुत्वविव-
च्छेऽपि ताटशनिश्चयहय(३)जनितसंस्कारद्वय-सत्त्वात् संशयात्मक-
स्मृत्यापत्तिरतस्थाविधस्मृति-वारणाय इदत्त्वावच्छेदेन घटत्व-
प्रकारकस्मृतिं प्रति॒ इदत्त्वावच्छेदेन घटत्वाभावप्रकारकस्मृति-
सामग्रा, एवं ताटशघटत्वाभावप्रकारकस्मृतिं प्रति॒ ताटशघटत्व-
प्रकारकस्मृति-सामग्रा: प्रतिबन्धकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच
स्मृतिजनकतायां संस्कारजनकतायां च निश्चयत्वाऽप्रवेशेऽपि न
क्षतिः । न च तत्वानुमित्यादिना पूर्वसंस्कारो नाशते, अनुमित्या-
देस्ताटशप्रत्यक्षाविरोधित्वेन तज्जनितसंस्कारानाशकत्वादित्याहः ।
“साक्षाज्जन्यत्वं”स्वाव्यवहितप्राक्कृष्ण(४)ब्रह्मत्वप्रत्यासत्त्वा ताटश-
परामर्शजन्यत्वं, तेन सिद्धादिनाशकालीनेन विशेषणज्ञानतया
परामर्शजन्येन धर्मगत्तरे वक्षिमत्वादि-प्रत्यक्षेण जनितायामनु-

(१) प्रत्यक्षे इति ख, ग उपस्तकयोः ।

(२) संस्कारं स्मृतिच्छ प्रति॒ इति॒ क, ख उपस्तकयोः ।

(३) द्वय इति॒ नास्ति॒ ख उपस्तके ।

(४) चरण इत्यत्व काल इर्ति॒ ग उपस्तके ।

मितौ नाव्यासिः । कस्याश्चित् स्मृतेः स्वाव्यवहितप्राकालवृत्ति-
परामर्शजन्यत्वसम्भवेऽपि तत्र संस्कार एव प्रत्यासन्निन् तु ताट्ष-
प्राकालवृत्तित्वमिति नातिप्रसङ्गः । तत्रानुभवत्वापेक्षया गौरव-
मेवास्त्ररसः । प्रकारात्तरेणापि स्मरणातिव्यासि-वारण-प्रकारं
दर्शयति ; “किञ्चे”ति,

दौधितिः ।

किञ्च व्याघ्रविशेष्यकात् पञ्चविशेष्यकाच्च परा-
मर्शादनुमिति-दर्शनाच्च तदुभयवैशिष्ठ्यावगाहि-निश्चय-
त्वेन तत्र हेतुत्वं, लक्षणघटकमपि तदेव ; एकतर-
विशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभावात् । अन्यथा
अनियमेन स्मृतेसुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् ।

दौधिति प्रकाशः ।

“तदुभयवैशिष्ठ्ये”ति । व्यासिप्रकारेण धूमे पर्वतनिरूपिता-
धेयतायाः पर्वतत्वरूपेण पर्वते व्याघ्रनिरूपिताधारताया वाऽव-
गाहित्वं वाच्यं, तेन प्रमेयमिति ज्ञानस्य व्याघ्रे पर्वत इत्यादेश
वारणम् । आधेयत्वाधारत्वयोच्च समानसम्बिद्वेद्यत्वाददोषः (१) ।
व्यासिप्रकारेण धूमे पर्वताधेयत्वावगाहित्वस्य पर्वतत्वरूपेण पर्वते
वक्षिव्याघ्राधारत्वावगाहित्वस्य चान्यतरदेव वा (२) हेतुतावच्छेद-

(१) स्वसमानसंविलम्बेद्यत्वाददोषः इति ख पुस्तके ।

(२) वा इति नास्ति ख पुस्तके ।

कम्। “लक्षणघटकमपौ” ति अन्यथा असम्भवापातात् । “तदेव” ताट्टश्वैशिष्ठावगाहित्वावच्छब्दहेतुत्वमेव, ननु स्मृतावप्युक्तरूपेण कुतो न हेतुतेत्यत आह—“एकतरे” ति, पर्बते वक्त्रिव्याप्य इति ज्ञानात् पर्बतो वक्त्रिव्याप्यवानित्यस्मरणादित्यर्थः ।

“अन्यथा” अनुभिताविव स्मृतावपि उभयवैषिष्ठावगाहित्वेन हेत्तत्वे । “अनियमेन,” विशेषतानियामककार्यकारणभावरूप-नियामक-(१)विरहेण ; एकविशेषकस्मृति सामग्रा एव अन्य-विशेषकस्मृतिसामग्रीत्वान्नियमत उभयविशेषकत्वापत्तेरित्यर्थः ।

दौधितिः ।

समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञान-स्मरणयोः कार्यकारण-भावाच्च, तत्र विशिष्टैव कार्यकारणभावः, न तूक्तरूपेण, गौरवान्मानभावाच्च इत्यपि केचित् । एवत्त्वं विशिष्ट वैशिष्ठ्य-बौधादौ क्वापि नातिप्रसङ्ग-शङ्खापि, वङ्गाद्य-नुभितौ वङ्गादिव्यभिचार-धी-विरोधि-धी-विषयधर्म-प्रकारकपक्ष-धर्मता-ज्ञानत्वेन हेतुता मते तु नितरां, तथैव लक्षणे निवेशात्, अतएव व्याप्यवत्-पक्षाद्यभाव-ग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादि-ज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न चक्षतिः ।

(१) नियम इति ख, ग युस्तके ।

दीर्घिति प्रकाशः ।

न तवकारकतद्विशेषकस्मृतिं प्रति तवकारक तद्विशेषक-
धीखेन हेतुलं, अतएव स्मृतेनोभयविशेषकलं, एवं उभयवैशिष्ठ्या-
वगाहित्वेनापि(१) सामान्येन हेतुता, यद्विशेषयोरिति न्यायादत
आह “समानप्रकारकलेनैवे”ति तथाच ताट्टश सामान्यहेतुतयैव
यद्विशेषयोरिति व्यासेश्वरितार्थत्वात्र तद्वास्ति बलादुभयवैशिष्ठ्याव-
गाहित्वेन हेतुलभिति भावः । केचिच्चु गृकतरविशेषकज्ञाना-
दपर(२)विशेषक-स्मृति-स्वीकारे, समानप्रकारत्वेन ज्ञानस्मरणयोः
कार्यकारणभाव-भङ्ग इत्याशयेनाह “समानप्रकारकलेनैवे”ति
व्याचख्युः । “तच्,” स्मृतौ ; “विशिष्यैव” तवकारकतद्विशेषक-
त्वादिनैव । एवकारव्यवच्छेद्यमाह “नतूत्तरूपेण”ति, तदुभय-
वैशिष्ठ्यावगाहित्वेनेत्यर्थः । “एवच्च”उभयवैशिष्ठ्यावगाहिनिश्चयत्वेन
हेतुत्वविवक्षणे च ; “विशिष्टवैशिष्ठ्य बोधादा”वित्यादिना ताट्टश-
पदार्थोपस्थितिजन्य-शाब्दबोध-परिग्रहः । “हेतुतामत” इत्यनेन
पूर्वोक्ताऽस्मरसः सूचितः । “नितरा”मिति, “नातिव्यासि-शङ्का-
पौ”त्यनेनान्वयः । तत्र हेतुमाह “तथैवे”ति ताट्टशरूपावच्छन्न
हेतुत्वस्यैवेत्यर्थः । पर्वते वक्षिव्याप्य इत्यनुभवस्य पर्वतोवक्षि-
व्याप्यवानिति स्मृति-समानविषयत्वसत्ततस्तदुत्पत्ति-सम्भावन-
यातिव्यासि-शङ्का कदाचित् स्यात्, वक्षिव्याप्यकौ भूता-

(१) अपि इति नास्ति क पुस्तके ।

(२) अन्यतर इति क, ख पुस्तकयोः ।

भाव (१) प्रतियोगिधूमवान् पर्वत इत्यनुभवस्य वक्षिव्याप्यवान् पर्वत इति स्मृति-भिन्नविषयकतया ततस्तदुत्पत्तेरत्यन्तासम्भवित्वेन स्मृतौ तेन रूपेण हेतुलस्यासम्भवादतिव्याप्तिः शङ्कास्यदमपि नेति भावः । “अतएव” उक्तरूपेण हेतुलस्य लक्षणे निवेशादेव, “व्याप्यवत् पक्षादौ”त्यादिना पक्षविशिष्टव्याप्यस्य परिग्रहः । व्याप्यविशेषकपरामर्शस्य हेतुलवादि-नये (२) पर्वते वक्षिव्याप्य इति ज्ञानलेनैव हेतुलूदिति भावः । येषां मते विशिष्टवैशिष्ठ्य बोधल्लावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन न हेतुलं, तन्मतेऽप्यभावप्रत्यक्षल्लावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेदक प्रकारकप्रतियोगि-निश्चयत्वेन हेतुलं वाच्यं, तथाच तदादाय ताष्ट्रप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः स्यात्, सापि प्रकृतविवक्षायां न सम्भवतौति भावः । “हेतुलेऽपौ”त्यपिकारोऽस्त्ररस-सूचनाय । तद्वौजं तु प्रतियोगि-धियो जन्यतायां नाभाव-प्रत्यक्षत्वमच्छेदकं, इदन्त्वादिना तप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । नापि प्रतियोगिता सम्बन्धेन सप्रकारकाभाव-प्रत्यक्षत्वं तथा, पटाभावत्वेन घटाभावप्रत्यक्षे घटत्वप्रकारकधियो व्यभिचारात् । नापि घटत्वरूपेण प्रतियोगिता-सम्बन्धेन घटप्रकारकाभाव-प्रत्यक्षत्वं तथा, मानाभावात् । वसुतस्य प्रतियोगिज्ञानाभावदशायां, तत्स्त्वेऽपि वा अभावत्वावच्छेदेन घटीयत्वासंसर्गयहे “न” इत्याकरक प्रत्यक्ष (३)

(१) वक्ष्यभाव व्याप्यकाभाव इति ख, ग पुस्तकयोः ।

(२) हेतुतानये इति ग पुस्तके ।

(३) प्रत्यक्ष इति ख, ग पुस्तकयोः ।

प्रसङ्गः । तथाच तदिन्द्रिय-सम्बद्धविशेषणताया घटत्वविशिष्ट-
वैशिष्ठ्यावगाह्नभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं (एवं पठत्वविशिष्टवैशि-
ष्ठ्यावगाह्नभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं) (१) इदन्तेनाभावप्रत्यक्षोप-
गमे च, इदं त्वप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं नानैव कार्यतावच्छेदकम् ।
अतएव विशेषे विशेषणमिति न्यायेनापि नाभावधीः । अतएव
विशिष्टवैशिष्ठ्यबोधसामान्यहेतोरेव तदुपपत्तौ न पृथक् कार्य-
कारणभाव कल्पनेति ध्येयम् ।

दौधितिः ।

व्याप्तविषयकल्पेन वा जन्यं ज्ञानं विशेषणीयं,
एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वाराऽनुभवं प्रति च साक्षात्
विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा
स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः
कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् ; व्याप्त-
वत्पत्तवत्वादि-ज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परासाम् । साध्या-
देरननुगमात्, एकोपादानेऽन्यानुमितौ दैवाद्वाप्ति-
विषयिण्याच्च तस्यामव्याप्तिः परमविश्वते, सापि
तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्तजातिमत्त्वविवक्षया निरस-

(१) ( ) एतच्चिङ्गमध्यस्थः पाठो नार्सि ख पुस्तके ।

नीया, एतलाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् ।
 एवं चान्वयव्यतिरेकव्याप्तिः पृथक् प्रयोजकत्वेऽपि
 न कृतिः । पर्वत-वङ्गिव्याप्त-वैशिष्ट्यावगाह्विनिश्चय-
 त्वावच्छिद्वकारणताप्रतियोगिकार्यताया, वङ्गिव्याप्त-
 वत् पर्वतनिश्चयत्वावच्छिद्वकारणताप्रतियोगिक-
 व्याप्त-विषयकहृत्तिकार्यताया वा अवच्छेदिका ज्ञान-
 बृत्तिः सामानाधिकरणेनावच्छिदिका वा या जाति-
 सद्वत्त्वं वा बोध्यम् । व्याप्तिभानेऽवश्यं भासमानो
 यस्तादशानुमित्यविषयस्तदविषयत्वमात्रं वा ग्राह्यम् ।
 यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्वक्त्रिसमवेतानुभव-
 त्वान्यानुभवान्यासमवेत-धर्मसमवायित्वं वा वक्तव्यम् ।
 अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे तु तद्वक्त्रिसमवेतस्मरणा-
 सममेतधर्मसमवायित्वं वक्तव्यम् । व्याप्तिज्ञानत्वाव-
 च्छिद्वकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदिकावच्छिद्वा या
 विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिद्वकारणताप्रतियोगिककार्यता
 तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्तजातिमत्त्वं तत्त्वमि-
 त्यपि केचित् (१) ।

(१) कच्चिदिति कृचित्याऽः स च न प्रकाशकृत् समातः ।

दीधिति प्रकाशः ।

ननु आधारत्वाधेयतयोः समानस्मिवहेद्यते (१) मानाभावः । ताटशान्यतरत्वच्च गौरवादेव न जनकतावच्छेदकं, अतो वक्षिव्याप्तवान् पर्बतः पर्बते वक्षिव्याप्त इति ज्ञानयोः प्रातिसिक-रूपेणैव हेतुलं वाच्यं, तथा चातिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यत आह “व्याप्तविषयकत्वेन”ति “एतेन” व्याप्तविषयकत्व-विवक्षणेन । जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणधियो हेतुलव्यवस्थापनेऽवश्याभ्युपेय विशेषणज्ञानस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्व-सत्त्वात्ताटशविशिष्टवैशिष्ठ्याबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि (२) विशेषणतावच्छेदकप्रकारधियो हेतुलं व्यवस्थापितं स्यादित्याशयेन तचैव व्यभिचारं वारयति “स्मृतिं”मित्यादिना । क्वचित् स्वतः क्वचित् व्यापारतो वा जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानस्यावहित-पूर्ववर्त्तित्वभिल्यर्थः । “विशेषणधियो हेतुलस्य”त्यादिष्ठग्रन्तचतुष्टयस्य “कल्पना”दित्यग्रेतनेनान्वयः । ननु सम्बन्धमेदेन व्यापकताभेदात् हेतुताभेदाच्च (३) नैकं हेतुलम् । संस्कारस्य व्यापारताऽपि न सम्भवति संस्कारमजनयित्वाऽपि (४) विशेषणज्ञानेन विशिष्ट-ज्ञानजनन-सम्भवादत (५) आह “निर्विकल्पकात्मकस्ये”ति तथाच सर्वत्रैव विशेषणधियः साच्चादेतुलमिति भावः । ननु

(१) संबेद्यत्वे इति ग पुस्तके ।

(४) अपि इति नास्ति क पुस्तके ।

(२) अपि इति नास्ति ग पुस्तके ।

(५) अत इति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) हेतुताभेदाच्च इति नास्ति ख पुस्तके ।

समानप्रकारकल्प(१)समानविशेषकल्पेनैव स्मृतिं प्रति कारणत्वं ज्ञानस्य कुम्हं, निर्विकल्पात्मकस्मृतिं प्रति कारणत्वान्तरस्य कार्यतावच्छेदकान्तरस्य वा भवन्नते (२) कल्पनं गौरवपराहतम् । न च घटत्वांशे अन्याप्रकारकल्पविषयकस्मृतिं प्रति ताटशघटत्व-धीत्वेन, सम्बन्धविधया-समवायविषयक(३) स्मृतिं प्रति ताटश-समवायविषयकधीत्वेन, घटविषयकस्मृतिं प्रति घट-धीत्वेन च कार्यकारणभावकल्पन्नुत्, घटत्वप्रकारकघटविशेषकस्मृतिलं न कार्यतावच्छेदकमतो निर्विकल्पात्मकस्मरणं नानुपपन्नमिति वाच्यं एकस्य घटस्य घटत्वेन, घटान्तरस्य द्रव्यत्वेनैव यहे घटान्तरविशेषकघटत्वप्रकारकस्मृतिरापत्ते(४)रत आह “अनुभव”मिति तथाच विशिष्टवैशिष्ठ्यानुभवत्वं तज्जन्यतावच्छेदकमिति न स्मृती व्यभिचार इति भावः । “तस्माः” विशेषणधियो । “नियमतो विषयस्मृते”रिति ; अपेक्षावृद्धग्रात्मकज्ञानेन चेच्छादिकं न जन्यत इत्याशयः । “साध्यादे”रित्यादिना पच्चहेतु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धपरिग्रहः । “दैवा”दिति सत्यां वक्षिव्याप्यानुमितीच्छायां वक्षिव्याप्यवान् वक्षिव्याप्यधूमवांशं पर्वत इत्याकारान्तु परामर्शज्ञातायां (५) पर्वतो वक्षिव्याप्यवान् वक्षिमां-

- (१) त्व इति नास्ति ख, ग पुस्तकयोः ।
- (२) भवन्नते इति नास्ति ख, ग पुस्तकयोः ।
- (३) विषयक इति नास्ति ख पुस्तके ।
- (४) आरण्यापत्ते इति ख, ग पुस्तकयोः ।
- (५) इत्याकारकपरामर्शज्ञातायां इति ग पुस्तके ।

चेत्यनुमितिवित्यर्थः । “तस्मां” तद्ग्रासिप्रकारकपञ्चधर्मता-
निश्चयजन्मायां “सापि” अव्यासिरपि, अनुभवत्वाप्यत्वं तच्चून-
वृत्तित्वं, तच्चानुभवनिष्ठमेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । “एवच्च”
अनुभवत्वाप्यजातिमत्व-विवक्षणे च, अनुभवत्वाप्यत्व-प्रवेशा-
पेक्षया लाघवार्थमाह “पर्वतवङ्गी”ति । प्रागुक्तयुक्त्या उभय-
वैशिष्ठ्यावगाहित्वस्य कारतानवच्छेदकत्वादाह “वङ्गिव्याप्यवत्पर्व-
ते”ति । प्रतियोगिकान्तं वृत्यन्तच्च कार्यताम्या विशेषणम् । अव-
च्छेदकत्वम् अवच्छेदकत्वाश्यत्वं, न तु अवच्छेदकत्वपर्यायधि-
करणत्वम् । अवच्छेदकत्वाश्यस्य ताट्यविशिष्टशरीर-घटकपदार्थ-
स्तोम एव ; तथाच पर्वतविशेषकवङ्गिप्रकारकानुमितित्वस्याव-
च्छेदकत्वे वङ्गित्वादेरपि तद्वटकतया, तद्वित्यत्वासिरतो “ज्ञान-
वृत्ति”रिति, ज्ञान-समवेतित्यर्थः । ननु आलोकलिङ्गकानुमिति-
व्यावृत्तस्य वङ्गिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्येताट्यपरामर्शाव्यवहि-
तोत्तर-ताट्यवङ्गरनुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे, तद्वटकज्ञानत्व-
मादाय ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तेराह “सामानाधिकरणेन”ति, ज्ञान-
त्वस्य कार्यतासामानाधिकरण-सच्चेऽपि सामानाधिकरणसम्बन्धेन
नावच्छेदकत्वं, किन्तु अव्यवहितोत्तरत्व-परिचायक-परामर्शघटक-
तया, अनुमितित्वस्य च ताट्यसम्बन्धेनैवावच्छेदकत्वं, ताट्यशानु-
मितिः कार्येति, कार्यतासामानाधिकरणेनैव तस्यावच्छेदक-
त्वावगाहनादिति भावः । व्याख्यविषयकेत्यत्राखण्डाभावतया
वैयर्थ्याभावेऽपि तदपेक्षया लाघवादाह । “व्यासिभान” इति
व्यासिभाने अवश्यं भासमानं साध्यमपौति, तदविषयकत्वोपादाने-

इसभव इत्यत “स्ताट्षानुमित्यविषय” इति ; तदग्रसिपरामर्श-धीनानुमित्यविषयो घटादिस्तदविषयक-ताट्षविशिष्ट-वैशिष्ठ्य-बोधेऽतिव्याप्तिरतस्त्वर्ब्ब (१) प्रतीकं ; तथा चाभावाविषयकलं हेत्वविषयकलं वा वाच्यमित्यर्थः । ननु पर्वतो वज्ञिमानित्यतु-मित्यत्वावच्छिन्नं प्रति पर्वतो वज्ञिव्याप्तधूमवानिति परामर्श-त्वेन न हेतुता ; वज्ञिच्याप्तेतदूपवान् पर्वत इति ज्ञानजन्मे व्यभिचारात् । नापि वज्ञिव्याप्तधूमवान् पर्वत इति परामर्श-व्यवहितोत्तरताट्षानुमितिलं तत्कार्यतावच्छेदकम्, अव्यवहितोत्तरलं हि ताट्षपरामर्शधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वे सति ताट्ष-परामर्शध्वंसाधिकरणकाल-ध्वंसानधिकरणत्वे, तत्त्वाप्रसिद्धं, काल-मात्रस्यैव ताट्षपरामर्श-ध्वंसाधिकरणकाल-ध्वंसाधिकरणत्वात्, अनादिसंसारे अनन्तानामेव ताट्षपरामर्शनां नाशात् । तत्परा-मर्शव्यक्त्यधिकरणकाल-ध्वंसाधिकरणत्वे सति तत्परामर्शव्यक्ति-ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपेऽव्यवहितोत्तरत्वे, कार्यता-वच्छेदकस्य तत्तद्वक्त्रिविश्वान्तत्वात्, तदद्वक्त्रित्वमेव तत्तद्वक्त्रि-त्वावच्छिन्नकार्यता (२) वच्छेदकमतः परामर्शत्वस्यानुमित्यत्वे च कारणकार्यत्वयोरवच्छेदकत्वे मानाभावः । न च तत्तदव्यवहि-तोत्तरत्व-सम्बन्धेन सामानानाधिकरणविशेषितेन परामर्शविशि-ष्टानुमितिलं (३) तथा, ताट्षानेकपदार्थघटिताव्यवहितोत्तरत्वस्य

(१) अतः पूर्व इति ग पुस्तके ।

(२) जन्मता इति ग पुस्तके ।

(३) एव इत्यधिकं ग पुस्तके ।

सम्बन्धे मानाभावात् । न चैककालावच्छेदैनैकाभवत्तित्व-
प्रत्यासत्या परामर्शविशिष्टानुमितित्वं तथा ; चण्डयाक्षकः
कालो धर्त्योऽतो न विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुभित्यसंग्रह
इति वाचं एतद्वृपलिङ्गकवङ्गनुमिति-द्वितीयच्छणे छत्रौयच्छणे
वा धूमपरामर्शीत्यादे तादृशानुमितावपि तेन सम्बन्धेन धूमपरा-
वदनुमितित्व-सत्त्वेन, तत्र धूमपरामर्शस्याहेतुलेन(१) व्यभिचारात् ;
खप्रागभावाधिकरणच्छण (२) द्वत्तिपरामर्शधिकरणच्छण-द्वयाव-
च्छेदेन एकाभवत्तित्वस्य च सम्बन्धे मानाभाव, इत्यस्वरसा-
न्मूलोक्तलच्छणमुपेत्य लक्षणान्तरमाह “यां काञ्चि”दिति ; केचित्तु
यत्र विषयविशेषे एकेनैव व्याप्तेन व्यापकस्यानुमितयस्तत्र
तद्वाप्यविशिष्टाहशपक्षज्ञानत्वेन तत्पक्षकताहशविषयविशेषानु-
मितित्वेन कार्यकारणभावे वाधकाभावात् तदनुमितिमादाय
जातिघटितं मूलोक्तलच्छणमनाकुलमित्याहुः ।

लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानपक्षे, वङ्गिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
परामर्शस्य, वङ्गिव्याप्यधूमवान् पर्वतो वङ्गिमानित्यनुमितित्वमेव
कार्यतावच्छेदकं, अतएवालोकलिङ्गकपरामर्शजन्यानुमितौ न
व्यभिचारः । तत्र वङ्गिव्याप्यालोकवान् पर्वतो वङ्गिमानित्या-
कारानुमितेरङ्गीकारात् । लिङ्गानुपधानपक्षेऽपि पर्वतोवङ्गिमा-
नित्यनुमितित्वेन कार्यता, वङ्गिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परा-

(१) धूम परामर्शसत्त्वेन इति ग पुस्तके ।

(२) चण्ड इति नास्ति ग पुस्तके ।

मर्श्चेन जनकता । वङ्गमत्पर्वतस्यानुमितेष्व धूमलिङ्गकतत्तदनु-
मिति-स्वरूपा विषयतैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः, अव्यवहितोच्च-
रत्वापेक्षयालघुत्वात्, स्वरूपस्य सम्बन्धेन क्लस्त्वाच्च । अत (१)
आलोकादिलिङ्गकानुमितौ न व्यभिचारः । एवमालोकादिलिङ्ग-
कानुमितावपीत्यपि वदन्ति । मानसत्वव्याप्त-जातिविशेष एव
पूरामर्श्चेन अनुमितिलावच्छिन्नजनकावच्छेदकमित्यपि (२)
कथित् । तत्र क्लिंदेव पदे किं चिदेवसाध्यं अनुमितिविषयो
नापरद्वयत्र नियमकाभावे वङ्गिक्याप्यधूमवान् पर्वत इति
पूरामर्श्चदपि घटानुमिति-प्रसङ्गात् । न च घटानुमितौ घट-
परामर्शः (३) कारणं, तावशपरामर्शं घटस्यापि विषयत्वसम्भवात् ;
तदनुमितौ तद्वाप्यवत्पञ्चानन्देन विशिष्टहेतुत्वकल्पने च किं
पूरामर्श्चेनात्या ? न चानुमितिलावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तिः,
ज्ञानत्वेनैव तदवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वस्य सुवचत्वादिति ।
“तद्वक्त्री”ति शुद्धग्राहिकयाऽनुमिति-व्यक्तिविशेषोग्राह्यः । “सम-
वेता”न्तं “अन्या”न्तं “असमवेता”न्तं च धर्म-विशेषणम् । एतज्ञा-
भायैव धर्मपदम् । तत्र प्रत्यक्षत्वादिवारणायाद्य, प्रत्यक्षत्वादे-
रपि कालिकसम्बन्धेनानुमिति—वृत्तिलात् “समवेते”ति । अनु-
भवत्व-वारणाय द्वितीयम् । तत्रानुभवत्वं तद्व्यक्तिलेनोपादाय

(१) अत इति नास्ति ख पुस्तके ।

(२) अपि इति नास्ति ख पुस्तके ।

(३) पूरामर्श एव इति ग पुस्तके ।

तद्वक्तिलावच्छिन्न-प्रतियोगिताको-भेदो विवक्षितः । अन्यथा अनु-
भवान्यासमवेत्-सकलानुभवसमवेतत्वरूपानुभवत्व-प्रविष्ट-सकला-
नुभवसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदस्य विवक्षितत्वे सत्तादौ-
नामपि वारणीऽनुभवान्यासमवेतत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । ज्ञानत्वादि-
वारणाय दृतीयं विशेषणम् । अनुमितिलक्ष्यापि कालिकादि-
सम्बन्धेन अनुभवान्यस्मिन् कालादौ हृत्तेरप्रसिद्धिरतोऽसमवेतेति ।
ताटशधर्मस्य कालादावतिप्रसक्तत्वादाह, “समवायिल”मिति ।
तथाच समवायसम्बन्धेन ताटश-धर्मं एव लक्षणमिति भावः ।
स्वर्गादि-शाब्दबोधादौ स्वर्गादिकमनुभवामौत्त्वनुव्यवसायाभावात्,
प्रत्यक्त्वादन्यनानुभवत्वम्, स्मृतिव्याहृतोऽनुभव-व्यवहारः स्मर-
णान्यज्ञानत्व-निबन्धन इति मतेनाह (१) “अनुभवत्वजातो”ति,
तथाच निष्ठुयोजनतया अनुभवत्वान्येति विहाय स्मरणान्यज्ञाना-
न्यासमवेतत्वे गौरवात् स्मरणासमवेतत्वमेवोपादेयमिति भावः ।

यद्यपि अनुभवत्वं जात्यज्ञौकारेऽपि तद्वक्तिसमवेत-प्रत्यक्त्वा-
समवेतधर्मसमवायिलं लक्षणं सुवचमेव, तथापि प्रत्यक्त्वादि-
प्रमितिचतुष्काण्यैव लक्षणमनेनोक्तं, तद्वक्तिपदेन प्रत्यक्त्वव्यक्ति (२)
परिग्रहे प्रत्यक्त्वप्रमितेः, एवं शाब्दव्यक्ति (३) परिग्रहे शाब्दस्यापि
अनेन लक्षण-कथन-सम्भवादेवसुप्रमितावपौति भावः । व्याप्तिज्ञानं
करणं परामर्शीव्यापारः व्यापारव्यापारिणोरिकमेव जन्यताव-

(१) नयेनाह इति ख, ग पुस्तकयोः ।

(२) व्यक्ति इत्यत्र प्रमिति इति पाठः ग पुस्तके ।

(३) शाब्दविशेष इति ग पुस्तके ।

च्छेदकं, तथैव व्यापार-व्यापारि-भावसम्भवादिति मतानुसारेणाह “व्यासिज्ञानत्वावच्छिन्ने” ति, वक्षिव्याप्य धूमवत् पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्न-कार्यता-वारणाय व्यासिज्ञानत्वावच्छिन्नेत्यादि, व्यासिज्ञानत्वावच्छिन्ना या कारणता तद्वितयोगिक कार्यताया यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नेत्यर्थः। व्यासिज्ञानत्वावच्छिन्न-कारणताप्रतियोगिक-प्रत्यक्षवृत्ति-कार्यता-वारणाय “विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ने” त्यादि। तत्र हि व्यासिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं व्यासिविशिष्टज्ञानत्वं, परामर्शस्य तु ताटशविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वमिति नैकमुभयोः कार्यतावच्छेदकमिति तदादाय प्रत्यक्षादौ नातिव्यासिः। न च वक्षिव्यासि-ज्ञानस्य तदव्यवहितोत्तरवक्षग्रनुमितिलं, वक्षिव्याप्य धूमः वक्षिव्याप्यरूपविशेषवान् पर्वत इति परामर्शस्य तदव्यवहितोत्तर पर्वतविशेषक-वक्षग्रनुमितिलं कार्यतावच्छेदकं इत्यत्रापि नैकमवच्छेदकमिति वाच्यम्। वक्षिव्याप्यो धूमः वक्षिव्याप्यरूपविशेषवान् पर्वत इति समूहालम्बनात्मकव्यासि-ज्ञानस्य व्यवहितोत्तरवक्षग्रनुमितितौ स्वजन्यपरामर्शसम्बन्धेन धूमीयव्यासि-ज्ञानस्य व्यभिचारितया, करणत्वाभावेन तज्जन्यतायामपि ताटशधूमपरामर्शव्यवहितोत्तर-ताटशवक्षग्रनुमितित्वस्यावच्छेदकत्वात्।

यत्तु व्यासिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकं वक्षग्रनुमितिलं “तदवच्छिन्ना” तद्विटनधर्मावच्छिन्ना पर्वतविशेषकवक्षग्रनुमितित्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकस्य वक्षग्रनुमितित्व-वटितत्वादिति। तत्र व्यासिविशिष्ट-पर्वतवैशिष्ट्य-ज्ञानत्वस्य ताटशपरामर्शजन्यतावच्छेदकस्य व्यासिविशिष्टवत्-पर्वत-

वैशिष्ठ्य-ज्ञानत्वरूप-ताटृशावच्छेदकब्रटितत्वादतिव्याप्तिरिति । केचि-
दित्यस्त्रस्त्रीजन्म, व्यासिशरीरघटकतावत्-पदार्थानां स्मृतौ
विशेषे विशेषणमिति रीत्या (१) यत्र परामर्शस्तत्त्वव्यभिचारात्,
व्यासिज्ञानत्वेन करणतैव न, एवमव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तद्वक्ति-
विश्वान्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वात् परामर्शत्वमपि न जनक-
तावच्छेदकमित्यादि ।

दौधितिः ।

परे तु पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं, तथाच
पक्षतासहकृत-ताटृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः । यथोक्ताया
विशेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्ष-वारणाय
परामर्शस्त्रोपादानं, तत्त्वेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदु-
भयजन्यत्वं च विवक्तिम् । तेन वाधादिकालौनेन
दैवात् प्रतियोगिविषयकेन परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः
प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः । तदृत्य-
नुभवत्वव्याघ्रजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्यास्त्रिरित्याहु-
स्तत्त्विन्यम् ।

दूति श्रीमद्-रघुनाथशिरोमणिकृतायां दौधितौ
अनुमानखण्डे अनुमिति-लक्षणं समाप्तम् ।

(१) न्यायेन दूति ग मुस्तके ।

दौधिति प्रकाशः ।

“पञ्चधर्मते”ति पञ्चत्वविशिष्टे पक्षे यज्ञर्मता-ज्ञानं तज्जन्मे
त्यर्थः । पञ्चत्वस्य विशेषणत्वं च विशेषान्वयिनाऽन्वयित्वं, पञ्च-
धर्मताज्ञानेत्यत्र ज्ञानमेव पञ्चतायाः परम्परया विशेषं तदन्वयिनौ
या जन्मता तत्र पञ्चताया अन्वयः । तात्पर्य-वशाच्च ज्ञाने-
साक्षादन्वितस्य पञ्चधर्मतादेरविशेषणत्वेऽपि धर्मता-विशेषण-पञ्च-
विशेषणीभूत-पञ्चताया अपि विशेषणत्वेन जन्मतायामन्वयः । यथा
लोहितोषीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति इत्यादावुषीषस्य प्राप्तवादविव-
क्तिस्यापि तस्य विशेषणीभूतलोहित्यं विशेषणत्वेनेष्टसाधनता-
न्वयीति भावः । पञ्चधर्मतेत्यत्र लक्षण-वाक्ये पञ्चतासहकृतत्व-
सम्बन्धेन प्रथमज्ञाने विशेषणमित्यपि कश्चित् । “यथाकायाः”
सिषाधयिषा-विरहविशिष्टसिद्धभावरूपायाः कालाद्यतीन्द्रिय-
पदार्थ-घटितत्वेन न प्रत्यक्षत्वमतो “विशेषे”ति, विशेषणवति
विशिष्टाभावस्य विशेषाभावरूपत्वात्, एवं विशेषवति विशिष्टा-
भावस्य विशेषणाभावरूपत्वात्, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि यत्र
विषयविशेषे सिषाधयिषाप्रयुक्तो नानुभिल्युत्पादस्त्व भिल्य-
भावस्यैव पञ्चतात्वात् । एवं यत्र सिद्धिकाले सिषाधयिषाप्रयुक्तैवानु-
भिति-स्त्व भिल्य सिषाधयिषाया एव पञ्चतात्वात्, तस्याच्च प्रत्यक्ष-
जनकत्वादतिआप्तिरिति परामर्शीपादानभिति भावः । “तत्वेन”
परामर्शत्वेन; तत्त्वेनेत्यस्याकृत(१)माह “वाधादी”ति आदिना.

(१) आकृतभिल्यत फलभिति ग पुस्तके ।

सवतिपक्षपरिग्रहः । तच्चानुमिति-सामग्रभाव-प्रदर्शनाय । “दैवात्”
स्त्र सामयी-वशात्, “प्रतियोगी”ति सिद्धभाव-प्रतियोगि-सिद्धि-
विषयकेनेत्यर्थः । अत च सिद्धित्वप्रकारकसिद्धि-ज्ञानत्वेन सिद्धभा-
व-जन्यतावच्छेदक-तज्जीकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वं
मिश्रादीनां सम्मतम् । तेन एकावच्छेदेनेत्यस्यापि सत्त्वं सूचितम् ।
एकावच्छेदेनेत्यस्य फलमाह “तदुभयसमूहालम्बन” इति—
न च परामर्श-प्रत्यक्षे परामर्शत्वेन कारणत्वाभावात् एकावच्छेदे-
नेति वर्यमिति वाच्यं वक्षिव्याप्यधूमवान् पर्वतो नास्ति सिद्धभा-
वश्चेति समूहालम्बने तात्पर्यात् । यदि च विशिष्ट-वैशिष्ट्य-
बोधत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-धीत्वेन न हेतुत्वं,
अभावोपनीत-ज्ञानं प्रत्यपि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारक-धीत्वेन
न हेतुत्वं, तदा सुख-व्याप्यदुःखवदात्म-भिन्नमिदं सुखवानात्मा
सिद्धभावश्चेति समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिर्दृष्टव्या । “तच्चिन्य”मिति ।
चिन्तावीजं तु परामर्श-जन्यतावच्छेदक कोटी तस्मिन्नकत्वं निविष्टं,
पच्चता-जन्यतावच्छेदक-कोटी तत्रिवेशनमफलम् । यदि च विष-
यिता-सम्बन्धेनावच्छेदकस्यैकं विवक्ष्यते तदा नायं दोषः । पर्वतो
वक्षिमानिति सिद्धभाव-कार्यतावच्छेदकं पर्वतो वक्षिमानित्यनु-
मितित्वं, वक्षिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शस्य कार्यताव-
च्छेदकं धूमलिङ्गक-पर्वतोवक्षिमानित्यनुमितित्वम्, उभयत्रैव
वक्षिमत्पर्वतस्य विषयतयावच्छेदकत्वात् । न च पच्चतावच्छेदक-
सामानाधिकरणस्येन सिद्धभावस्य कार्यतावच्छेदकं पच्चतावच्छेदक-
सामानाधिकरणमात्रावगाद्यनुमितित्वम्, पर्वतत्वसामानाधि-

करणेन परामर्शस्य पर्वतविशेषकवङ्गरनुभितिलं पर्वतलावच्छेदेन वङ्गरनुभिति-साधारणं, पर्वतलावच्छेदेन वङ्गिव्याप्यपरामर्शस्यापि तत्सामानाधिकरणावगाहितेन व्यभिचाराभावात् इति वाच्यं अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धरभाव-सामानाधिकरणावगाहिपरामर्शयोरेव प्रकृते निवेशात् । पर्वतलसामानाधिकरणेनानुभितिलस्य तदुभयजन्यतावच्छेदकल्पात्, अवच्छेदकावच्छेदेनानुभितावपि सामानाधिकरणावगाहित्वस्य सल्लादिति दिक् ।

इति श्रीमङ्गवानन्दौये तत्त्वचिन्तामणी-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे अनुभिति-लक्षणं समाप्तम् ।

अथानुमान-लक्षणम् ।

दीधितिः ।

“तत्त्वरण”भिति (१) न च व्याप्तग्रादि-ज्ञानजन्य-ज्ञान-करणत्वेनेतरभेद-साधने व्याप्तिज्ञानलं तादात्मा-सम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानमेव वा गमकं, व्याप्तेननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धि-वारणमाच्चयोजनत्वादिति वाच्यं फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरति-प्रसक्तत्वात्, करणत्वनिष्ठव्याप्तिस्ताटशज्ञानत्वाद्यनव-

च्छेद्यत्वाह्यतिरेकव्याप्तिर्गमकतया वैयर्थ्यशङ्खानवकाशा-
च्चेति ।

इति श्रीमद् रघुनाथशिरोमणिकृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे अनुमान-लक्षणं समाप्तम् ।

दीधिति प्रकाशः ।

“व्यासिज्ञानत्वं” व्यासिप्रकारकज्ञानत्वं, पञ्चधर्मतांशे व्यासि-
प्रकारकत्ववन्निश्चयत्वेन हेतुतायां, व्यासिप्रकारकज्ञानत्वस्यापि
निवेशात् । व्यासिज्ञानत्वं व्यासिप्रकारकपञ्चधर्मतानिश्चयत्वमिति
वार्थः । व्यासिप्रकारकज्ञानत्वादेलंबुव्यासिप्रकारकज्ञानघटित-
त्वात्, तस्यैव तादाक्षेपन हेतुत्वमुचितमित्याशयेनाह — “तादाक्षेप-
ने”ति । ननु व्यासेः साध्यसाधनभेदेनाननुगतत्वात् व्यासिज्ञान-
जन्म-वृत्तितादृशजातिमल्करणत्वस्य सकलव्यासिज्ञाननिष्ठत्वात्
भागासिद्धि-वारणमेवाधिकांश-प्रयोजनं स्थादत आह । “व्यासे”रिति
“अधिकस्य” तादृशजातिमल्करणत्वस्य ; “भागासिद्धौ”ति, तथाच
व्यासिग्रहानौपयिकत्वेन न तत् सार्थक्यमिति (१) भावः । फला-
योगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति लक्षणाभिप्रायेणाह “फलोप-
हितस्ये”ति तथाच फलानुपहितेऽपि व्यासिज्ञानत्व-सत्त्वेन व्यभि-
चारात्तदारणाय तादृशजातिमल्करणत्वं फलोपधानरूपं हेतुः

(१) सार्थकत्वमिति इति ख पुस्तके ।

कार्यमिति भावः । अनुमिति-स्वरूपयोग्यस्य लक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रायेणाह—“करणत्वे”ति तथाच यत्त्रिष्ठेति व्याया-व्याप्तिभेदात्र वैयर्थ्यमिति भावः । “ज्ञानत्वादी”त्यादिना ज्ञानत्व-परिग्रहः (१) । यद्यपि व्यासि-ज्ञानत्वमेव करणत्वं, तस्य च व्यासि-ज्ञानत्वत्वेनैव तादृशव्यासि-यह-सम्भवः । तथापि व्यासि-ज्ञानान्तरद्वित्तिकरणतात्त्वरस्य प्रकृतविशेषणं विना व्याप्तिग्रहा-(२) तस्य सार्थकत्वमिति भावः (३) । स्वरूपसम्बन्धरूपकरणता भिन्नै-वैत्यपि वदन्ति । तादृशज्ञानत्वं परामर्शत्वं तस्य करण-त्वानामकत्वाद्यमित्यभेद इत्यन्ये । धूमप्रागभाववद्यमित्यभेदेऽपि वैयर्थ्य-मिति मतेनाह “व्यतिरेके”ति हेत्वभावनिरूपितसाध्याभावनिष्ठ व्याप्तिर्थाद्यतया हेतोर्वैयर्थ्य-शङ्खानवकाशादिति भावः ।

इति श्रीमद्भवानन्दैये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे

अनुमानखण्डे अनुमानलक्षणं समाप्तम् ।

अथानुमानस्वरूपनिरूपणम् ।

दीधितिः ।

लिङ्गस्थानित्यत्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्य-क्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह “तच्छेति” (४) अनुमिते-

(१) ज्ञानत्वादीत्यादिपदाद्वराभिज्ञानत्वपरिग्रह दूति ख पुस्तके ।

(२) व्याप्तेरग्रहादिति ग पुस्तके ।

(३) भित्यर्थः इति ग पुस्तके ।

(४) ष्टः २७ पः ६ मूलं द्रष्टव्यम् ।

ज्ञानाकरणक-ज्ञानत्वेन प्रत्यक्ष-मिति-मध्यनिवेशे तत्-
करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तद्विरख्यति
“तच्च”त्यपि कश्चित् ।
इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ अनु-
मानखण्डे अनुमान-स्तरूप-निरूपणं समाप्तम् ।

दीधिति प्रकाशः ।

“अनित्यत्वेऽपौ” ति यद्यपि अनित्यमपि सर्वं न स्तरूपतः
प्रत्यक्षोपजीवकं तथाप्यदृष्टिराऽनित्यमात्रस्यैव प्रत्यक्षोपजीवकत्वं
सम्भवतौति तथोक्तम् । “ज्ञानाकरणके”ति ज्ञानत्वावच्छन्न-
करणकत्वाभाववज्ज्ञानत्वं, ज्ञानकरणकत्वव्यभिचार्यनुभवत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं वार्यः । अतानुमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यव-
सायबलादनुभितेरपि प्रत्यक्ष-वैजात्य-सिद्धेस्तत्करणस्यापि वैलक्षण्य-
भवर्जनीयम् । अतोऽनुभितावुक्तलक्षणातिव्याप्तिः फलवैजात्या-
धीनप्रमाणवैजात्यस्य (१) नापवादिकेत्यस्तरसः कश्चिदित्यनेन
सूचितः (२) ।

इति श्रीमद्भवानन्दैये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे अनुमान स्तरूप-निरूपणं समाप्तम् ।

---

(१) प्रमाणवैजात्यस्तेष्यत्र प्रमाणान्तरत्वकत्वनस्य इति ख, ग पुस्तके ।

(२) दर्शितः इति ग पुस्तके ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथानुभानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानु-
पलब्धाऽभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचार-
संशयात् । शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेष्व,
लोके धूमादि-दर्शनानन्तरं वज्ञादि-व्यवहारस्व सम्भा-
वना-माचात् । संवादेन च प्रामाण्याभिमानात् इति
नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । न अप्रमाणसाधर्म्मेणाप्रा-
माण्य-साधने दृष्ट-साधर्म्मास्यानुमानत्वात् । एतद्वाक्यस्य
सन्दिग्ध-विपर्यस्तात्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोर्ष्व पर-
कीययोरप्रत्यक्षत्वात्, अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य
प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याधातात् । अपिचानुभानाप्रा-
माण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तेः, प्रामाण्यस्यानुमेय-
त्वात्, स्वतस्व प्रामाण्य-ग्रहे तत् संशयानुपपत्तेः ;
व्याप्ति-ग्रहोपायस्व वद्यते ।

इति श्रीमट्-गङ्गेशोपाध्याय-कृते तत्त्वचिन्तामणी अनु-
मानखण्डे अनुमिति-तत्करण-स्वरूप-निरूपण-
सहितानुमान-प्रामाण्य-निरूपणं समाप्तम् ।

अथानुमानप्रामाण्यनिरूपणम् ।

दीधितिः ।

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाक-मतमुत्थापयति “अथे”ति । “अनुमानं” अनुमात्वेनाभिमतं धूमादि-ज्ञानं, असत्-खगाल्युपनीतमनुमानमेव वा, “संवादेन” संवादाभिमानेन, सम्भावितस्यासतोऽनुगताकारस्य परमार्थसत्-खलक्षण-साक्षिणाथक्षेणानुस्खेखात् । अथक्षमूलक-विकल्पोऽस्त्रिखितत्वादा संवादः । अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलक-समय-निर्णयाद्यधीन-प्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्याद्वाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह “इती”त्यादि । “अप्रामाण-साध-र्म्मण्य” प्रमाणता-प्रयोजकरूपशून्यत्वेन । “दृष्टसाध-र्म्मण्य” साधर्म्मग्रदर्शनस्य वा, नन्वभिहितमेव साधर्म्मग्रदर्शनं सम्भावनां भावयति सम्भावनैव च वहशी व्यवहार-हेतुरित्यत आह “अनुमान”मिति । ननु न वयमापाततो भ्रम-जनकात्म-लक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो, येन भ्रमस्य विषय-वाधाधीनतया प्रामाण्यं सम्भाव्येतापि, परन्तु प्रमा-करणत्व-व्यतिरिक्तम् अत आह “अपि “चेति” । “स्वत” इति न चानु-

गताकारासंस्पर्शनि परमार्थसत्-स्वलक्षण-साक्षिणि स्व-
संवेदन-संविदित-प्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं
सन्दिग्धते, परन्तु तदुत्तरभाविनि समुद्धिखितालीका-
नुगताकारे सविल्पक एवेति वाच्यं निर्विकल्पकस्य
सन्मावावलम्बनत्व-स्वविषयत्व-प्रामाण्यावगाहित्वानाम-
नुमानाधीन-सिद्धिकत्वात् । सर्वमिदं सति व्याप्ति-
निश्चये स्यात्, स एव तु न समवल्युपायाभावादित्यत
आह “व्याप्ती”ति ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ अनु-
मानखण्डे अनुमान-प्रामाण्य-निष्पत्तिं समाप्तम् ।

दीधिति प्रकाशः ।

सिद्धसिद्धिव्याघातादाह “अनुमानत्वेने”ति मुख्यार्थ-परत्वे-
नाप्यनुमान-पदं संगमयति “असदि”ति तच्चते पदानामलीके
एव शक्तिरनुगताकारमावस्यैवालीकत्वादिति । प्रमाणान्तर-
विषय-स्वलक्षण(१)विषयकत्व-रूपसंवादो न सम्भावनायामलीक-

(१) स्वलक्षण-लक्षणं वया—संक्षेपशारीरके अः १ ज्ञोः ५१६ ।

लक्ष्यस्वरूपमपि सद्यदसुष्य साक्षात्

अर्थान्तराङ्गवर्ति भैदकमेतदाङ्गः ।

अस्य स्वलक्षणतयैव तु लक्षणं खं

चिद्रुद्रवं जलभितोदशमत्र लोके ॥

विषयिणामत आह “संवादे”ति । यथाश्रुतार्थ-त्वागे वीजमाह “सम्भावितस्ये”ति असत्त्वे हेतु “रनुगताकारस्ये”ति, परमार्थ-सन् यः स्वलक्षणः तन्मात्रविषयकेणत्यर्थः । “स्य”मसाधारणम् अनिक-देश-कालावृत्ति-स्वात्मकं, तदेव “लक्षणं” व्यावर्त्तकं यस्य, तत्त्वते भेदेन धर्मधर्मिभावस्यानभ्युपगमात् । एतेनानुगतधर्म्यसम्बन्धेन तस्य व्यावर्त्तकात्मे, सदसत्-सम्भवाभावात् कथं तस्य परमार्थसत्त्व-मिति शङ्खा निराकृता । ननु तत्त्वते नैतत् सम्बाद-लक्षणं पूर्वापराध्यक्षव्यक्त्योरेकैकस्वलक्षणविषयकत्वात्, (१) जगतः लक्षणभङ्गत्वात् (२) । किञ्च निरक्तसंवादस्य परमार्थसङ्विषयघटितमूर्त्तिकस्य विकल्पेनासंस्यर्शात् (३) कथं भ्रमोऽपौत्रतस्वलक्षतसिद्धं संवादमेवोपपादयति “अध्यक्षमूलके”ति, शशविषाणादि-विकल्पानामनादि-वासना-परिपाकमात्र-मूलकानां वारणार्थं “मध्यक्षमूलके”ति । अत्र “सम्भावितस्ये”त्वानुष्टुते । तथाच सम्भावितस्याध्यक्षमूलक-विकल्पोऽस्ति त्वात्, सम्भावनायामध्यक्षमूलकविकल्पोऽस्ति विषयकत्वं संवाद इत्यर्थान्न पञ्चम्यनुपपत्तिः । समयसम्भावनयैव-शब्दादेः प्रवृत्तिः स्यादत उक्तां “निर्णये”ति आदिना आकाङ्क्षादि-तात्पर्यादि-निर्णय-परिग्रहः । “नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिती”ति (४)

(१) व्यक्त्योरेकस्वलक्षणाविषयकत्वात् इति घ पुस्तके ।

(२) लक्षणभङ्गत्वात् इति ख, घ पुस्तकयोः ।

(३) सविकल्पकेनासंस्यर्शात् इति ग पुस्तके ।

(४) एतदेवान्यत्राण्युक्तं—

प्रमाणमेकं प्रत्यक्षं तत्त्वं भूतचतुष्टयम् ।

सोक्षम्य मरणाङ्गाण्यः कामार्थौ पुरुषार्थकौ ॥

तथाच सामिग्रतस्य प्रत्यक्षातिरिक्ते प्रमाणत्वाभावव्यवस्थापन-
स्यानुग्रहलेनैवानुमानाप्रामाण्य-साधनं चार्बांकस्येति भावः ।
अप्रमाणसाधर्म्मप्रस्य प्रमाणेऽपि सत्त्वादप्रमाणसाधर्म्मप्रत्येन न
प्रमाणत्वाभाव-व्याप्तितेत्यत आह “प्रमाणते”ति प्रमाणता-प्रयो-
जकम् इत्क्रियत्वं व्याप्तिनिश्चयत्वादि चैकतरसिङ्गं, तथाच पूर्वं
व्यभिचार-शङ्कोपवर्णनं व्याप्ति-निश्चयभाव-प्रदर्शनदारा प्रमाणता-
प्रयोजकरूप-शून्यत्व-सम्पादनायैवेति भावः । “दृष्टं” साध्यसाधन-
वत्त्वया निश्चितं तस्य “साधर्म्मं” साध्य-व्याप्तिहेतुमत्त्व-स्वरूपं तस्य,
“दृष्टं” ज्ञायमानम् अतीतत्वस्याविवक्षणात्, तथाच ज्ञायमान-
साधर्म्मस्येति वार्यः” । ज्ञानकरणतापन्नमाश्रित्यपूरयति “साधर्म्म-
दर्शनस्येति” “अभिहितमेवे”ति “व्यवहारहेतु”रित्यनेनान्वितं,
तथाचानुमानाप्रामाण्यं परकौयसन्देहादिकं च साधर्म्मदर्शनेन
सम्भाव्य तत्त्वदगवहारोपपत्तिरित्युक्तकल्पनमित्यर्थः । केचित्तु अभि-
हितमेव साधर्म्मदर्शनं प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्व-दर्शनम् ।
“सम्भावनां” अनुमानेऽप्रामाण्यसम्भावनाम् । ननु सम्भावनया
कथं (१) अप्रामाण्यव्यवहारः कथं वा परकौयसन्देहादिकमनि-
र्णीय तदुच्छेदाय शब्दप्रयोग इत्यत आह “सम्भावनेनैवे”ति तथाच

न हि खल्लीश्वरः कर्त्ता परलोककथा दृथा ।

देहं विनास्तिवेदामा कुम्भवहृश्यतां पुरः ॥ इत्यादि ।

एतन्मते प्रथिताभहादि-प्रत्यक्षानुरोधेन ज्ञानलक्षणसच्चिकर्त्त्वोपि प्रत्यक्षहेतः ।

एतत् सर्वं अद्वैतब्रह्मसिद्धौ प्रपञ्चितम् ।

सम्भावनायां इति ख पुस्तके ।

परकौयसन्देहादिकं सभाव्यैव ताटशशब्दप्रयोग इत्यर्थं इति
व्याचख्यः । “आपातत” इति यावदसत्ख्यातिर्न व्यवस्थाप्यत
इत्यर्थः । तस्मिन्द्वौ तु भ्रमस्यासत्ख्यातिरूपतया भ्रमजनकत्व-
सिद्धावपि नाप्रामाण्याभाव-सिद्धिरिति भावः । “विषयवाधे” ति
अप्रामाण्याभाववति अप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य विशेषेऽ-
प्रामाण्याभाववत्तां विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । संशयो हि
रजतत्वप्रकारकत्वात्परजतत्वप्रमाभ्रमसाधारण-धर्मदर्शनादिशे-
षादर्शनात्त भवेत्, तच्च प्रकृते (१) न (२) सभवतीत्याह “अनु-
गताकारसंस्थर्गिनौ”त्यादिना । अनेन साधारणधर्मवद्विम्बज्ञान-
निरासः । “परमार्थस”दित्यनेन विशेषादर्शनस्य निरासः ।
ताटशस्तत्त्वाणविषयकत्वस्यैव व्यावर्त्तकधर्म- (३) विधया संशय-
विरोधित्वादिति । कोटिरूपविशेषनिश्चयमपि (४) दर्शयति “स्वसं-
वेदने”ति स्वेन स्वाक्षरेन संवेदनेन संविदितं विषयीकृतं प्रामाण्यं
यस्येति । सविकल्पके संशय-कारणोपपत्तिमाह “परन्ति”ति ।
प्रत्यक्षे प्रामाण्यशङ्काविरहे कथमिन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरसुत्पन्ने-
ऽप्रामाण्यसंशयानुभव इत्यत आह “तदुत्तरभाविनौ”ति “समु-

(१) प्रकृते चार्बांकमते इत्यर्थः तन्मते तु रजतत्वप्रकारकत्वं न प्रमात्वसमाना-
क्षिकरणं निर्विकल्पक एव प्रमात्वाङ्गीकारात् तत्र च तत्प्रकारकत्वाभावादिति
छोयम् ।

(२) प्रकृते तच्च इति ख पुस्तके ।

(३) धर्म इति नास्ति ख पुस्तके ।

(४) प्रामाण्यरूपविशेषनिश्चयसपोत्पर्थः ।

स्त्रिखितो” विषयिक्तो “अलीकानुगताकारो” येन तद्र,
 “सन्माचे”ति असदविषयकत्वे सति सद्विषयकत्वं सन्मात्रावलम्बनत्वं
 तत्त्वं न निर्विकल्पक-विषयः । असहितमूर्त्तिकत्वादिषयिता-
 नवस्थापातात्त्वं । न च तदपि सन्मावनीयं, तथा सति प्रत्यक्षे
 सन्मात्रावलम्बनत्व-प्रामाण्यादीनामप्रामाणिकत्वापातात्, सन्माव-
 नायां प्रमाणत्वाभावादिति भावः (१) । सर्वमिदम् अनुमान-
 प्रामाण्यसाधनम् ।

इति श्रीमद्भानन्दैये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे अनु-
 मानखण्डे अनुमान-प्रामाण्य-निरूपणं समाप्तम् ।

(१) तथाच निर्विकल्पके सन्मात्रविषयकत्वविषयतायां खविषयकत्वविषय-
 तायां प्रामाण्यविषयतायाद्वानुमानमेव प्रमाणमित्यवश्यं वाच्यं इति भावः ।

अथ व्याप्तिवारे व्याप्तिपञ्चक-प्रकरणे

· तत्त्वचिन्तामणिः ।

नन्वनुभिति-हेतुव्याप्ति-ज्ञाने काव्याप्तिः ? न
तावदव्यभिचरित्वं ; तद्वा न साध्याभाववदवृत्तित्वं,
साध्यवद्विज्ञसाध्याभाववदवृत्तित्वं, साध्यवत्प्रतियोगि-
कान्योन्याभावासामानाधिकरणं, सकलसाध्याभाव-
वद्विष्टाभावप्रतियोगित्वं, साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा,
केवलान्वयिन्यभावात् ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायकृते तत्त्वचिन्तामणी अनु-
मानखण्डे व्याप्तिपञ्चक-प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ व्याप्तिपञ्चकप्रकरणे दीधितिः ।

समारब्धानुमान-प्रामाण्य-परीक्षा-कारणीभूत-
व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रतिपादन-निदानं व्याप्ति-स्वरूप-निह-
पणमारभते “नन्व” व्यादिना ।

अथ व्याप्तिपञ्चकप्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

“समारब्धे” ति समारब्धा या अनुमान-प्रामाण्य-परीक्षा तत-
कारणीभूतं यद्वाप्ति-ग्रहोपाय-प्रतिपादनं तस्य निदानमित्यर्थः ।
व्याप्ति-स्वरूप-ज्ञाने हि व्यभिचार-ज्ञानाभावोऽव्यभिचार-ग्रहे, (१)

(१) यहच्च इति वा पुस्तके ।

सहचारग्रहश्च समानाधिकरणवृत्तिभूमत्वरूपव्याप्तौ सहचारांशस्य
विशेषणतया तज्ज्ञानोपयोगित्वेन प्रतिपादयितुं शक्यते, नान्य-
थेति भावः ।

दौधितिः ।

साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यक सद्बै-
तावव्याप्तिमाशक्याह * “साध्यवद्विन्ने”ति साध्यवद्विन्ने
यः साध्याभावस्तुद्वृत्तित्वमर्थः ।

दौधिति प्रकाशः ।

“अव्याप्ये”ति, कपि संयोग्येतद्वृत्तिलादित्यादावित्यर्थः । साध्य-
वद्विन्नो यः साध्याभाववानिति कर्मधारये (साध्याभाववत्यस्या-
व्यावर्त्तकत्वेन) (१) साध्याभाववदित्यस्य वैयर्थ्यमित्यतः सप्तमीतत्पु-
रुषेण व्याचष्टे “साध्यवद्विन्ने”ति, न च साध्यवद्विन्नेन समं अवृत्ति-

* अत्रेदमवधेयम् । यद्येतज्ज्ञाणे साध्यतावच्छेदकत्वेन यावद्गम्भीरन्तुगमय्य
तद्विशिष्टावच्छिद्धप्रतियोगिताकाभावो निवेश्यते तदाऽप्रसिद्धिः, जगति सर्वस्यैव
साध्यतावच्छेदकतया सर्वत्रैव यत्किञ्चित् साध्यतावच्छेदकावच्छिद्ध-सत्त्वात्, यदि-
च साध्यतावच्छेदकाद्यात्मकं वक्तिलादिकं विशेषत उपादाय नानालक्षण्यमिप्रेतं
तदा लक्ष्यमेदस्यावश्यकत्वं, अन्यथा सर्वलक्षणस्याव्याप्तेः । एवत्रु कपि
संयोग्येतद्वृत्तिलादित्यादित्यजीयस्य कपि-संयोगत्वावच्छिद्धाभाववद्वृत्तित्वरूप-
लक्षणस्यासन्ध्येनाव्याप्तिभानस्यासङ्गत्यापत्तेदीर्घितिगम्भानुपपत्तिरिति । अत्रेदं
समाधानं; साध्यतावच्छेदकत्वं उपलक्षणविधयावद्वित्याद्यानुगमकं, तत्र प्रक्रियानु-
भितिविधेयतावच्छेदकत्वरूपं, प्राचां भाते प्रक्रियत्वं अनुगर्ताविशेषविचालः । तथाच
प्रक्रियानुभिति-विधेयतावच्छेदकत्वोपलक्षणविधयम्भावच्छिद्धाभाववद्वृत्तित्व-रूपस्यानु-
गतस्य लक्षणत्वात् लक्ष्यमेद-कल्पना-विरहेणाव्याप्तिद्वानं सम्भवत्येवेति भावः ।

(१) एतद्विन्नित-पाठो नास्ति ख पुस्तके ।

त्वस्थान्वयाभावात् यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यमिति वाच्यं अभेदेन-
साध्यवद्ग्रन्थान्वित साध्याभाव-सम्बन्धिनोऽवृत्तिलब्ध्ये साध्याभाव-
वत्त्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन वैयर्थ्यात् साध्यवद्ग्रन्थावृत्तिलस्यैव (१)
सम्यक्लादिति । न चाधिकरण-भेदेनाभाव-भेद-पञ्च एव
एतत्प्रकारमिति साध्यवद्ग्रन्थे योऽभाव इत्येतावतैव सामज्ज्ञस्ये
साध्यपद-वैयर्थ्यमिति वाच्यं व्याप्तवृत्तिलब्ध्याप्तवृत्तिल(२)रूप-
विरुद्धधर्म्य-संसर्गेण अव्याप्तवृत्ति(३)संयोगाभावात् गुणादिवृत्ति-
संयोगाभावस्यैव भिन्नत्वोपगमात्, न तु घटत्वाभावादेरपि अधि-
करणभेदेन भेदाभ्युपगमो मानाभावादिति(४) । यदि चाभावमात्र-
स्यैवांधिकरणभेदाद्विद इति मतेनेदम् । तथापि साध्याभावे-
त्यत्वाभावत्वं भावाभाव-साधारण(५)मुपात्तं, अन्यथा घटत्वा-
भाववान् पटत्वादित्यादौ अभावसाध्यके भावभिन्नसाध्याभावस्या-
प्रसिद्धग्राऽव्याप्तिः स्यात्तथाच साध्यवद्ग्रन्थे वर्त्तते यो द्रव्यत्वरूपो
द्रव्यत्वाभावाभावस्तद्विति धूमादेवृत्तिलेनासभवोऽव्याप्तिर्वास्यादतः
“साध्ये”ति । साध्यभाववत्त्वच्च साध्यवत्त्वाग्रहविरोधिग्रहविषय-
सम्बन्धेन । तेन कालिकतया आत्मत्वस्याभावे दैशिकविशेषण-
तया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ नाव्याप्तिः ।

(१) साध्यवद्ग्रन्थीयावृत्तिलस्यैव इति ख, ष पुस्तकयोः ।

(२) व्याप्तव्याप्तवृत्तिल इति ख पुस्तके ।

(३) अव्याप्तवृत्तीत्यत्र इव्यवृत्ति इति पाठः ख पुस्तके ।

(४) तथाच साध्यपदात्पादाने वक्त्रिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।

(५) भावसाधारण इति ख पुस्तके । भावाभावसाधारणपरं इति ष पुस्तके
अत च उपात्तमिति नास्ति ।

दीधितिः ।

कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह
“साध्यवत्” इति ।

दीधिति प्रकाशः ।

“कर्मादा” विति तथाच साध्यवद्विक्रे गुणादौ यः कपि-
संयोगभावः स एव द्रव्येऽपीत्यव्याप्तिः । इदमुपलक्षणं घटत्व-
घटकाशसंयोगात्यतस्माववत् आकाशत्वादित्यादावप्यव्याप्तिः तत्र
हि साध्यवद्विक्रे घटे य स्तावृशः संयोगरूपः साध्याभावस्तद्विति
आकाशत्वस्य हृत्तेः । न च साध्यवद्विक्रेत्तित्वविशिष्टो यः
साध्याभावस्तद्विक्रेत्तित्वमित्युक्तौ न दोष इति वाचं साध्याभाव-
पद-वैयर्थ्यात् ।

दीधितिः ।

हेतोः साध्यवत्पूर्वभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह
“सकले” ति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च
बोध्यम् । साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभाव-प्रति-
योगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिर्न वा नानाव्यक्ति-
साध्यक-सज्जेतावव्याप्तिः । अव्याप्तेत्तिसाध्यकव्याप्तेत्ति-
सज्जेतौ अव्याप्तेव्यभिचारिणि चाव्याप्तेत्तौ अतिव्याप्ते
वरणायाभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् ।

हेतुभावोपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
व्यधिकरणः, तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण
बोध्यम् । तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्त्वादौ
नाव्यासिः, न वा विशिष्टसत्त्वात्वादिना ताण्डशाभाव-
प्रतियोगिनि सत्त्वादावति प्रसङ्गः ।

दैधिति-प्रकाशः ।

सिद्धिकर्मलं साध्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं “साध्यवत्पक्षे”ति ।
“अव्यासे”रिति व्यासज्य वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पे-
नान्योभावविशेषणत्वे (१) एतद्वूपवान् तद्रसादित्यादावेव लक्षण-
गमनादसम्भवो न भवतीति भावः ।

साध्याभाववति साकल्यप्रवेश एव साध्ये साकल्यं सार्थकमिति
प्रथमं साध्याभाववति साकल्यं व्याचष्टे “साध्याभावती”ति, साध्या-
भावे साकल्यदाने तु धूमवान् वज्रेरित्यादावतिव्यासिः तत्तद्रादा-
वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावघटितसाध्याभावस्तोमस्य प्रति-
योगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्याधिकरणे गुणादौ वज्रादेरभावसत्त्वात्,
अव्यासित्वं पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादौ, तत्र तत्तद्विपक्षा-
वृत्तित्वावच्छिन्नभाव-घटित-साध्याभावस्तोमाधिकरणस्या-प्रसिद्धि-
रिति तत्तदाहृतं (२) ननु बज्जिमत्यपि सकलवज्रभावसत्त्वादव्यासिः
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिकल्पेनाभावविशेषणे तु जाति-

(१) विशेषणे इति ग, व पुस्तकबोः ।

(२) तत्र तत्त्वं इति ग पुस्तके ।

मान् सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः तत्र पूर्वचक्रग्रन्थत्तिलविशिष्टसकल-
जात्यभावस्य जातिमत्यपि सत्त्वात् । न च सकलसाध्यस्य
तद्वग्रक्तिलवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एवात्र निवेशा गुणान्य-
त्वविशिष्टजातिमान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेस्तत्र सकलसाध्यात्-
र्गतायाः सत्त्वायास्तद्वग्रक्तिलवच्छिन्नाभाववति जात्यादौ सत्त्वाया
अभाव-सत्त्वादतः “साध्यतावच्छेदके”ति । “अव्याप्त्यहत्ति” इति
कपिसंयोगी एतत्प्रदित्यादौ हेतोरव्याप्त्यहत्तिले तु तत्राभाव-
सत्त्वेन नाव्याप्तिरिति भावः ।

यद्यपि हेतुभावे (१) प्रतियोगिव्यधिकरणत्वावश्यक (२) त्वा (३) दव्याप्यवृत्तिसंबोधितावच्चाप्तिः सम्भवति । तथापि यथा शुतस्य नाव्याप्तिरिति “व्याप्यवृत्ती” ल्युक्तम् । “व्यभिचारिणी” ति । पृथिवी कंपिसंयोगादित्यादौ ; “अभावद्वये” साध्याभावे हेतुभावे च ; प्रतियोगिवैयधिकरण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदक- सम्बन्धेन (४) यथायथं बोध्यं, तेन द्रव्यत्वप्रकारकैतव्यमावान् द्रव्यत्वात् अयमात्माज्ञानादित्यादौ नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा (५) द्रव्यत्वप्रकारक-यव्यमायां गुणादिकं न विषयः सैव प्रमा एतत्पदेन धर्त्तव्या, तेन द्रव्याणि यावन्ति सर्वं प्रमेयमिति समुहालम्बनद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाया विषयतया केवलान्वयित्वेन

(३) हेत्वभावेषि इति ग, घ पुस्तकयोः ।

(२) वैयक्तिकरणात्मक इति व पुस्तके

(३) आवश्यकत्वादेव इति ग पुस्तके ।

(8) सम्बन्धेन च इति ग पुस्तके ।

(५) नाव्याप्तिव्याप्तिर्बा इति घ पुस्तके ।

समवायेन तदभावस्य सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरण-
त्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । “हेत्वभावोऽपौ” व्यादिना साध्या-
भावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छब्दप्रतियोगिव्यधिकरणो
बोधः । तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वावान् जातेरित्यादौ नाति-
प्रसङ्गः (१) । न च साध्याभावोऽपौत्येव वक्तुमुचितं अपिना
हेत्वभावसमुच्य इति किं न क्षतं, तथा सति तद्रतियोगित्वमित्यत्र
तत्पदेन हेत्वभावपरामर्शानुपपत्तेः, हेत्वभावप्रतियोगित्वमित्युक्तौ च
शब्द-गौरवादिति । क्रमेण विशेषणयोः फलमाह “तेने” व्यादिना,
अत च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्
सकलनिष्ठनिरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावप्रतियो-
गिलं हेतौ ग्राह्यं, तेन कपिसंयोगी एतत्वात् कपिविभागहेत्वादौ
प्रतियोगिसमानाधिकरणमित्यस्य साध्याभावस्य हेत्वभावस्य चा-
प्रसिद्धावपि (२) प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिर्यः कपिसंयोगाभावः
तद्विति द्रव्ये एतत्त्वाभावस्यासत्त्वेषि न क्षतिः ।

दीघितिः ।

यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूमत्वादि
व्याप्ते तत्त्वेन साध्ये निर्व्वङ्गित्वादौ चाव्यास्पिसत्र
हेत्वभावस्य बङ्गादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत
आह “साध्यव” दिति ।

(१) न प्रसङ्ग इति घ पुस्तके ।

(२) अप्रसिद्धलेपि इति ग पुस्तके ।

दीधिति-प्रकाशः ।

साथ्ये साकल्याप्रसिद्धेः, साध्याभाववति साकल्याप्रसिद्धेः, हेत्वभावे सकलसाध्याभाववद्वृत्तिलाप्रसिद्धेः कर्मणाव्याप्ति-अर्थो—(१) तयमाह “यते”त्यादिना, अत साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाव-विवक्षणे साथ्ये साकल्याप्रवेशादाह “विपक्षो”वेति “एक-व्यक्तिक” इति विपरिणामेनान्वयः (२) । ईश्वरभिन्नं घटत्वादित्यादावित्यर्थः । तत्त्वव्याप्तिरित्यगेतनेन सम्बन्धः । ननु साकल्यमिहाशेषरूपं व्यापकत्वपर्यवसितमत आह “निर्दूमत्वादा”विति, निर्दूमत्वस्य धूमत्वावच्छिन्न-सामान्याभावात्मकस्य एकव्यक्तिकत्वात् साथ्ये साकल्याप्रसिद्धिरेवेह दोष इत्यतो “व्याप्ते”ति, ताट्यव्याप्तस्य जलत्वादेस्तदूपेण साध्यतायां निर्बङ्गित्वस्य व्यभिचारित्वात् सज्जेतुत्वार्थमाह (३) “तवेने”ति निर्दूमत्व (४) व्याप्तवेनेत्यर्थः ।

दीधितिः ।

अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिवललभ्यं, न हि भवति नीलो घटो घटादन्य इति ।

इति श्रीमद् रघुनाथशिरोमणिकृतायां दीधितौ अनुमानखण्डे व्याप्तिपञ्चकप्रकरणं समाप्तम् ।

(१) अर्थो इति नास्ति व पुस्तके । (२) असज्जेतुत्वादत आह इति व पुस्तके ।

(३) विपरीतेनान्वय इति व पुस्तके । (४) निर्दूमत्व इति नास्ति व पुस्तके ।

त्वादिना वा घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटप्रकारक-
बोधजनकत्वं (१) वाच्यम् । घटादन्य इत्यादौ च पञ्चस्या
अवधिलेऽवधिमत्त्वे वा शक्तिसूत्रं च घटत्वावच्छिन्नं द्वितीयत्वं
घटत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं वा सम्बन्धः । एवं घटस्याभाव
इत्यादौ च प्रतियोगित्वे अनुयोगित्वे वा षष्ठ्यर्थे (२) घटत्वा-
वच्छिन्नद्वितीयादिकं संसर्गः । कम्बुग्रीवादिमाद्रास्तीत्यादौ
चायोग्यतानिर्णयशून्याभां भ्रमात्मकः शास्त्रबोधः । घट-तद-
भावयोर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव सम्बन्धत्वेन कम्बुग्री-
वादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पस्यासम्बन्धत्वात् । न चात्र
भ्रमः कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता (३) सम्बन्धेन घटस्याभावे
तादृशप्रतियोगिताया अलौकिकत्वादिति वाच्यं कम्बुग्रीवादिमत्त्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानामेव (४) सम्बन्धतया भानात् । अभावस्य
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितयैव घटसम्बन्धितया कम्बुग्रीवादिमत्त्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटासम्बन्धित्वेन तेन सम्बन्धेन घट-
प्रकारकत्वात् इति । भूतले घटपटौ नस्त इत्यत्र भूतलवृत्त्यभावे
घटपटयोरुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनान्वय इति द्विवचन-
प्रयोगः साधुत्वार्थः (५) । दाराः सन्तीतिवत् । भूतलवृत्त्यभावस्य

(१) घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्प सम्बन्धत्वे जनकत्वं इति ख पुस्तके ।

(२) षष्ठ्यर्थे इति नास्ति ख पुस्तके ।

(३) ताकल्प इति ग पुस्तके ।

(४) विशकलितानां इत्यधिक पाठः ख पुस्तके ।

(५) द्विवचनस्य प्रयोगसाधुता भालं इति ख पुस्तके ।

घटपटोभयत्वावच्छन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटपटयो(१)रन्वयः ।
 तथाच भूतलहृत्यभावीयौ घटपटौ स्तु इत्यन्वय इति केचित् ।
 भूतलाधियत्वस्य सप्तम्यर्थस्याभावो घटपटोभयत्वसामानाधिकरण्य-
 नेत्यपि कश्चित् । तस्य जातौ न सत्ता-द्रव्यत्वत्वे स्तु इत्यत्र गत्य-
 भावः । घटपटौ न स्तु इत्यादौ च घटत्वं पटत्वमुभयत्वं च पर-
 स्मरसामानाधिकरण्यापन्नं प्रतियोगितावच्छेदकं न तूभयत्वमात्रं
 केवलं घटत्वं पटत्वं वा । यक्षिञ्चिदुभयवति केवलघटवति केवल-
 पटवति वा घटपटौ न स्तु इति प्रत्ययात् । तादृशप्रतियोगिता-
 वच्छेदकावच्छन्नं च घटपटोभयमेवातस्तदुभयवत्येव, न तादृश-
 प्रत्ययः । एवं दण्डौ पुरुषो नास्तीत्यादावपि विशेषणविशेषभावा-
 पन्नं पुरुषत्वं दण्डौ दण्डत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकमूल्यम् । (२)

इति श्रीमद् भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि दीधिति-प्रकाशे
 अनुमानखण्डे व्यासिपञ्चकप्रकारणं समाप्तम् ।

(१) घटपटोभयोः इति ग पुस्तके ।

(२) अवच्छेदकमित्याधिकमूल्यं इति स्तु पुस्तके ।

अथ व्याप्तिवादे सिंहव्याप्रोक्तलक्षण-प्रकरणे
तत्त्वचिन्तामणिः ।

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं,
साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा, तदुभयमपि
साध्यानधिकरण्यानधिकरणत्वं तत्र तत्र यत्किञ्चित्
साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम् ।

इति श्रीमद्भगवेशोपाध्यायकृते तत्त्वचिन्तामणी अनु-
मानखण्डे सिंहव्याप्रोक्तलक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सिंहव्याप्रोक्तलक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

“नापी”ति साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यद्धि-
करणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधि-
करण-प्रतियोगित्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणवृत्तित्वमिति यावत् । तदनधिकरणत्वमित्यर्थः ।
साध्यवज्ज्ञवस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात् तद्-
वृत्तौ नातिप्रसङ्गः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणत्व-व्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्व-
मिति निष्कर्षः, तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न
दीषः । साध्यवैयधिकरणं साध्यवज्ज्ञाधिकरणकत्वं,

चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय-
दयमेकीकृत्यानूद्य दूषयति “तदुभयमपौ”ति । साधे-
त्यादेः साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः,
साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तिल्वाभावश्चार्थः ।

अथ सिंह-व्याप्रोक्ति-लक्षण-प्रकारणे दैधिति-प्रकाशः ।

लक्षणयोः पौनरुक्त्य(१)माशक्याह “साध्य”मिति, असामानाधि-
करणं तदनधिकरणाधिकरणत्वं, तदधिकरणानधिकरणत्वं वा,
आये सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सत्तायां द्रव्यत्वानधि-
करण-गुणाधिकरणत्वस्य सत्त्वादत आह “यदधिकरणे”ति, साध्यम-
समानाधिकरणं यस्येत्यत्र समानाधिकरणभिन्नस्य साध्यस्य (२)
यत्पदार्थ-सम्बन्धो लभ्यते, तत्र वाधितं अविवक्षितं चेत्यतो यदिति
कश्चित् । अत्रापि यथाश्रुते(३) यत्त्व-तत्त्वाननुगमा(४)दाह “साध्य-
निष्ठे”ति, साध्य-निष्ठाभाव-प्रतियोगि-वृत्तिल्व-निरूपकाधिकरण-
ता-प्रतियोगित्वं, साध्यनिष्ठाभावीयवृत्तिल्वनिष्ठप्रतियोगितायां
निरूपकतासम्बन्धेनावच्छेदकं यदधिकरणं तद्वृत्तिल्वमिति यावत् ।
द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वे साध्ये गुणवृत्तिल्वाभावस्य सत्त्वात्
साध्यनिष्ठाभावीयवृत्तिल्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपकतासम्बन्धे-

(१) लक्षणपौनरुक्त्य इति ग पुस्तके ।

(२) भिन्नसाध्यस्य इति ख पुस्तके ।

(३) यथाश्रुते इति नास्ति ख ग पुस्तकयोः ।

(४) यत्त्वतत्त्वयोरननुगमा इति ख घ पुस्तकयोः ।

नावच्छेदको गुणस्त्रहत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । ननु वङ्गिमान् धूमादित्यादावप्ययोगोलकीय-वक्ष्मौ पर्वतीय-वक्ष्मौ वा महानस-हृत्तित्वाभाव-सत्त्वात् तादृश-साधनिष्ठाभाव-प्रतियोगि-हृत्तित्व-निरूपकमधिकरणं महानसं(१) तहृत्तित्वस्य धूमे सत्त्वाद-व्याप्तिः । किञ्च साधनिष्ठासामानाधिकरणमित्यत्र (२) हृत्तित्वं साधतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं,(३) अन्यथा सुखवान् आब्म-महाकालान्यतरत्वादित्यत्वातिव्याप्तिः (४) । तथाच संयोगसम्बन्धेन (५) द्रव्यसामान्यस्य साधतायां समवायेन हेतौ द्रव्यत्वेऽव्याप्तिः । तत्र संयोगेन गुण-हृत्तित्वस्याप्रसिद्धतया साधनिष्ठासामानाधिकरण-प्रतियोगित्वस्य गुणत्वादावप्रसिद्धेरत आह “साधनिष्ठाधेयत्व”-मिति । साधनिष्ठाधेयत्वं साधतावच्छेदक सम्बन्धेन वाच्यं, तेन सुखवान् आब्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ सम्बन्धसामान्येन सुखनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-गगनादावहृत्तौ नातिव्याप्तिः । समवायेन वङ्गिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-पर्वतादि-हृत्तौ धूमे नाव्याप्तिः वाच्यं । हृत्तित्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं, तेन संयोगेन वङ्गिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकधूमावयव-समवेते धूमे नाव्याप्तिः । नन्येवं सत्त्वावान् द्रव्यत्वादित्यत्र सत्त्वादौ साध्ये(६) समवायेन द्रव्य-

(१) महानसमेव इति ख पुस्तके ।

(२) करणेत्यत्र इति ख ख पुस्तकयोः ।

(३) वाच्यं इति ख पुस्तके ।

(४) दित्यादावतिव्याप्तिः इति ख पुस्तके ।

(५) सम्बन्धेन इति नास्ति, संयोगेनेत्येव पाठः ग पुस्तके ।

(६) सत्त्वादौ साध्ये इति नास्ति ख पुस्तके ।

खहेतौ (१) इवं घटादित्यच द्रव्यत्वादौ साध्ये (२) संयोगेन हेतौ घटे चाव्यास्ति । समवायेन साध्यनिष्ठाधियत्वानिरूपकाधिकरणे सामान्यादौ गुणादौ च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन संयोगेन वा हत्तेरप्रसिद्धेरत आह “साध्यनिष्ठे”ति । अत च व्यापकता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्यधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावत्वेन बोध्या । तेन वङ्गधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावस्य प्रमेयत्वादिनासाध्यनिष्ठाधियत्वानिरूपकाधिकरणत्व-व्यापकत्वेऽपि नातिव्यास्ति । आदेन्यन-प्रभव-वङ्गधिकरणत्वाभावस्य तादृशाधिकरणत्व-व्यापकत्वादाह “सामान्यकत्वमि”ति, वङ्गधिकरणता-सामान्यान्तर्गतस्या (३)योगोलकीय-वङ्गधिकरणतासामान्यस्य (४) तादृशप्रतियोगित्वाभावान्नातिव्यास्तिरिति । साध्यनिष्ठाधियत्वानिरूपकाधिकरणत्व-व्यापकतावच्छेदक-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिरूपित हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वमिति तु निष्कर्षः, तेन व्यापक्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वङ्गधिकरणत्वाभावस्य धूमनिष्ठाधियत्वानिरूपकाधिकरणत्व-व्यापकत्वेऽपि नातिव्यास्ति (५) । अब व्यापकतायां प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न निविष्टं, (६) तेन संयोगेन वङ्गधिकरणत्व-

(१) हेतौ इव्यते इति ख पुस्तके ।

(२) इव्यत्वादौ साध्ये इति नास्ति ख पुस्तके ।

(३) अन्तर्गत इति नास्ति ख पुस्तके ।

(४) सामान्यस्येतत्व साधारणस्य इति ख पुस्तके ।

(५) न ज्ञतिरिति ख पुस्तके ।

(६) प्रयोजनाभावादिति शेषः ।

स्याप्यव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि नातिव्यासिः । “अनतिप्रयोजनकतये”ति, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुधिकरण-त्वाभावस्य घटकाते हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यानिवेशात् ; यथा सन्निवेशे अवैयर्थ्येऽपि अनतिप्रयोजनकत्वादित्यर्थः* । “साध्य”मिति साध्यमधिकरणानधिकरणं यस्य(१) तत् साध्याधि-करणानधिकरणं तद्वावः साध्याधिकरणानधिकरणत्वं(२) तदभावः, चरम-नजर्थस्य (३) तद्वितान्तार्थः प्रतियोगी व्युत्पत्ति-वैचिचित्रात्(४) नज् व्यत्यासादा (५) । द्वितीयेऽपि स एव प्रतियोगी । ॐ वसुतसु

* ननु वक्त्रभान् गगनादित्यादावतिव्याप्तिस्तत्र वक्त्रनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-करणत्वव्याप्तिकीभूतस्य गगनाभावस्य प्रतियोगिताद्या गगने सन्त्वात् । अधिकरणत्व-प्रवेशे तु तावश्यव्याप्तिकीभूताभावप्रतियोगिनो गगनस्याधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् नातिव्याप्तिरिति चेत्तत्र व्याप्तिरिद्वै, तावश्य भ्रमात्मकव्याप्त्यवन्व्याजानादेवाहुमिति निर्बाह इति तु तत्त्वमिति ।

(१) अधिकरणमनधिकरणं यस्य (साध्यस्य) तत् अधिकरणानधिकरणं, ततः साध्यपदेन सह समाप्त इति भावः ।

(२) साध्यमनधिकरणाधिकरणं यस्य तत् साध्यानधिकरणाधिकरणं तद-भावः साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं इति ख च सुस्तकयोः ।

(३) पञ्चात्मस्यमान-नजर्थस्य इत्यर्थः ।

(४) यत्पूर्वं नजः अवर्णं तदर्थस्यैवाभावो नजा प्रत्यायते इति हि व्युत्पत्तिः तथाच साध्याधिकरणानधिकरणत्वपदात् पूर्वं नजोऽन्वयेन तेन तदर्थबोधात् सम्भाव इत्यत आह व्युत्पत्तिवैचिचित्रादिति ।

(५) साध्यपदात् पूर्वं इति शेष इति भावः ।

+ ननु समस्यमान पूर्वनियतितस्यैव नजः साधुत्वेनात् सध्य-निवेशो न युक्त, कुवायेतावश्यरीत्यदर्थनादिति चेत्त सम्बन्धिकार्थवोधकोत्तरपदवित्तसुहायेन सम्बं नज् समाप्तस्यते नजो मध्यनिवेशस्यापि साधुत्वादिति भावः ।

घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ भूतले घटाधिकरणत्वावच्छन्न-
भेदः प्रकारतया भासते, तत्र चानधिकरणेत्यत्राधिकरणपदं
घटपद-समभिव्याहार-बलालक्षणया घटाधिकरणोपस्थापकं, घट-
पदं तात्पर्यग्राहकमात्रं, अन्यथा घटपदेन समसनधिकरणपदस्य
षष्ठी-तत्पुरुषसमासे घटसम्बन्धनधिकरणमित्यर्थः स्यात्तथाच
बाधः, अधिकरणत्वावच्छन्नभेदस्य भूतले अभावात् । अन्यि-
तावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पस्य व्युत्पत्ति-बल-लभ्यतया-
इनधिकरण-पदेन घटाधिकरणत्वावच्छन्नभेदस्य प्रत्याययितुम-
शक्यत्वात्, एवं प्रतियोग्यनधिकरणेत्यादौ । प्रकृतेऽप्यैव
रौति(१)रतुसरणीया (२) ।

दीधितिः ।

तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधियत्वानिरूपका-
धिकरणप्रसिद्धा नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्य-
व्यक्तिनिष्ठाधियत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिक-
रणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः, क्वचिद्गम्भिचारिण्यतिप्रसङ्ग-
शाद्ये ।

दीधिति-प्रकाशः ।

साध्यनिष्ठाधियत्वानिरूपकलं हि साध्यनिष्ठाधियत्व-निरूप-
कल-सामान्याभावो, यत्किञ्चित् साध्यनिष्ठाधियत्वानिरूपकलं वा ।

(१) प्रकृतेऽप्ययभेदप्रकार इति ग पुस्तके ।

(२) अनुशन्वेया इति ग पुस्तके ।

आदे “केवलान्वयिनौ” ति, केवलन्वयिसाध्यक इत्यर्थः । अव्याक्षरहेंतु पूरयति “साध्यनिष्ठे” ति । द्वितीये “नाने” ति, (१) वज्जिमान् धूमादित्यादौ । आदे दोषान्तरमाह “क्वचि” दिति, गुणाव्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तारूपसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वस्य जात्यादौ सत्त्वेन तत्र जात्यधिकरणत्वाभावस्य सत्त्वादिति भावः ।

दीधितिः ।

द्वितीये च साध्यवैयधिकरणे यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि, यदि च यत्किञ्चित् साध्यवद्यत्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वं चाव्याप्तिः । केचित्तु साध्यासमानाधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्यत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेन धूमस्य खावयवे संयोगेन, वज्जिमति च समवायेनाप्ततावपि न कृतिः । ताढशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्त्तमाने सुलभः । व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव ताढशि

---

(१) नानाव्यत्यधिकरणकसाध्ये इत्यर्थ । अन्यथा अयमेतद्युत्तियावद्यस्मैन् एतत्त्वादित्यत नानाव्यत्तेऽपि नाव्याप्ति सम्भवतीति ध्येयम् ।

तादशाभाववत्त्वं, सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधि-
करण्यमित्यनुभवात्, न चैवं गुणकर्मान्यत्व(१)विशिष्ट-
सत्त्वेऽव्याप्तिः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् । अनतिरिक्तत्वे
तु विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धस्यैव परस्परया व्याप्तत्वात् ।
केवलान्वयिनि चाव्याप्तिरभिधानं द्वितीयलक्षणाभि-
ग्रायेण्यत्वाहुस्तच्चिन्त्यम् ।

दौधिति-प्रकाशः ।

“तदा केवलान्वयिनी”ति, यद्यपि सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ
अव्याप्तिस्थयापि साध्यवद्विन्ने यदधिकरणत्वाभाव इत्युक्तौ तद-
व्याप्तिवारणं सम्भवतीति तत्रोक्तम् । “नानाधिकरणे”ति(२) एतद्वूप-
वान् एतद्रसादित्यादौ द्वित्वावच्छन्नसाध्यवद्वेदस्य साध्यवति सम्भवे-
ऽपि प्रतियोग्यहृत्तित्वस्य भेद-विशेषणत्वेन नाव्याप्तिः सम्भवतीति
नानाधिकरणेत्युक्तम् । “सर्वत” अन्वयिनि व्यतिरेकिणि च । “हेतु-
तावच्छेदके”ति हेत्वधिकरण इति सम्मी अवच्छेदकतायाम् ।
हेत्वधिकरणावच्छेदेनैत्यर्थः । “तेनैव” हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ;
आद्य-दल-व्यावृत्तिमाह—“संयोगेने”ति अवत्तावपीत्यनेनान्वयः ।
वक्षिमतौत्यतापि संयोगेनैत्यनुष्ठयते । तत्रयोजनं च समवायेन

(१) गुणकर्मांशयत्व इति याठोन प्रकाशक्तु सम्भवः । तत्त्वते विशिष्टसत्त्वे-
ज्याप्तिरिति पाठः ।

(२) अवभेदहृत्तियावद्वर्त्मवान् एतत्त्वादित्यत्व दोषाभावान्नाव्यक्तिसाध्य-
केव्यपच्छाय नानाधिकरणकेत्युक्तम् ।

वङ्गेः साध्यतायां संयोगेन हेतौ धूमादावतिव्याप्ति-वारणं, “सम्बन्धान्तरणे” ति, न चाकाशादावेव तस्य प्रसिद्धिरिति सख्स्मेदेन वर्तमानता(१)पर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् आकाशादेरवृत्तिलेन तद्वृत्तिसाध्यवद्वृत्तिलाभावे हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वा(२)सम्बन्धवात्। यद्यपि पर्वतीयरूपादावपि वक्षिमत्-संयुक्तलाभावस्य न पर्वतादि-देशावच्छिन्नत्वं रूपादेः कुन्नापि(३) संयोगाभावेन स्वरूपेणैव तथात्-सम्बन्धवात्। गुणकिरणावल्यां खयमेव व्याप्तवृत्तेरवच्छेदकनिरासाच्च। तथापि पर्वते रूपे न वक्षिमतंसंयुक्तलभिति प्रतीतिबलात् विलक्षणमेवावच्छेदकत्वं पर्वतादेः स्त्रीकार्यमिति भावः। न च धूमवल्कपाल(४)समवेत-घटस्य वक्षिमत्यर्वते संयोगेन वृत्तिलात् हेत्वधिकरण-कपालावच्छेदेन तद्वृत्तिलाभावस्याप्यवृत्तिलात् व्याप्तवृत्तेरवच्छेदकास्त्रीकारेऽपि न चतिरिति वाच्यम् एतद्वूपवान् एतद्रसादित्यादौ एतद्रसाधिकरणावच्छेदेनैतद्वूपवल्कसमवेत्स्वाभावस्य एतद्वूपवदसमवेत एव सम्भवेनाव्याप्तवृत्तिलासम्भवादिति। (ननु इव्यं सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणे इव्ये द्रव्यत्ववद्वृत्तिलाभावस्य सत्त्वादावस्त्वेन तत्र तद्वृत्तिलाभावाधिकरणाभिन्नत्वसत्त्वादत आह “व्यभिचारिणस्त्रिय” तिं,) (५) “ताष्टशि” हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे, “ताष्टशाभाववत्त्वं” हेतुतावच्छेदक-

(१) ता इति नास्ति घ पुस्तके।

(२) वक्षिन्नवृत्तिला इति घ पुस्तके।

(३) कुन्नापि इति नास्ति घ पुस्तके।

(४) कपाले इति ग पुस्तके।

(५) ( ) एतच्छिन्नमध्यस्थपाठो नास्ति घ पुस्तके।

सम्बन्धेन साध्यवृत्तिलाभाववत्त्वम् । ननु साध्यवृत्तिलिपति (१) व्यभिचारिणि कथं तदभाव इत्यतः प्रतीतिं प्रमाणयति, “सत्ताया”-मिति । “एवं”सत्तायां द्रव्यत्ववृत्तिलाभावे “विशिष्टसत्त्वे” गुणकर्माण्यत्वविशिष्टसत्त्वे “अतिरिक्तत्वा”दिति, यद्यपि हेतुतावच्छेद-कावच्छन्नहेत्वधिकरण इति विवक्षाया आवश्यकत्वादेवाव्यासिनिरासे विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानुधावनमफलम्, अन्यथा इदं सर्वं भूतत्वभूत्तत्वोभयस्मात् इत्यादावव्याप्तेः (२) क्विलहेत्वधिकरस्याकाशाद्भूतत्वादिनिष्ठसर्ववृत्तिलाभावावच्छेदकत्वात् तथापि सार्वभौमेन विशिष्टनिरूपिताया अधिकरणताया अतिरिक्तत्वानभ्युपगमेन (३) गुणादेरपि विशिष्टसत्त्वाधिकरणत्वमित्यभिप्रायेण विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमेनैव सर्वसामज्ज्ञस्यमिति कुत्सथा विवक्षणौयमित्यभिप्रायेणैव तथाभिधानात् । न चोक्तभूतत्वभूत्तत्वोभयाव्यासिः उभयत्वादेरपि एकविशिष्टापरत्वरूपत्वेनाकाशादिवृत्तिभूतत्वादेरुभयान्यत्वादिति । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वं इति सार्वभौम-मतं न तु प्रकारान्तरेणाव्यासिनिरास एव न सम्भवतीति तयोक्तमिति कश्चित् । “द्वितीयलक्षणे”ति, तत्र वैयधिकरणपदार्थ-मध्ये साध्यवद्वेदस्य (४) घटकत्वात्तदप्रसिद्धैरवाव्यासिरिति भावः (५) ।

(१) साध्यवृत्तिलं साध्यवृत्तिलिपति सत्त्वे इत्येव इति घ पुस्तके ।

(२) अव्याख्यापत्तेरिति घ पुस्तके ।

(३) अतिरिक्ताया अनभ्युपगमेन इति ग पुस्तके ।

(४) साध्यवदन्यत्वस्य इति घ पुस्तके ।

(५) तदप्रसिद्धावाव्यासेरितिभाव इति ख पुस्तके ।

दीधितिः ।

सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति
प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसमानाधिकरण्य-
मिति-प्रतीतिवत् सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसमानाधिकरण्याव-
च्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन समानाधिकरण्यस्य वा
अभावं गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वा-
भावं, सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो
न सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनसिद्धप्रतीति—वाधित-
त्वात् । वाधकाभावात् संयोगतदभावयोरवच्छेदक-
भेदेनैकत्व-प्रतीत्या तदुभययोरेकत्र सिद्धिः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“द्रव्यत्वे गुण” इति, द्रव्यत्वस्य गुणावृत्तित्वेन गुणावच्छेदेन
तादृशवृत्तित्वाभावस्याभावात् (१) तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
त्वाभावस्यैव विषयत्वादिति । ननु तादृशप्रतीत्या समानाधिकर-
ण्यस्यैव प्रतियोगित्वं विषयीक्रियते न तु (२) तदवच्छेदकत्वस्येत्वत
आह “परम्परासम्बन्धेने” ति, स्वनिरूपक (३) यावदाश्रयतरूप-
स्यावच्छेदकत्वसम्बन्धेन द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यं द्रव्ये वर्तते ; न तु

(१) स्थासम्भवाच्च इति ग घ एुस्तकवीः ।

(२) त इति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) स्वनिरूपित इति ख पुस्तके (

गुण इति, गुणे (१) ताटशसम्बन्धेन तदभाववच्चमिति भावः । न तु द्रव्यवृत्तिलाभावाभावो द्रव्यवृत्तिलं “सत्ता न द्रव्यवृत्तिलाभाववती”ति प्रत्ययस्य (२) विषयः, तज्जात्याप्यवृत्त्येवेति कुतो विरोधः द्रव्यवृत्तिलाभाववच्छेदप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेत्यत आह “द्रव्यवृत्तिलाभाव” इति, न च द्रव्यवृत्तिलाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीत्या द्रव्यवृत्तिलाभावे सत्तावृत्तिलाभावो विषयौ क्रियते, तस्य गुणावच्छेदेनैव सत्तावृत्तितया द्रव्यावच्छेदेन सत्तावृत्तिलाभावो न विरुद्धते इति वाच्यं विरुद्धस्वभावयोर्भावाभावयोरेकत्र प्रतीतेरवच्छेदकभैदमादायैव सम्भवात् । प्रकृते च गुणद्रव्यादिरूपावच्छेदकाप्रतीतावपि द्रव्यवृत्तिलाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययादिति । नन्वेवं संयोगाभावोऽपि अव्याप्यवृत्तिर्ण स्यात् मूले न संयोग इति प्रतीते मूले संयोगावच्छेदकलाभावस्यैव विषयत्वमित्यस्यापि सुवचत्वादत आह “वाधकाभावात्त्विति”, तत्र संयोगाभावो न द्रव्य (३) वृत्तिरित्यप्रत्यादिति भावः ।

दीधितिः ।

अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च, तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्बन्धानासिद्धेः, न च तदभाववद्वृत्तिलेन तत्र तदनुमेयं तद-

- (१) गुणे इति नास्ति ग पुस्तके ।
- (२) प्रत्यक्षस्यैव इति ख पुस्तके ।
- (३) द्रव्य द्रव्यत्र उक्त इति पाठः ग पुस्तके ।

दृत्तिभिन्नत्वस्य उपाधित्वात् । किञ्च इदमिदानीमिति
प्रतीति-नियामक-विशेषणताविशेषण हेतुतायां सर्वे-
तावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्ब-
न्धेन साध्यवदृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः ।

इति श्रीमद् रघुनाथशिरोमणिकृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे सिंहव्याप्रोक्ता-लक्षण-
प्रकारणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययो विवादग्रस्त
इत्यत आह “अतीन्द्रिये”ति, अन्यतरस्यैन्द्रियकतायां कदाचित्
साध्यवदृत्तित्वाभावस्य हेतुवृत्तित्वाभावस्य वा प्रत्यक्ष-सम्भव इत्यु-
भयोरतौ(१)न्द्रियत्वोपादानम् । इदं गुरुत्ववदाकाशाभावादित्यत्रे-
त्वर्थः । ननु तत्र प्रत्यक्षस्यासम्बद्धेऽपि आकाशाभावो गुरुत्ववदृत्ति-
त्वाभाववान् गुरुत्वाभाववदृत्तित्वात् रूपाभाववदित्यनुमानं सम्भ-
वतीत्यत आह “न चे”ति, “तत्र” अतीन्द्रिये व्यभिचारिणि “तत्”
तद्वदृत्तित्वं (२) “तद्व” दिति, गुरुत्ववदृत्तिभिन्नत्वस्याव्या-
प्तित्वाभावात् आकाशाभावादौ साधनाव्यापकत्वं रूपाभावादौ

(१) उभयत्वाती इति ख पुस्तके ।

(२) तद्वदृत्तित्वाभाववत्त्वं इति ग पुस्तके ।

च साध्यव्यापकत्वमिति भावः । नन्वेवमतौन्द्रिय-संयोगस्या-
व्याप्तवृत्तिलानुपपत्तिः । तथा प्रत्ययाभावादनुमानस्य चाप्रयो-
जकत्वात् । किञ्चातौन्द्रियसाध्यके व्यभिचारनिर्णय एव कुतोऽनु-
मानादिति यदि, तदा तत एव तदवृत्तिलाभावोऽप्यनुमीयताम्
अप्रयोजकत्व-शङ्खाया उभयत्र तुल्यत्वादित्यत आह “किञ्चे”ति,
“इद”मित्यादि कालिकसम्बन्धेनत्यर्थः । कालो घटवान् पटादि-
त्यत्र कालिकसम्बन्धेन पटाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन
साध्यवृत्तिलाभाववतोऽप्रसिद्धेः सम्बन्धान्तरेण कालवृत्तिरपि
कालिकसम्बन्धेनापि तदवृत्तिलात् । अवृत्तावभावस्य च निरव-
च्छिन्नत्वात् (१) इति भावः । एतेन महाकालस्यापि तादा-
ल्पेन स-सम्भितया तत्रैव साध्यवृत्तिलाभावस्य (२) प्रसिद्धि-
रिति परास्तं । तदात्मसम्बन्धस्यावच्छैदकत्वानियामकत्वाच्च । अद्य
केचित् (३) साध्यवृत्तिलाभावे यद्देत्वधिकरणावच्छिन्नत्व-यद्देतु-
वृत्तिलोभयाभावसत्त्वं विवक्षणीयम् । तेन कालिकसम्बन्धेन हेतु-
तायामवृत्तिनिष्ठसाध्यवृत्तिलाभावे हेत्वधिकरणकालावच्छिन्न-
त्व-हेतुवृत्तिलोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः । व्यभिचारिणि व्यभि-
चारनिरूपकहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वहेतुवृत्तिलोभयस्य ताढश-
वृत्तिलाभावे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः । तत्र वक्षिमान् धूमा-
दित्यत्र स्वावयवावच्छेदेन धूमवृत्तिसाध्यवृत्तिलाभावस्यैव

(१) चानवक्षिन्नत्वात् इति ग घ पुस्तकयोः ।

(२) वृत्तिलाभावसत्त्व इति ग पुस्तके ।

(३) केचित्तु इति ग पुस्तके ।

रूपादि-निष्ठस्य हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वेनाच्यासिरिति, हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्याप्यवृत्तित्वेन तदभावोपपादने व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गादिति (१) ।

अपरे तु स्वनिष्ठसाध्यवहृत्तित्वाभावा (२) नवच्छेदकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धीयहेत्वधिकरणकत्वविवक्षया न दोषः । न च वक्त्वमान् धूमादित्यत्र स्वनिष्ठं यत्सामानाधिकरणं रूपादि-निष्ठस्यैव तदभावस्य पर्वतादेरवच्छेदकत्वाद्यासिरिति वाच्यम् । स्वनिष्ठो यः साध्य (३) सामानाधिकरणाभावः तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् । यद्यपि धूमवृत्ति-तदभावस्यापि रूपादि-निष्ठतदभावाभिन्नस्यावच्छेदकमेव हेत्वधिकरणं पर्वतादि, तथापि तदभावस्य रूपादि-वृत्तित्व एवावच्छेदकं पर्वतादि न तु धूमादि वृत्तित्व इति नोक्तदोषः । न च पर्वतीयधूमस्यापि कालिकसम्बन्धेन महानस-वृत्तितया महानसे पर्वतीयधूमे न वक्त्वमद्वृत्तित्वमिति प्रत्ययात् हेतुवृत्ति-तदभावस्यावच्छेदकमेव महानसादिकं हेत्वधिकरणमित्यव्यासिरिति वाच्यं स्ववृत्ति-तदभावानवच्छेदकस्याधिकरणकत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च पर्वतीयधूमवृत्ति-तदभावस्यानवच्छेदकमेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पर्वतीय-धूमाधिकरणं पर्वतादिकमित्याहुः ।

(१) इति इति नास्ति ख पुस्तके ।

(२) साध्यासमानाधिकरणा इति ग पुस्तके ।

(३) साध्य इति नास्ति ख पुस्तके ।

अत्रास्मद्गुरुचरणः । इदं पार्थिवपरमाणुत्वाभाववत्यर-
माणुत्वाभावादित्यादावव्याप्तिः अत्र परमाणुत्वाभावस्य कालि-
कादिसम्बन्धेनाधिकरणे कालादौ तस्य दैशिकसम्बन्धेनापि
वृत्तित्वेन ताष्टशसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य हेतुवृत्तित्वाभावात्,
परमाणुषो च कालिकसम्बन्धेनापि तस्याहृत्तः, परमाणुषोः
कालोपाधित्वाभावात् । न च मूर्त्तमात्रस्य दिगुपाधित्वात्
परमाणुषोदिगुपाधितया परमाणुत्वाभावाधिकरणत्वात् तदव-
च्छेदेन परमाणुत्वाभावे पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावः
प्रसिद्ध एवेति वाच्यं कालिकसम्बन्धवैशिकसम्बन्धस्यातिरिक्तस्या-
भावात्, कृपानामेव संयोगदीनामिहेति प्रत्यय-प्रमाणकत्वात्
(१) परमाणुषो च परमाणुत्वाभावस्य कृपसम्बन्धानामभावात् ।
यदि च कालिकसम्बन्धवत् दैशिकसम्बन्धोऽप्यतिरिक्तोऽस्युपेयते
तदापि यस्य यत्र तथा प्रतीतिस्त्रैव तस्य ताष्टशः सम्बन्धः
कल्पयते, न चेह परमाणुषो परमाणुत्वाभाव इति प्रतीतिरस्ति ।
यदि च घटे घटत्वाभाव इति प्रतीत्यभावेऽपि इदानीं घटत्वाभाव
इति प्रतीत्या यथा घटे घटत्वाभावो विषयौक्रियते तथा परमाणुषो
परमाणुत्वाभाव इति प्रतीत्यभावेऽपि इह परमाणुत्वाभाव इति
प्रतीत्या परमाणुवपि दैशिक-विलक्षण-सम्बन्धेन परमाणुत्वा-
भावो विषयौक्रियत इत्युपेयते (२) तथापि आकाशत्वाभाव-
वत् आत्माकाशान्वतरत्वाभावादित्यादावव्याप्तिर्वज्जलेपायितैव ।

(१) प्रत्ययनियामकत्वात् इति गुप्तके ।

(२) इत्युच्यते इति गुप्तके ।

आकाशस्याजन्यत्वेन मूर्त्तत्वेन च केनापि सम्बन्धेन हेतोरजधि-
करणत्वादित्याङ्गः । *

परे तु, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तिर्यः साध्य-
वद्वृत्तित्वाभावः तदनवच्छेदकत्वं हेत्वधिकरणस्य वाच्यं, तेन पार्थिव
परमाणुत्वाभावत्परमाणुत्वाभावादित्यादौ पार्थिवपरमाणुवृत्तौ
ताटश-घटत्वाभावे वर्त्तमानस्य पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्ति-
त्वाभावस्यानवच्छेदकम् एव परमाणुत्वाभावरूपहेत्वधिकरणमिति
न कोपि दोषः । एवमाकाशत्वाभाववत् आत्माकाशान्यतरत्वा-
भावा- (१) दित्यादावपि । न चोक्त-क्रमेण धूमादावव्याप्तिर्हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तिर्यस्तदभावस्तदनवच्छेदकं हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन तस्य (२) हेतोस्वाधिकरणम् इति विवक्षित-
त्वात् । भवति हि महानसावच्छेदेन पर्वतीयधूमे यस्तद-
भावस्तदनवच्छेदकं पर्वतीयधूमाधिकरणम् । एवं ताटश-
घटत्वाभावाधिकरणस्य हेतुभूतपरमाणुत्वाभावाधिकरणस्य च
पटादेः पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावानवच्छेदकत्वात् तत्वा-
व्याप्तिरिति । यदा स्वाधिकरणावच्छिन्न स्ववृत्त्यभावत्त्वावच्छेदेन
साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकत्वाभावत्त्वं, स्वाधिकरणावच्छिन्न-
स्ववृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवद्वृत्तित्वत्वकत्वं (३) वा

(१) आत्माकाशान्यतरत्वाभावात् इति नास्ति वा युक्तके ।

(२) तस्य वृत्तिमत् इत्यर्थः ।

(३) स्वाधिकरणावच्छिन्न-स्ववृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यवद्वृत्ति
त्वत्वं इति वा युक्तके ।

विवक्षितम् । परमाणुत्वाभावादौ च स्वाधिकरणीभूतघटाद्यवच्छन्न-स्ववृत्ति-(१) पटवृत्तित्वाभावे पार्थिव-परमाणुत्वाभाववदृत्तित्वावच्छन्न-प्रतियोगिकत्वाभावात् नाव्यासिः । अभिचारिष्यभावान्तरस्य साध्यवदृत्तित्व-प्रतियोगिकत्वाभावात् अवच्छेदेनेति । यद्यपि उत्पत्ति-कालावच्छेदेन पर्वते वङ्गिमदृत्तित्वाभावोऽधूमेऽप्यस्ति, पर्वते उत्पत्ति-काले धूमे न वङ्गिमत्कंयुक्तव्यम् (२) इत्यनुभवात्, तथापि हेत्वधिकरण-मात्रावच्छन्न-हेतु-वृत्त्यभाव इति विवक्षणीयम् । प्रकृते तु वङ्गिमदृत्तित्वाभावे (३) उत्पत्ति-कालस्याप्यवच्छेदकत्वात् नाव्यासिः ।

यत्तु उत्पत्ति-कालावच्छेदेन धूमस्य पर्वतेऽवृत्तित्वात्र तत्कालावच्छेदेन तत्र साध्यवदृत्तित्वाभाव इति तत्र घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ उत्पत्ति कालावच्छेदेन घट-हृत्तौ पृथिवीत्वे तदवच्छेदेन गन्धवदृत्तित्वस्यासम्भवादव्याप्तेः, तस्मात् यथोक्तमेव सम्यक् ।

परे तु पर्वते रूपे वङ्गिमत्कंयुक्तत्वं नास्तीति प्रतीति-बलात् पर्वतादेरच्छेदकत्वं विषयीक्रियते, तत्र पर्वत-रूपयोरपि समवायः सम्बन्ध-विधयाऽवच्छेदकः, अन्यथा पर्वतावृत्तिपदार्थेऽपि वङ्गिमदृत्तित्वाभावे पर्वतसावच्छेदकत्वापत्तिः । अतएवोक्तं सम्बन्धान्तरेण वर्तमाने सुखभ इति । तथाच हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन

(१) खट्टिनि इति नास्ति ग युस्तके ।

(२) वङ्गिमदृत्तित्वमिति ग युस्तके ।

(३) वङ्गिमदृत्तित्वाभावे इति नास्ति ग य युस्तकयोः ।

यद्वेत्यधिकरण-निष्ठहेतुतावच्छेदक-सम्बन्धे साध्यवद्वृत्तिलाभावावच्छेदकलाभावस्तुद्वेतुत्वमुक्ता-लक्षणार्थः । महानसे पर्वतीय-धूमे वक्षिमवृत्तिलं नास्तीति प्रतीति-बलात् पर्वतीय-धूमे वक्षिमल्संयुक्तलाभावे यन्महानसस्यावच्छेदकलं तत्र महानस-पर्वतीय-धूमयोः कालिक-सम्बन्ध एव सम्बन्ध-विधयाऽवच्छेदकलं न तु संयोग इति नाव्याप्तिः । व्यभिचारिणि तु व्यभिचार-निरूपकाधिकरण-सम्बन्धस्यैव तादृशस्य साध्यवद्वृत्तिलाभावावच्छेदकलान्वाति-व्याप्तिः । शेषं दर्शित-दिशावसेयम् इत्याहुः (१) ।

इति श्रीमद्भानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीघिति-प्रकाशे अनुमानस्त्रं सिंह व्याप्त्रोक्ता-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

---

(१) प्राङ्गरिति व पुस्तके ।

अथ व्याप्तिवादे व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-
प्रकरणे तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथेहं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया
वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः । व्यधिकरण-धर्माव-
च्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य * कीवलान्वयित्वात् । न
चैवं घट एव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रति-
योगिताकाभाववहृत्तित्वं हि व्यभिचारः, न च वाच्य-
त्वाभावस्तादृशो घट इति चेत् तर्हि ताटशसाध्याभाव-
सामानाधिकरणाभावो व्याप्तिस्थाया चाप्रसिद्धिः । प्रति-
योग्यवहृत्तिश्च धर्मी न प्रतियोगितावच्छेदकः, तदिशिष्ट-
ज्ञानस्याभाव-धी-हेतुत्वात्, अन्यथा निर्विकल्पादपि
घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । गवि शश-शृङ्गं नास्तीति

* व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वञ्च अवच्छेदकतावदसुयोग-
तावत्त्वम्, अन्योगितायाभवच्छेदकतावत्त्वञ्च स्वनिष्ठावच्छेदकताक्षेदवत्त्व-
सम्बन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदकत्वञ्च स्वनिष्ठप्रतियोगितानिष्ठपक्त्व-स्वात्मयवहृत्ति-
प्रतियोगितानिष्ठपक्त्वोभयसम्बन्धेन, खात्मयवत्त्वं स्वावच्छेदकसम्बन्धेन । यदा
अवच्छेदकताविशिष्टान्यानुयोगितावत्त्वमेव तत्त्वं, वैशिष्टं प्र निष्ठक्तोभयसम्बन्धेन ।
केचिच्चु अवच्छेदकताविशिष्टान्यप्रतियोगिताकत्वमेव तत्त्वं, वैशिष्टं प्र स्वनिष्ठप्रतित्व-
स्वात्मयवहृत्तियोभयसम्बन्धेनेति प्राप्तः ।

प्रतीतेरसिद्धेः, शश-शृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव
इत्यर्थः ।
इति श्रीमद्भगवेशोपाध्याय-कृते तत्त्वचिन्तामणौ अनु-
मानखण्डे व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-
प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-प्रकरणे दीधितिः ।

“समवायितये”ति, वाच्यत्वं यथा न समवायि
तया वक्ष्यते । घटादि-समवायितयेत्यर्थं इत्यप्याहुः ।
प्रमेय-साध्यके च भावत्वेनाभावानां अभावत्वेन भावानां
वक्ष्यत्वेन निर्वक्त्रौ अवृत्ति-मात्र-वृत्ति-गगनत्वादिना
विशुद्ध-घटत्व-पटत्वाभ्यात्मा सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः
मुलभः ।

अथ व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

ननु अस्मात् शब्दादयमर्थो बोड्य इत्याकारिकेश्वरैच्छैव
वाच्यत्वं, सा च ईश्वरे समवेता, समवायिनी चेच्छालादेरतः कथं
समवायित्वं तद्व्यधिकरण-धर्मं इत्यत आह “वाच्यत्वं यथे”ति,
वाच्यत्वं नेश्वरेच्छामात्रं, ईश्वरं दूषयतामपि शाव्द-बोधोदयात्
अतिप्रसङ्गात्, किन्तु पदार्थान्तरं, तत्र न समवेतं अभावा-

दावपि सत्त्वात्, किन्तु वैशिष्ठ्याख्येनातिरिक्त-सम्बन्धेनैव (१) वर्तत
इति भावः ।

यतु वाचत्वं नेश्वरेच्छामात्रं घट-शब्दस्यापि पट-शक्तत्व-प्रस-
ज्ञात्, किन्तु घटशब्दकरणकच्चविशिष्टघट-बोधविषयकेच्छा, सा च
.विशिष्ठा न समवायिनी न वा समवेतेति; न चैवं केवलान्वयित्वा-
नुपपत्तिः तत्-पदादि (२) वाचत्वस्य तथात्वादिति तत्र ।
एकस्यैव समवायस्य पृथिव्याद्यवच्छेदेन रूपादि-सम्बन्धतावदे-
कस्या एवेच्छाया घटत्वविशिष्ठाद्यवच्छेदेन घट-पद-सम्बन्धता-
सम्भवादिति । स्यं वच्यमाण-स्व-पर-साधारण यावल्लक्षणे गु प्रमेय-
साध्यके व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावं प्रदर्शयति—“भावत्वेन”ति,
तत्र यद्यपि घटत्वेन वाचत्वाभावमादाय स्वोक्तं प्रथम-लक्षणं;
वाचत्वत्वेन घटाभावमादाय द्वितीयं च सङ्गतमेव ; तथापि साध्य-
तावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकाभाव-घटित-सार्वभौमीय-
लक्षण-साधारणार्थमयमारम्भ इति भावः । तत्राभाववान् भाववान्
वा मेयत्वादित्यत्राभावत्वादि-समनियत-प्रतियोगिताकाभावं दर्श-
यति “भावत्वेन”त्यादिना । यदा प्रमेयत्वावच्छिन्न-साध्यक एव
समनियताभावैक्य-मते भावत्वेन योऽभावाभावः स एवाभावत्वेन
भावाभाव इति भवति प्रमेयत्व-समनियत-प्रतियोगिताक इति
भावः । ननु समनियताभावैक्य-मते वक्त्रिमान् धूमादित्यत्र
वक्त्रित्व-समनियत-प्रतियोगिताकाभावस्याप्रतिज्ञा लक्षणाव्यासिः

(१) एव इति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) आदि इति नास्ति ग पुस्तके ।

घटत्वेन वङ्गभावस्यापि घटत्वेन पटाभावाभिन्नत्वात् । अत एका-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यं वाच्यम् । तथाच कथं
भावत्वाभावत्व-रूपावच्छेदक-इयावच्छिन्न-प्रतियोगिताभादाय
लक्षण-सङ्गतिरित्यरुचे स्तथैवाह “वङ्गित्वेने”ति, जलङ्गदे वङ्गित्वेन
किमपि प्रभेयं नास्तीति प्रतीत्या प्रभेयमावस्यैव प्रतियोगिताव-
गाहनादिति भावः । ननु प्रभेयवान् वङ्गेरित्यत्रोक्ताभावो न
साधन-समाधिकरण इत्यत आह “अवृत्ती”ति, गगनत्वादेरपि
कालिकादि-सम्बन्धेन घटादि-हृत्तित्वादाह “अवृत्तिभाववृत्ती”ति,
तथा चाहृत्तिभाववृत्तिता-नियामकसम्बन्धभेद प्रतियोगितावच्छे-
दकीकृत्य तथाऽभावो ग्राह्य इति भावः । गगनत्वेन किमपि प्रभेयं
नास्तीति प्रतीति सूचनाय गगनत्वादिनेति । ननूक्तप्रतीत्या प्रभेय-
मावस्य प्रतियोगितावगाहने न सर्वं-जन-सिद्धं, तथात्वेऽपि वा प्रभे-
यवान् वाच्यत्वादित्यादौ वङ्गित्व-ङ्गदत्वादि-नानाधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभाव-समुदायाधिकरणाप्रसिद्धाऽव्याप्ति-भयेन स्व-(१)
न्यूनवृत्ति-स्व-(२)समानाधिकरण-धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगितायाः
साध्यतावच्छेदक-सममैतयत्यं विवक्षणीयम् (३) । तथाच कथमेवं
विधाभावमादाय-लक्षण-गमनमतश्च अह “विरुद्धे”ति, घटत्व-पटत्वो-
भयोरपि कालिकसम्बन्धेन सामानाधिकरण-सत्त्वादाह “विरु-
द्धे”ति विरोधिता-नियामक-समवायादेः प्रतियोगितावच्छेदकता-

(१) स्व इति नास्ति वा पुस्तके ।

(२) स्व इति नास्ति वा पुस्तके ।

(३) विवक्षणीयभवश्यमिति ग, । वाच्यमवश्यम् इति वा पुस्तके ।

वच्छेदकत्व-प्रापकम् । इदमुपलक्षणं घटत्वादिकमपि संयोगेन
मेयसामान्याहत्तीति तेन सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कमेय-सामान्याभावोपि * बोद्धव्यः (१) ।

अथ शिरोमणि-कृत व्यासिलक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

ननुपारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं, तथा हि यत्
समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकता-
वच्छेदक-प्रतियोगिताका यावन्नोऽभावाः प्रतियोगि-
समानाधिकरणास्तत्त्वम् ।

शिरोमणिकृतलक्षणे दीधिति-प्रकाशः ।

पारिभाषिकमेवित्येवकारेण योगानादरः (२) सूचितः ।

“यदि”ति, यत्पदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेतु-परं, तेनायमाभा-
घटान्यत्वेसत्यात्मघट-संयोगादित्यत्र हेतु-समानाधिकरणस्यात्मत्वा-
भावस्य स्त्र-विशिष्ट-प्रकृत (३)हेत्वधिकरणाप्रसिद्धावपि नाव्यासिः ।
न च ज्ञानादि-वृत्तेरात्मत्वाद्यभावस्यापि स्वात्मय-समवायादि-सम्ब-
न्धेनात्म-वृत्तिक्वात् स्त्र-विशिष्ट-हेत्वधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति वाच्यं
विशिष्ट-प्रतीति-नियामक-विशेषस्यैव सम्बन्धत्वात्, न चानेन

---

* अपिना गगनादिना प्रमेयाभावस्यापि यज्ञणं सूचितम् ।

(१) बोद्धव्यः इति व ।

(२) योगार्थस्यानादरः इति व । तत्र सूचित इति नास्ति ।

(३) प्रकृत इत्यत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न इति ग, च एकत्रयोः ।

स भवेनामनि आमलाभाव-विशिष्ट-बुद्धि(१)रस्ति, अतएव स्फटि-कादि-भिन्ने सद्वपि लौहित्यस्य स्वाश्रय-संयोगे न सम्बन्धः, किन्तु स्फटिकादावेवेति । एतेन एक-कालीनत्वे एकज्ञान-विषयत्वादिना सम्बन्धेन सर्वस्यैव सर्वत्र सत्त्वात् यत् समानाधिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यमिति प्रत्युतां । न च यत्-समानाधिकरणा इत्यत्र(२) साध्य-समानाधिकरणां इति कथं नोच्यतां, सत्त्वावानाम्बत्वात् प्रमेयवानाम्बत्वादित्यादौ गुणकम्भान्वत्वविशिष्टसत्त्वाभावस्य सम-वायावच्छिन्न प्रमेयाभावस्य च ताटशस्य स्व-विशिष्ट-हेत्वधिकरणा-प्रसिद्धग्राह्यासिरिति तत्रोक्तम् । अत्र साध्यनिष्ठा व्याप्तया सम्बन्ध-सामान्येन वाच्या । न च समवायेन ज्ञान-साध्यके इव्यत्वादि-हेतावतिव्याप्तिः विषयतया तस्य किवलान्वयित्वेन किवलान्वयि-निष्ठ-प्रतियोगिताया एव तद्वापकतावच्छेदकत्वेन ताटशाभावस्य प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वादितिवाच्यं प्रतियोगि-सामानाधि-करण्य-दले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यनिष्ठा या व्याप्तया तत्रिहपित-व्यापकता-घटक-यावत् सम्बन्धेन प्रतियोगि-सामानाधि-करण्यस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेनैवानतिप्रसङ्गात् (३) । समवायेन ज्ञानादि-व्यापकस्य ज्ञानादे(४)रभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन निरुक्त(५)प्रतियोगि-सामानाधिकरणाभावात् । यदि च संयोग-

(१) बुद्धिरित्यत्र धीरिति पाठ ग, घ उत्तरकयोः ।

(२) यद्यमानाधिकरणा इत्यत्र इति नास्ति ग उत्तरके ।

(३) विवक्षणीयत्वात् तेनैवानतिप्रसङ्गात् इति घ उत्तरके ।

(४) ज्ञानादेरित्यत्र इच्छादेरिति पाठः घ. उत्तरके ।

(५) निरुक्त इति नास्ति क, ग उत्तरकयोः ।

समवायादि-साधारणं सम्बन्धत्वं तैकं अन्यतमत्वेन ताष्टशसम्बन्धानां प्रबोधे गोरवं, यत्किंचित्सम्बन्धेन साध्य-निष्ठ-व्याप्तताभिधाने चाय-मात्राज्ञानादित्यत्र कालिक-सम्बन्धेनामत्वस्य व्यापकं जन्य महा-कालान्यतरत्वं तंदभावस्य हेतु-समानाधिकरणस्य प्रतियोगिनः समवायेनामत्वनिष्ठव्याप्ततानिरूपितव्यापकतावटकसम्बन्धाप्रसि-इत्यासिरिति विभाव्यते तदा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्याप्तता बोध्या । एवं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यता-वच्छेदकावच्छन्नसाध्यवहृत्यभावप्रतियोगितानवच्छेदिका यद-भावप्रतियोगिता ताष्टशाभावइत्यर्थः, तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य ताष्टशस्य प्रतियोग्य समानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिः । धूमवान् वज्रेरित्यादौ धूमा-भाव-प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धामक-तत्त्वद्वयक्ति-स्वरूपाया धूम-व्यापकतानवच्छेदकत्वेऽप्ययोगोलकान्यत्वादेकव्यक्ति—निष्ठ-प्रतियोगिताया एव तथात्त्वात् अयोगोलकान्यत्वाभावादेः प्रति-योग्यसमानाधिकरणत्वादेव नातिव्याप्तिः । वज्रिमान् धूमादि-त्यादौ च घटत्वावच्छन्नप्रतियोगिताक-द्रव्यत्वाभावमादाय लक्षण-समन्वयः । घटत्वावच्छन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन पटो नासी-त्यादि-क्रमेण प्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणतया साध्यवन्निष्ठा-भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन साध्यवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितानव-च्छेदक-प्रतियोगिताया अप्रसिद्धेर्वारणाय साध्यवन्निष्ठाभावे प्रति-योग-व्यधिकरणत्वं देयम् । तदर्थश्च न प्रतियोगि-समानाधिकरण-भिन्नत्वं, गोत्वत्वेन गोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वेन किमपि प्रमेयं

नास्त्रौति प्रतीति-सिद्धाभाव-समनैयत्येन तदात्मकतया प्रतियोगि-
व्यधिकरणभावाप्रसिद्धेः । नापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छब्द-
समानाधिकरण-भिन्नत्वं तदर्थः व्यापकत्वस्य सम्बन्धविशेषनिय-
न्विततया येन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छब्द-समानाधि-
करणभिन्नस्य साध्यवन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदिका प्रति-
योगिता स एव व्यापकता-घटकसम्बन्धो वाच्यः । तथा च
संयोगेन द्रव्यत्वमपि वज्ञि-व्यापकं स्यात्, वज्ञिभन्निष्ठस्य संयोगेन
द्रव्यत्वाभावस्य तेन सम्बन्धेन द्रव्यत्वाधिकरणाप्रसिद्धगा प्रतियोगि-
व्यधिकरण्या-भावात् । तथाच तेन सम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य
प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावादसम्भव इति । न च संयोगेन
स्व प्रतियोगितावच्छेदकावच्छब्द-समानाधिकरणं यद्यत्तज्जिन्नत्वं
संयोगेन द्रव्यत्वाभावे वर्तते एवेति वाच्यम् । संयोगेन द्रव्यत्वाभाव
स्यापि घटत्वेन वज्ञभावाभिन्नतया घटत्वावच्छब्द-समानाधि-
करणत्वेन तज्जिन्नत्वाभावात् । न चैवं संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य
वज्ञरूप-प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वान्नासम्भव इति वाच्यम् ।
एवमपि सत्तावान् जातेरित्यत्रीकृत-क्रमेण सत्तां प्रत्यपि संयोगेन
द्रव्यत्वादेव्यपकल्पेन तदभावस्य गुणादौ हित्यधिकरणे संयोगेन
प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेः । व्यापकत्वाभिमतस्य
तेन सम्बन्धेन द्वत्तिमत्त्व-विवक्षणेऽपि संयोगादेवपि सत्तां प्रति-
व्यापकतया गुणादौ तदभावस्य प्रतियोगि-सामानाधिकरण्या-
भावात्, सत्तावान् जातेरित्यत्राव्यासेरपरिहारात् । तस्मात्
यत्सम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिक-

त्वं साध्यवद्यलिच्छिद्वत्त्वनुयोगिकत्वोभयाभावः तव्यतियोगितावच्छेदक-
च्छेदक-भिन्ना या, येन सम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टानधिकरणं यत्प्रायाधिकरणं तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
भिन्ना तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्त्रिष्ठा वा या प्रतियोगिता, सा तेन
सम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदिका । वसुतसु साध्यवन्निष्ठप्रति-
योगिताया यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः सामानाधिकरणेनानवच्छेदि-
का या प्रतियोगिता सा तेन सम्बन्धेन तथेति वाच्यम् । साध्य-
वन्निष्ठत्वं चाभावस्य दैशिकविशेषणता-विशेषण । तेनायं घट-
एतहृष्ट-पटान्यतरत्वादिल्लादौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणैतत्-
पटान्यत्वादेरभावस्य कालिकसम्बन्धेन घटे वृत्तावपि नैतत्-
पटान्यत्वस्य घटत्व-व्यापकत्व-क्षतिः । अनवच्छेदकत्वं चाव-
च्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदक-भेदः । तेन घटादिनिष्ठप्रतियोगि-
तायां अवच्छेदकत्वेन घटादिभेद-सत्त्वेऽपि न क्षतिः । न च
घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाव-प्रतियोगितया द्रव्यत्व-वक्षी न स्तु
इति प्रतौतिसिद्धाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरणेनैवाव-
च्छेदकत्वात्तादृशप्रतियोगितानां कथं व्यापकतावच्छेदकत्व-
भिति वाच्यम् । अवच्छेदकपदेनावच्छेदकत्वपर्व्याधिकरणत्वस्य
विवक्षणात्, तत्पर्यासिष्ठ न प्रलृतप्रतियोगितायामन्यथा
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नद्रव्यत्ववति तदभावाप्रत्यय-
प्रसङ्गात् । किन्तु तव्यतियोगितायां द्रव्यत्व-वक्षि-वृत्तिहित्वे
चेति भ्येयम् । यथा चैव स्तु-विशिष्टपदं न व्यर्थं तथा तत्त्वैव
प्रपञ्चयिष्यते ।

दीधितिः ।

सर्वं च वाचात्वाद्यभावस्य तथात्वात् यावच्चोपादानं, अतएव भूतत्व-मूर्त्तिभयवान् मूर्त्तिवादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-समानाधिकरणल्लेऽपि (१) भूतत्व-मनोऽन्यत्वाद्यभावस्यात्थात्वान्नातिप्रसङ्गः । साधन-समानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्त्वसाध्य-व्यक्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि । येन सम्बन्धेन हेतुस्त्रिनैव तदधिकरणं बोध्यं, तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोन्नानस्य विषयतयाधिकरणे घटादौ वर्तमानस्य साध्यभावस्यात्थात्वेऽपि न ज्ञतिः । एवं इलान्तरेऽपि सम्बन्ध-भेद-निवन्धनो दीषः सम्बन्धैक्य-विवक्षया निरसनीयः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

यावत्यदं विनाऽतिव्याप्तिरेव भवति नासभवोऽव्याप्तिर्वेति (२) प्रदर्शयितुमाह “सर्वत्र”ति “सर्वत्र” सर्वाधिकरणावच्छेदेन,

(१) समानाधिकरणेऽपि इति सोसाइटी-सुद्धितपुस्तके ।

(२) नाव्याप्तिरसभवो वा इति गुप्तके ।

तथाच स्विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्यापि सत्वं प्रदर्शितमिति भावः । “तथात्वात्” प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात् । ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावः, साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावो वा (१) कथं नोक्त इत्यत आह “अतएवे”ति, निरुक्ताभावे यावत्त्व-विशेषण-दानादेव (२) । ननु भूतलं वहिरिन्द्रिययाद्यजातीय-विशेषगुणवत्त्वं, तस्य चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादावभावावत्योगि-व्यधिकरणत्वाघटितं साध्यव्यापकत्वं न सम्भवतीत्याह “मनोन्यत्वे”ति, केचिच्चु साध्यप्रतियोगिकमभावमादायापि नातिव्यासिरिति कैमुतिक न्यायेनाह मनोन्यत्वेत्याहुः, गोत्राभावस्य साध्याभावेत्यनैव वारणादाह “तत्त्वाध्ये”ति, वक्त्रिमान् धूमात् जातिमान् सत्त्वादित्यादौ तत्तद्वज्ञाभावस्य तत्तज्जात्यभावस्य च स्विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-समानाधिकरणाभावात् अव्यासिरित्यर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकेत्युक्तावपि तथा, तत्तद्वज्ञेः प्रमेयत्वादिना वक्त्रित्वावच्छिन्न-व्यापकत्वात् । न च तवत्योगितानां प्रमेयत्वादिना तद्वापकतावच्छेदकत्वमपि, ताटशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य किनापि रूपेणासत्त्वा (३) दिति । वक्त्रिमान् धूमादित्यत्र चरमक्रियाभावाभावस्य धूमा-

(१) व्यापकप्रतियोगिताको वा इति ग पुस्तके ।

(२) विशेषणादेव इति ग पुस्तके ।

(३) असत्त्वादित्यत्र असम्भवात् इति ग पुस्तके ।

धिकरणमहाकालवृत्तिनिरुत्तरूपशालिनः चरमक्रियात्मकस्य परमाणुमहाकालादेः संयोगेन धूमाधिकरणत्वसम्भवेन स्वविशिष्ट-हृत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसम्भवादव्याप्तेर-सम्भवात् “आत्मत्वे साध्य” इत्युक्तम् । न च परमाखादिकं न संयोगेन धूमाधिकरणं तत्त्वंयोगस्य हृत्यनियामकत्वादिति वाच्यं परमाणौ धूम इत्याद्यानुमानिक-प्रतीति-सत्त्वात् । न चानु-मानमप्रयोजकमिति वाच्यम् । तथाप्यव्याप्तेरनिर्णयेन तदारक-विशेषणदानानौचित्यरत् । केचित्तु अत्र साध्याभावस्याद्यहृत्ति-त्वेन(१) प्रतियोगिसमानाधिकरणाद्वाद्यातिस्तमादाय सम्भवतीति आत्मत्वे साध्ये इत्युक्तमित्याहुः । जलु सुख्यानात्म महाकालान्य-तरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, सर्वेषामेव ताटशाभावानां स्वविशिष्ट-हृत्वधिकरणीभूत-महाकालावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रति-योगि-समानाधिकरणत्वात्, न चात्मनोऽपि तादामेग्रन सुख(२)-व्यापकतया आत्माभावस्यापि ताटशत्वात्तस्य च काले आत्म-सामानाधिकरणाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । आत्मनोपि काले हृत्यनियामकसम्बन्धेन सत्त्वात्, अव्यथा सदातनत्व-कारणत्वादिकं न स्यात् । तस्य काल-हृत्तित्व-घटितत्वात् । एवमपि सुखवान् आत्म-घटान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, अत्र घटादौ संयोगेनात्मनो हृत्तेरित्यत आह “दलान्तरेऽपौ”ति, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छन्न-साध्यनिष्ठ-

(१) साध्याभावस्याद्यहृत्तेरिति च पुस्तके ।

(२) सुख इत्यत्र साध्य इति पाठः च पुस्तके ।

व्याप्ता-निरूपितव्यापकता-घटकसम्बन्ध-प्रतियोगिसामानाधिक-
रण-घटकसम्बन्धयोरैक्यविवक्षयेत्यर्थः । तेन धूमवान् धूमकालीन-
वज्जेरित्यादावयोगीलकान्यलाभावादेवपि सम्बन्धसामान्येन धूम-
निष्ठव्याप्तानिरूपित-व्यापकता-घटकसम्बन्धसामान्येन प्रति-
योगि-सामानाधिकरणेऽपि न ज्ञातिः । एवं यत्किञ्चित् सम्बन्धा-
वच्छिन्नव्याप्तानिरूपितव्यापकता-घटकेन कालिकादि-सम्बन्धेन
स्व-विशिष्टहेतुविधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण-
सत्त्वेषि नातिव्याप्तिः । न वा विशिष्टसत्त्वावान् गुणवत्त्वा-
दित्यादौ विशिष्टसत्त्वा-व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य इत्य-
लाभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेतु-समानाधिकरणस्य प्रति-
योगिनि इत्यत्रे शुद्ध सत्त्वानिष्ठव्याप्तानिरूपितव्यापकता-घटक-
सम्बन्धाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः । वसुतसु साधतावच्छेदकसम्बन्धेन
साधतावच्छेदकविशिष्ट-साध्यवच्छिन्नाभावीय यद्यत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितानवच्छेदक-प्रतियोगिताका ये येऽभावा स्तेन तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगि-सामानाधिकरणा इत्यर्थात् व्यापकता-
घटकत्वेन न सम्बन्धानां प्रवेश इति । यद्यत्सम्बन्धेति कर-
णाच्च इदमीश्वर-ज्ञानमीश्वर-सविषयकत्वादित्यत्र व्यभिचाराधि-
करणीभूतेच्छान्यत्वादेविषयितया दैशिकविशेषणतया चेश्वर-
ज्ञानत्व-व्यापकत्वेन तदभावस्येच्छायां व्यापकता-घटक-विषयि-
तया प्रतियोगि-सामानाधिकरणेऽपि दैशिकविशेषणतयाऽतथा-
त्वान्नातिव्याप्तिरिति (१) । साधतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकता,

(१) नातिप्रसङ्ग इति ग पुस्तके ।

तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणमित्यक्तौ च “सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्ये” तिग्रन्थविरोधः । यत्र महाकालान्यत्व-विशिष्ट-घटत्वं कालिकतया साध्यं कालत्वं हेतुस्तत्र ताटशाभावानां कालिकसम्बन्धेन महाकाले प्रतियोगि-सामानाधिकरणादतिव्याप्तिश्च स्यात् । अस्मद्विवक्षायां तु महाकालान्यत्वस्यैव दैशिक-तया साध्यव्यापकत्वात् तदभावस्य तेन सम्बन्धेन महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरणाभावान्नातिव्याप्तिरिति ।

(वसुतसु, महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वमपि महाकाले कालिकतया वर्त्तत इति व्यवस्थापयिष्यते । तथाप्य(१)तदूपान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वावान् सत्त्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां उक्त-क्रमेणातिव्याप्तिर्द्विष्टव्या) (२) । केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकता तेनैव प्रतियोगि-सामानाधिकरणं, समवायेन वज्ञि व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यापि संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन संयोगेन द्रव्यत्वासामानाधिकरणादव्याप्तिरत स्तेन सम्बन्धेन व्यापकत्वमुक्तम् । न वेदं वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य-व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्थाप्रसिद्धिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध स्वीकारे मानाभावेन घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्यातथात्वादिति वाच्यम् । वाच्यत्व-घटत्वोभयाभावस्य घटादि-वृत्तित्वविशिष्ट वाच्यत्वाद्यभावस्य वा ताटशस्य

(१) तथापि इत्यत्र तथाच इति पाठः ग पुस्तके ।

(२) ( ) एतच्चिङ्गमध्यस्थपाठो नात्ति घ पुस्तके ।

प्रसिद्धेरिति । न चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनैव
लक्षण-समन्वयेन “प्रतियोग्यहृत्तिश्च”त्यादि-अन्यावतारणं न
स्यादिति वाचं व्यापकता-लक्षणे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
वारकस्य सामानाधिकरणेनेत्यादि-विशेषणस्य तदभ्युपगममन्त-
रेण वैयर्थ्यापन्न्या प्रतियोग्यहृत्तिश्चेत्यवतारकत्वस्योभय-समाधिय-
त्वादिति । वसुतसु, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धोऽनुभव-बलादास्यौयते, कथमन्यथा घटे
पटलभ्रमदशायां पटलविशिष्टघटसंयुक्तत्वेन यदा भूतलं प्रतीयते,
तदा भूतले पटलेन घटोनास्तौति धौः संयोगेन न भवति,
भवति च समवायेनेत्युपपद्यते । अतएव प्रमेयत्वत्वेन वाच्यत्वं
नास्तीत्यभावस्य प्रमाविषयत्वौय-स्तरूपसम्बन्धावच्छिन्नतया
द्वितीयलक्षणस्यापि सङ्गतिः । अन्यथा विशिष्ट वाच्यत्वा-
भावमादाय पूर्वलक्षणोपपादने द्वितीयलक्षणस्याप्रतीकारादि-
त्याहुः । परे तु विशेषणताविशेषण व्यापकता तेनैव प्रति-
योगि-सामानाधिकरणं विशेषणताविशेषज्ञाभावौयः प्रमा-
विषयत्वौयो वा वाच्यः । व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधि-
करणं यत्तदन्यत्वस्य तव्रकारक-प्रमाविषयत्वस्य वाऽभावमादाय
नातिव्याप्तिः । अव्याप्यहृत्तिप्रमाविषयत्वं अव्याप्यहृच्येव, तेन
न स्वविशिष्टपद-वैयर्थ्यम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ता-
प्रकारकप्रमाविषयत्वस्य गुणकम्मान्यत्वविशिष्टस्याभावे हेत्वविधि-
करणावच्छेदेन प्रतियोगि-सामानाधिकरणाभावादा तत्पद-
मित्याहुः ।

दीधितिः ।

रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं सज्जे-
तुरेव, प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि तत्
सत्त्वात् । न च प्रतियोगिवत्तद्वंसप्रागभावयोरत्य-
त्ताभावविरोधित्वं, मानाभावात् । अतएवान्तराश्यामे
रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः । न चैष रक्तिम-ध्वंसाद्य-
वगाही ; पूर्वापररक्तिम-ध्वंस-प्रागभाववति रक्तेऽपि
तथा प्रत्यय-प्रसङ्गात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यत्र प्राचां मते
विरुद्धेऽतिव्याप्तिः, पृथिव्यन्यत्वादेः स्वमते रूपसामान्याभावा-
व्यापकत्वात्तदभावमादायातिव्याप्तिवारणासम्भवात् । अतस्तत्वा-
त्तद्व्यत्वाभावसुपषादायति “रूपे”ति, केचित्तु साध्यतावच्छेदकाव-
च्छक्त्रसाध्याभावेत्युक्तौ भूतत्वभूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यत्रेव
रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तिः स्यात् रूप-
सामान्याभावभावस्य रूपस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन
तत्तद्वूपविशेषप्रागभाव ध्वंसादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद-
तस्तदेव किं नोदाहृतमित्यतस्तस्य लक्ष्यत्वमेवाह “रूपेती”ति
व्याचक्तुः । अविनश्यद्वस्थरूपस्यैव (१) रूपोत्पत्तिप्रतिवन्धक-

(१) अविनश्यद्वस्थ स्थैर्यैव रूपस्य इति ग घ पुस्तकयोः ।

विषयताशालि (१) प्रत्यय इत्यर्थः (२) धंसादीशादिना तथाग-
भावपरिग्रहः । “पूर्वापर” इति, पूर्वरक्तस्य (३) धंसवति अपर-
रक्तस्य (४) प्रागभाववतीत्यर्थः । “तथा प्रत्यये”ति, रक्तं रूपं
नास्तीति विलक्षणविषयता (५) शालिप्रत्यय इत्यर्थः । न च
तब रक्तरूपवत्ताज्ञानमेव प्रतिबन्धकं, तदज्ञाने जायमानायाः
प्रतीतेः प्रमात्रापातात् । न च रक्तलावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पं
धंसस्याप्यवृत्तिं (६) इति रक्तादशायां धंसे तदसत्त्वादेव न
तथा प्रत्यय इति वाचं प्रागभावे एव तदव्याप्यवृत्तिं किं न स्यादि-
त्यच विनिगमकाभावात् । न चोभयदैव तदस्तु तथापि तद्वृत्त-
प्रागभावसमनियतस्यर्णदिधंस-प्रागभावादीनामपि विनिगमना-
विरहेण तत्त्वात्मनापत्तेः । तथाचानन्तानां धंसप्रागभावादीनां रक्त-
लावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पस्य तदव्याप्यवृत्तिस्यान्तराश्यामे रक्तं
रूपं नास्तीति प्रतीतेरनेकधंसादिविषयत्वस्य च कल्पनामपेच्य रक्त-
लावच्छन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्यैवान्तराश्यामादौ सम्बन्धः
कल्पपते लाघवादित्येतमूचनायाप्युक्तम् “अन्तराश्याम” इति ।

दीधितिः ।

तत्त्वमानाधिकरण्यं च स्व-विशिष्टहेत्वधिकरणा-

- (१) विलक्षण-विषयताशालि इति नास्ति ग पुस्तके ।
- (२) इत्यर्थ इति नास्ति ग पुस्तके ।
- (३) पूर्वरक्तिम इति ग पुस्तके ।
- (४) अपररक्तिम इति ग पुस्तके ।
- (५) विषयिता इति क पुस्तके ।
- (६) धंस एवाव्याप्यवृत्तिं इति ग पुस्तके ।

वच्छेदेन बोध्यम् । तेन गोत्व-जन्यद्रव्यत्व-प्रलयावृत्तित्वा-
दिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरण-धर्मावच्छेदेन(१)
तद्वति काले महाकाले वा हृत्तावपि ; यदा गोत्वं तदा
गौः, यत्र कालत्वं तद जन्यद्रव्यं प्रलयावृत्तिर्वा इत्यादौ
नातिप्रसङ्गः । हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्या-
भावात् । स्व-विशिष्टेति विशेषणात् कपि-संयोगा-
भाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्या-
भावस्य सकल-हेत्वधिकरणावृत्तिवेऽपि नाव्याप्तिः ।
जलादिवृत्तिविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वा-
द्यभावो न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभाव-प्रत्यय-
प्रसङ्गात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“स्वविशिष्टे”ति, यत्राभावे प्रतियोगिसामानाधिकरणं आहं
तदेव स्वं, तद्विशिष्टं यज्जेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकाव-
च्छन्(२) हेत्वधिकरणं तदवच्छेदेनेत्यर्थः । तेन वङ्गिमान् धूमादि-
त्यादौ कालिकसम्बन्धेन धूमाधिकरण-क्रियावच्छेदेन वटत्वेन
द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगि-सामानाधिकरणाभावेऽपि न चतिर्न

(१) धर्मावच्छेदेन इति क्वचित् पाठः स च न भवानन्दसम्मातः ।

(२) हेतुतावच्छेदकविशिष्ट इति गुप्तके ।

वा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिल्यादौ (१) स्वविशिष्टसत्त्वाधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वरूपप्रतियोगि-सामानाधिकरण्य-विरहेऽपि चतिरिति । धूम-बान् वक्षेरित्यत्र धूमाधिकरण्य-यावत्-ध्वंसानन्तरं वक्षग्रधिकरणो-त्पत्तिसभावनायां चरमधूमाधिकरण्य-ध्वंसस्य कालिकतया यदधिकरणं दैशिकतया च यदधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छन्न-भेदस्य दैशिकतया धूमव्यापकस्याभावे चरमधूमाधिकरणध्वंसात्मके व्यापकता-घटकदैशिकतया स्वप्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावान्वातिव्याप्ति-निर्णयः सम्भवतौति तदुपेक्ष्याह । “गोत्व” इति । पर्वतादेः कालोपाधित्वास्त्रीकारे अयोगोत्तकान्यत्वाद्यभावस्य पर्वताद्यवृत्तित्वात्तत्रातिव्याप्तिर्न सम्भवतौति तत्रोक्तमिति कथित् । सर्वत्रैव साध्यता कालिकसम्बन्धेन ; तेन गोः साध्यतायां तद्वापकतावच्छेदकरूपावच्छन्नाभावमादायापि नातिव्याप्ति-वारणं सम्भवतौत्येतत्प्रदर्शनाय तेन रूपेण साध्यतामाह । “जन्यद्रव्यत्वे” ति, व्यभिचारित्वसंपादनाय “जन्य” इति । “तद्वति” गवादिमिति काले गवाद्यनधिकरणधर्मावच्छेदेन गवादेरभावस्य वृत्तावपौति योजना । दैशिकतया प्रतियोगिनोऽधिकरणे देशे दैशिकसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकतया वृत्तौ कालिकतया प्रतियोग्यनधिकरणकालस्येव कालिकतया प्रतियोगिनोऽधिकरणे काले कालिकसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकतया वृत्तौ दैशिकतया प्रतियोग्यनधिकरणदेशस्यावच्छेदकलादिहेदानीं

(१) सत्त्वादित्वत्र घटवृत्तित्वविशिष्ट-द्रव्यत्वाभावस्य निरुक्तरूपशालिनः इति अधिकपाठः ग युस्तके ।

गौरीस्तौति प्रलयात् । न च तस्यैतलालावच्छेदेनैतद्देशे गवात्य-
न्ताभावो विषयः, यद्देशे दैशिकतया कदाचित् न गौस्त्रापि तथा
प्रलयात् । तत्र च दैशिकतया गवाभावस्य व्याघ्रवृत्तिलेनैव
तलालस्यावच्छेदकत्वाकल्पनादिति । यत्तु प्रतियोगिनोऽधिकरणे
काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकतया
वृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरण-देशोऽवच्छेदक इति तत्तुच्छं विरोधिता-
नियामकसम्बन्धेन वृत्तावेवावच्छेदकानुसरणात् । विरोधिता-
नियामकश्चाभावस्य दैशिकविशेषणताविशेष एव । अन्यथा घट-
वति भूतले घटाभावस्य कालिकतया वृत्तावयवच्छेदकं स्यादिति ।
साध्यव्यापक-चरम-धंसप्रतियोगिकाभावाभावस्य चरम-धंसाल-
कस्य सृष्टि-काले प्रतियोगि-सामानाधिकरणाभावादाह “महा-
कालेवे”ति, तादृशधंसस्य महाकाले कालिकसम्बन्धेन वृत्तेः, अभा-
वस्य वृत्तौ सम्बन्धविशेषो न विवक्षित इति भावः । परे तु अभावस्य
दैशिकविशेषणताविशेषविवक्षायामपि प्रलयावृत्तिलेन रूपेण
साध्यतायामतिव्याप्तिः, तदवच्छिन्नाभावस्य प्रलयमात्रवृत्तेः प्रलया-
लकतया स्व-प्रतियोग्यधिकरणेऽपि दैशिकतया वृत्तेः । न च
प्रलयावृत्तेः कालिकतयाभावस्याकाशादिवृत्तेः कर्त्तं प्रलयाल-
कत्वमिति वाच्चं प्रलयभेदस्यापि प्रलयावृत्तितया विशेषणतया
तदभावस्य प्रलयमात्रवृत्तित्वात् । अतएव दैशिकविशेषणता-का-
लिकविशेषणता-साधारणसम्बन्धत्वस्यैकस्याभावात्तावदन्यतमत्वस्य
प्रवेशे चातिगौरवात्, अभावस्य वृत्तौ दैशिकविशेषणतैव निवेशनौयि-
त्वभिप्रेत्य प्रलयमात्रं व्यभिचाराधिकरणं प्रतिपिपादयिषुः प्रलया-

हृत्तिलेन साध्यं निर्दिष्टवान् । पूर्वसाध्यद्वयं कालिकेन, चरमं
तु दैशिकविशेषणताविशेषेणैवेति । न च प्रलयान्यत्वाभावो न
प्रलयात्मा, अन्यथा तस्य चरमदुःखादि-ध्वंसरूपतया आत्मादावपि
हृत्तेस्तत्वापि प्रलयान्यत्वाभावप्रत्यय-प्रसङ्गादिति वाचं प्रलयान्यत्वा-
देरात्मादौ हृत्तावपि (१) प्रलयान्यत्वाभावत्व-विशिष्टस्य स्वस्मिन्ब्रेव
हृत्तेः, प्रतीति-बलेन तथैव कल्पनात् । अन्यथा तस्यातिरिक्तत्वे तत्त-
दन्यत्वाभावस्यापि तृथात्वादनवस्था स्यात् । अतएव वौद्धाधिका-
रेऽभावाधिकरणकाभाव-प्रसङ्गेऽनवस्थान्योन्याश्रयापेक्षया आत्मा-
अयस्यैव लघुत्वात् स एव दौधिति-क्रता सौकृत इति प्राहुः ।
संयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये प्राचां मते अस्त्रीकारादाह, “कपौ-”
ति, प्रतियोगि-वैयधिकरण्यविठिं संयोगभावस्यापि संयोगभावस्य
व्यापकत्वमित्युक्तं, प्रतियोगि-वैयधिकरण्या-घटितव्यापकतायामपि
कपिसंयोगभावव्यापकस्याकाशाभावस्याभावे आकाशे एवं मिय-
सामान्यस्य समवायेनाभावे मियत्वस्य भेदेऽपि हेत्वधिकरणावच्छेदेन
प्रतियोगि-सामानाधिकरण्याभावात् एवं सत्तावान् जातेरित्यत्र
सत्त्वात्वावच्छिन्नाभावस्य कालिकतया नित्यत्वविशिष्टसत्तात्वाव-
च्छिन्नाभावस्य दैशिकतयापि हेतुसमानाधिकरणस्य हेत्वधिकरणी-
भूतनित्यद्रव्यगुणयोरहृत्तेः स्वविशिष्टपदमिति । अतएवोक्तं “कपि-
संयोगादौ”ति । केचिच्चु व्यापकतायामभावस्य हृत्तिता अभा-
वैयस्त्ररूपसम्बन्धेनैव (२) विवक्षिता । सा च न भावाभाव-

(१) स्वरूपतत्त्वस्थात्मादौ हृत्तावपि इति ग पुस्तके ।

(२) स्वरूपसम्बन्धप्रैयैव इति ग पुस्तके । स्वरूपसम्बन्धेन इति घ पुस्तके ।

साधारणी, तथाच संयोगभाव-समानाधिकरणा ये घटाभावा-(१) दय एव (२) तदतियोगितानवच्छेदकमेव कपिसंयोगभावनिष्ठ-प्रतियोगित्वं कपिसंयोगस्याभावौयसम्बन्धेन कपिसंयोगभावासामानाधिकरणात् (३) यथाशुत एव ग्रन्थः साधुः । न चैवं घटत्वात्यन्ताभावस्यापि कपिसंयोगभाव-प्रमेयत्वादि (४) व्यापकतया तदभावस्य घटत्वादेः स्त्रियश्चित्तिव्याप्तिं घटत्वाभावात्मक-प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्प्रकारम् । घटत्वाभावप्रकारकप्रमा-विषयत्वाभावस्य (५) भावप्रतियोगिकतयाऽतिरिक्तस्य घटत्वसमन्वयततया घटत्वाभावादेरपि तदतियोगित्वेन (६) व्यापकत्वाभावात् । संयोगभावप्रकारक-प्रमाविषयत्वं च संयोगभाववद्वाव्याप्त्वृत्तीति, तदभावस्य न संयोग-समन्वयत्वमिति, संयोगभावो न तदतियोगीति न तस्य व्यापकत्व-क्षतिरित्याहुः ।

ननु धूमाभावे जलबृत्तित्वविशिष्ट-गोत्वाभावो नास्तीति धियाधूमाभाव एव (७) विषयीक्रियते अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणकातिरिक्ताभावानभ्युपगमात् । तथाच धूमवान् वङ्गेरित्यादावति-

(१) घटात्यन्ताभावा इति ग घ पुस्तकयोः ।

(२) एव इति नास्ति व पुस्तके ।

(३) भावासमानाधिकरणत्वात् इति ग पुस्तके ।

(४) प्रमेयत्वादि इति नास्ति व पुस्तके ।

(५) विशेषत्वाभावस्य इति ग घ पुस्तके ।

(६) प्रतियोगित्वैव इति ग घ पुस्तके ।

(७) नास्तीतिधीर्घूमाभावेनैव विषयीक्रियते इति ग पुस्तके । नास्तीतिधमाभावेनैव व्यवहितयते इति ग पुस्तके ।

व्याप्तिः, धूमाभावस्य गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण-त्वस्य (१) स्व-विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्त्वात् । न च यावद्व्यापकतावटकसम्बन्ध-मध्य-निविष्टसंयोगीनातथात्वान्वातिप्रसङ्गः, धूमाभावे जलवृत्तिविशिष्टगोत्वाभाव-संयोग्यन्वतरनास्तीति प्रतीति-बलात् संयोगि-सामान्यस्यैव तप्रतियोगित्वेन (२) तस्यापि सम्भवात् । एवमयो गोलकान्वत्वाभावस्याप्युक्तक्रमेण गोत्वाभावादरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणमत आह, * “जलादिवृत्ती”ति, यद्यपि धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि तदभावस्य (३) जलादावेव (४) तदभावत्वेन न हत्तिः किन्तु धूमाभावत्वेनैव, यथा घटात्यन्ताभावे पटो नास्तीति बुद्धेरनतिरिक्ताभावविषयकत्व-मते घटात्यन्ताभावस्यैव पटात्यन्ताभावतया (५) पटवति

* ननु अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्यैवाधिकरणस्वरूपया अयोगोलकान्वत्वाभावरूपायोगोलकत्वे भावरूपे वर्त्तमानस्य विशिष्टगोत्वाभावभावस्य तत् स्वरूपत्वाभावेनायोगोलकत्वरूपस्यैव ताढशाभावस्य ग्रतियोगिसामानाधिकरणयाभावाङ्गभवान् वज्ञेरियादावतिव्याप्तिर्विशिष्टसम्भवतीति कथं जलादिवृत्तिलेत्यादि-यन्व-सङ्गतिरिति चेन्न गगनाभावभिन्नं सेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, यावदन्तर्गतस्य ताढशसाध्याभावस्य ताढात्वेन गगनाभावरूपतया तद्वत्तिः-विशिष्टगोत्वाभावाभावस्य तदात्मकतया तप्रतियोगिना गोत्वाभावेन सामानाधिकरणयादिति भावः ।

- (१) प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात् इति घ पुस्तके ।
- (२) प्रतियोगित्वे इति घ पुस्तके ।
- (३) एतदभावस्य इति ग, घ पुस्तकयोः ।
- (४) जलादावपि इति घ पुस्तके ।
- (५) पटात्यन्ताभावात्मकतया इति घ पुस्तके ।

पटाभावतया (१) न इत्तिः, किन्तु घटा- (२) भावतयेति
कथमतिप्रसङ्गः * । तथाप्येतावद्गुरु (३) कल्पने (४) गौरवात्,
अन्यत्र क्लप्तस्य जलत्वाभावस्य एतदभावत्वं (५) कल्पयते लाघवा-
दिति भावः ।

ननु तथापि धूमवान् वज्रेरित्यादावतिव्याप्तिः । धूमवद्वृत्ति-
त्वविशिष्टगोलत्वाभाव-संयोग्यन्यतराभावस्य धूमत्वेन प्रमेयसामान्या-
भावस्य च धूमाभावाभिन्नतया अयोगोलकान्यत्वत्वेन प्रमेयसामा-
न्याभावस्यायोगोलकान्यत्वाभावाभिन्नतया (धूमवद्वेदत्वेन प्रमेयसा-
मान्याभावस्य धूमवद्वेदाभावाभिन्नतया)(६) तेषां च व्यापकता-
घटक-तत्त्वस्वर्णेन स्व-विशिष्ट-हेत्यधिकरणावच्छेदेन यत्किञ्चि-
त्वतियोगि-सामानाधिकरणात् । न च व्यापकतावच्छेदिका या
या प्रतियोगिता प्रत्येकं तदाश्रय-सामानाधिकरणं वक्तव्यं, प्रकृते
चायोगोलकान्यत्वावच्छन्नप्रतियोगितादेरपि तथात्वात्तदाश्रया-
योगोलकान्यत्वासमानाधिकरणत्वानातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, एवं

* प्रत्ययातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(१) पटात्यन्ताभावतया इति च पुस्तके ।

(२) घटात्यन्ता इति ग पुस्तके ।

(३) तथापि तावद्गुरु इति ग पुस्तके ।

(४) तादृशकल्पने इति च पुस्तके ।

(५) तदभावत्वं इति च पुस्तके ।

(६) ( ) एतच्चिद्दितस्यते धूमवद्वृत्तित्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य धूमाभावा-
भिन्नतया इति याऽः ग पुस्तके । धूमवद्वृत्तित्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य धूमभेदा-
भिन्नतया इति च च पुस्तके ।

सति “जलहृत्तिविशिष्टे” यादिग्रन्थ-विरोधात् । अभावे साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि-विशेषण-बैयर्थ्याच्च । गोत्राभावादेरपि
गोत्रत्वेन प्रसेयाभावाभिन्नत्वात् (१) तद्वट-ध्वंसादेरपि तद्वट-ध्वंस-
कालावच्छेदेन तद्वंसवदहृत्तिलेन प्रसेयाभावाभिन्नतया तादृशप्रति-
योगिताश्चय-सामानाधिकरण्य-सम्भवात्, अतः समनियताभाव-
भेदाभिप्रायेणैव प्रथम-लक्षणं युक्तं (२) समनियताभावैक्याभिप्रायेण
लक्षणान्तरमाह, “यत्सामानाधिकरणाना” मिति ।

दौधितिः ।

यत्सामानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकसूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां याव-
दभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामानाधि-
करण्यं तत्त्वं वा तत् । ज्ञेयत्वादिना वाच्यत्वादीना-
मभावः सुलभ एव, शेषं दर्शित-दिशावसेयमत आह,
“प्रतियोग्यहृत्तिश्च” ति (३) ।

इति शिरोमणि-कृत-लक्षण-प्रकारणं समाप्तम् ।

---

(१) भिन्नतया इति ग पुस्तके ।

(२) लक्षणसुक्ता इति ग पुस्तके । लक्षणसुक्तमिति घ पुस्तके ।

(३) १११ ष्ठः ११ पः सूलं द्रष्टव्यम् ।

दीघिति-प्रकाशः ।

तथाच तत्रातिव्याप्ति-वारण्याय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामानाधिकरणं वाच्यं, तथाचासभवः वक्षिमान् धूमात् सत्तावान् जातेरित्यादौ च जलवृत्तिलविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य गुणवृत्तित्व(१)विशिष्टसत्ताभावस्य च ताढशस्य स्त्र-विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकाच्छिन्नासामानाधिकरणत्वादतो “व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छन्ने”त्यादि * . जलादि(२)वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य वक्षिलवावच्छिन्नं प्रति, गुणादिवृत्तित्व(३)विशिष्ट सत्तात्वस्य सत्तात्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतानवच्छेदत्वात् तत्तदवच्छिन्नाभावमादाय न दोषः । यत्तु वक्षिलेन ज्ञदाभावस्य (४) हेत्वधिकरणे प्रतियोगि-सामानाधिकरणाभावादव्याप्तिरतः प्रति-

* ननु सभनियताभावैक्यमते जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाया-व्याप्तिदानसङ्करं ताढशाभावस्य जलत्व-द्रव्यत्वान्यतरत्वेन जलत्व-द्रव्यत्वोभयाभावरूपत्वेन तप्रतियोगितावच्छेदकमूरतान्यतरत्वावच्छिन्न-समानाधिकरणत्वादिति चेच्च सामान्यधर्मेण विशेषाभावाभ्युपगम-पञ्चे धूमसामान्याभावस्य पञ्चेत्वेन धूमाभाव-सभनियततया तदात्मकस्य ताढश-प्रतियोगितावच्छेदकप्रभेयत्वावच्छिन्न-समानाधिकरणत्वेन धूमवान् वक्षेरित्यादावतिव्याप्ति-वारण्यार्थं याढशप्रतियोगिताकाभावे स्त्रावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्व-जगहृत्तिभिन्नत्वोभयाभावस्ताढशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधिकरणमित्यस्य विवक्षणीयत्वेन निरक्षान्यतरत्वातच्छिन्नप्रतियोगितायास्ताढशत्वाभावादव्याप्तेः सुसङ्केतत्वादिति ।

- (१) गुणान्यत्व इति ग पुस्तके ।
- (२) आहि इति नात्ति ग पुस्तके ।
- (३) गुणान्यत्व इति ग पुस्तके ।
- (४) हृदत्वाभावस्य इति क पुस्तके ।

योगितावच्छेदकावच्छिन्नेति, झट्टेन वङ्गभावस्य हेत्वधिरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवासमानाधिकरणत्वाद्यास्तिरतो व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति । तदसत् वक्त्रेन झट्टभावस्यापि (१) झट्टेन वङ्गभावाभिन्नतया प्रतियोगि-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभ्यां सामानाधिकरण-सम्बन्धेन (२) । “शेष”मिति, हेतु-सामानाधिकरणं हि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्ट (३) हेत्वधिकरण-वृत्तिलं, साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य-निष्ठ-व्याप्तता-निरूपित-व्यापकता-घटक-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन वा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामानाधिकरणम् । महाकालान्यत्वविशिष्ट-घटत्वान् कालत्वादित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामानाधिकरणभावादेवातिप्रसङ्ग-भङ्गात् (४) । इत्यं च व्यापकताऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव (५) वाच्या, हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं सत् यत् स्त-विशिष्टं तदवच्छेदेन तादृशसामानाधिकरणमित्यादि । व्यावृत्तिसु पूर्वमेव प्रपञ्चितेति ।

अत केचित् वक्त्रेन धूमकालावच्छेदेन धूमवहृत्तित्वविशिष्टसाभावो धूमभाव एव, द्रव्यवृत्तिलेन धूमत्वगुणत्वान्य-

(१) हेत्वत्वाभावस्य इति क युक्तके ।

(२) इति इति क ग युक्तकयोः ।

(३) हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न इति घ युक्तके ।

(४) अनतिप्रसङ्गात् इति ग घ युक्तकयोः ।

(५) एव इति नास्ति घ युक्तके ।

तरस्याभावो धूमभेद एव, अयोगीलक-भिन्नवृत्तिलेनायोगीलक-
भेदायोगीलकान्यभेदान्यतरस्याभावोऽयोगीलकान्यत्वाभाव एव (१)
एतेषाञ्चाभावानां हेत्वधिकरणावच्छेदेनैव वक्षिल-द्रव्यवृत्तित्वा-
योगीलकभिन्नवृत्तिल-रूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामाना-
धिकरण्यात् धूमवान् वज्जेरित्यदावतिव्याप्तिरिति । न च साध्य-
व्यापकं तावच्छेदकं यद्यत् प्रतियोगितावच्छेदकं प्रत्येकं तदव-
च्छिन्न-सामानाधिकरणं वाच्यं (२) प्रकृते च धूमत्वायोगीलकान्य-
त्वादीनामपि तादृशत्वात्तदवच्छिन्नासामानाधिकरणा (३)
व्याप्तिव्याप्तिरिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादि-विशेषणस्य
वैयर्थ्यात् । गोत्वाभावादेरपि प्रमेयत्वेन गो-वृत्ति किमपि प्रमेयं
नास्तीति धी-विषयाभावाभिन्नतया (४) प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्न-सामानाधिकरणत्वात् । किं चैवमभावे यावत्त्व-विशेषणमपि
व्यर्थं स्यात् । न च प्रमेयत्वत्वेन घटाभावमादाय धूमवान् वज्जे-
रित्यत्वात्व्याप्तिः, प्रमेयत्वत्वेन घटाभावस्यापि धूमत्वेन घटा-
भावाभिन्नतया हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नासामानाधिकरणत्वादेवातिप्रसङ्ग-भङ्गात् (५) ।

अत गुरवः वक्षिलेन धूमवृत्ति किमपि नास्तीति प्रतीतौ

(१) एव इति नास्ति क, ख, ग पुस्तकेषु ।

(२) वाच्यभित्यबवक्तव्यभिति व पुस्तके ।

(३) तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावा इति ग पुस्तके ।

(४) हेत्वधिकरणावच्छेदेन इति अधिक पाठः ग पुस्तके ।

(५) अतिप्रसङ्गाभावात् इति ग व पुस्तकयोः ।

दण्डेन पुरुषो नास्तीत्यत्रेव विशिष्टधर्मं एव प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन (१) भासते, न तु शुद्धवज्ञित्वम्, अन्यथा उक्तप्रतीतौ वज्ञेरपि प्रतियोगित्वावगाहनेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्ययोगोलके तदप्रत्यय-प्रसङ्गात् । न च (२) धूमवहृत्तिकिमपि नास्तीत्यंशे ताटश-निखिलस्यैव प्रतियोगित्वावगाहनेनान्यांशे वज्ञित्व-विरहेण शुद्धवज्ञित्वस्यैवावच्छेदकत्वमिति वाच्यं धमवहृत्तित्वविशिष्ट-वज्ञित्वस्यैव ताटश-वज्ञांशे समानाधिकरणतयाऽवच्छेदकत्व-सम्भवादित्याहुः ।

परे तु (३) स्त-न्यूनहृत्तिस्त(४)समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नाया प्रकृताभाव(५)प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणं वाच्यं, वज्ञित्वेन धूमवहृत्ति किमपि नास्तीत्यत्र प्रकृताभावप्रतियोगितायाः स्तन्यूनहृत्तिसमानाधिकरणतयैव (६) वज्ञित्वमवच्छेदकमितितदुग्रदासः । ताटशमव(७)च्छेदकं शुद्ध-समानाधिकरणं शुद्ध-व्यधिकरणं चेति । न च धूमाभावादेरपि धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया धूमत्वमपि न ताटशमवच्छेदकमिति

(१) अवच्छेदकतया इति घ पुस्तके ।

(२) वज्ञित्वेन इति अधिक पाठः ग पुस्तके ।

(३) अन्ये तु इर्ति ग पुस्तके ।

(४) स्त इर्ति नास्ति घ पुस्तके ।

(५) प्रकृताभाव इर्ति नास्ति ग पुस्तके ।

(६) प्रकृतप्रतियोगिता-न्यूनहृत्ति-समानाधिकरणतया इति घ पुस्तके ।

(७) ताटशञ्चाव इति घ पुस्तके ।

वाचं प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितातो धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाव-
प्रतियोगिताया विलक्षणत्वात् । तस्यासु स्व-न्यूनवृत्तिस्व समानाधि-
करणधर्मानवच्छिन्नत्वेन तदवच्छेदक-धूमत्वावच्छिन्नासमानाधि-
करणत्वेनैवानतिप्रसङ्गादिति दिक् ।

इति श्रीमद्भवानन्दैये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
शिरोमणिकृत-लक्षणव्याख्या समाप्ता ।

अथ चक्रवर्त्तिलक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

किञ्चित्तु व्याप्यबृत्तेहेतुसमानाधिकरण-साध्याभावस्य
प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं, हेतुसमानाधिकरणस्य
व्याप्यबृत्तेः प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रति-
योगितायाः सामानाधिकरणेनानवच्छेदकं यत्काथ्य-
तावच्छेदकं तदवच्छिन्न-सामानाधिरणं व्याप्तिः । एवं
च व्याप्तिरव्यभिचारि-सम्बन्ध-रूपताऽपि सङ्गच्छते ।
हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्याभाववहृत्तित्वस्येव
साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठ-साध्याभाव-प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् । अवच्छेदकत्वं चेह
तत्पर्याप्तिग्रधिकरणत्वं, तेन विशिष्टबङ्गभावस्य ऋदत्प-
वङ्गित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेद-

कत्वेऽपि वङ्गित्वस्य न चतिः । सत्त्ववति गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिर्वच्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकान्तिरिक्तवृत्तित्वमेव तद्वच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम् । भवति च गुणत्व-गुणावृत्तित्व-द्रव्यमाचसमवेतत्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताक-व्याप्यवृत्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-गुणत्वाद्यन्तिरिक्तवृत्येव संयोगत्वमिव्याहुः ।

इति दीधितौ चक्रवर्त्ति-लक्षण-प्रकारणं समाप्तम् ।

चक्रवर्त्ति-लक्षणे दीधिति-प्रकाशः ।

चक्रवर्त्ति-लक्षणमाह, “केचिच्चित्”ति, इदं कपि-संयोगि एतत्त्वादित्यत्राव्याप्ति-वारणाय, “व्याप्यवृत्ते”रिति । वङ्गित्वेन घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वङ्गित्वमतः “साध्ये”ति, समवायेन वङ्गाद्यभावस्य धूमादि-समानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादङ्गित्वादैरसम्भव इत्यतः साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्त-सम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा अभावे देयम् । तेन व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धान-ङ्गीकारेऽपि न चतिः । अत्र प्रतियोगि-व्यधिकरण-पद-दाने इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र * प्रतियोगि-व्यधिकरण-साध्याभावाप्रसिद्धि-

* वङ्गिमान् धूमादित्यत्र घटत्वादिना-तत्त्वहङ्गप्रभावसादायलक्षण-गमन-

रिति तत्रोक्तम् । व्याप्यवृत्तिं च हेत्वधिकरणे बोध्यं, तेन कपि-
संयोगि एतत्त्वादित्यत्र कपि-संयोगाभावस्य गुणे व्याप्यवृत्तिं इपि
न चक्षतः । तच्च* हेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्विगति-वृत्त्यभाव-प्रति-
योगितायाः सामानाधिकरणेनानवच्छेदकं यदभाव-व्यक्तिं
तत्त्वं, यत्किञ्चित्त्व-प्रयोगाच्च(१) कपि संयोगाभाव-व्यक्तिं स्य हेत्व-
धिकरण(२) गुणनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, गुणे हि
संयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तिं मिति कपि-संयोगि सत्त्वादित्यादौ
नातिव्याप्तिः^{१०} । सर्वस्यैवाभावव्यक्तिं स्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अप्रसिद्धि-वारणाय सामानाधि-
करणेनेति । शेषं पूर्वोक्तदिशाऽवसेयम् ।

ननु वक्तित्वावच्छिन्नघटाभावस्य घटत्वावच्छिन्नवक्त्रभावा-
भिन्नतया साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वक्तित्वमित्य-

सन्ध्यवाचासम्भवः, वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र तु घटत्वादिना-साध्याभावस्यापि प्रति-
योगिव्यधिकरणत्वा-सन्ध्यवाहव्याप्तिः, अत्र साध्याभावे प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वं
प्रतियोगित्वाच्चयानधिकरणं यद्वेत्वधिकरणं तद्वृत्तिमिति भावः ।

व्याप्यवृत्तिं इत्यर्थः ।

१ ननु यत्किञ्चित्त्वाप्रवेशे भूमवान् वक्त्रेरित्यादावप्यतिव्याप्तिः सम्भवति संयोगेन
भूमस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति स्यलान्तरासुधावनं सन्दर्भ-विशदमिति चेच्च संयोगि-
सत्त्वादित्यत्र दीप्तिकडक्तसाध्यकत्वेन तत्रैवातिव्याप्तिः, प्रदर्शिता, किञ्च संयोगेन
द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानङ्गीकारे भूमवान् वक्त्रेरित्यादातिव्याप्यसम्भवेन स्यलान्तरात्-
सरणमिति भावः ।

(१) यत्किञ्चित्त्व-प्रवेशाच्च इति ग पुस्तके ।

(२) सत्त्वाधिकरण इति ग, व पुस्तकयोः ।

व्याप्तिरतः * समनियताभावैक्यमतेन लक्षणमाह “हेतुसमानाधि-
करणे”ति, † । ननु यज्ञिच्छित्वं नैकं, तथाच हेत्वधिकरण-व्यक्तोः
शृङ्गाराहिकतया उपादाय तत्तद्वर्तिवृत्यत्यन्ताभावस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकं यद्यदभावव्यक्तिलं तत्तदभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वं वक्तव्यं (१) तथाचातिगौरवम् । किञ्चाकाशभावस्य कालि-
कसम्बन्धेनाभावे साध्ये आकल्पादि-हेतावश्याप्तिः । तत्र हेतुसमा-
नाधिकरणस्य दैशिकतया (२) आकाशभावात्मकाभावस्य व्याप्त-
दृष्टेः प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वात् ताढशाकाशभावाभावत्वः (३)
स्येत्यत आह “प्रतियोगिव्यधिकरणस्य”ति । केचित्तु भावाभाव-

* ननु असम्भव-सम्भवे अचाप्तिदानमनुचितं तथाहि प्रमेयवान् वाच्यत्वा-
दिव्यादावपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताक-प्रति-
योगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाव्याप्तिः सम्भव-
तीति चेद्व साध्यतावच्छेदकता-घटकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य
निवेशादिति भावः ।

† ननु समनियताभावैक्यमते हेतुसमानाधिकरणाभावीय-साध्यनिष्ठ-प्रति-
योगितानवच्छेदकत्व-विवक्षणेनैव धटत्वेन वङ्गमभावस्य वङ्गित्वेन घटाभावाभिन्न-
त्वेऽपि तदीयवङ्गित्वनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाव्याप्ति-
विरहात् क्वां लक्षणात्मरात्मुत्तरणेति चेद्व विवक्षितव्याधृतित्वस्य तत्तदभाव
एव यथैवसिततया व्याधृत्ति-तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटस्य व्याप्ति-
घटकत्वेन व्याधृत्ति-यावदभावान्तर्गत-घटाद्यभावनिरूपित-साध्यनिष्ठ-प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धात् तदभावाप्रसिद्धेऽङ्गिमान् धूमादिव्यादावव्याप्तिरिति
भावः ।

(१) वक्ष्यमित्यत्र वाच्यमिति घ पुस्तके ।

(२) दैशिकतया इति नास्ति घ पुस्तके ।

(३) ताढशाभावत्व इति घ पुस्तके ।

साधारणं व्याप्तवृत्तिलं नैकं, भावनिष्ठव्याप्तवृत्तिलस्य संयोग-
सम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगिताकल्पकल्पात्, अभा-
वनिष्ठव्याप्तवृत्तिलस्य च विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छन्नप्रति-
योगिताकाभावाप्रतियोगिताकल्पकल्पादत आह “प्रतियोगिव्यधि-
करणस्ये”ति व्याचक्रुः ।

प्रतियोगि-व्यधिकरणलं च न प्रतियोगि-समानाधिकरण-
भिन्नलं, घटत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीति-सिद्धाभावमादाय
समनियताभावैक्यमते निखिलस्यैवाभावस्य प्रमेयमात्रप्रतियोगि-
कतया ताटशाभावाप्रसिद्धेः । नापि प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छन्न-समानाधिकरणं यत्तद्भिन्नलं(१) संयोगि सत्त्वादित्यत्राति-
व्याप्तः, व्यधिकरणधर्मावच्छन्नाभावस्य तेनैव वारणे सामाना-
धिकरणेनेत्यस्य वैयर्थ्यापाताच्च । न च साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन (२) यत्प्रतियोगिताश्चयानधिकरणं हेतुव्यधिकरणं तदनव-
च्छेदकलं निरुक्त-लक्षणार्थः, वज्जित्वेन ऋदो नास्तीत्यभाव-
प्रतियोगिताश्चय-ऋदानधिकरण-धूमाधिकरणवृत्त्यभावीयताटश-
प्रतियोगितावच्छेदकल्पादक्षिण्याव्याप्तिरतः सामानाधिकरणे-
निति वाच्यम् । गुणकम्बान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वावान् जातिरित्यत्राति-
व्याप्तेः । न च तत्र प्रतियोगिता विशिष्ट एव पर्याप्ता, न तु सत्त्वा-
याभिवेति वाच्यं मानाभावात् ; तस्मात् याटशप्रतियोगितावच्छेद-

(१) समानाधिकरणभिन्नलं इति ग, च पुस्तकयोः ।

(२) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन इति नास्ति च पुस्तके ।

कविशिष्ट-प्रतियोग्यनधिकरणं यज्ञेत्त्वधिकरणं ताटशप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वं वाच्यम् । अतएव द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्र
द्रव्यत्वरूपभावस्य नित्यत्वादि-विशिष्टद्रव्यत्वाभावरूपप्रतियोगि-
समानाधिकरणलेऽपि(१) नातिव्यासिः । द्रव्यत्वाभावत्वावच्छन्ना-
नधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वेन द्रव्यत्वाभावत्वस्य ताटशप्रति-
योगितावच्छेदकत्वात् (२) । यादृशः(३) प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्ट-प्रतियोग्यनधिकरणलं तु प्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्न-ताटश-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक(४) प्रति-
योगिमङ्गेदवत्वम् । भवति चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छन्नभावोऽपि
प्रतियोगि-व्यधिकरणः । धूमवति वज्ञित्वेन घटो नास्तीति-
वत् धूमवान् वज्ञित्वेन घटवान्वेति प्रतीति-बलेन प्रति-
योगि-प्रकारौभूत-धर्मावच्छन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक-तद्वा-(५)
ङ्गेदस्याप्यभ्युपगमात् । अतएव समवायितया चाच्यत्ववज्ञेदो-
ऽपि (६) स्वीकृतो मिश्रैः, तथाच ताटशप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
वज्ञित्वादेरव्याप्तिरतः सामानाधिकरणेनेति । वज्ञित्वेन वज्ञिधूमो-
भयं नास्तीत्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-पर्याप्तिसु न वज्ञित्वे,

(१) सामानाधिकरणेऽपि इति ग, व पुस्तकयोः ।

(२) सत्त्वेन द्रव्यत्वाभावत्वभिन्नत्वस्य स्वस्तिन्नभावात् इति घ पुस्तके ।

(३) यादृश इति नास्ति घ पुस्तके ।

(४) प्रकारतापन्नं यत्प्रतियोगितावच्छेदकं तद्वच्छन्नप्रतियोगितावच्छेदक-
ताक इति ग पुस्तके ।

(५) तद्वित्यस्य प्रतियोगिमङ्गदित्यर्थः ।

(६) घटादौ इति अधिकपाठ ग पुस्तके ।

किन्तु वज्ञिधूभोभयत्वेपौल्युक्तमतो नाव्यासिः । तादृशप्रतियोगि-
ताया अन्यूनवृत्तित्वे सति यदवच्छेदकं तदन्तत्वं च वक्तव्यं,
अवच्छेदकपद दानाच्च (१) महानसीय वज्ञाभाव-प्रतियोगि-
ताया अन्यूनवृत्तित्वेऽपि वज्ञित्वस्य न चतिरिति केचित् ।
तादृशप्रतियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यं,
तेन ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां नाति-
व्यासिः । महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र कालिक-
सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणः घटत्वेन पटाभाव एव महाकालो
घटत्वेन पटवान्वेति प्रत्ययादिति ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिता (२)
तदवच्छेदक(३)विशिष्टोभयानधिकरणं हेतुव्यधिकरणं * तादृशप्रति-
योगितायाः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावोय यादृश-
प्रतियोगिताश्चयप्रतियोगिकत्व-यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशि-
ष्टप्रतियोगिकत्व-हेतुव्यधिकरणोभूत-यज्ञित्वाद्वाच्यनुयोगिकत्व-एत-
त्रितयाभाव-स्तादृशप्रतियोगिताया वा अनवच्छेदकत्वं वाच्यम् ।
वज्ञित्वावच्छिन्न-ङ्गदनिष्ठ(४)प्रतियोगिताया वज्ञित्वादेवच्छेदक-

* यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरत्व-यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकर-
त्वोभयाभावत्त्वं हेतुव्यधिकरणे बोध्यं, तेन धूमवान् वज्ञेरित्यादौ धूमसामान्याभाव-
प्रतियोगिताश्चय-तदवच्छेदकाश्चयोभयाप्रसिद्धावपि नातिव्याप्तिरिति तु तत्त्वम् ।

(१) पदोपादानाच्च इति ष पुस्तके ।

(२) प्रतियोगिताश्चय इति ग, ष पुस्तकयोः ।

(३) यादृशप्रतियोगितावच्छेदक इति ग, ष पुस्तकयोः ।

(४) निष्ठ इत्यत्र उत्ति इति ग, ष पुस्तकयोः ।

तया इवास्त्रोरणाय-सामानाधिकरणेनेत्याहुः । तत्त्वचिन्त्यम् । प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिता-भेदे वक्षिमान् धूमादित्यं च महान् सौयवक्षिनिष्ठा या प्रतियोगिता तदाश्रय-वक्षित्वविशिष्टोभयानधिकरणत्वस्य (१) पर्वतादौ सत्त्वात्, उत्पत्तिकालावच्छिन्नवक्षभावस्यापि प्रतियोगि-व्यधिकरत्वादव्याप्तिः स्यात् । प्रतियोगि-भेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकैवेन प्रतियोगिताया एक्ये तु वक्षित्वेन वक्षि-भिन्नं नास्त्रौत्यभावस्य वक्षि-भिन्न-निष्ठ-व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्ना एकैव प्रतियोगिता सैव च वक्षित्वेन कङ्गदो नास्त्रौत्यादिनाऽपि प्रतीयते, न तु कङ्गदमात्रवृत्तिरन्या गौरवात्, तथाच वक्षि-भिन्नस्य यस्य कस्यचित् वक्षित्वावच्छिन्नस्य चोभयस्याधिकरणमेव सर्वं धूमाधिकरणमिति, व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नभावस्य न प्रतियोगि-वैयधिकरणमिति सामानाधिकरणेनेति व्यर्थमेव स्यादिति* । न च घटत्वेन वक्षिनास्त्रौत्यभाव-प्रतियोगि-

* न च प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगितैक्ये प्रतियोग्यंशे प्रकारतापञ्चेत्यादिक्लये स्वभेदेऽपि सामानाधिकरणेनेत्यस्य वैयर्थ्यमिति प्रतियोगिभेदेन तद्भेदे तु वक्षिसामान्याभावमादाय दोष इति तथाच “यशोभयोः सभो दोषः परिहारोपि तत् समः नैकः पर्यनुजोज्यो हि ताडगर्थविचारणे” इति न्यायेनैकस्य पर्यनुजोगो न युक्त इति चेच एतावश-स्फूर्त्या त्रुप्रसन्नाने तु विषयितासम्बन्धेन घटत्वेन घटस्य साध्यत्वे प्रतियोगित्वरूपेण घटाविषयक-तज्ज्ञानत्वस्य हेतुत्वे अव्यास्त्रोरणायैव एतत्कल्पस्य परिव्यागोयुक्तः, अत्र हेतुमति साध्यतावच्छेदकविषयिता-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्व-साध्यतावच्छेदक-घटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वयोरभाव-सन्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् इति चिन्लनीयम् ।

(१) धर्माधिकरणे इति अधिक पाठः ग, च पुस्तकयोः ।

ताया वैयविकरणेन घटत्वमिव, सामानाधिकरणेन वक्तिव-
भव्यवच्छेदकमित्यव्यासिरिति वाच्यम् । मानाभावात्, प्रति-
योगितावच्छेदकस्य यज्ञधर्मविशिष्टावृत्तिं तद्धर्मविशिष्टप्रतियोगि-
विषयकमेव व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-भानं, तेन घटत्वेन
प्रमेयं नास्तीत्याकारणं न घटत्वावच्छिन्नवङ्गभाव-भान(१)-
मिति ।

“एवं चे”ति । तथा चाव्यभिचारस्य पुरिभाविकत्वानिर्व-
चनेऽपि न ज्ञतिः । “तदि”ति, पर्याप्तिश्च इयौ, विशेषणविशेष-
भावानापत्रे तदापत्रे च, यथा वक्ति-घटी न स्तः, महानसौयवक्ति-
र्नास्तीत्यत्र च, प्रथमे वक्तिले हिते घटत्वे च परस्परविशेष-
विशेषण-भावानापत्रे तत्पर्याप्तिः, महानसौयवक्तिले तु विशेष-
विशेषणभावापत्रे विशिष्ट इति भेदः । “विशिष्टवङ्गभावस्य”
महानसौयत्वविशिष्टवङ्गभावस्य । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्व-मते
वक्तिलमनवच्छेदकमेवानतिरिक्तत्व-मतेऽपि महानसौयत्ववक्तिल-
वैशिष्ठ्यमेव परस्परासम्बन्धेन तदवच्छेदकमिति नोक्तं दोष
इत्यत आह “ङ्गदत्वे”ति । ननु ङ्गदत्व-वक्तिलोभयाभ्यां वक्ति-
र्नास्तीत्यभावस्य प्रतियोगितायां यज्ञदुभयमवच्छेदकं, तत्र सामा-
नाधिकरणेन, तदुभयत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगिताधिकरणावृत्ति-
त्वात्, शुद्धवक्तिलस्य तस्मामानाधिकरणेऽपि तस्यावच्छेदक-
त्वाघटकत्वात् लक्षणे च तथैव विवक्षणात्, यदाह सामा-

(१) घटत्वेन वङ्गभावस्य भान इति च पुस्तके ।

नाधिकरणेनेति चेन्न प्रतियोगिता-समानाधिकरणं सत् यदव(१)-
च्छेदकं तदन्तत्वभावोक्तौ (२) उक्तदोषेण * तथा विवक्षणात् † ।
वसुतसु सामानाधिकरणेनानवच्छेदकत्व-विवक्षणोपि वक्त्र-
ङ्गदीभयं नास्तीत्यभावे वक्त्रित्व-ङ्गदत्व-द्वित्वादीनां सामानाधि-
करणेणैवावच्छेदकत्वात् तदभिप्राय कोऽयं (३) ग्रन्थः ।

ननु संयोगि सत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, संयोगभावस्याव्याप्त-
वृत्तितया व्याप्तवृत्त्यभावान्तर-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् संयोग-
त्वस्येत्यत आह “सत्त्वतौ”ति । “व्याप्तवृत्ति”रिति तथाच हेत्व-
धिकरणीभूत-यज्ञित्विद्यर्थि इत्यादिना पूर्वनिरुक्तं हेत्वधिकरणे
व्याप्तवृत्तिलं बोध्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रतियोगि-व्यधिक-
रणोऽपि बोध्यः ।

ननु गुरुधर्मेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-वारणाय-
पारिभाषिकमवच्छेदकत्वमवश्यं वाच्यं, तथाच व्याप्तवृत्तिलं प्रति-
योगिव्यधिकरणलं वा अभावे विशेषणं व्यर्थमित्यभिप्रायेणाह
“वस्त्वमाणं वे”ति, सिद्धान्तलक्षणे वस्त्वमाणमित्यर्थः । तज्ज हेतु-
समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायाः सामानाधिरणेनावच्छे-
दकं ‡ यदिशिष्ट-सम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितायाः सामानाधि-

* उभयावच्छिन्नाभावमादाय इत्तदोषेणेत्यर्थः ।

† पर्याप्तव्यधिकरणत्वविवक्षणादित्यर्थः ।

‡ असम्भववारणार्थं सामानाधिकरणेनेति भावः ।

(१) वच्चदव इति घ उप्स्तके ।

(२) भावस्तोक्तौ इति घ उप्स्तके ।

(३) तदभिप्रायेणार्थं इति ग पुस्तके ।

केरखेनानवच्छेदकं तत्पारिभाषिकमवच्छेदकं, तदन्यत्वं साध्यताव-
च्छेदके वाच्यभिल्यर्थः । तेन* सत्तावान् जातेरित्यत्र जात्यधिकरण-
गुणादिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-सत्तात्वानतिरिक्त-
वृत्तित्वेऽपि सत्तात्वस्य न चतिः । न वा ताटश-प्रतियोगिताया
अवच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धं यद्विशिष्टसामान्यं तत्पारि-
भाषिकमवच्छेदकमित्युक्तौ सत्तावान् प्रमेयत्वादित्यत्र ताटशाव-
च्छेदकं सत्तात्वं तदवच्छिन्नाभाववर्ति-सामान्यादौ समवायेन सम्ब-
न्धित्वस्याप्रसिद्धिगत्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्व-चतिः । जात्य-
धिकरणगुण-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्टसत्तात्वस्य
सत्तात्व-विशिष्टसम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभा-
वात्, मेयत्वाधिकरण-सामान्यनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-
सत्तात्वस्य सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वाचेति ।

अत्र प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं, विशेषणताविशेषा-
वच्छिन्नत्वं वा वाच्यं, तेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभाव-विवक्षणे
संयोगेन साध्यतायां ताटशावच्छेदकाप्रसिद्धिर्भवतीति । इत्यच्च
धूम-सामानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताया विशेषणताविशेषाव-
च्छिन्नाया अवच्छेदकं घटवत्त्वप्रकारकप्रमा-विशेषत्वत्वं ततु घटत्व-
विशिष्ट-सम्बन्धिनिष्ठाभावीय-ताटश-प्रतियोगितानवच्छेदकमतो
घटत्वाद्येव ताटशमवच्छेदकं, तदन्यत्वस्य वक्षित्वादौ सत्तात्वाप्रसङ्ग-
इति । धूमवान् वक्षेरित्यादौ तु वक्षित्वाप्रसङ्ग-ताटश-

* यथाशृतानतिरिक्तवृत्तिर्वादिरूपावच्छेदकत्वानिषेषेन्द्र्यर्थः ।

प्रतियोगितावच्छेदकमयोगोलकान्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विशेषतत्त्वं
तद्भूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीय-तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-
मतो धूमत्वाद्येव तादृशमवच्छेदकमतो न तत्वातिप्रसङ्गः इति।
अधिकञ्चाग्रे प्रपञ्चयिथामः ।

ननु गुणत्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं,
गुण-सामान्याभावस्योत्तिकालावच्छेदेनावयविनि वर्त्तमानतया
संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावा-
दत आह, “गुणावृत्ती”ति । गुणावृत्तेरभावः संयीगवति नास्ति,
उत्तिकालेऽपि गुणावृत्तिद्रव्यत्वादिजातेः सत्त्वादिति भावः ।

ननु इदं संयोगि गुणान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वादित्यत्र गुणावृत्त्य-
भावो न हेतुसमानाधिकरण इत्यतः संयोग-साध्यक-व्यभिचारि-
चारिमाले यादृशाभावमादाय नातिव्याप्ति स्तं दर्शयति “द्रव्ये”ति
द्रव्यसमवेतत्वं गौरवेण न प्रतियोगितावच्छेदकं, तथात्वेऽपि वा
तदवच्छिन्नाभावो न गुणादौ, सत्त्वाया स्त्रव सत्त्वादतो
“मात्रे”ति । द्रव्यान्यासमवेतत्वं तदर्थः । “व्याप्यवृत्ती”ति
तथाच संयोगत्व-विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
न तस्येति न संयोगत्वस्य परिभाषिकावच्छेदकत्व-क्षतिरितिः
भावः ।

यत्तु यज्ञित्विदधिकरणावच्छेदेन व्याप्यवृत्तिल-निर्वचने
गौरवादाह “वृत्त्यमाणं वे”ति तथाच सामान्यत एव व्याप्य-
वृत्तिलं निवेशनीयमिति भावः शेषं पूर्ववदिति, तत्र साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेनाभाव-विवरणे संयोगेन साध्यतार्या तादृशा-

वच्छेदकाप्रसिद्धेः, ताटश-व्याप्यवृत्त्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य
गगनत्वस्य घटत्वादि-विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ-ताटशाभाव-प्रतियोगि-
ताया अप्यवच्छेदकत्वात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्व-
विशिष्टसम्बन्धिनश्चाप्रसिद्धेः घटत्वगगनत्वादैनां ताटशावच्छेद-
कत्वा-सभवादिति दिक् ।

इति श्रीमद्भवानन्दोदये दीधितिप्रकाशे चक्रवर्त्ति-
लक्षणव्याख्या समाप्ता ।

अथ प्रगल्म-लक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरण्या-
वच्छेदक-स्वसमानाधिकरण-साध्याभावत्वकत्वं, यत्-
समानाधिकरण-साध्याभाव-प्रमायां साध्यवत्ता-ज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं,
सर्वच साध्याभावपद-वैयर्थ्यात् । यत्तु सध्याभाववति
यद्वृत्तौ प्रकृतानुमिति-विरोधित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति
तद्वा अनुमित्यविरोधित्व-ज्ञानस्यानुमिति-जनकत्वे
साध्याभाववद्वृत्तिवज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यमि-
चारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

इति दीधितौ प्रगल्म-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

प्रगल्भ-लक्षणे-दीधिति-प्रकाशः ।

प्रगल्भौयं लक्षणमाह “साध्ये”ति । गुणान्वत्वविशिष्ट-
सत्तावान् जातेरित्यत्र जाति-समानाधिकरण-यावदभावानां सत्ता-
रूपसाध्य-सामानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरतः “साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्ने”ति । तदर्थं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधि-
करणे दैशिकविशेषणतया-बृत्तिलं, तेन समवायेन साध्यतायां
ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः, न वा अयं काल-परि-
माणवान् प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां काले
कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरतिप्रसङ्गः । न चैवं कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्न-प्रतियोगिताके आकाशाभावस्याभावे साध्ये मेयत्वादि-
हेतावतिव्याप्तिः, अत्र साध्याभावस्याकाशाभावात्मकस्य दैशिक-
विशेषणतया सर्वं सत्त्वादिति वाच्यम् । दैशिकविशेषणतया
कालभिन्नवृत्तिलविशिष्टस्य योऽभावस्तस्यापि साध्याभावात्मकस्य
कालभाववृत्तितया साध्य-सामानाधिकरणखाभावात् । अव-
च्छेदकत्वज्ञानतिरिक्तबृत्तिलं, तेन धूमवान् वक्तेरित्यादौ व्यधि-
करण-धर्मावच्छिन्नस्य साध्याभावस्य धूम-समानाधिकरणत्वेऽपि
न चक्षति । “स्ते”ति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेतोहेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन यदधिकरण दैशिकविशेषणतया तहृत्तिलमित्यर्थः ।
तेन द्रव्यं गुणकर्मान्वत्वे सति सत्त्वात्, अयमात्माज्ञानात्,
जातिमान् सत्त्वादित्यादौ (हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन
सत्त्वाधिकरणे स्यन्दादौ वर्त्तमानस्य समवायेन जाति-
सामान्याभावस्य यथोक्तसाध्याभावस्य साध्य-सामानाधिकरण-

भावात्) (१) नाव्यासिः । धूमवान् वङ्गेरित्यादौ विशेषणतया
योगीलकावृत्तेरभावस्यापि साध्याभावतया धूम-सामानाधि-
करणाभावादेव नातिव्यासिः ।

“यत्समानाधिकरणे”ति । यत्समानाधिकरणा ये साध्या-
भावा स्तवमासामान्ये इत्यर्थः । तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
साध्याभाव-प्रमाणां साध्यवच्च-ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वेऽपि धूमवान्
वङ्गेरित्यादौ नातिव्यासिः । प्रमात्रत्वं यद्यद्वद्मभिन्नत्वं, तेना-
व्याप्तवृत्तेः साध्याभावस्य व्याप्तवृत्तिभ-भमदशायां व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्न-साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्या-
भावत्व-भमदशायां च साध्यवच्च-ज्ञान-प्रतिबन्धकत्वेऽपि न चतिः ।
साध्यवच्चज्ञान-प्रतिबन्धकत्वत्वं हेत्वधिकरणमात्रवृत्तियदर्थिताः
वच्छेदकं * तदवच्छेदेन यत्साध्यवच्च-ज्ञानं तद्विवन्धकत्वं, तेन

* नहु हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकविशेषताकसाध्यवत्ताज्ञान-
विरोधित्वनिवेशेनैव दोषवारण्यसम्भवे हेत्वधिकरणमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्व-
निवेशो व्यर्थ इति चेत्त वङ्गमान् भहानसीयवङ्गेरित्यादावव्याप्तेः, भहानसीय-
वङ्गमान् वङ्गभाववान् इत्याकारकज्ञानस्याहार्यतया भहानसीयवङ्गमान् वङ्ग-
मान् इत्याकारकज्ञानीयप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेरिति । न च साध्यवत्ताज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वं कामिनीजिज्ञासायां प्रसिद्धं ज्ञानत्वावच्छिन्नं पत्तेव कामिनीजिज्ञासा-
सात्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं, संयोगभाववान् संयोगादित्यादौ संयोग-
वङ्गर्भिकसंयोगभावज्ञानस्याहार्यतया तद्विवन्धकत्वाप्रसिद्धाऽव्याप्तेः । तस्मा-
हार्यत्वेन कामिनीजिज्ञासाया अपि तद्विवन्धकत्वासम्भवात्, कामिनीजिज्ञासा-
निष्ठप्रतिबन्धकतानिष्ठप्रतिबन्धतायामपि अनाहार्यत्वस्य प्रविष्टत्वात् । यदि
कामिनीजिज्ञासां प्रति आहार्यज्ञानस्यापि प्रतिबन्धत्वमङ्गीक्रियते तदा संयोगवान्
संयोगभावादित्यत्वाति व्याप्तिर्भव्या इति भावः ।

(१) ( ) चिङ्गमध्यस्थपाठो नास्ति ए पुस्तके ।

वङ्गिमान् धूमादित्यादावृत्यत्तिकालावच्छेदेन धूमसमानाधि-
करणस्यैवाभावस्य ङ्गदादौ प्रमायाः साध्यवत्ता-ज्ञान-विरोधिलेऽपि
न चतिः । हेतुतावच्छेदकावच्छिनत्वादेः सम्बन्ध-भेदादेश्च विव-
च्छणं तत्प्रयोजनञ्च पूर्ववडोध्यम् । “सर्वत्रै”ति ताटशसामा-
नाधिकरणावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणत्वकत्वमित्यत एवायस्य,
यत्समानाधिकरण-प्रमात्रावच्छेदेन ताटश-प्रतिबन्धकत्वं, नास्ती-
त्यत एव द्वितीयस्य ममकृत्वादिति । *

प्रथमलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगि-सामानाधि-
करणं, द्वितीयलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिमत्ता-
ज्ञानं वाच्यं, इत्यञ्च हेतुसमानाधिकरणघटाभावे तत्प्रमायाच्च
वङ्गित्वावच्छिन्नघटस्याप्रसिद्ध्या तत्समानाधिकरणस्य तज्ज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वस्य चाभावादसम्भव इत्युभयत्र साध्याभावपदम् ।
अवच्छेकदत्ते चाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगि-सामानाधिकरणाभावस्याखण्डस्यैव, प्रतिबन्धकत्वे च
कार्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगि-
मत्ताज्ञानाभावस्य चाखण्डस्यैव निवेशान्वीभयत्र प्रतियोगिपदवैय-
र्थ्यमिति तु केचित् ।

* न च द्वितीयलक्षणे साध्याभावपदानुपादाने यत्समानाधिकरणप्रमा-
नामान्यान्तर्गत-सिद्धिरूपप्रमायां अनुभित्यात्मकसाध्यवत्ता-ज्ञान-प्रतिबन्धकत्व-सत्त्वाद-
सम्भव इति वाच्यं साध्यवत्त्वपूर्वत्वावच्छिन्न-प्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य
विवक्षितत्वात् तस्य च सिद्धिरूपप्रमायामसत्त्वात् तस्याः प्रतिबन्धतावच्छेदकमनु-
भित्यमिति भावः ।

साध्याभावपदं सार्थकीकृत्य-प्रकारान्तरेण दूषयितुं तन्मत-
भुपन्नस्ति “यच्चित्” ति “यहृत्तौ” यन्निष्ठ-तादृशवृत्तिल्लभामान्ये ।
तेन * व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-साध्याभाववहृत्तिल्लस्य व्यभिचारि-
हेतुनिष्ठस्याविरोधित्वेऽपि न चतिः । विरोधित्वच्च ज्ञाननिष्ठ-
विरोधितायां विषयतयाऽवच्छेदकतापर्यास्यधिकरणल्लम् । व्यभि-
चारहेतुनिष्ठ-केवलवृत्तिल्लस्यातथात्वात् “साध्याभाववत्तौ” ति ।
न चैवमपि व्यभिचारिष्यतिव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्याभाववहृत्तिल्लेनैव विरोधितया साध्याभाववहृत्तिल्लस्या-
तथात्वादिति वाच्यं, एतस्य दूषणस्य स्वयमेवोङ्गावनौयत्वादिति ।

व्यभिचारिणि साध्याभाववहृत्तिल्लेनासाधकत्वानुमितिर्जनना-
दनुमितिसामान्य-विरोधित्वं न सम्भवतीत्यत आह, “प्रकृते” ति,
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्साध्यकतत्साधनकानुमितिकारणी-
भूतज्ञानविरोधित्वमित्यर्थः । तेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कवङ्गरभावति धूम इति ज्ञानस्य समवायेन वङ्गरनुमिति-विरो-
धित्वेऽपि व्यभिचारधियोऽनुमित्यविरोधित्वेऽपि न चतिः ।

यत्तु अनुमिति-विरोधित्वम् अनुमिति-प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वं न
व्यभिचारे इत्यतः “प्रकृते” ति विशेषणं, तथाचानुमितिकार-
णीभूतज्ञान-प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं प्रकृतानुमिति-विरोधित्वम्
तथाच (१) भ्रम-भिन्न-साध्याभाववति हेतुरित्याकारकयज्ञेतुविषय-

* सामान्यपदोपादानेनेत्यर्थः ।

(१) पवच्च इति व पुस्तके ।

कज्ञानसामान्ये अनुमितिकारणीभूतज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावस्तुत्वं फलितोऽर्थः, तेन घटाभाववदृत्तिहेतु(१)रिति ज्ञानस्य घटानु-मिति-विरोधित्वादसम्भव इत्यतः “साध्याभाववती”ति । विशेष-ग्रान्तरप्रयोजनञ्च पूर्ववदिति । तत्र एवमपि साध्याभाववदृत्ति-हेतुष्टाभाववदृत्तिश्वेति ज्ञानस्य घटानुमिति-विरोधित्वेनासम्भवात् । न च साध्याभाववदृत्तित्वं (२) न प्रतिबन्धकतायां विषयतयावच्छेदकं, * साध्याभाववदृत्तित्वं (३) मेव यत्र घटानु-मिती (४) हेतुतावच्छेदकं तत्र तथात्वस्यापि सम्भवात् । न च तदावच्छेदकताया न पर्याप्तिः(५)रिति † वाच्यं तथा सति केवल-वृत्तित्व-विशिष्टहेतौ तत्पर्याप्त्यभावेन साध्याभाववती(६)त्यस्य उक्त-व्याख्याति-दानस्यासङ्गतिरिति दिक् ।

“अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्य”ति, अनुमिति-विरोधित्वम् अनु-मिति-कारणीभूतज्ञान-विरोधित्वमित्युक्तं तत्कारणञ्च प्रकृतव्याप्तिः-ज्ञानं, तदिरोधि च न साध्याभाववदृत्तित्व-ज्ञानं, वक्षिप्रतियोगि-काभाववदृत्तिधूम इति ज्ञाने सत्यपि उक्तव्याप्तिः-यहात्, किन्तु

* तथाच तादृशप्रतिबन्धकतायां विषयतयाऽवच्छेदकत्वाभाववत्तादशदृत्ति-यज्ञेहेत्वं तत्त्वमिति लक्षणं कर्त्तव्यमिति भावः ।

† तथाच पर्याप्त्यप्यप्यनावच्छेदकत्वाभावो वक्तव्य इति भावः ।

(१) हेतुरित्यव भेदत्वमिति घ पुस्तके ।

(२) वृत्तिहेतुमिति घ पुस्तके ।

(३) वृत्तिहेतु इति घ पुस्तके ।

(४) घटानुमिति इति घ पुस्तके ।

(५) अवच्छेदकतायामपर्याप्ति इति घ पुस्तके ।

(६) केवलसाध्याभाववती इति ग पुस्तकयोः ।

अनुभिति-विरोधिसाध्याभाववद्वृत्तिलज्जानं * तथा (१) तथाच-
तादृशविरोधित्ववटितलक्षणकरणे असम्भवः, सज्जेतौ प्रकृतानु-
भितिविरोधिसाध्याभाववद्वृत्तिलज्जाभावात्, इतरथा तु व्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिरिति भावः † ।

यदि चानुभितिपदं प्रकृतव्याख्यतुभितिपरं तत्र साध्याभाव-
वद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकं, तथाच यदेतुनिष्ठतत्त्वतियोगितावच्छे-
दकावच्छन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नसाध्या-
भाववद्वृत्तिलज्जामान्ये साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञान-
विरोधि-ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वं व्याप्तिरित्यर्थः क्रियते
तदा नायं दोष इति स्मर्त्यम् ।

इति श्रीमद्भवानन्दैये दीघिति-प्रकाशे प्रगल्भ-
लक्षण-व्याख्या समाप्ता ।

अथ मिश्र-लक्षण-प्रकरणे दीघितिः ।

किञ्चित्तु यावत्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्त्वजातीया

* साध्याभाववद्वृत्तिं अनुभिति-विरोधि इत्याकारकं ज्ञानभित्यर्थः ।

† अयं भावः तादृशानुभिति-विरोधित्वाभावस्य व्याप्तिवे एतादृशव्याप्ति-
ज्ञानभित्वानुभिति-कारणं वाच्यं एवज्ञ धूमवान् वज्रेरित्यादौ सर्वत्र व्यभिचारि-
ण्यतिप्रसङ्गः वज्रनिष्ठतादृशवृत्तिवे अनुभितिकारणीभूतैतादृशानुभित्वविरोधित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानप्रतिवन्धकज्ञानविषयत्वाभावस्तत्त्वात्, एतादृशानुभित्वविरोधित्वरूप-
व्याप्तिज्ञानं प्रति साध्याभाववद्वृत्तिलज्जानस्य प्रतिवन्धकत्वाभावादित्यर्थ इति ।

(१) तथा इति नास्ति ग पुस्तके ।

ये तत्तदधिकरण-हृत्तिलाभावासङ्गत्वं तत्त्वं, साजात्यञ्च
समानासमानाधिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-
त्वान्यतररूपेण, साध्याभावञ्च पूर्वोक्त-हितीय-रीत्या
प्रत्येतव्यो व्याप्तहृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिव्यधिकरणो वा, तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्त-
वृत्तेर्वा साध्याख्याभाववति हृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः ।
तद्दृत्तिलाभावञ्च तत्तत्साध्याभाववद्दृत्तिलत्वव्यापक-
व्यासज्यहृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधः, तेन
साध्याभाववद्दृत्तिविशेष-हृत्तिलत्वं पार्थिवत्वादि-विशे-
षितस्य हित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्दृत्तिलत्वाभा-
भावमादाय नातिप्रसङ्गः । अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन साध्याभाववद्दृत्तिलं बोध्यं, तेन वह्यभाववति
स्वावयवे धूमस्य हृत्तावपि न होषः । इत्यञ्च साध्या-
भावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिद्धिकरणे
वर्तमानो ग्राह्यः, तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्दृत्तिलत्वाप्रसिद्धावपि
न द्रष्टिः ।

मिश्र-लक्षणे दीघिति-प्रकाशः ।

मिश्रलक्षणमेव परिष्कृत्य दर्शयति “केचिच्चित्ति”ति । साजात्यं

सादृश्यं, तच्च तद्वृत्तिधर्मवत्त्वं, (१) ताटशधर्मं एव दृतीयार्थेऽन्वेति,
दृतीयार्थश्चाभेदः धान्येन धनवानितिवत्, तथा चाह्नादकल्पेन
चन्द्र-सट्टशं मुखमित्यलाह्नादकल्पाभिनन्द्रवृत्तिधर्माशयो मुख-
मिति शब्दबोधः । एवच्च ताटशान्यतररूपेण यावत्साध्याभाव-
सज्जातीया इत्यत्र ताटशान्यतररूपाभिनयावत्साध्याभाववृत्तिधर्म-
वन्त इत्यर्थः । तथाच व्यतिरेकि-साध्यकेऽव्यासिस्त्रव ताटश-याव-
त्साध्याभाववृत्त्यन्यतररूपस्याप्रसिद्धेरतः “प्रत्येक”मिति । तेन
तत्तदभावानां प्रातिस्थिकरूपेण साजात्य-निरूपकता लभ्यते । याव-
तामभावानां प्रत्येकनिरूपितं यत्साजात्यं तदान् न कोऽप्यभावो
व्यतिरेकि-साध्यके इत्यत “स्तुत्त”दिति । तेन प्रत्येक-वृत्तिलाभावस्य
प्रत्येकसाध्याभावसाजात्यं लभ्यते । तदधिकरणेत्यत्र केवलेन
तत्पदेन यावत्विशिष्टसाध्याभावानुकर्षेण (२) वक्त्रिमान् धूमादि-
लादौ तत्तदक्रदावृत्तिलाभावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां तत्तद-
क्रदमाववृत्तीनां यावतामधिकरणमप्रसिद्धम् अत “स्तुत्तदधिक-
रणे”ति, यावत्यदादाने व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-साध्याभाव-सज्जा-
तीयस्य तद्वृत्तिलाभ्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य (३) व्यभि-
चारिणि सत्त्वादतिव्यासिरिति तदुपात्तम् । समानाधिकरण धर्मा-
वच्छिन्न-साध्याभाववद्वृत्तिलाभ्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
सत्त्वाद्वभिचारिण्यतिव्यासिरतः “सज्जातीया” इति, तस्याप्यभाव-

(१) तद्वृत्तधर्मवत्त्वं इति ग पुस्तके ।

(२) अनुकर्षणे इति व पुस्तके ।

(३) साध्याभावसज्जातीयतद्वृत्तिलाभावस्य इति व पुस्तके ।

त्वादिना सजातीतत्वात्तथैवातिव्यासिरत आह “साजात्यच्छे”ति, “समाने”ति, समानञ्चासमानञ्च समानासमाने, ते अधिकरणे ययोस्तौ समानासमानाधिकरणे तौ च तौ धर्मां च ताभ्यामवच्छन्ने (१) प्रतियोगिते (२) ययोरभावयोस्तत्त्वमित्यर्थः । तेन साध्याभावनिष्ठं यत् स्तप्रतियोगिता-समानाधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्प-स्तप्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पान्यतररूपं तदत्त्वं ताष्टशत्रुत्तिवाभावे लभ्यते । स्तप्रतियोगिता-समानाधिकरण-धर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्प स्तप्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताका ये ये तत्त्वदेवकूटवत्त्वं, एवं स्तप्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्प स्तप्रतियोगित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छन्नस्तसमानाधिकरणसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताका ये ये तत्त्वदेवकूटवत्त्वं, तेन न स्तत्वाननुगमः, समनियताभावैक्यमते सर्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छन्नाभावस्य समवायावच्छन्नाकाशाद्यभावात्मकसमानाधिकरणधर्मावच्छन्नाभावाभिन्नतया तत्त्वदेवकूटवदभावस्याप्रसिद्धे: (३) समानाधिकरणसम्बन्धावच्छन्नत्वमपि प्रतियोगितायां विशेषणम् । वसुतसु समनियताभावैक्यमते आकाशभावत्वाकाशाभावभिन्नत्वान्यतररूपेण सजातीयत्वमेव वाच्यं, लाघवादिति ध्येयम् । “पूर्वोक्तद्वितीये”ति, प्रथमरौतौ तु वक्ष्या-

(१) अवच्छिन्ना इति ग पुस्तके ।

(२) प्रतियोगिता इति ग पुस्तके ।

(३) चरमे इति अधिक पाठः घ पुस्तके ।

काशीभयाभावस्य जलवृत्तिलविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य ताष्टशस्य
सजातीयो यस्तद्वृत्तिलाभावस्यस्य धूमादावभावादसम्भव इति
भावः । अत च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वस्य अभावस्य
च विवक्षणे स्वाधिकरीभूतयल्किञ्चिद्वक्तिवृत्यभाव-प्रतियोगिताया
दैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नायाः सामानाधिकरणेनानवच्छे-
दकं यदभावव्यक्तिलं तत्त्वं व्याप्यवृत्तिलं बोध्यं, तेन (१) संयोगीन
साध्यतायां व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव सर्वाधिकरणावच्छे-
देन व्याप्यवृत्तितया तज्जातीयतद्वृत्तिलाभावस्य व्यभिचारिणि-
सत्त्वेऽपि नातिव्यासिः । तद्वृत्तिलाभावोऽपि व्याप्यवृत्तितानिरु-
पकाधिकरण-वृत्तिलस्याभावो बोध्यः । तेन वक्तिमान् धूमात्
संयोगि (२) एतत्त्वादित्यादौ वज्ञभावस्य संयोगाभावस्य (३) च जले
गुणादौ च व्याप्यवृत्तेः केवलान्वयितया तद्वृत्तितात्व-व्यापकप्रति-
योगिताकस्य सजातीयाभावस्य (४) धूमादावसत्त्वेऽपि नाव्यासिः ।
व्यापकताघटकसम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तु व्याप्यवृत्तिलं यल्कि-
ञ्चिद्वक्तिवृत्तिलान्तर्भविण न वाच्यं, धूमवारन् वज्ञेरित्यादौ अयो-
गोलप्रकाश्यत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तेः सजातीयो यस्तद्वृत्तिलाभाव-
स्यस्य वज्ञावसत्त्वादेवातिव्याप्यनवकाशात् । नतु कालिक-सम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावस्याभावे साथे आत्मतादि-
हेतावव्यासिः उत्तसाध्याभावस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तेरधिक-

(१) तेन इत्यत्र अतः इति ग पुस्तके ।

(२) कथिसंयोगि इति ग पुस्तके ।

(३) कथिसंयोगाभावस्य इति ग पुस्तके ।

(४) सजातीयस्याभावस्य इति ग पुस्तके ।

रणे आत्मत्वस्य द्रुत्तेरत आह “प्रतियोगी”ति, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूत-यज्ञिव्यतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिलविशिष्टत्वच्छेहप्रतियोगि-व्यधिकरणत्वम् । ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ आत्मत्वाद्यभावरूपस्य ताटशसाध्याभावस्य काले कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वाव्यतियोग्यनधिकरणवृत्तिलविशिष्टतदधिकरणमाकाशाद्येव तद्वृत्तिलभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेति । वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ तद्गूम-संयोगस्य वक्त्रिव्यापकतावच्छेदक-तद्गूम-संयोगभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गुणसामान्याभावत्वरूप-यज्ञिव्यतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिलविशिष्टस्याधिकरणे धूमस्य द्रुत्तेरथ्याप्तिरतः साध्य-व्यापकतावच्छेदकीभूतेति, गुणसामान्याभावत्वस्य वक्त्रि-व्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् तत्र दीप्तः । सर्वस्यैवाभावस्य यज्ञिव्यत्त्वा-(१)धिकरण-वृत्तिलविशिष्ट-स्वाभाव(२) पूर्वचणवृत्तिलविशिष्ट-स्वाभावात्मक (३) ताटश-प्रतियोग्यधिकरण-वृत्तिलबात्, ताटशभावाप्रसिद्धेरतो यज्ञिव्यदिति । केवलान्वयिसाध्यके सर्वस्यैव ताटशभावस्य साध्य-व्यापकतावच्छेदकाप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्न-समानाधिकरणत्वात्(४) प्रतियोगितावच्छेद-

(१) वक्त्रि इति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) वृत्तिलविशिष्टाभावाभाव इति घ पुस्तके ।

(३) वृत्तिलविशिष्टाभावाभावात्मक इति घ पुस्तके ।

(४) सामानाधिकरणत्वात् इति ग पुस्तके ।

केचित्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छव्व-भावरूप-प्रतियोगि-समानाधिकरणं यद्यत्तत्त्वद्वित्वं
तद्वाच्यम् (१)। ज्ञानवान् आत्म-महाकालान्यतरत्वादित्यादौ
आत्मत्वाभावानां काले प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्, द्रव्य-
त्वप्रकारकप्रमाविशेषत्व,-कालत्व-प्रकारकप्रमाविशेषत्वान्यतरा-
भाव एव * ताटशसाध्याभावस्तुहृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादति-
व्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेति, समनियताभावेत्य-
नये गोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वेन प्रसेयाभाव-समनियततया
द्रव्यत्वाभावादेरपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभाव-समनियततया
ज्ञेयत्वत्वेनाकाशाभावस्यापि आकाशत्वेन ज्ञेयत्वाभाव-समनियततया
तत्त्वप्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात् प्रतियोगि-समानाधिकरण-
भिन्नाभावाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । सर्व-
स्यैवाभावस्य पूर्वक्षणहृत्तित्वविशिष्टाभावाभावात्मक-स्वप्रतियोगि-
समानाधिकरणत्वात् भावेति, आकाशाभावत्वेन घटाभावस्यापि
ज्ञेयत्वत्वेन घटाभावाभिन्नतया सर्वस्यैव व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्ना-
भावस्य ज्ञेयत्वत्वावच्छिन्नभाव-समानाधिकरणत्वात् केवलान्वयिनि-
ताटशाभावाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगीति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावोपि भाव-

* द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावस्तु जन्यगुणे कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
समानाधिकरण इति तदुपेक्ष्यान्यतराभावाहुसरथम्, अन्यतराभावस्तु न जन्यगुणे,
तस्य जन्यत्वेन कालत्वविशिष्टत्वादिति भावः ।

(१) तद्वाच्यमित्यत्वान्यमितिं ग पुस्तके ।

भिन्नो वाच्यः (१) तेन वज्जिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्गुरुसंयोगा-
भावाभावस्य तत्तद्गुरुसंयोगस्य निरुक्तप्रतियोगि-व्यधिकरणत्व-
शालिनोऽधिकरणहृत्तिवाभावस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न ज्ञतिर-
त्याहुः । तच्चिन्त्यं कपिसंयोगाभावभिन्नं भैयत्वादित्यादौ पूर्वोक्त-
रीत्याकपिसंयोगाभावभेदाभावस्य कपिसंयोगाभावात्मकतया तस्य
च कपिसंयोगरूपतादृशप्रतियोगि-समानाधिकरणतया तद्विवला-
भावेनातिव्याप्तेर्वज्जलेपायितत्वात् । आकाशाभावस्य कालिक-
सम्बन्धेनाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः, तत्राकाशाभावा-
त्मकस्य साध्याभावस्य निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वशालिनोऽधि-
करणे आत्मत्वादेवृत्तेरिति दिक् ।

साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः । तेन वज्जि-
मान् धूमादित्यादौ समवायेन वज्जग्भाववति धूमादेर्वृत्तावपि
न ज्ञतिः । इत्यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छन्न-व्यापकतापि तेनैव
सम्बन्धेन वाच्या, तेन कालिकसम्बन्धेन वज्जिव्यापकस्य घटस्य
संयोगेनाभाववति धूमस्य हृत्तावपि न ज्ञतिः । अतएव प्रति-
योगि-व्यधिकरणत्वं व्यापकतायां निवेश्य कपि-संयोगाभावा-
देरपि व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छन्नाभावत्वसुपपाद्य मुनस्सद्ग्रा-
वृत्त्यर्थं व्याप्तहृत्तीत्यादिविशेषणं “प्रक्षालनाङ्गी”ति न्यायमनुसर-
तीति प्रत्युक्तम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वगम्भीर्तां विना संयोगेन
व्यापकत्वस्य (२) दुर्वचत्वात् संयोगेन साध्यतायामव्याप्तेः ।

(१) वाच्यः इत्यत्र व्याहुः दर्ति ग मुस्तके ।

(२) व्यापकत्वस्यैव दर्ति ग मुस्तक ।

केचिच्चु व्यापकताघटकसम्बन्धेनाभावो वक्तव्यः, एवच्च सम्बन्ध-
भेदेन (१) व्यापकता न निवेशनीयेत्याहुः । साध्याभावस्थाधि-
करणतायाच्च सम्बन्धभेदो न निवेशनीयः, कालः काल-परिमाण-
वान् कालत्वादित्यादौ, कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताका-
काशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ च हेत्वधिकरणस्य कालस्य
कालिकतया ताटशसाध्याभावात्मक (२) कालपरिमाणाभावाधि-
करणत्वेऽपि आत्मनोदेशिकतया ताटशसाध्याभावात्मकाकाशा-
भावाधिकरणत्वेऽपि काले आत्मनि च ताटशाभावद्वयस्य
प्रतियोग्यनधिकरणहृत्तित्ववैशिष्याभावात्माव्याप्तिरिति अलमति-
विस्तुरेण ।

साध्याभावत्वरूपेणाभाव-प्रविशे निर्वक्षिहृत्तित्वाभावस्य साध्य-
भाववद्वृत्तितात्मव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात् समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावसज्जातीयस्य साध्याभाववद्वृत्तितात्मव्यापकप्रति-
योगिताकाभावस्य धूमादावभावादाह “तत्तदि”ति । तत्तत्त्वा-
धाभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापिका व्यासज्यहृत्तिधर्मानवच्छिन्ना च
या प्रतियोगिता ताटशप्रतियोगिताका इत्यर्थः । “व्यक्तिविशे-
षे”ति, धूमाभाववज्जलहृत्तित्वस्य वज्ञावसत्त्वादित्यर्थः । तत्त-
दयोगोलकाहृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्तदयगोलकमात्र-
हृत्तेः साध्याभावस्य यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावस्य वज्ञादाव-

(१) सम्बन्धविशेषेण इति ग पुस्तके ।

(२) ताटशसाध्याभावात्मक इति नार्स्ति घ पुस्तके ।

सत्त्वादतिव्यासेरभावादाह “पार्थिवे”ति । पार्थिवलविशिष्टं (१) यन्निधूमवृत्तिलं तद्गौ नास्ति वङ्गेस्तैजसत्त्वादिति भावः । “व्यासञ्ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेत्यस्य व्यावृत्तिमाह “हित्वाद्यव-च्छिन्ने”ति । निर्धूमवृत्तिल-धूमवहृत्तिलोभयत्वावच्छिन्न-विहरस्य तत्त्वाध्याभाववहृत्तिल-विषमव्यापकप्रतियोगिताकस्य, निर्धूम-वङ्गधिकरणवृत्तिल-निर्धूमवङ्गानधिकरणवृत्तिलोभयाभावस्य तत्त्वाध्याभाववहृत्तिल-समनियतप्रतियोगिताकस्य वङ्गादौ सत्त्वा-दिल्यर्थः । ताटशवृत्तिलभावोऽपि व्यायवृत्तिर्बोधः । तेन संयोगात्मकवृत्तिलभावस्याप्यवृत्तेः पूर्वक्षणवृत्तिलविशिष्ट-वृत्तिलभावस्य च व्यभिचारिणि सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । न च ऽक्षदवृत्तिलेन निर्धूमवृत्तिलसामान्यस्य तत्त्वाध्याभाव-वहृत्तिलत्वापकप्रतियोगिताकस्य वङ्गौ (२) सत्त्वादतिव्यासि-रिति वाच्यं – सन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मेणानवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तस्यासत्त्वाध्याभाववहृत्तिलत्व-व्यापकव्यासञ्ज्य-वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षणात्ताटशी च प्रतियोगिता स्वान्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना स्वव्यधिकरणधर्माव-च्छिन्ना च भवतौति, न एताटशभावमादाय दोषः । “वृत्ता-वपौ”ति, इदं च सम्बन्धसमान्येन वृत्तिलभावविवक्षणेऽव्यासि-रभिहिता, यदि च सम्बन्धत्वं नैकमिति यत्किञ्चित् सम्बन्धेनैव ताटशवृत्तिलभावो विवक्षणीयइत्युच्यते तदा व्यभि-

(१) विशिष्टमित्यत्र विशेषितमिति ग पुस्तके ।

(२) व हरादौ इति ग पुस्तके ।

चारिण्यतिव्यासिरेव द्रष्टव्या । “इत्यच्च” हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिलविवक्षणे च, “वर्तमानः” व्याप्तवृत्तितया वर्तमानः, तेन संयोगेन द्रव्यसामान्याभावस्य द्रव्यवृत्तेव्याप्तवृत्तितानिरूपकाधिकरणे गुणादौ संयोगेन वृत्तेरसिद्धावपि न क्षतिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वस्याभावस्य च विवक्षणे तु वक्षिमान् धूमादित्यादौ जातिलावच्छिन्नाभावो न लक्षणघटकः संयोगेन द्रव्यसामान्याभावस्य च(१) तथात्वेऽपि उत्पत्तिकालावच्छेदेन तस्य द्रव्य-वृत्तितया व्याप्तवृत्तितानिरूपकाधिकरण-पर्यन्तानुसन्धानेनैवा(२)व्यासिनिर्णयः(३) सम्भवतीति तदुपेक्षाह “जातिमानि”ति । समवायेन साध्यतायामेवोक्ताभावमादायाप्रसिद्धिर्यथपि, तथापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धि-प्रतिपादनाय जातिलरुपेण साथ्योक्तेखः । इत्यच्च जातिमान् सत्त्वादित्यादौ व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणसमन्वयः(४) ।

ननु द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यताव्यासिः विशिष्टस्थानतिरिक्ततया द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-द्रव्यत्वाभाववहृत्तिलस्य सत्त्वायां सत्त्वेन तदभावासत्त्वात् । न चैवं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वा गुणवृत्तिरिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वावच्छेदेन गुणवृत्तिलस्य सत्त्वायामभा-

(१) च इति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) निश्चयः इति ग पुस्तके ।

(२) अनुधावनेनैवा इति ग पुस्तके । (४) लक्षणसङ्गतिर्बोध्या इति ग पुस्तके ।

वात् ताटश्चिद्गिष्ठे अवच्छेदकत्वानवगाहिप्रत्ययस्य चेष्टत्वादत्
आह यद्देति ।

दीधितिः ।

यद्वा यावन्तस्ताटशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां
सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्त्यवृत्तेरभावस्य प्रति-
योगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्गुपावच्छिन्नं प्रति व्याप-
कत्वमवच्छिद्यते तद्गुपवत्त्वं तत्त्वम् । साधनस्य ताट-
शाभाव-प्रतियोगित्वं, तद्वच्छेदकत्वं वा साधनता-
वच्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् । इव्यं सत्त्वादि-
त्यादौ सत्तादेर्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्वाद्यवच्छि-
न्नप्रतियोगिताक-ताटशाभाव-प्रतियोगित्वादतिव्याप्तिः,
ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्ताटशप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वादव्याप्तिश्च, प्रमेयत्व-व्यधिकरणप्रतियोगि-
त्वस्याप्रसिद्धेः । यद्वा यावन्तस्ताटशाः साध्याभावाः-
प्रत्येकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्गुपाव-
च्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्गुपवत्त्वं वा तत्त्व-
मित्याहुः ।

इति दीधितौ मिश्र-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“ताटशा”व्याप्तवृत्तयः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-व्यधिकरणा वा “साध्याभावाः” साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावाः “तेषाः”-मिति, तस्य च तस्य च तस्य च तेषामिति, स्वरूपैकशेषेण तत्तद-भाव-सजातीयत्व-लाभः । अत्रापि यावद्यत्वेकतत्त्वदानां, व्याप्तवृत्तिलक्ष्य, द्वितीयरीत्या साध्याभावस्य च प्रयोजनं पूर्ववंडोद्यम् । धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाव-व्यापकस्य वक्ष्यत्वेन घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकवक्ष्यत्वेन (१) वक्ष्यत्वावच्छिन्नं प्रति वक्षे (२) व्यापकत्वात् अतिव्यासिरतः “सजातीयस्य”ति, धूमाभाव-सजातीयस्य तत्समानाधिकरणस्य (३) वक्ष्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वक्ष्यत्वेन वक्ष्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्यासिरतो “व्यापकीभूतस्य”ति । व्यापकत्वन्तु तदभावमाववृत्तिधर्मेण, दैशिकविशेषण-तया च बोध्यं, तेन वक्ष्यभावस्य अभावत्वादिना धूमाभाव-व्यापकत्वेऽपि न चतिः, न वा महाकालभिन्नः कालत्वादित्यत्र कालत्वाभावस्य कालिकतया महाकाल-भेदाभाव-व्यापकत्वेऽपि चतिः । संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्तवृत्तितया (४) धूमवान् वक्षेरित्यादौ वक्ष्यभावस्यापि धूमाभाव-व्यापकत्वात्, रूपवान् कपि-संयोगादि-

(१) प्रतियोगितावच्छेदकेन इति ग पुस्तके ।

(२) वक्षेरिति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) मत्समानाधिकरणस्य इति नास्ति ग पुस्तके ।

(४) अव्याप्तवृत्तितामते इति ग पुस्तके ।

त्यादौ च कपि-संयोगभावस्यापि रूपाभाव-व्यापकत्वादतिव्यासिरतो “व्याप्यवृत्ती”ति । अत्र ताटशाभावस्य हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकधर्मेण हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं बोध्यम् । तेन स्तरूपसम्बन्धेन वक्ष्यभावस्य संयोगीन द्रव्यत्वाभावाभिन्नस्य केवलात्मयिनो धूमाभाव-व्यापकतया स्तरूपसम्बन्धावच्छिन्न-तत्त्वतियोगितावच्छेदकीभूत-वक्ष्यत्वेन वक्ष्यत्वावच्छिन्नं प्रति संयोगीन, संयोगावच्छिन्न-तत्त्वतियोगितावच्छेदकीभूत-द्रव्यत्वत्वेन समवायेन च व्यापकत्वेऽपि न ज्ञतिः । हेतोर्व्यर्थ्यतापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या, तेनायमात्रा ज्ञानादित्यत्र विषयतासम्बन्धेन हेतुतायाम् आत्मविषयकज्ञानत्वेन ताटशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानं प्रति विषयतया व्यापकत्वेऽपि न ज्ञतिः ।

केचित्तु यत्त्वतियोगितावच्छेदकीभूतो यो धर्मस्त्वतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन व्यापकता बोध्या । यत्तदिति करणात् स्तरूपसम्बन्धेन वक्ष्यभावस्य संयोगीन द्रव्यत्वाभावाभिन्नतया तत्त्वतियोगितावच्छेदक (१) संयोगीन बक्षेर्व्यर्थपकल्पेऽपि न ज्ञतिरित्याहः ।

“ताटशे”ति, ताटश साव्यभाव-व्यापकीभूत-सजातीय-व्याप्य-व्युत्थभाव-प्रतियोगित्वमित्यर्थः । “तदवच्छेदकत्व”मित्यत्र तत्प-

(१) अवच्छेदकीभूत इति ग पुस्तके ।

देन (१) अव्यवहितोक्त-प्रतियोगित्व-परामर्शः । लक्षणयोः क्रमेण
दोषमाह “द्रव्य”मित्यादिना, “ताढशाभावे”ति, द्रव्यत्वाभाव-
व्यापक-सजातीय-व्याप्तवृत्त्यभावेत्यर्थः । समवायेन प्रमेय-सामा-
न्याभावस्य (२) प्रमेयत्वमपि ताढश(३)प्रतियोगितावच्छेदकमत-
“स्ताढशे”ति, प्रकृत-साध्याभाव-सजातीयाभाव-प्रतियोगितेत्यर्थः ।
अतएव केवलान्वयि-साध्यक-पर्यन्तानुधावनम् । तत्र व्यधिकरण-
धर्मावच्छेदनस्यैव साध्याभावस्य सम्भवात् प्रमेयत्व-व्यधिकरण प्रति-
योगित्वस्य चाप्रसिद्धापि प्रमेयत्वस्य तथानवच्छेदकत्वात् इति भावः ।
न च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्यात्माऽवृत्तितया तत्सम्बन्धमवच्छे-
दकी(४)क्त्व्य प्रमेयत्वेनात्मा नास्तीति प्रत्यय-विषयीभूतमभावमा-
दाय प्रमेयत्वस्यापि व्यधिकरणतयाऽवच्छेदकत्वमिति वाच्यं, हेतु-
तावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यं
वक्तव्यत्वात्, (५) अन्यथा धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ विषयितया वक्त्रत्व-
विशिष्टस्य ज्ञानादेरभावस्य धूमाभाव-व्यापकस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकमेव वक्त्रत्वमित्यत्यासेः, “प्रमेया”दित्यत्र तु ताढशः सम्बन्धो-
विषयत्वीय-खरूपसम्बन्धः, न च तेन सम्बन्धेन प्रमेयत्वं तथेति
भावः ।

सजातीयादि-पदपरित्यागेन लघु-लक्षणमाह “यद्वे”ति,

(१) तत्पदेनेत्यत्र तदा इति पाठः ग पुस्तके ।

(२) सामान्याभावे इति घ पुस्तके ।

(३) ताढश इति नास्ति ग पुस्तके ।

(४) सम्बन्धं प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकी इति घ पुस्तके ।

(५) वाच्यत्वादिति इति घ पुस्तके ।

“ताटशा:” साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदक-रूपाव-
च्छिन्न-प्रतियोगिताकाः, “साध्याभावा” इति सरूप-कथनम्, अत
च व्याप्यवृत्तिलभमपि त्याज्यं, निष्प्रयोजनकत्वात् । व्यतिरेकि-
साध्यके यावत्साध्याभावीय-प्रतियोगितावच्छेदकस्याप्रसिद्धेराह
“प्रत्येक”मिति, अत च ताटशाभावस्य साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धा-
वच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदक(१)धर्मेण तेनैव सम्बन्धेन
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं बोध्यं, तेन कालत्व-प्रका-
रक प्रमा-विषयो द्रव्यत्वादित्यत्र कालिक-सम्बन्धेन प्रसेयत्वाभावस्य
सरूप-सम्बन्धावच्छिन्न-साध्याभाव-समनियततया तव्यतियोगिता-
वच्छेदकीभूत-प्रसेयत्वत्वेन सरूपसम्बन्धेन द्रव्यत्व-व्यापकत्वेऽपि न
क्षतिः, प्रसेयत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूत-सरूप-सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न वा अयं घट एतह्यट-पटान्यतरत्वा-
दित्यत्र ताटश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-घटत्वत्वादिना कालि-
कतया हेतु-व्यापकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूत-सम-
वाये(२)नाव्यापकत्वात् । इत्यच्च ताटश-साध्याभावः, ताटश-साध्य-
व्यापकत्वच्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं, तेन वक्त्रमान् धूमा-
दित्यादौ समवायेन वक्त्रभावस्य साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि, संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूत-द्रव्यत्वत्वेन संयोगेनाव्यापकत्वेऽपि च न क्षतिः ।

केचित्तु स-प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्य-व्यापकता,

(१) तदवच्छेदकेन इति घ पुस्तके ।

(२) समवायसम्बन्धे इति घ पुस्तके ।

तेन संयोगेन इत्यत्वाभाव-निरासः । यत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगि-
तावच्छेदकं यत्तेन धर्मेण तेन सम्बन्धेन च हेतुं प्रति व्यापकता-
बोध्या, तेन कालत्व-प्रकारक प्रमा-विषयो द्रव्यत्वादित्वादौ
पूर्वीक्त-रौत्या नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

इति श्रीमद्भानन्दैये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
मिश्र-लक्षण-व्याख्या समाप्ता ।

अथ सार्वभौम-लक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

परे तु दृत्तिमहृत्यो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वाभावास्तवत्वं व्याप्तिः, येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव
दृत्तिमत्वमपि बोध्यं, तेन व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-
वज्ञाभाववति संयोगेन या दृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ
वत्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न चतिः । साध्याभावश्च
पूर्ववद्वोध्यः, तद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्व-व्यापक-तत्त-
त्वाध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकाः, तत्त-
त्वाध्याभाववद्वृत्तित्वातिरित्तेन समानाधिकरणेन
साध्याभाववद्वृत्तित्व-दृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्न-प्रति-
योगिताको बोध्यः । तेनालोकाद्यदृत्तित्वेन रूपेण
यो वज्ञ-सामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य यश्चेष्वनत्वाद्यवर्च्छ-

न-वक्ष्याभावाधिकरणीभूत-महानस-हृत्तित्वादेरभाव-
स्तस्य धूमादौ, स्व-निष्ठ-साध्याभाववहृत्तित्व-विरहस्य
हृत्तित्वन्तरहृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वेऽपि न चतिरित्याहुः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

सार्वभौम-लक्षणे समुदाय-पदादाने तत्तदोषाणामलग्नकते-
त्वाशयेन समुदाय-पदानन्तर्भवेन (१) तत्पत्राणमाह “परेति”ति ।
साध्याभाववहृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यस्य पूर्वोक्तत्वात्-
दत्तुक्ता हृत्तिमहृत्तित्वस्य व्याख्यान-सम्बलितं प्रयोजनमाह “येने”
त्वादिना, (२) यावत्पदानाने अतिव्याप्तिरेव (३) । अत इत्तिम-
त्पदादाने असम्भवो नास्ति, तादात्मा-सम्बन्धेन विषयिता-सम्बन्धेन
च हेतुतायां व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न ताटश-साध्याभाववहृत्तित्व-
त्वश्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिता-
काभावस्यैव सम्भवात्, तादात्मेन विषयितया च सर्वस्यैव हृत्ति-
मत्त्वादिति ध्येयम् । जात्यादावित्यनेन सम्बन्धान्तरेण हृत्तिम-
निष्ठत्वं तदभावस्य दर्शितम् । “पूर्वव”दिति, साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्य-
हृत्तिः, प्रथम-रौत्या वक्षिमान् धूमादित्यादौ सत्तावत् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ च तार्णतार्णीभयत्वावच्छिन्नाभाववहृत्तित्वाभावस्य (४)

(१) येनैव इति ष पुस्तके ।

(२) येनेत्यादिनेत्यत्र येनेति इति पाठः ष पुस्तके ।

(३) यावत्पदाने अतिव्याप्तिरेव इति नास्ति ग पुस्तके ।

(४) हृत्तित्वस्य इति ष पुस्तके ।

पृथिवीहृत्तित्वविशिष्टसत्ताभाववहृत्तित्वाभावस्य (१) च धूमे
द्रव्यत्वे च असत्त्वात् (२) असम्भवः स्यात् । व्याप्तित्तित्वोपा-
दानाच्च कपि-संयोगभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ ताटश-साध्या-
भावात्मक-कपिसंयोगवहृत्तित्वाभावस्य गुणत्वादि-निष्ठस्य द्रव्य-
त्वादासत्त्वेऽपि न चतिः । साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्य-व्यापकताघटकसम्बन्धेन वा बोध्यः । तेन वक्ति-
मान् पर्वत-रूपादित्यत्र संयोगेन साध्यतायां समवायावच्छिन्न-
वज्ञभाववत्तमवेतत्वाभावस्य वज्ञगवयव-रूपादि-निष्ठस्य हेताव-
सत्त्वेऽपि न चतिः । अत्र पूर्वीक्त-तत्त्वत् (३) साध्याभाववहृत्तित्व-
त्व-व्यापक व्यासहृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक- (४)त्व-विव-
क्षणे आलोकाहृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य ताटशस्य यावदन्तर्भूतस्या-
सत्त्वादव्याप्तिरत्सदुपेक्ष्याह “स्वव्यापके” ति, स्वं प्रतियोगिता,
तद्वापकं यत् तत्त्वसाध्याभाववहृत्तित्वत्वं तद्वापक-प्रतियोगिताक
इत्यर्थः । प्रतियोगिता व्यापक-साध्याभाववहृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रति-
योगिताकत्वं (५) विवक्षणे आलोकाहृत्ति-हृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-
भावस्य वक्तित्वावच्छिन्न वज्ञभाववहृत्तित्वत्व व्यापकप्रतियोगिता-
कस्य निरुक्तसाध्याभाववहृत्तित्वत्व-व्याप्तप्रतियोगिताकस्यालोक-
हृत्तेर्धूमेऽभावादव्याप्तिरतो व्यापकतावच्छेदके “तत्त्व” दिति ।

(१) वहृत्तित्वस्य इति घ पुस्तके ।

(२) सत्त्वात् इति घ पुस्तके ।

(३) तत्त्वदिति नास्ति घ पुस्तके ।

(४) प्रतियोगिताक इति नास्ति ग पुस्तके ।

(५) व्यापकप्रतियोगिताकत्व इति नास्ति घ पुस्तके ।

तथाच ताटग्राभावं शृङ्गयाहिकतयोपादाय तद्वृत्तिलब्स्य प्रतियोगिता-व्यापकत्वं बोध्यं, आलोकावृत्ति-वृत्तिलाभाव-प्रतियोगिता व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-वङ्गमभाववृत्तिलब्स्याप्या, न तु तद्वारापिका, समानाधिकरण-धर्मावच्छिन्न-वङ्गमभाववृत्तिलब्स्यापिका न तु तद्वाराप्येति ताटग्राभाव निरासः । धूमवान् वङ्गे-रित्यादौ साध्याभाववृत्तिलब्स्य-व्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तेः सम्भवादितिव्यासिः व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावस्यापि साध्याभावतया तत्साधारण-साध्याभाववृत्तिलब्स्यं प्रति निर्जूमवृत्तिलाभाव-प्रतियोगिताया अव्यापकत्वादतो व्याप्यतावच्छेदकेपि “तत्त”दिति । वर्णिमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न साध्याभाववृत्तियोगित्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य पर्वत-संयोगित्व-तदन्य-संयोगित्वी-भयत्वावच्छिन्नाभावस्य महानस-हृत्यालोकवृत्तेः, सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ च व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-साध्याभाववृत्तमवेतत्व-समनियतप्रतियोगिताकस्य घटसमवेतत्व घटान्यसमवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य घटत्वादिवृत्तेहेतावभावात्, एवं एतद्वृपवान् एतद्रसादित्यादौ ताटशसाध्याभाववृत्तमवेतत्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्यैतत्क्षणावच्छिन्नैतद्रसवृत्तमवेतत्व-तदन्यक्षणावच्छिन्नसमवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य रूपादि-हृत्तेहेतावभावाचासम्भवः । ताटशप्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्व-विवक्षणेऽपि (१)

(१) विवक्षणेऽपि इत्यत्र विशेषणेऽपि इति ख, ष पुस्तकयोः ।

धूमनिष्ठवृत्तिलत्वरूपेण वृत्तिल सामान्याभावस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नमाध्याभाववद्वृत्तिलत्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्यालोकादि वृत्तेर्धमाद्यवृत्तिलादसम्भव इत्यत “सत्तत्साध्याभाववद्वृत्तिलत्वे”ति । धूमवान् वङ्गेरिल्लादौ (समानाधिकरण-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभाववद्वृत्तिलत्वस्य व्यधिकरण-धर्मेणाभावस्य) (१) हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरोऽतिरिक्तान्तम् । तत्रापि साध्याभाववद्वृत्तिलत्वातिरिक्त-समानाधिकरण-धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नमाभावस्यैव सम्भवात्थैवातिव्याप्तिरतः “तत्त”दिति । केवलान्वयि-साध्यके व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-साध्याभाववद्वृत्तिलत्वातिरिक्त-धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्याभावस्या (२) प्रसिद्धिस्तादृशसाध्याभाववद्वृत्तिलत्वस्य गुरुतया तदपेक्ष्यवृत्तिलत्वस्यैव लघुतया अवच्छेदकत्वात् (३) अतः “समानाधिकरणेन”ति । अतएव साध्याभाववद्वृत्तिलत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकेत्यादि न कृतम् । न च वृत्तिमहृत्तिपदं व्यर्थं (४)अत कल्पे तत्पदानुपादानस्य (५) इष्टत्वात् । केचिच्चु (६) तादात्मेन विषयितया च हेतुतायां व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-

(१) ( ) चिङ्गितस्ये समानाधिकरण-धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-उत्तिलाभावस्य इति पाठः घ पुस्तके ।

(२) प्रतियोगिताकतादृशाभावस्या इति घ पुस्तके ।

(३) तदवच्छेदकत्वात् इति ग पुस्तके ।

(४) उत्तिमहृत्तिपदबैव्यर्थम् इति घ पुस्तके ।

(५) तत्पदानुपादानस्य इति नास्ति ग पुस्तके ।

(६) केचिच्चु इति नास्ति घ पुस्तके । .

साध्याभाववतस्तादात्मस्य (१) केवलान्वयितया तादात्मगत्वा-
वच्छिन्न(२)प्रतियोगिताकस्याभावस्याप्रसिद्धिरतो गुरुधर्मस्याव-
च्छेदकत्वेऽपि सामानाधिकरणेनेत्यस्यावैयर्थ्यं (३) अतएव द्वन्ति-
महृत्ति-पदमप्यत्र कल्पे सार्थकमित्याहुः ।

वसुतो (४) विशिष्टस्यानतिरिक्ततया महानस-द्वन्तित्वत्वादि-
कमपि न (५) साध्याभाववद्वन्तित्वत्वातिरिक्तं, अतस्तदवच्छिन्ना-
भावमादाय तथैवासम्भवः, अतः स्वाविषयक-प्रतीति-विषय-तत्त्व-
साध्याभाववद्वन्तित्वत्वकल्पं तत्त्वाध्याभाववद्वन्तित्वत्वातिरिक्तत्वं
निर्वाच्यं, अतो द्वन्तित्वमपि न तादृश-साध्याभाववद्वन्तित्वत्वाति-
रिक्तं, द्वन्तित्वत्वाविषयक-प्रतीत्या तादृश-साध्याभाववद्वन्तित्वस्या-
विषयोकरणात्, एवच्च द्वन्तित्वत्वावच्छिन्न-द्वन्तित्वाभावमादाय
पूर्वोक्ताच्यापि-वारणाय एतत्कल्पेऽपि (६) द्वन्तिमहृत्ति-पदं
सार्थकम् । अत च तत्त्वाध्याभावं प्रतियोगितावच्छेदकाद्यविशेषितं
तत्त्वद्वक्तित्वेनोपादाय तद्वद्वन्तित्वत्वे स्वाविषयक-प्रतीति-विषयकल्पं
ग्राह्णां, तेनालोकाद्वन्तित्वेनालोकाद्वच्छेरभावस्य वक्तित्वावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकतया आलोकाद्वन्ति-

(१) साध्याभाववत्तादात्मस्य इति ग पुस्तके ।

(२) तादात्मगत्वावच्छेत्यत्र तदवच्छिन्न इति घ पुस्तके ।

(३) त्यस्य न वैयर्थ्याभिति घ पुस्तके ।

(४) वसुतस्य इति घ पुस्तके ।

(५) तादृश इत्यधिकपाठः घ पुस्तके ।

(६) अपि इति नास्ति घ पुस्तके ।

त्रायवच्छिन्न-प्रतियोगिताक (१) तद्वृत्तित्वस्यालोकावृत्तित्वा-
विषयक-प्रतीत्यविषयत्वेऽपि आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावभादाय
नाव्यासिः ।

ताटश-वृत्तित्वाभाव-प्रतियोगिता-समानाधिकरणत्वाद्यपे-
क्षया(२) लाघवादाह “वृत्तित्व-वृत्तिना वे”ति, तादात्मेन
विषयितया च हेतुतायां केवलान्वयिनि विरुद्ध-घटत्व पटत्वाभ्यामेव
ताटश-वृत्तित्वाभावः सुलभः । साध्याभाववहृत्तित्वातिरिक्त-
वृत्तित्व-वृत्ति-धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य धूमत्वाद्यभावस्य
धूमादावभावात् अव्याप्तेव्वारणाय “तद्वृत्तित्वाभाव” इत्यनेन
तद्वृत्तित्व-प्रतियोगिकत्वमभावे विशेषणम् ।

ननु धूम-निष्ठ-वृत्तित्वाभाव-धूमत्वाभावयोः समनैयत्यात्
धूमत्वाभावोपि वृत्तित्व-प्रतियोगिक एवेत्यव्यासिः । न चैवं तत्त-
त्वाध्याभाववहृत्तित्वातिरिक्त-वृत्तित्व-वृत्तिना धूम-निष्ठ-वृत्तित्व-
त्वेनावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वाद्यमभावो लक्षण-घटक इति वाच्यं
तथा सति केवलान्वयित्यप्रसिद्धापत्तेः, घटत्वेन ताटश-वृत्तित्वा-
भावस्य (३) वृत्तित्वत्वेन घटाभावाभिन्नत्वात् । न च तत्र साध्या-
भाववहृत्तित्वातिरिक्त-वृत्तित्व-वृत्ति-धर्माणानवच्छिन्नापि घटत्वे-
त्वावच्छिन्ना प्रतियोगितास्तौति वाच्यं प्रकृतेऽपि तुत्यत्वात्,
धूम-निष्ठ-वृत्तित्वाभावेऽपि साध्याभाववहृत्तित्वातिरिक्त-वृत्ति-

(१) आलोकाटत्तित्वाद्यवच्छिन्न प्रतियोगिताक इति नास्ति ख पुस्तके ।

(२) समानाधिकरणत्वापेक्षया इति व पुस्तके ।

(३) भावस्यापि इति व पुस्तके ।

त्व-हृत्ति-धर्मानवच्छन्न-धूमत्वत्वावच्छन्न-प्रतियोगितायाः सत्त्वा-दिति चेन्न साध्याभाववहृत्तित्वत्वातिरिक्त-हृत्तित्व-हृत्ति-धर्मणा-नवच्छन्न-हृत्तित्व-निष्ठ-प्रतियोगिताकाभावस्य विवच्छित्वात्, धूमत्वाभावलु धूम-निष्ठ-हृत्तित्वत्वरूप--ताटश-धर्मावच्छन्न-हृत्तित्व-निष्ठ-प्रतियोगिताक इति न तमादायाव्याप्तिः (१)। न च धूम-त्वत्वेन धूमत्व-निर्वक्ति-हृत्तित्वान्यतराभावस्य ताटशस्य धूमा-हृत्तित्वान्यतरत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तस्य च तत्त्वाध्याभाववहृत्तित्वत्वातिरिक्त-ताटश-हृत्तित्व-हृत्तित्वात्, स्त-न्यूनहृत्ति-समानाधिकरण-धर्मानवच्छन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणाद्वा ।

स्तव्यापकेत्यस्य फलमाह “आलोकाद्यहृत्तित्वेने”ति, निर्वक्ति-हृत्तित्वत्वन्तु घटादि-साधारणा आलोकाद्यव्याप्त्यभाव-प्रतियोगिताया न व्यापकमिति भावः । ताटश-हृत्तित्वत्व-व्यापक-प्रतियोगित्वेत्यस्य फलमाह “यच्चे”ति, वक्तित्वावच्छन्न-व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छन्न-प्रतियोगिताकाभाव(२) प्रदर्शनार्थम् “इन्द्रने”ति,(३) साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छन्नत्व(४)प्रदर्शनाय “वज्ञभाव” इत्युक्तम् । महानस-हृत्तित्वाभावस्य पर्वतीय-धूमादौ सत्त्वेऽपि धूमत्वावच्छेदेनासत्त्वात्, अन्यथा निर्धूम-हृत्तित्वाभावस्याद्रेभ्यनज-वज्ञै

(१) ताकोनेति तमादायाव्याप्तिः इति ग पुस्तके ।

(२) अभावत्व इति ख च पुस्तकयोः ।

(३) इन्द्रनवेनेति इति क ख पुस्तकयोः ।

(४) न्यावच्छन्न इति ग पुस्तके ।

सत्त्वादतिव्यासिस्थाचासभव इति भावः । महानसावृत्ति-हेतु-
स्थले महानस-वृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात्तमादायासभवस्य स्फुटता न
स्यादतोऽसभवमेव स्फुटीकर्तुं साधारण शब्देनाह “स्वनिष्ठे”ति,
स्वनिष्ठं यत्काव्याभाववदृत्तित्वं तद्विरहस्येत्यर्थः । प्रमेयहेतुक-
स्थलेऽपि एक-प्रमेय-निष्ठ-ताटश-वृत्तित्वस्य प्रमेयान्तरे योऽभावस्तस्य
तत्त्वासत्त्वादसभव इत्येतत्सूचनायाह “हेत्वन्तरवृत्ते”रिति, हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमहृत्तित्व-प्रदर्शनायाह “हेत्वन्तरवृत्ते.”
रिति (१) कश्चित् । “कृति”रव्यासिरसभवस्य (आद्यविशेषणा-
भावेऽव्याप्तिः, द्वितीयाभावेऽसभव इति भावः (२) ।

यत्तु (३) साध्य-समानाधिकरणत्वं हेतो(४)विशेषणं, (५) तेन
जात्यभाववान् सत्त्वादित्यादौ जात्यभावाभाववत्समवेतत्वस्य
ताटशा(६)भावो व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव एव, तस्य च सत्त्वादौ
सत्त्वेऽपि नातिव्यासिरिति तत्र घटावृत्तित्वादेरपि जात्यभाव-व्याप-
कतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाववत्समवेतत्वाभावस्य पटत्वादि-
वृत्तेः सत्तायामभावादेवातिव्यास्यनवकाशात् । (परन्त्ववृत्तिसाध्यके
अवृत्तिहेतुके वा अतिव्यासिवारणाय साध्य-समानाधिकरणत्वं

(१) रिति तु इति क ख पुस्तकयोः ।

(२) ( ) चिङ्गमध्यस्थपाठो नास्ति क, ख, ष पुस्तकेषु ।

(३) अत्र इति अधिक पाठः ख पुस्तके ।

(४) हेतौ इति क पुस्तके ।

(५) तद्वतो विशेषणं इति ख पुस्तके ।

(६) एताटशा इति क ख पुस्तकयोः । . .

हेतौ साध्यहेत्वोर्बा (१) ताट्टश्वत्तिमत्त्वं विशेषणमिति
तत्त्वम्) (२) ।

अत्रापि महाकालान्यत्वादि-साध्यके कालिकसम्बन्धेन हेतौ
वक्ष्यमाणातिव्याप्तिर्बोधा, कालिकसम्बन्धेन वृत्तिमदृत्तेमहाकाला-
न्यत्वाभाववदृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव (३)
सम्भवात् । परन्तु तदतिरिक्त-दोषाणामदासम्भव इति क्षत्वैव
परेत्विति क्षत्वा एतस्य लक्षणस्य पृथगुपन्यास इति ष्ठेयम् ।

दीधितिः ।

अन्ये तु वृत्तिमदृत्तयो यावन्तः साध्याभाव-समुदा-
याधिकरण-वृत्तित्वाभावास्तदत्त्वं, ताट्टश-वृत्तित्वाभावश्च
स्त्र-व्यापक-ताट्टश्वत्तित्व-व्यापक-प्रतियोगिताको
बोधः, प्रयोजनञ्चोक्तप्रायम् । साध्याभावाधिकरण-वृत्ति-
त्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-
स्यैवाभावस्य वृत्तिमदृत्तित्वाद्वभिचारित्यतिव्याप्तिरितः
समुदायेति । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
बोधः, तेन समवायेन वज्ञः साध्यत्वे धूमे, संयोगेन
च तथात्वे वज्ञावयवत्वे, पर्वत-वज्ञावयव-संयोगे च

(१) साध्ये हेतौ वा इति क ख पुस्तकयोः ।

(२) ( ) चिङ्गितस्थले परन्तवृत्तिहेतुकेऽतिव्याप्तिवारणाय अत्यमानाधि-
करणत्वं हेतौ ताट्टश्वत्तित्वं वा विशेषणमिति तत्त्वम् इति पाठः ग पुस्तके ।

(३) धर्मावच्छिन्नस्यैव इति क ख पुस्तकयोः ।

पर्वतस्य वङ्गभावयवस्य च सम्बन्ध-इयावच्छिन्न-वङ्गभाव-
इयानधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । तथा स्व-व्यापकी-
भूत-साध्यतावच्छेदक-व्यापक-प्रतियोगिताकोऽपि बोध्यः,
तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्त्विपक्षावृत्ति-
त्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-कूटाधिकरणमप्रसिद्धं
तत्र सङ्घेतौ, पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्न-
भाववति सामान्यादाववर्त्तमाने द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमा-
विषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा, नायभावत्वा-
दिना अभावादौ साध्ये तत्त्वसाध्याभाव-कूटाधिकरण-
प्रसिद्धाऽव्याप्तिरित्याहुः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रमेयं घटत्वादित्यादौ साध्याभाव-समुदायाधिकरण-समवेतत्व-
त्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य समवेतत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिता-
क-समवेतत्वाभावस्याभावादि-हत्तेहेतावभावादत्याप्तिरतो “हृत्ति-
महत्तय” इति, तदर्थश्च पूर्ववदोध्यः । व्यधिकरण धर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकस्य साध्याभाव-समुदायाधिकरण-हृत्तित्वाभावस्य
व्यभिचारिणि सत्त्वादतिव्याप्तिरत उक्तं “यावन्त” इति । ताष्टश-
साध्याभाववहृत्तित्व-व्यापक-प्रतियोगिताकत्व-विवक्षण एव समु-
दायपद-व्याहृत्तिदानं सङ्गच्छते इत्याशयेन प्रथमत एव ताष्टश-
हृत्तित्वाभावं व्याचष्टे “ताष्टशे”ति, “स्वव्यापके”ति, स्वं प्रति-

योगिता, तद्वापकं यत्साध्याभाव-समुदायाधिकरण-वृत्तिलब्धं तद्वापक-प्रतियोगिताक इत्यर्थः । “उक्तप्राय”मिति, वज्ञिमान् धूमादित्यत्र (१) आलोकावृत्ति-वृत्तिलब्धा (२) वच्छन्नप्रतियोगिताकस्य वक्ष्यभाव-समुदायाधिकरण-वृत्तिलभावस्य धूमेऽसत्त्वात् “स्त्र्यापक तादृशवृत्तिलब्धे”ति । तादृशवृत्तिलब्ध-व्यापक-प्रतियोगितेत्यस्य व्यावृत्तिसु न वज्ञिमान् धूमादित्यादौ, तत्र महानसादेः साध्याभाव-समुदायाधिकरणत्वाभावात्, किन्तु प्रमेयं घटत्वादित्यत्र, साध्याभाव-समुदायाधिकरणीभूत-घट-समवेतत्वाभावस्य तादृशस्य घटत्वेऽसत्त्वात्तादृश-वृत्तिलब्ध-व्यापकत्वं प्रतियोगितायामिति (३) । “व्यधिकरण-धर्मावच्छन्नस्यैवे”ति, निर्धूम-वृत्तिलभाव-प्रतियोगिता न साध्याभाववृत्तिलब्ध-व्यापिका साध्याभावत्वेन साध्याभावस्य केवलान्वयितया तद्वृत्तिलब्धस्य धूमादिनिष्ठ-वृत्तिलेऽपि सत्त्वादतस्तादृश-वृत्तिलभावो व्यधिकरण-धर्मावच्छन्न-प्रतियोगिताक एव वृत्तिमति सम्भवतीति भावः । प्रतियोगिता-व्यापक-तादृश-वृत्तिलब्धत्वं समुदायपद-व्यावृत्तिसु आलोकावृत्ति-वृत्तिलभावस्य धूमादाववृत्तेरव्यासि-वारणाय पूर्ववदिति ध्येयम् । न च व्याप्यदले समुदायपदादाने धूमवान् वक्षेरित्यादौ नातिश्यासिः तत्र (४) जगवृत्तिलभाव-प्रतियोगितायाः साध्याभाव-

(१) इत्यादौ इति ग पुस्तके ।

(२) आलोकावृत्तिला इति घ पुस्तके ।

(३) प्रविष्टमितिशेषः । १

(४) अत्र इति नास्ति ग पुस्तके ।

कूटाधिकरण(१)वृत्तिलब्लस्याव्याप्तत्वात्(२) निर्भूम-हृत्तिलाभावस्य प्रतियोगितायाः साध्याभाववहृत्तिलत्वाव्याप्तकल्पाच्च ताटशाभावाप्रसिद्धेः, किन्तु वक्षिमान् धूमादित्यत्वाव्याप्तिस्तुता-क्रमेणेति वाच्यं(३) व्याप्तदले हि समुदाय-पदादाने आलोकाहृत्यभावस्य साध्याभाववहृत्तिलब्ल-व्याप्तक-प्रतियोगिताकल्पाभावात्तमादायाव्याप्तिरसम्बन्धेन स्व-व्यापकेत्यादि-पूर्वदलमेव न देयं, तथाच वक्षिमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षण-गमनात्, किन्त्वतिव्याप्तिरेव, अतएव पूर्वदलं परित्यज्य “साध्याभाववहृत्तिलब्ल-व्याप्तक-प्रतियोगिताकस्य”ति केवलमुक्तम् । व्याप्तिदिशि (४) समुदायपद-दाने चालोकाहृत्यभावोऽपि ताटश-समुदायाधिकरण-वृत्तिलब्ल-व्याप्तक-प्रतियोगिताक इति तमादायाव्याप्तिभयेन पूर्वदलं सप्रयोजनमिति भावः । “धूमे” इति सप्तम्यत्त-वर्यं “नातिव्याप्तिरित्यनेनान्वितम् (५) । “तथात्वे” साध्यत्वे, ननु समवायेन वक्षिमति धूमस्य वक्ष्यन्तरस्य च संयोग-सम्बेऽपि तस्य हृत्यनियामकल्पात् ताटशसाध्ये धूमो वक्ष्यवयवत्वच्च विरुद्धं, तत्र साध्यसमानाधिकरण-निवेशनैव वारणीयम्, आकाशादि-साध्यक-विरुद्धादि-वारणाय तदिशेषणस्यावश्यकत्वादत आह “पर्वत-वक्ष्यवयव-संयोगे चे”ति, समवायेन संयोगेन च (६) साध्यत्वेऽपि पर्वत-

(१) भावाधिकरण इति ग पुस्तके । (६) वक्षेः इति अधिकं च पुस्तके ।

(२) वृत्तिलब्लस्याव्याप्तकल्पादिति च पुस्तके ।

(३) उक्तक्रमेणैतत्कथमिति वाच्यं इति च पुस्तके ।

(४) व्याप्तदले इति च पुस्तके ।

(५) अन्वेति इति क, च पुस्तकयोः ।

वज्ञग्रवयव-संयोगो व्यभिचारी । इदसुपलक्षणं काल-भिन्नमालत्वा-
दित्यत्र दैशिकसम्बन्धावच्छिन्न-काल-भेदाभाव-कालिक-सम्बन्धाव-
च्छिन्न-काल-भेदाभाव-इयाधिकरणाप्रसिद्धा, प्रमेयमालत्वादित्यत्र
कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रमेयत्वाभाव-घटित-कूटाधिकरणं काल-
भिन्नमेव तदृक्तित्वाभावस्यालत्वेऽस्त्वादव्याप्तिरपि द्रष्टव्या ।
“सम्बन्धद्वये”ति, पर्वतस्य संयोगावच्छिन्न-वज्ञग्रभावानधिकरणत्वं,
वज्ञग्रवयवस्य समवायावच्छिन्नवज्ञग्रभावानधिकरणत्वमित्यर्थः (१) ।
यद्ययुत्पत्ति-कालावच्छेदेनोभयोरभावद्याधिकरणत्वमस्येव (२)
तथापि संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिथ्याप्ति-वारणाय विवक्षणौयस्य
तावदभावस्य व्याप्तवृक्तिता-निरूपकाधिकरणत्वस्य पर्वते वज्ञग्र-
वयवे चासभव इत्यभिप्रायेणदम् । वसुतसु तत्तदधिकरणे
साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन स्त्र-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-साध्य-
वत्ता-ग्रह-विरोधिता-नियामकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणता
वाच्या । न तु सम्बन्धसामान्येन दैशिकसम्बन्धेन वा, द्रव्यं
गुणादित्वादौ कालिकसम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणे काले
गुणस्य हृत्तेः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आका-
शत्वाभावस्याभावे साध्ये तदभावस्याकाशत्वाभावस्य दैशिकतयाधि-
करणे आत्मनि आत्मत्वादेश्व वृत्तेरव्याप्तेः । तथाच संयोगी-
सत्त्वादित्यत्रापि नातिथ्याप्ति:, संयोगाभावस्य द्रव्य-वृक्तितायाः
संयोगवत्ता-ग्रहाविरोधित्वेऽपि गुण-वृक्तिताया विरोधित्वात्, गुणे-

(१) करणत्वमिति बोध्यं इति क ख पुस्तकयोः ।

(२) करणत्वमेव इति क च पुस्तकयोः ।

च सत्तायाः सत्त्वात् । क्रेवलान्वयिनि च ताट्टश-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-साध्ववत्ता-ज्ञानं भ्रमरूपमेव प्रसिद्धं भवति हि घटत्वेन वाचत्वं नास्त्रीयभाववत्ता-ज्ञाने नियमतो घटत्वविशिष्ट-वाचत्व-वत्ता-धी-प्रतिबन्धः । तथाच व्याप्तवृत्तिलं तदनुरोधेन स्वातन्त्र्यरण विशेषणं न देयम्, अतएवाह “पर्वतस्य वक्ष्यत्वयवस्थ च सम्बन्ध-इयावच्छिन्नाभाव-इयानधिकरणत्वेऽपी”ति ध्येयम् । किन्तु (१) कपि-संयोगभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपि-संयोग-घटित-ताट्टश-साध्वाभाव-कूटस्थ स्व-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-साध्ववत्ता-ग्रह-विरोधि-ग्रह-विषय-सम्बन्धाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरतो व्याप्तवृत्तिलमभावे विशेषणमावश्यकं, कपि-संयोगसु यत्किञ्चिदधिकरणेऽपि न व्याप्तवृत्तिरिति तत्र व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षण-समन्वय इति ध्येयम् ।

अत्र (२) समदाय-मते वृत्तिमत्त्वमपि अभावे विशेषणं देयं, तेनाकाशाभाव-साध्यके नाव्यासिः । (तस्यतस्य व्याप्तवृत्तिल-विशेषण-दानेनैवावृत्तिरूपोऽभावो वारित इति ध्येयम्) (३) । अत पूर्वोक्त-द्वितीय-रौत्या साध्वाभावे उक्ते, नानाविपक्षके प्रायस एवा-व्याप्तिसञ्जडिपक्षावृत्तिलावच्छिन्नाभाव-कूटाधिकरणाप्रसिद्धिरतोऽन्यथा साध्वाभावं निर्वक्ति “तथे”ति । “स्वे”ति, स्वं प्रतियोगिता, तद्गापकीभूतं यत्काष्ठतावच्छेदकं तद्गापिका या

(१) किन्त्वत्यत्र यदि च इति च पुस्तके ।

(२) अत्र च इति क पुस्तके ।

(३) ( ) एतच्छिक्षमध्यस्थपाठो नास्ति च पुस्तके ।

तदभावप्रतियोगिता तादृशाभाव इत्यर्थः (१) । “स्व-व्यापके” व्यस्य
पृथिवीत्वाभावादा” विति, वक्षिमान् धूमादिल्यादौ
संयोगावच्छिन्न-तत्त्वदृष्टित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावकूटा-
धिकरणं गुणादेव प्रसिद्धम्, अतस्तत्र कूटाधिकरणाप्रसिद्धा
नाव्यासिः, किन्तु कूटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन द्वत्तेर-
प्रसिद्धा, तादृशाव्यासिसु (२) निरुक्तसाध्याभाव-विवक्षणेऽपि, सत्ता-
वान् जातिरित्यादौ भविष्यतीति तत्रोदाहृतम् । पृथिवीत्वाभावस्य
विपक्षः पृथिवी तदवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य यावत्-पृथिवी-वृत्ति-
त्वात् कूटाधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरत “सत्ता” दिति । “तत्र सज्जतो”
“नाव्यासि” रित्यनेनान्वयः । यावतामैकाधिकरणं सम्भवतीति
विवक्षायामयुक्ताव्यासिरुद्धर्तुं शक्यत इत्यत आह “पृथिवीत्वादा”
विति, जातित्वावच्छिन्नाभावस्य साधन-समानाधिकरणत्वेन
साध्याभावे विशेषितेऽपि वारण-सम्भवादाह “आदौति, तथाच
जलादृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तेजोऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च तादृ-
शस्य कूटाधिकरणे जात्यादावहृत्तेरतिव्यासिर्दृष्ट्या । समवायेन
हेतुतायां तादृशसाध्याभाव-कूटाधिकरणे जात्यादौ समवायेन
द्वत्तेरप्रसिद्धातिव्यासि-विरहात् द्रव्यत्वमुपित्याह “द्रव्यत्वप्रका-
रके” ति, सर्वे द्रव्यमिति भ्रम-विषयत्वस्य जात्यादावपि सत्त्वादाह
“प्रमे” ति । साधन-समानाधिकरणत्व-विशेषणेऽपि

(१) तद्वारपिका यदभावप्रतियोगिता तदभाव इत्यर्थ इति घ पुस्तके ।

(२) कूटाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नदृत्तित्वाप्रसिद्धिनिव-
स्थनाव्यासिस्त्वत्वर्थः ।

प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदक-व्यापकत्व-विवक्षण-प्रयोजन-माह “नाष्टभावत्वादिने” ति, आदिपदेन (१) प्रमेयत्वेन प्रमेयादेः साध्यता-लाभः । एवत्त्वाव व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताको भावत्वेनाभावाद्यभाव एव लक्षण-घटक इति ध्येयम् । “तत्तत्साध्ये” ति, घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य पठत्वाभावाभावस्य पठत्वस्य चैकाधिकरणाभावेन तहुटित-कूटाधिकरणाप्रसिद्धेरिति भावः ।

यावतामैकाधिकरणं सम्भवतीति विवक्षायामपि व्यधि-करण-धर्मावच्छिन्नाभाव-समूहेन घटत्वस्यैकाधिकरण-सम्भवात् तहुटित-कूटाधिकरण-घट-वृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादव्याप्तिरित, अतएव भूतत्व-मूर्त्तित्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादावति-व्याप्तेवारणाय (२) यादृश-साध्याभाव-कूटाधिकरणं साधनाधि-करणं तादृश-कूटवहृत्तित्वाभाव इत्युक्तावपि तत्त्वाव्याप्तिरिति (३) ध्येयम् । न च प्रमेय-साध्यके घटत्वाभावत्वेन प्रमेय-सामान्या-भावस्य पठत्वाभावत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य च (४) साध्य-तावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकस्य तादृश-व्यधिकरण-धर्मा-वच्छिन्नाभावेन समं सम्भवदैकाधिकरणस्याधिकरणे घटादौ प्रमेयत्वादि-हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्व-न्यूनवृत्ति-समाना-

(१) आदिपदेनेवत्र आदिना इति क, व युक्तक्योः ।

(२) व्याप्तिवारणाय इति व युक्तके ।

(३) अव्याप्तिरेवेति इति ग युक्तके ।

(४) पठत्वाभावत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य च इति नास्ति ग युक्तके ।

धिकरण-धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदक-समन्वयतत्व-विवक्षणात् । यावद्यमेयनिष्ठ-प्रतियोगितायाश्च स्व-न्यूनवृत्ति समानाधिकरणमेव घटत्वाभावत्वादौति तदवच्छिन्न-प्रमेयसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । अत च तदभाव-निरूपिताया यज्ञित्विद्यतियोगिता-व्यक्तेः समनैयत्यं वाच्यम् । तेन वज्ञिमान् धूमादित्यादौ वज्ञित्वावच्छिन्न-वज्ञभाव-प्रतियोगिताया वज्ञि-ध्वंस-प्रागभाव-निष्ठाया, घटत्वेन वज्ञभावस्यापि वज्ञत्वेन घटाभावाभिन्नतया घटादि-निष्ठायाः, स्त्रीय-विशिष्टाभावादिनिष्ठाया व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगिताया अव्यापकत्वेऽपि वज्ञित्वस्य न क्षतिः । इदन्तु प्रतियोगि-भेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकैवेन प्रतियोगितैक्यमते (१) उक्तम् । प्रतियोगि-भेदेन प्रतियोगिता-भेदे तु यदभावोय-यज्ञित्विदवच्छेदका-(२) वच्छिन्न-प्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदक-समनैयत्यं वाच्यं, तेन नानाव्यक्तिसाध्यक-संग्रहः । न च प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ घटत्वेन प्रमेयत्वा(३)भावस्यापि (४) घटत्वेन वाच्यत्वाभावाभिन्नतया घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगितात्वेनापि न प्रमेयत्वत्व-समनैयत्यमिति वाच्यम् । प्रमेयत्व-भिन्नत्वेन प्रमेयत्वं नास्तीति धौ-बलात् प्रमेयत्व-भेदस्यापि तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्न-

(१) मतेन इर्ति क पुस्तके ।

(२) यज्ञित्विद्यतियोगितावच्छेदक तद इर्ति ग पुस्तके ।

(३) प्रमेयत्वाद्य इर्ति क पुस्तके ।

(४) अपि इर्ति नास्ति घ पुस्तके ।

ताटशाभाव-प्रतियोगितायाः प्रभेयत्वमात्र-निष्ठतया प्रभेयत्वत्-
समनियतत्वात् । एवच्च (१) वक्षि-भिन्नत्वेन वक्षिर्नास्तौति धौ (२)
बलात् ताटश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्न-प्रतियोगिताया वक्षि-
त्व-समनियतत्वात्, तदभावोपि लक्षण-घटको भवतीति ध्येयम् ।
पृथिवी-समवेतवान् मेयत्वादित्यत् पृथिवी-समवेतत्वस्य गुरुतया
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि पृथिवी-समवेतमिति धौ (३) विशेष्य-
त्वावच्छन्न-प्रतियोगिताकः पृथिव्यवच्छन्न-प्रतियोगिताको
वाऽभावः साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताक इति न
तत्रातिव्याप्तिरिति ।

दीधितिः ।

तत्र द्रव्यत्व-पृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ
तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरति-
व्याप्तेः । अपिच इदं पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरण-गुणाद्य-
वृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः, द्रव्यत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वत्व-सम-व्या-
प्तत्वात् । किञ्च रूपाभाव-साध्यके सज्जितौ साध्याभाव-
समुदाय-निविष्ट-सकालरूप—व्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेः ।

(१) च इति नास्ति घ पुस्तके ।

(२) चो इत्यत्र प्रतीति इति पाठ घ पुस्तके ।

(३) चेतद्वौ इति घ पुस्तके ।

यावतामभावानामैकाधिकरणं तावतां समुदाये विव-
क्षितेऽपि इदं पृथिवी-वृत्ति-गुण-शून्यं सत्तान्य-पृथिवी-
समवित-शून्यं वा वायुत्वात्, रूपवदन्यत्वादित्यादावति-
व्याप्तिः । तत्र ताटश-साध्याभाव-स्तोमस्य नियमतो
रूपादि-घटितत्वेन तद्वति तद्वितोरवृत्तिः । वसुतो
निखिलानामेव रूपाणां ताटशाभाव-सहस्र-समानाधि-
करणत्वात्, समानाधिकरण-यावदभावाधिकरणा-
प्रसिद्धिर्दुर्बलैव ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु स्व-व्यापक-साध्यतावच्छेदकेत्यस्य स्वावच्छेदक-समानवृ-
त्तिक(१)स्व-व्यापकौभूत-साध्यतावच्छेदकेत्यर्थस्तथाच नेदं दूषणं,
साध्यतावच्छेदकोभयत्वस्य व्यासज्जवृत्तितया प्रत्येक-पर्यवसित-वृ-
त्तिक-ताटश-प्रतियोगितावच्छेदकान्यतरत्वासमान-वृत्तिकत्वादत
आह “अपि च”ति “द्रव्यत्वादित्यादा”विति, आदिपदात् जलादि-
वृत्तित्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वत्वानामवच्छेदकानां संग्रहः (२) । ननु
सार्वभौम-मते विशिष्टमतिरिक्तमेवेति द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावो
नोक्त-साध्यतावच्छेदक समनियत-प्रतियोगिताकः, अनतिरिक्ते तु
परम्परया पृथिव्यन्यत्व-द्रव्यत्व-सम्बन्धस्यैव तत्र साधत्वानोक्त-

(१) प्रतियोगितावच्छेदक-पर्यायवच्छेदक-धर्मावच्छिन्न-पर्याप्तिकेत्यर्थः ।

(२) यह इति घ शुल्के ।

दोष (१) इत्यत आह “किञ्चे”ति । कैचित्तु विशिष्टे (२) पर्याप्तैव विशिष्टाभाव-प्रतियोगिता, तथाच समनैयत्यं समनियतावच्छेद-कल्पं (३) * द्रव्यत्वाभाव-प्रतियोगिता च (४) पृथिव्यवच्छेदेनापि द्रव्यत्वे वर्तते (५) न तु तदवच्छेदेन तत्र पृथिव्यन्तत्व-विशिष्ट-द्रव्य-

* समनियतावच्छेदकत्वमित्यस्य समनियतावच्छेदकत्वमित्यर्थः । एवज्ञ साध्यतावच्छेदकावच्छेदकता-समनियतावच्छेदकताक-प्रतियोगिता, साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितापदेन विवक्षणीया । अथवा अवच्छेदकता-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-समनियतप्रतियोगितैव ताडशप्रतियोगितापदार्थः । समनियतत्व-घटक-व्याघ्रत्वव्यापकत्वे साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितायाज्ञोभयत्वैवावच्छेदकता-सम्बन्धेन बोध्यं इति भावः । कैचित्तु समनियतावच्छेदकत्वं समानावच्छेदकत्वं एवज्ञ प्रतियोगित्व-साध्यतावच्छेदकयोरेकावच्छेदात्मं विवक्षितम् । तथाच साध्यतावच्छेदकावच्छेदकं याडशप्रतियोगिताया अवच्छेदकं भवति, ताडशप्रतियोगिता इति प्रतियोगितान्नार्थः । नोक्तसाध्यतावच्छेदकेत्यादेरपि नोक्तसाध्यतावच्छेदक-समानावच्छेदकप्रतियोगिताक इत्यर्थः इत्यभिप्रायः । किञ्चु समनियतो “अवच्छेदो” अवच्छिन्नत्वं यथोः तौ समनियतावच्छेदकौ तयोर्भावः समनियतावच्छेदकत्वं, अवच्छिन्नत्वयोः समनैयत्यं ताहात्मेन । तथाच साध्यतावच्छेदके यदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामपि तदवच्छिन्नत्वस्य लाभः । एवज्ञ साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदत्वाभिन्ना या अवच्छेद्यता तद्वती या प्रतियोगिता तद्विरूपकाभाव इति फलितम् । साध्यतावच्छेदक-समनियतावच्छेदकप्रतियोगिताक इत्यत्र साध्यतावच्छेदकपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छेदोऽर्थः, तथाच ताडशावच्छेदेन समनियतो अवच्छेदो यस्याः सा ताडशी प्रतियोगिता तद्विरूपकोऽभाव इत्यर्थं इति माङ्गः ।

(१) साध्यत्वे नोक्तदोषः इति व पुस्तके ।

(२) विशिष्ट इति क, व पुस्तकयोः ।

(३) अवच्छेदकत्वमिति ग पुस्तके ।

(४) योगिता ह इति क ख व पुस्तकेषु ।

(५) वर्तते इति नास्ति क ख व पुस्तकेषु ।

खत्वमिति द्रव्यत्वाभावो (१) नोक्त-साध्यतावच्छेदक-समनियता-
वच्छेदक-प्रतियोगिताक * (२) इत्यतः “किञ्चे”तीलाहुः ।

परे तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नयोः समनैयत्यं वाच्यं, तेन द्रव्यत्वावच्छिन्नाभाव-निरासः ।
द्रव्यत्वावच्छिन्न-पृथिव्यन्य-द्रव्यत्वावच्छिन्नयोः समनैयत्या-
भावादिति (३) । वक्षिमान् धूमादित्यत्र वक्षित्वेन घटाभावं
वक्षित्वावच्छिन्न-वक्षणभावं चादाय लक्षण-समन्वयः । प्रमेयवान्-
भिधियात् (४) सत्त्वादेत्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन समवाय-सम्बन्धेन च
साध्यतायां वाच्यत्वादिना सत्त्वादिना वा घटाभाव-मादाय
लक्षण-समन्वयः (५) । तथाच स्व-व्यापक-साध्यतावच्छेदकेत्या-
द्यस्य (६) स्वावच्छिन्न-व्यापक(७)साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्याप-
कतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकोऽर्थः (८) स्वं प्रतियोगि-

* समनियतावच्छेदक इत्यत्वावच्छेदकपदं अवच्छेदकत्वपरं, तथाचावच्छेदकत्व-
सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-समनियतप्रतियोगिताक इति प्रतियोगिताकालस्थार्थः
इत्याशयः ।

- (१) द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावो इति क ख पुस्तकयोः ।
- (२) वोगितावच्छेदक इति ग पुस्तके ।
- (३) इति नास्ति क पुस्तके ।
- (४) प्रमेयवान् भेदत्वात् इति घ पुस्तके ।
- (५) इत्यथाङ्गरिति अधिकपाठः घ पुस्तके ।
- (६) दकेत्यादेरिति घ पुस्तके ।
- (७) स्वावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक इति ग पुस्तके ।
- (८) प्रतियोगिताकेत्यर्थः इति ग पुस्तके ।

तावच्छेदकं (१) अतएव विशिष्टाभाव-निरासः (२) । अतएवाच स्वन्यूनेत्यादि न देयमित्यत आह किञ्चेतौ(३)त्याहुः, तत्र प्रमेय-वानभिधियादित्यादौ तादात्मेन साध्यतायां ताट्टश-समनियत-प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरिति ।

“अप्रसिद्धे”रिति, कालस्य सकल-रूपाधिकरणत्वेऽपि साध्य-वक्ता-यह-विरोधि-सम्बन्धेनानधिकरणत्वादिति पूर्वोक्त-युक्त्या (४) तस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् (५) इति ध्येयम् ।

संयोगभाव-साध्यके संयोग-रूप-साध्याभावस्य यत्किञ्चिदधिकरणे व्याप्तवृत्तित्वाभावात् ताट्टश-साध्याभावो व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव एव, तत्कूटाधिकरणस्याप्रसिद्धभावात् रूपाभावानुसरणम् । रूपस्याव्याप्य-वृत्तित्वेऽपि जलादि-परमाणु-रूपाणां व्याप्तवृत्तित्वात् तत्कूटाधिकरणस्याप्रसिद्धिर्वैधा । “यावता”मिति, तथाच व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावमादायैव सम्भवदेकाधिकरणस्य (६) तत्तद्रूपस्याविकरणे वृत्तित्वस्य प्रसिद्धि-सम्भवान्नाव्याप्तिरिति भावः । “पृथिवी”ति ; पृथिवीपदमेतत् पृथिवीपरम्, अन्यथा घटवायुवृत्ति(७)द्वित्व-पट-वायुवृत्ति(८)

- (१) स्वं प्रतियोगितावच्छेदकं इति नास्ति ग पुस्तके ।
- (२) अतएव विशिष्टाभावनिरास इति नास्ति घ पुस्तके ।
- (३) त्यत आह किञ्चेतौ इति नास्ति ग पुस्तके ।
- (४) युक्त्या इत्यत्र रीत्या इति पाठः घ पुस्तके ।
- (५) वक्तव्यत्वादित्यत्र वाच्यत्वादिति घ पुस्तके ।
- (६) सम्भवदेकाधिकरणस्य इति क पुस्तके ।
- (७) उत्ति इति नास्ति क, घ पुस्तकयोः ।
- (८) उत्ति इति नास्ति क, घ पुस्तकयोः ।

द्वित्योर्वायौ सभवदैकाधिकरणयोरधिकरणत्वस्य वायोरेव (१) सभवात् तदृत्तित्वाभावस्य हेतावभावा (२) इतिव्याप्तिरभावात् । * नन्दिं पृथिवी-वृत्ति-गुण-शून्यं वायुत्वादिति सज्जेतुरेव, जन्य (३) वायावृत्पत्तिकालावच्छेदेन नित्ये च महाप्रलयावच्छेदेन पृथिवी-वृत्ति (४) गुण-सामान्याभाव-सत्त्वादत आह “सत्त्वान्ये” ति । समवेत-त्वावच्छिन्नाभावे साथे नातिव्याप्ति-सभवावना, सभवदैकाधिकरण (५) समवेतकूटसाधिकरणे वायौ हेतोवृत्तेः । पृथिवी-समवेत-प्रतियोगिकाभावत्वेन साध्यतायां सज्जेतुल्यं, पृथिवी-समवेत-त्वावच्छिन्नाभावश्चाप्रसिद्धत्वात् साध्यः, लाघवेन तदभाव-प्रतियोगितायाः समवेतत्वाद्य (६) वच्छेद्यत्वात् । पृथिव्यवच्छिन्नाभावस्य सभवेऽपि समवेताभाव-समनियततया समवेतसाक्षैव तत्तदभावतया (७) तद्विट्ठ-कूटाधिकरणत्वस्य वायौ सम्भवादतः “पृथिवी” ति, “सत्त्वान्ये” ति च । अत्रापि पृथिवी-पदभेतत् पृथिवीपरं, पृथिवी-वृत्ति-पदं वा पृथिवी-पर्याप्ति-वृत्तिक-परम् । तेन न पूर्वोक्त-रौत्या वायोरपि ताडशाभाव-कूटाधिकरणतेति ध्येयम् । वायुत्वस्य विशद-तया साध्य-सामान्याधिकरण-विशेषणेनैव वारणादाह, “रूपवदन्य-
नक्षत्रेति भावः ।

---

* नन्दिं वटवायुद्वित्व-पटवायुद्वित्वादीनां अव्याप्तिरूपित्वेनैव ताडशकूट-निविष्टत्वं नास्तीति चेच्च व्याप्तिरूपित्वं देशानवच्छिन्नदृत्तिकत्वरूपं पारिभाषिकं निर्वाच्यं, तथाच तेषां कालावच्छिन्नदृत्तिकत्वेषि देशानवच्छिन्नदृत्तिकत्वरूपं व्याप्तिरूपित्वं नक्षत्रेति भावः ।

(१) वायावेव इति क पुस्तके ।	(५) करण्यापन्न इति व पुस्तके ।
(२) हेतावसत्त्वा इति क पुस्तके ।	(६) तत्वभावा इति व पुस्तके ।
(३) जन्ये इति क पुस्तके ।	(७) तदभावतया इति व पुस्तके ।
(४) दृत्ति इति नास्ति क पुस्तके ।	

त्वादि”ति, रूपाभावस्त्रोत्पत्तिकाले पृथिव्यामपि सत्त्वादाह, “अन्यत्वादि”ति । एतस्य हेतोर्गुणादौ प्रकृत-साध्य-सामानाधिकरणमिति मन्त्रव्यम् ।

न तु सत्त्वान्य-पृथिवी-समवेताभावस्य सत्त्वान्य-द्रव्यसमवेताभावाभिन्नतया सत्त्वान्यद्रव्यसमवेत-मात्रस्यैव तदभावतया सम्भवदैकाधिकरणानां वायुमात्रसमवेत (१) तदभावकूटानामधि (२) करणे वायौ हेतोर्वृत्तेनातिव्याप्तिरित्यस्तरसादाह “बसुत” इति । ताट्टशाभावो व्यधिकरण-धर्मावच्छन्न-प्रतियोगिताको बटल्वादिना रूपसामान्याभावाभावः । तथाच सर्वाण्णेव रूपाणि ताट्टशाभाव-सहस्रेण सम्भवदैकाधिकरणानौति तावदधिकरण-प्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः ।

दीधितिः ।

किञ्च इतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन या साध्याभाववति वृत्तिस्तदभावो व्यक्तव्यः । अन्यथा धूमादावव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव हृत्तेः, व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा, तथाच सत्त्वादि-साध्यके संयोगेन समवायेन वा इतावव्याप्तिः । साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन हृत्तेरप्रसिद्धेः । साधन-समानाधिकरणत्वेन साध्याभावा

(१) वेततया इति ग पुस्तके ।

(२) भावकूटाधि इति ग पुस्तके ।

विशेषणीयाः इति चेत् ? विशेष्यन्तां, तथापि भूतत्व-भूत्तत्वाद्योरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः, तादृशसाध्याभाव-समुदायवति पृथिव्यादौ तस्याहृत्तेः । किञ्च महाकालाव्यत्वादि-साध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणता-विशेषेण हेतावतिव्याप्तिः, तादृश-साध्याभाव-समुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्माचस्यैव वृत्तेः । एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदक--रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-व्याप्यवृत्ति--स्व-समानाधिकरण-यावदभावाधिकरण-वृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमदृत्तयस्तद्वत्वं व्याप्तिः । केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगाद्यो न व्याप्यवृत्तयः, एवं साध्यस्य गुण-सामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्ति-कालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः । उक्तरूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाः क्वचिद-प्रसिद्धग्रादि-सम्पादकाः पुनरभावा न हेतु-समानाधिकरणाः । उक्ता-समुदायाधिकरण-वृत्तित्व-तदभाव-वृत्तिमत्त्वानि पूर्वीकृत-रौल्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् ।

इति दीधितौ सार्वभौम-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु यादृश-साध्याभावस्तोमेन समानाधिकरणो यादृश-साध्या-भावस्तादृशकूटवद्वृत्तिलाभावा यावन्तस्तदत्त्वं विवक्षितं, प्रकृते च तत्तद्वृपस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव स्तोम(१)समानाधिकरण-साधिकरणं तत्तद्वृपाधिकरणमेव प्रसिद्धं तद्वृत्तिलाभावस्य वायुत्त्वे सत्त्वादेव नाव्यामिरतः “किञ्चे”ति ।

(ऐकाधिकरण्यावच्छेदक-यावत्त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं निरुक्त-समुदायाधिकरणत्वं व्यक्ताच्यं, निखिल-रूप-वृत्ति-यावत्त्वन्तु नैकाधिकरण्यावच्छेदकम्, अपि तु तद्वृप-व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-यावत्त्वमिति, तदवच्छिन्नाधिकरणं प्रत्येक-रूपाधिकरणमेव प्रसिद्धम् अतः “किञ्चे”त्यपि कञ्चित्) (२) ।

यत् साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगितात्वं व्यापकं यद-विकरण-वृत्त्यभाव-प्रतियोगितात्वं तदेव निरुक्त-समदायाधिकरणं वाच्यं, प्रकृते च रूपसामान्याभावनिष्ठाया यावद् रूपनिरूपितायाः प्रतियोगिताया एकत्वात् तत्तद्वृपाधिकरण-निष्ठाभाव-प्रतियोगितात्वं तादृश-प्रतियोगितात्व-व्यापकमेवेति तत्तद्वृपाधिकरणमेव तादृशकूटाधिकरणं प्रसिद्धमतः “किञ्चे”ति, तत्र प्रथमत एव तथा विवक्षणे भूतत्वमूर्त्तिलान्यतराभाववान् स्यर्शवदन्यत्वादित्यत्र वक्ष्य-माणाति-व्यासेरलग्नतापत्तेः, तत्रापि तादृशान्यतराभावनिष्ठायाः प्रतियोगिताया एकत्वात्, मनोनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्य तादृश-

(१) स्तोमेन इति ष उपस्तके ।

(२) ( ) चिङ्गितपाठो नास्ति क, ख, ष उपस्तकेषु ।

करण्यात् (१) तमादायैव लक्षण-समन्वयः (२) । व्यभिचारिणि (३) व्यभिचार-निरूपकाधिकरण-बृत्ति (४) समानाधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावस्थापि ताटशत्वा (५) त्तमादायैव नातिव्यासिः । इत्यच्च यथा साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकल्पस्य व्यावृत्तिस्थाप्य पूर्वमावेदितम् । न चैवमपि सत्तावान् जातिरित्यादौ गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावस्थ कर्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावस्थ च ताटशत्वात् तद्विति-कूटाटिकरण-(६) सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽव्यासिरिति वाच्यं, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्वस्य गुरुतया लाघवेन गुणान्यत्व-विशिष्टत्वस्यैवावच्छेदकतया गुणान्यत्व-विशिष्टद्रव्यत्वादावपि सत्त्वेन च ताटशाभाव प्रतियोगितायाः सत्तात्व-समनियतत्वाभावात् ।

ननु भूतत्वं वहिरिन्द्रिय-ग्राह्ण-जातीय-विशेषगुणवत्त्वं, मूर्त्तत्वं परिच्छिन्न-परिमाणवत्त्वं, तच्च ताटशविशेषगुण-परिमाणपर्यवसन्नं, तथाच सर्वदन्यत्व-समानाधिकरणं यत् भूतत्वं मूर्त्तत्वच्च शब्दमनः परिमाणरूपं तच्च न पृथिव्यादाविति कथमतिव्यासिरत आह “आद्यो”रिति, भूतभेद-मूर्त्तभेदान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववान् भूतमूर्त्तान्यतरत्वादित्यादौ इति उभयत्रादि-पदार्थः । भूतत्व-मूर्त्त-

(१) समानाधिकरणत्वात् इति वा पुस्तके ।

(२) लक्षणसङ्कृतिः इति वा पुस्तके ।

(३) व्यभिचारिणि तु इति वा पुस्तके ।

(४) व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्ति इति नाक्षिणि वा पुस्तके ।

(५) ताटशत्वादित्यत्र समानाधिकरणत्वात् इति पाठः वा पुस्तके ।

(६) कूटाधिकरणे इति वा पुस्तके ।

लोभयाभावे साध्ये सर्शवदन्यत्वादिकं सज्जेतुरेवेत्यतो “अन्यतर-
त्वे,” ति । सर्श-सामान्याभावस्य उत्पत्ति-कालावच्छेदेन पृथिव्या-
दावपि हत्तेरतो “इव्यत्वे” ति, “ताट्टश-साध्याभाव-समुदायवति”
भूतत्व-मूर्त्त्वाद्यात्मक-साधन-समानाधिकरण-साध्यतावच्छेदक-
समनियत-प्रतियोगिताकाभाववति ।

ननु यावत्त्वं फलतस्ताट्टश प्रतियोगिताकले विशेषणं, तथाच
साधनाधिकरणे स्वाश्यद्वारक-सम्बन्धेन सम्बद्धं यावत्साध्यताव-
च्छेदक-समनियत-प्रतियोगिताकलं स्वाश्यद्वारकसम्बन्धेन यत्तद-
धिकरणं तहत्तित्वाभावोऽर्थः । भूतत्व-मूर्त्त्वोभयनिष्ठञ्च ताट्टशान्य-
तराभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकलमेकमेव, तत् प्रतियोगिताया
ऐक्यात्मस्या एव च निरूपकता-सम्बन्धेन प्रतियोगिताकलात्मक-
त्वात्, तथाच मूर्त्त्व-निष्ठं यदन्यतराभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिता-
कलं यत्र व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकलं सर्शवदन्यत्व-
समानाधिकरणं स्वाश्यद्वारकसम्बन्धेन तावदधिकरणं मन एव,
तहत्तित्वाभावस्य तु सर्शवदन्यत्वेऽसत्त्वादेव नातिप्रसङ्गः । साधन-
समानाधिकरणाभाव-निरूपिता यावती (१) साध्यतावच्छेदक-
समनियत-प्रतियोगिता (२) प्रत्येकं तत्त्वनिरूपकाभावाधिकरणं
यत्तदेव वा ताट्टश-कूटाधिकरणं, भवति हि ताट्टशान्यतराभाव-
त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिता-निरूपक-मूर्त्त्वात्मकाभाव-घटित-कूटा-
धिकरणं मनोऽपीति नातिप्रसङ्गः । इत्यच्च पृथिवी द्रव्यत्व-प्रकारक-

(१) यावत्यः इति च पुस्तके ।

(२) प्रतियोगिता: इति च पुस्तके ।

प्रमा-विषयत्वात्, अभाववान् सेयत्वादित्यादौ चातिव्याप्त्यव्याप्त्योऽपि
वारणाय प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदक-व्याप्त्यत्व-व्यापकत्व-
विवक्षणमपि सङ्गच्छते । न चैवमपि विशिष्टस्थानतिरिक्तत्व-मते
पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्जलान्यत्व-
विशिष्ट-द्रव्यत्वाभाव-पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावयोरपि साधन-
समानाधिकरण-तादृशाभावतया तद्वित्ति-कूटाधिकरणत्वस्य गुण-
एव सम्भवादिति वाचं साध्यतावच्छेदक-विशिष्ट-साध्यवहृत्तित्व-
साध्यतावच्छेदक-व्यापकीभूत-स्व-समानाधिकरण-धर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वोभयाभाववत्त्व-रूपेण प्रतियोगि-व्यधिकरणलेना-
भावस्य विशेषणात् । पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यत्व
पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावस्य द्रव्यत्व-रूप-साध्यवहृत्तित्व-
साध्यतावच्छेदक-व्यापकीभूत-स्व-समानाधिकरण-धर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वोभय-सत्त्वान्नीक्तं प्रतियोगि-वैयधिकरणं, तथाच
साधन समानाधिकरणस्तादृश-प्रतियोगि-व्यधिकरणो व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभाव एव, तद्वहृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरण-धर्माव-
च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमहृत्तित्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टेति । सद्वेतौ साधन-समानाधिकरणाभाव-मात्रस्यैवं
साध्यवहृत्तित्वात्तादृशाभावाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगिताकत्वान्तम् ।
प्रमेय-साध्यके साध्यतावच्छेदक-विशिष्ट-साध्यवहृत्तेव्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावस्याकाशाक्षक-साध्य-वृत्त्याकाशत्वावच्छिन्न-प्रति-
योगिताकत्वात्तादृशाभावाप्रसिद्धिरतो व्यापकीभूतेति । प्रमेयत्व-
व्यापकीभूत-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वन्तु समवाय-सम्बन्धेन

प्रभेय-सामान्याभावे प्रसिद्धम् । वङ्गिमान् धूमादित्यादौ घटत्वेन
वङ्गभावस्यापि वङ्गित्वेन घटाभावाभिन्नतया ताटशाभावा
प्रसिद्धिरतः स्त्र-समानाधिकरणेति । न चैवमपि वृत्तित्वाभाव-
स्याव्याप्यवृत्तित्वानङ्गीकारे संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, तत्र
संयोग सामान्याभावे संयोगवदृत्तित्व-संयोगत्व-व्यापक-स्त्र-समाना-
धिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकलोभय-सत्त्वेन निरुक्त-प्रति-
योगि-व्यधिकरणत्वस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव एव सम्भवा-
दिति वाच्यं ताटश-साध्यवदृत्तित्वस्य किञ्चिदनवच्छिन्नस्य विव-
क्षितत्वात्तस्य च संयोगाभावेऽसत्त्वात् (१) । संयोगाभावस्य द्रव्य-
वृत्तितायामुत्पत्तिकालादेवच्छेदकत्वात् । न चैवमपि संयोगा-
भाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगस्यापि निरुक्त-प्रतियोगि-व्यधि-
करणत्वादव्याप्तिरिति वाच्यं ताटश-प्रतियोगि-वैयधिकरण-विशिष्टः
सन् यो हेत्वधिकरणेऽनवच्छिन्नवृत्तिस्ताटशाभावस्य साधन-समा-
नाधिकरणाभावान्तेन विवक्षितत्वात्, संयोग-रूपाभावस्य हेत्वधि-
करणे किञ्चिदनवच्छिन्न-वृत्तिकलाभावादेव नाव्याप्तिः । संयो-
गाभावस्य गुणादौ अनवच्छिन्न-वृत्तिकलात् द्रव्येऽवच्छिन्नवृत्ति-
कलाच्च संयोगी सत्त्वात् द्रव्यत्वादेत्यादौ नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा ।
इत्यच्च साध्याभावस्याधिकरणता साध्यवत्ता-यह-विरोधि-सम्बन्धे-
नापि न विवक्षणीया । कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताके
आकाशाभावस्याभावे साध्ये तदभावस्याकाशाभाव-रूपस्या-

(१) अभावादिति घ पुस्तके ।

मनि निरुक्त-प्रतियोगि-व्यधिकरणल-विशिष्टत्वाभावादेवाव्याप्ते-भावात् ।

तदयं निर्गतिर्थः ; निरुक्त प्रतियोगि-व्यधिकरण-विशिष्टानवच्छिन्न-वृत्तिक-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभाव-निरुपिता यावतौ साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिता प्रत्येकं तत्त्वनिरूपका-भावस्यानवच्छिन्नवृत्त्यधिकरणं यत्तदृत्तिलाभावा यावन्तो वृत्ति-मदृत्तयस्तदत्यम् । पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वबत् द्रव्यत्वादित्यादौ जलाद्यन्यत्वविशिष्ट-द्रव्यत्वाभावमादायातिव्याप्तेः, संयोगभाववान् मियत्वादित्यादौ संयोगरूपाभावं, सत्त्वावान् जातिरित्यादौ सत्त्वात्व-वच्छिन्नभावज्ञादायाव्याप्तेश्च वारणाय विशिष्टान्तं वृत्तिकान्तं वृत्त्यन्तज्ञाभाव-विशेषणम् । संयोगी सत्त्वादित्यादौ ताटश(१) निरुक्त-प्रतियोगि-व्यधिकरणो हेत्वधिकरणेऽनवच्छिन्न-वृत्तिर्थः संयोगभावस्त्रनिरूपिता यावतौ साध्यतावच्छेदक-समनियत-प्रतियोगिता तत्त्वनिरूपकाभावस्याधिकरणं जगदेव, तदृत्तिलत्व-समनियत-प्रतियोगिताकाभावो व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नभाव एव वृत्तिमदृत्तिरित्यतिव्याप्तिरित्यतोऽनवच्छिन्न-वृत्तिकेति । ताटश-वृत्तिभावश्च ताटश-वृत्तिलत्व-व्यापक-व्यासञ्जवृत्ति-धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन प्रमेयं (२) सत्त्वादित्यत्र घट-समवेतत्व-घटान्य-समवेतत्वोभयाभावस्य ताटश-वृत्तिलत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकस्य घटत्वादिवृत्तेः सत्त्वादावभावात् पूर्वोक्त-

(१) ताटश इति नास्ति च पुस्तके ।

(२) जातिमान् इति च पुस्तके ।

रीत्या असम्भव-वारणायानवच्छिन्नान्तम् । साधन-समानाधिकरण-ताटुशाभाव कूटवद्वृत्तित्वस्यालोकावृत्तित्वाभावात्ताटुश वृत्तित्वत्व-व्यापकत्वस्यालोकावृत्त्वभाव-प्रतियोगितायामसम्भवात्ताटुश-वृत्तित्वत्व-व्याप्त्यत्वं प्रतियोगितायां न देयमेवेति । शेषं दर्शित-दिशावसेयमत आह “किञ्चे”ति ।

केचिच्चु स्व-निष्ठ-साधन-समानाधिकरण-ताटुश-साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-ताटुश-यावदभाववत्त्वं निरक्त-समुदायाधिकरणत्वं, भूतत्व-मूर्त्तित्वान्यतराभाववान् स्यर्गवदन्यत्वादित्वादौ च ताटुशं सं मनोऽपीति, तदृत्तौ स्यर्गवदन्यत्वे नातिप्रसङ्गः । अत च साधन-समानाधिकरण-पदादाने निर्बङ्गि-निष्ठ-साध्याभाव कूटस्य वङ्गित्वावच्छिन्न-वङ्गित्वाभाव-घटितस्याधिकरणे साधनाधिकरण-वृत्ति-यावत्साध्याभाववदङ्गिमदेव, तदृत्तित्वाभावस्य धूमादावभावादव्याप्तिः स्यादतः साधन-समानाधिकरणेति (१) । साधनाधिकरण-पदादाने रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ सत्तावान् जातेरित्यादौ च स्व-निष्ठ-साधन-समानाधिकरण-साध्याभाव-कूटाधिकरण वृत्तेर्यावद्वृपघटितस्य सत्तात्वावच्छिन्नाभाव-घटितस्य च यावत् साध्याभावस्य यदधिकरणं तस्य, हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन तदृत्तित्वस्य चाप्रसिद्धिः । सज्जेतौ ताटुशं सं जगदेव, व्यभिचारिणि विपक्ष एव । मूर्त्तं वेगादित्यादौ अमूर्त्त-निष्ठं यन्मूर्त्तत्व-गन्धवत्त्वोभया-

(१) अतः साधनसमानाधिकरणेति इति नास्ति व पुस्तके ।

भाव-मूर्त्तल-पृथिव्यन्त्वोभयाभावादि-घटित-ताटृश-साध्याभाव-
कूटवत्त्वं तस्य हेत्वधिकरणेऽसत्त्वात्, स्व-निष्ठ-साधन-समानाधि-
करण-साध्यतावच्छेदक-व्यापक-प्रतियोगिताकाभाव-कूटाधिकरण-
साधनाधिकरण-वृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरणं मूर्त्तमेव तदृत्ति-
त्वाभावस्य हेतावभावादव्याप्तेः, भूतत्वाभाव-मूर्त्तलाभावान्यतर-
वान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ पृथिव्यादि-निष्ठ-भूतल-मूर्त्तल-घटित-
साध्यतावच्छेदक-व्याप्त-प्रतियोगिताकाभाव-कूटवत्त्वस्य साधना-
धिकरणेऽभावात् ताटृशं स्वं पृथिव्यादि-भिन्नमेव, तदृत्तित्वाभावस्य
च हेतावसत्त्वादव्याप्तेश्च वारणाय साध्यतावच्छेदक-व्याप्तल-
व्यापकले प्रतियोगिता-विशेषणे । मूर्त्तं मनस्त्वादित्यादौ पृथि-
व्यादेः स्व-निष्ठ-साधन-समानाधिकरण-साध्यतावच्छेदक-समनियत-
प्रतियोगिताकाभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-मूर्त्तल-
मनोन्यत्वोभयाभावादि-घटित-साध्यतावच्छेदक-व्यापक-प्रतियोगि-
ताकाभाव-कूटानधिकरणत्वेन ताटृशं स्वं पृथिव्यादि-भिन्नमेव
तदृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तेः, भूतत्वाभाव-मूर्त्तलाभावा-
न्यतरवान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादावामादेन स्व-निष्ठ-साधन-समाना-
धिकरण-ताटृशसाध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-
मूर्त्तलादि-घटित-साध्यतावच्छेदक-व्याप्त-प्रतियोगिताकाभाव-कूट-
वत्त्वं ताटृशञ्च स्वं मूर्त्तादिकमेव तदृत्तित्वाभावस्य हेताव
सत्त्वादव्याप्तेवारणाय इतीयदले प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेद-
क-व्याप्तल-व्यापकले विशेषणे । एवञ्च ताटृशं यद्यत् स्वं
तावदिशेषक-धौ-विशेष-वृत्तित्वल-समनियत-प्रतियोगिताकलं

वाचं, तेन वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ पर्वतादि-रूपं यत्तादृशं सं
तद्वृत्तिलब्ध(१)समनियत-प्रतियोगिताकाभावासच्चेऽपि न क्षतिः ।
न च संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति वाचं (२) साध्याभाव-
कूटाधिकरणतायाः किञ्चिदनवच्छन्न-वृत्ति-निरूपिताया विव-
क्षितत्वात् एतादृशौ चाधिकरणता न द्रव्ये । न चैवं संयोगा-
भाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोग-घटितस्यानवच्छन्नाधिकरण-
ताया अप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति वाचं साधन-समानाधिकरण-साध्या-
भावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेन विशेषितत्वात् । साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन यदभाव-प्रतियोग्याधियतायां हेतुधिकरणीभूत-
यल्लिङ्गिहरक्ति-निरूपितत्व-यदभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छ-
न्नत्वोभयाभाव-स्तादृशाभाव एवाभावान्तार्थः । प्रमेयं घटादि-
त्यादौ समवायित्व-साधन-समानाधिकरण-साध्याभाव-कूटाधि-
करण-समवेतत्वोभयाभावस्य घटत्वादिवृत्तेर्धटेऽभावात् वृत्तिलब्ध-
व्यायत्वं प्रतियोगितायां विशेषणं इत्यस्वरसादाह “किञ्चे”ती-
त्याहः ।

तत्र समवेतवान् द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विशेषत्वादि-त्यादाव-
व्याप्तेः असमवायि-जात्यादि-निष्ठ घटमात्रसमवेत-घटत्ववद्विन्न-
समवेतोभयाभाव-घटान्यमात्र- समवेत-घट-समवेतोभयाभावादि-
घटित-साध्यतावच्छेदक समनियत-प्रतियोगिताकाभाव-कूटवच्चस्य

(१) पर्वतादिरूपतादृशस्तद्वृत्तिलब्ध इति ख ष पुस्तकयोः ।

(२) वाच्याभिति नास्ति ष पुस्तके ।

हेत्वधिकरणेऽसत्त्वात्ताट्टशं सं साध्यवदेव तदृच्छिला-भावस्य
जातित्व-प्रकारक-प्रमा-विशेषत्व-वृत्तेहेतावभावात्, एवं वक्त्रिमान्
धूमादित्यवाप्यव्याप्तिः निर्बक्त्रि-निष्ठ-तद्वक्त्रि-तद्विनवङ्गुभयाभाव-
एतद्वक्त्रि-एतद्वक्त्रिभिन्नवङ्गुभयाभाव-घटित-कूटवत्त्वस्य हेत्वधि-
करणेऽवृत्तेस्ताट्टश-धूम-जनक-वक्त्रिमतां पर्वत-महानसादीनां वङ्गम-
वयवमादायापि वक्त्रि-इयवत्त्वादेकमात्र-वक्त्रिमतो धूमाधिकरण-
स्याप्रसिद्धेस्ताट्टशं सं वक्त्रिमदेव तदृच्छिलाभावस्य धूमेऽसत्त्वात्।
किञ्च तावद्विशेषकधी-विशेष-वृत्तित्वत्व-समनियतेत्यत्र-तावन्मात्र-
विशेषकधी-विशेषत्वं, तावद्विशेषकधी-विशेषत्वं वा वाच्यम् ?
आद्ये असम्भवः सद्वेतौ जगत एव ताट्टश-स्वल्पेन मात्र-पद-व्याप्त्य-
प्रसिद्धेः, अन्ये व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः ताट्टश-विपक्षात्मक-
स्वविशेषकं सर्वमितिधी-विशेषत्वस्य केवलान्वयित्वात्, तदृच्छि-
त्वत्व-व्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव
वृत्तिमति सम्भवात् इति। प्रमेयं सत्त्वादित्यवाप्तिः घट-
समवेतत्व घटान्यसमवेतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य ताट्टश-वृत्ति-
त्वत्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य घटत्वादिवृत्तेः सत्त्वादावभावा-
दित्यत्वमसदृशहेण।

यत्तु स्त-निष्ठ-साध्यभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-
साध्याभाव-कूटाधिकरण-वृत्तित्वाभावाः साधन-समानाधिकरण-
वृत्तिमहृत्यो (१) यावन्तस्तद्वत्वं वक्त्रव्यं (२) (वक्त्रिमान् धूमादि-

(१) साधनाधिकरण-वृत्तिमहृत्यः इति स ग पुस्तकयोः।

(२) वाच्यमिति घ पुस्तके।

त्यादौ च ताटशं स्वं वक्षिमदेव न तु निर्ब्बक्षः, निर्वक्ष-निष्ठ-
वक्षिल्वावच्छिन्नाभाव-घटित-कूटस्य हेत्वधिकरणे ॥१४॥ वृत्तेवंक्षिमहृत्ति-
त्वाभावस्य च व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव साधन-समानाधि-
करण-वृत्तिमहृत्तेरतस्तमादाय लक्षण-समन्वयः । धूमवान् वज्रे-
रित्यादौ च ताटशं स्वं निर्झूम एव न तु धूमवान्, तस्य स्व-निष्ठ-
साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरणायोगोलक-निष्ठ धूमल्वाव-
च्छिन्नाभाववत्त्वाभावात् । निर्झूम-वृत्तिल्वावच्छिन्नाभावस्य च
साधन-समानाधिकरण-वृत्तिमहृत्तिल्वात् तस्य च हेतावभावान्वाति-
व्याप्तिः) । (१)

द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयः सत्त्वादित्यच स्व-निष्ठ-साध्य-
तावच्छेदक-व्यापक-प्रतियोगिताक-गुणावृत्ति-द्रव्यत्वाभावोभया-
भाव-कर्मावृत्ति-द्रव्यत्वाभावोभयाभाव-घटित-कूटाधिकरणं यत्साध-
नाधिकरणं तहृत्तेरभाव-कूटस्याधिकरणं स्वं द्रव्यमेव, एवं स्व-
निष्ठ-गुणावृत्यभाव-घटितस्य साध्याभाव-कूटस्याधिकरणं यत्साध-
नाधिकरणं तहृत्तेरभाव-कूटस्याधिकरणं स्वं गुण एव, एवं स्व-
निष्ठ-कर्मावृत्यभावघटित-साध्यभाव-कूटस्याधिकरणं यत्साधनाधि-
करणं तहृत्तेरभाव-कूटस्याधिकरणं स्वं कर्मैव, तथाच ताटशं
स्वं सत्त्वावन्वातमेव, तहृत्तिल्व-समनियत-प्रतियोगिताकस्य
साधनाधिकरण ॥१५॥ वृत्तिमहृत्ते व्यंधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाववस्यैव
सम्भवादित्याप्तिः, भूतल-मूर्त्तिलोभयवान् भूत-मूर्त्तीन्वतरत्वादि-

(१) ( ) एतच्चिङ्गभृष्टस्थितपाठो नास्ति क, ख, ग पुस्तकेषु ।

(२) साधनाधिकरण इति नास्ति व पुस्तके ।

त्यत्र स-निष्ठ-साध्यतावच्छेदक-व्याप्त्य-प्रतियोगिताक-घटान्यत्व-
विशिष्ट-मूर्त्तिलाभाव-घटित-कूटाधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तदृ-
त्तेरभाव-कूटस्थाधिकरणं स्वं घट एव, एवं स-निष्ठ-पटान्यत्व-
विशिष्ट-मूर्त्तिलाभाव-घटित-कूटाधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तदृ-
त्तेरभाव-कूटस्थाधिकरणं स्वं पटाद्येव, तथाच ताटशं स्वं भूत-
भावं मूर्त्तमात्रं च, हेतुधिकरण-वृत्ति-वृत्तिमहत्तेस्तादृशस्य
वृत्तिलाभावस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावसैव सम्भवादति-
व्याप्तेष्व वारणाय साध्यतावच्छेदक-व्याप्त्यत् व्यापकले प्रतियोगिता-
विशेषणे ।

पृथिवी द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वादित्यत्र स-निष्ठ-ताट-
शाभावाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-साध्यतावच्छेदक-व्यापक-
प्रतियोगिताक-जलादृव्यभाव-तेजोऽदृव्यभाव-घटित-कूटवत्त्वस्य
साधनाधिकरणे ऽवत्तेस्तादृश-कूटाधिकरणं स्वं सामान्याद्येव
तदृत्तिलाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तेवारणाय चरम-दले साध्य-
तावच्छेदक-व्याप्त्यतं प्रतियोगितायां विशेषणम् । अत्र च साध्य-
तावच्छेदक-व्यापकत्वं नोपादेयम् । अभाववान् मेयत्वादित्यादौ
घटत्व-पटत्वात्मकस्य साध्यतावच्छेदक-व्याप्त्य-प्रतियोगिताकस्य
वत्त्वमाण-प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाभावादेवाप्रसिद्धि-सम्भादकत्वा-
भावादिति ध्येयम् । द्रव्यम् गुणादित्यत्र स-निष्ठ साध्याभाव-
कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-वृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरणं स्वं
द्रव्यमेव गुणादि निष्ठ साध्याभाव-कूटस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाव-घटितस्य साधनाधिकरणे वृत्तेः, द्रव्यवृत्तिलाभावस्य च

गुणत्वादि-हृतेर्गुणे (१) इसत्त्वादव्याप्तेव्वरणाय साधनाधिकरण-
हृत्तिमहृत्तय इति । ताट्टश-हृत्तित्वाभावो व्यधिकरण-धर्माव-
च्छिन्न-प्रतियोगिताक एव ।

पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यत्र स्त-निष्ठ-साध्याभाव-
कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-हृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरणं स्तं
सर्वमेव इव्यं, स्त-निष्ठ-पृथिवीत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभाव-घटित-
कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-हृत्ति-साध्याभाव-कूटाधिकरणं स्तं
पृथिव्यन्य-द्रव्यमेव, स्त-निष्ठ-पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभाव-
घटित-साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण हृत्ति-साध्याभाव-
कूटाधिकरणं स्तं पृथिव्यपि, एवज्ञ द्रव्यहृत्ति-हृत्तिस्ताट्टश-कूटाधि-
करणौभूत-द्रव्यहृत्तित्वाभावो व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव एवे-
त्यतिव्याप्तिरतः प्रथम-दले प्रतियोगि-व्यधिकरणेति ; तदर्थस्त्र
स्त-विशिष्ट-हेत्वधिकरणावच्छेदेन यत्साध्यतावच्छेदक-धर्माश्रय-
विशिष्ट-हृत्तित्वं यत्र साध्य-हृत्ति-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्पं
तदुभयाश्रयान्यत्वम् । एवज्ञ पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ
व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य स्त-निष्ठ-ताट्टशाभावत्वात्
साधनाधिकरण-नानाविपक्ष-स्थले स्त-निष्ठ-ताट्टश साध्याभाव-
कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-तत्त्विपक्षान्य-हृत्तित्व-विशिष्ट-द्रव्य-
त्वत्वावच्छिन्न-साध्याभाव-कूटाधिकरणं स्तमप्रसिद्धमेव । एतत्-
पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ च ताट्टशं स्तमेतत्पृथिव्येत्र

(१) हेताविति व पुरुषके ।

तदृक्तिलाभावस्य द्रव्यत्वेऽसत्त्वान्वातिव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदक-
समनियत-प्रतियोगिताकल्प-विशेषण-साफल्याय (१) परमखण्डा-
भाव-घटकं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेति । तथाच पृथिवीत्व-विशिष्ट-
द्रव्यत्वाभावादिरपि न तथा हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यवहृत्तिरतः
स्वविशिष्टेति ।

द्रव्यं गुणादित्वादौ स्व-निष्ठ ताढश-साध्याभाव-कूटाधिकरण-
साधनाधिकरण-वृत्ति-साध्याभाव कूटवत्त्वं न कुञ्चापि, घट-निष्ठ-
ताढश-साध्याभाव-कूटाधिकरण- साधनाधिकरण पटनिष्ठ--पटान्य-
वृत्तिल विशिष्ट-द्रव्यत्वाभाव-घटित-कूटस्य घटेऽवृत्तेः पटनिष्ठ-
ताढश-साध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण घट वृत्ति घटान्य-
वृत्तिल विशिष्ट-द्रव्यत्वाभाव-घटित-कूटस्य . पटेऽवृत्तेरित्यव्याप्ति-
वारणाय चरमदलेऽपि प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वमभावे विशेषणम् ।
तदर्थसु साध्यतावच्छेदक-विशिष्ट साध्यवहृत्तिल-साध्य-वृत्ति-
धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्पोभयाभाववत्त्वम् । पटान्यत्व-
विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावस्य गुणादावेताढश-प्रतियोगि-वैयधिकरण-
वत्त्वेऽपि तदिशिष्टस्य ताढश-साधनाधिकरण-वृत्तिलाभावान्वा-
व्याप्तिः । पृथिव्यन्य द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्वत् पृथिव्यन्यत्व विशिष्ट-
द्रव्यत्वाभावस्य साध्य-द्रव्यत्ववहृत्तिल-द्रव्यत्ववृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकल्पोभयवत्त्वानोक्तं प्रतियोगिवैयधिकरणं, तथाच
स्व-निष्ठ-ताढशसाध्याभाव-कूटाधिकरण-साधनाधिकरण-घटादि-

(१) साध्यतावच्छेदक-समनियतत्व-विशेषण-साफल्याय इति घ पुस्तके ।

हृत्तेरुत्प्रतियोगिवैयधिकरणाश्यस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक-यावदभावस्याधिकणं स्तं द्रव्यमात्रं, तहृत्ति-हृत्ति-
स्तादृश हृत्तिलाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक एव
तस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेव्वारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति ।
तादृश-कूटाधिकरण हृत्तिलाभावस्य तादृश-कूटाधिकरण हृत्तिलत्व-
व्यापक व्यासज्यहृत्ति-धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताको बोध्यः । तेन
वाचं द्रव्यत्वादित्यादौ तादृश-कूटाधिकरण-हृत्तिलत्व-समनियत-
प्रतियोगिताकस्य घट-हृत्तित्व-घटान्यहृत्तिलोभयाभावस्य साधन-
सप्रानाधिकरण-घटत्वादि-हृत्तेर्द्रव्यत्वेऽसत्त्वेऽपि नाव्यासिरिति ।

तदपि न साधीयः-हृत्तिलाभावस्याव्याप्यहृत्तिलानभ्युपगमे
संयोगि सत्त्वादित्यत्वातिव्याप्तेः, तत्र संयोगभावे द्वितीय-
दल-निरुक्त-प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाभावेन व्यधिकरण-धर्मावच्छि-
न्नाभावस्यैव तादृशत्वेन तत्कूटाधिकरण-हृत्तिलाभावस्य हृत्तिमहृत्ते-
व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव सम्भवात् । प्रथमत एव हृत्ति-
त्वाभावस्याव्याप्यहृत्तिलाभ्युपगमे च “किञ्च”त्वादि-व्याप्तमाण-
दोषाणामलग्नकतापातात् (१) । किञ्च तादृशं यद्यत् स्तं
(तावत्त्वावविशेषकधी-विशेष-हृत्तिलाभावः), (२) तावद्विशेषक-

(१) अव्याप्यहृत्तित्वे महाकालान्यो घटादित्यत्वं महाकालहृत्तिलाभावोपि
खण्डकालावच्छेदेन घटादावेव प्रसिद्धस्थाप्ता च तादृशाभावाप्रविहिप्रसुक्तदोषदानम-
सङ्करभिति भावः ।

(२) ( ) चिङ्गमध्यस्थपाठो नास्ति च पुस्तके ।

धी-विशेष-हृत्तिलाभावी वा (१) वक्तव्यः, तर्थाच तावन्मात्र-विशेष-
कल्पोक्त्री प्रमेयं वाच्यत्वादित्यत्राप्रसिद्धिः, जगत एव ताटश-
स्त्वेन (२) मात्रपद-व्यवच्छेद्याप्रसिद्धेः। मात्रपदानन्तर्भावे व्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिः, तत्र जगत एव विपक्षाक्तक-ताटश स्त्र-विशेषक-
सर्वमिति धी-विशेषत्वात् जगद्वृत्तिलत्व-व्यापक प्रतियोगिताका-
भावस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नस्यैव हृत्तिमद्वृत्तिलादिति दिक्।

कालान्वये साध्ये कालिकसम्बन्धेन हेतुविरुद्ध एव, तदार-
णञ्च साध्य-समानाधिकरणत्वेनैव सम्भवतौत्यत आह “महे”ति ।
“तेन सम्बन्धेन” कालिकविशेषणता-विशेषण । एवं (३) इदमेत-
द्रूपाभिन्नं गुणत्वात् ज्ञानादेत्यादौ समवायेन विषयितया च
हेतावतिव्याप्तिस्ताटश-कूटाधिकरणैतद्रूपभिन्न-समवेतत्वत्व-सम-
नियत-प्रतियोगिताकस्य एतद्रूपभिन्नविषयितत्व-समनियत-प्रति-
योगिताकस्य वा व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्यैव
हृत्तिमद्वृत्तिलादिति ।

हृत्तिलाभावस्याव्याप्त्यहृत्तिता-मते तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणावच्छेदेन हृत्तिमद्वृत्ति-ताटशहृत्तिलाभाव-समुदायवर्त्त्वं
वाच्यं, एवञ्च महाकालान्वयो घटात् एतद्रूपाभिन्नं गुणत्वादित्यत्र
खण्ड-कालावच्छेदेन घटादहृत्तेस्ताटश-कूटाधिकरण-महाकाल-
हृत्तिलाभावस्य एतद्रूपावच्छेदेन गुणत्वादिहृत्तेस्ताटश-कूटाधि-

(१) वा इति नास्ति घ पुस्तके ।

(२) स्त्वेनेत्यत्र भिन्नत्वेन इति घ पुस्तके ।

(३) एवं इति नास्ति ग पुस्तके ।

करणैतदूपभिन्न-समवेतत्वाभावस्य च हेतुधिकरण-महाकालानव-
च्छेदत्वात् हेतुधिकरणैतदूप-भिन्नानवच्छेदत्वाच्च नातिव्याप्तिः ।
वृत्तिमद्वृत्तित्वञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्यप्तोर्यदधिकरणं
तदवच्छेदेन तद्यत्क्ति-वृत्तित्वं, तेन वज्ञिमान् धूमादित्यादौ द्रव्यं
गुणादित्यादौ च महाकालाद्यवच्छेदेन घटादि-निष्ठस्य साध्या-
भाव-कूटाधिकरण-संयुक्तत्वत्व-समवेतत्वत्व-व्यापक-व्यासज्य-वृत्ति-
धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य ताटश-संयुक्तत्वत्वावच्छिन्न-प्रति-
योगिताकस्य समवेतत्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य वाऽभावस्य
हेतुधिकरणावच्छेदेनासत्त्वेऽपि न चतिः ।

वृत्तित्वाभावस्य व्याप्तवृत्तित्व-नयेपि ताटश-साध्याभाव-कूटा-
धिकरण-वृत्तित्वस्यावच्छेदकता-सम्बन्धेन योऽभावो हेतुताव-
च्छेदक-सम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थाधिकरण-वृत्तिस्ताटश यावद-
भाववत्त्वं यद्येत्वधिकरणावच्छेदेन तत्त्वं व्याप्तिरिति । महा-
कालान्यो घटादित्यत्र ताटश--साध्याभाव-कूटाधिकरणीभूत-
महाकाल-वृत्तित्वस्यावच्छेदकता-सम्बन्धेनाभावः खण्डकाले
वर्तते, न तु महाकाले इति हेतुधिकरणावच्छेदेनासत्त्वान्नाति-
व्याप्तिः । इत्यच्च प्रसेयं घटत्वादित्यत्र साध्याभाव-कूटाधिकरणी-
भूत-जगत्तर्मवेतत्वस्यावच्छेदकता-सम्बन्धेनाभावो जात्यादौ तस्य
च घटरूपहेतुधिकरणावच्छेदेनासत्त्वादव्याप्तिरितो हेतुताव-
च्छेदक-सम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थाधिकरण-वृत्तीति । लक्षणस्थ-
वृत्तिमद्वृत्तिपदस्यापि स एवार्थः । शेषं पूर्वोक्त-दिशावसेयम् ।

(केचिच्चु हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न यावदाधेयता-

हृत्तिधर्मावच्छब्द-प्रतियोगिताकाभावभिन्नत्वं हृत्तिमहृत्ति-पदस्यार्थः । तथाच महाकालहृत्तिलाभावोऽपि निरुक्त-हृत्तिमहृत्तिरेव । कालिक-सम्बन्धावच्छब्दाधियता महाकालावच्छब्दाखण्डकालावच्छब्दाऽपि, महालहृत्तिलत्वं न यावदाधियताहृत्ति, तावदाधियताहृत्ति-धर्मावच्छब्द-प्रतियोगिताकाभाव आकाशादौ प्रसिद्धः । आकाशादैः स्वरूपसम्बन्धेन-हृत्तिमत्त्वे तु ताढशाधियतालावच्छब्द-घट-निष्ठ-प्रतियोगिताकाभाव-रूप-व्यधिकरणधर्मावच्छब्दाभाव एव प्रसिद्धः, एवं ताढशाधियतावच्छब्द-प्रतियोगिताक-मेदो-घट एव प्रसिद्धस्ताढशाभाव-भिन्न एव महाकालहृत्तिलाभाव-समनियततया लाघवात् हृत्तिलत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकमिति हृत्तिलत्वस्य ताढश-यावदाधियता-हृत्तिलात् तदवच्छब्द-हृत्तिलाभावस्य लक्षणाघटकलादित्यतिव्यासिर्वज्ज्ञेयायितैव ।

परे तु विशेषणताविशेषसम्बन्धेन ताढश-हृत्तिलाभावो विशेषणता-विशेषावच्छब्द-हृत्तिमहृत्तियंज्ञेतु-प्रकारक-प्रमाविशेषत्वे वर्तते तत्त्वं व्यासिरिति, ताढश सम्बन्धावच्छब्द-महाकाल-हृत्तिलाभावसु महाकाल-मेद एव प्रसिद्ध इति ।) (१)

“एतेने”त्यादि । “एतेन” महाकालान्यत्वादि-साध्यके कालिकविशेषणताविशेषण हेतावतिव्यापकत्वेन । एवमीश्वर-

(१) ( ) चिङ्गमध्यस्थितपाटो नास्ति क ख ग उस्तकेषु ।

ज्ञान-भिन्नं घटादित्यत्र विषयितया हेतावतिव्यासिर्वेष्ठा । एत-
द्वूपाभिन्नं गुणत्वात् ज्ञानादेत्यादौ तु साध्य-व्यापकतावच्छेदक-
तत्त्वद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-कूटाधिकरणस्या-
प्रसिद्धेर्यादृश-साध्याभाव-स्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृश-
स्तोमवदृत्तित्वाभावस्योक्तौ च तादृशस्तोमवदृत्तित्वस्य गुणत्वे
सत्त्वान्नातिव्यासिः । अतएव पृथिव्यन्य-द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ
घटान्यत्व-विशिष्टद्रव्यत्वाभाव-पठान्यत्व-विशिष्टद्रव्यत्वाभावानामपि
साधन-समानाधिकरण-तादृश-साध्याभावतया तल्लूटाधिकरण-
गुणादि-वृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्वे सत्त्वेषि नातिव्यासिः, तत्र
घटान्यत्व-विशिष्टद्रव्यत्वाभाव-घटितस्तोमाधिकरण-साधनाधिकरणं
पट एव, तदृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्वेऽसत्त्वात् । सत्त्वावान् जातेरि-
त्यादौ विशिष्ट-सत्त्वाभावादीनां हेतु-समानाधिकरणानां साध्य-
व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्नत्वाभावादेव नाव्यासिः । (सत्त्वा-
वान् जातेरित्यत्र द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभाव-घटित-कूटाधिकरणं
हेत्वधिकरण-द्रव्यं तादृशाभाव-कूटवद्वृव्य-वृत्तित्वाभावमादाय,
वज्ञमान् धूमादित्यत्र च पर्वतीय-वज्ञभावं परिलक्ष्य तादृश-
महानसीयवज्ञभावादि-घटित-कूटाधिकरणं हेत्वधिकरण-पर्वत-
स्तादृशाभाव-कूटवत्पर्वतादि-वृत्तित्वाभावमादाय वाव्यासि-वार-
णाय साध्य-व्यापकतावच्छेदकेत्यादि ।) (१) अभावश्च साध्य-
तावच्छेदक-सम्बन्धेन बोध्यः, तेन समवायेन वज्ञभाववति

(१) ( ) चिङ्गितपाठो नार्सि क ख ग युक्तक्षेप ।

धूमस्य वृत्तावपि न दीपः । इत्यच्च साध्य-व्यापकतापि तेनैव सम्बन्धेन बोध्या, तेन कालिकसम्बन्धेन वक्षिव्यापकस्य घटादेः संयोगेनाभाववति धूमस्य वृत्तावपि न चतिः । इत्यच्च व्याप्य-वृत्तिलं किञ्चिदनवच्छिन्ना या वृत्तिस्तुदत्त्वं, तेन धूमवान् वक्षे-रित्यादौ धूमाभावस्याप्ययोगीलकेऽनवच्छिन्न वृत्तिकत्वाद्वाप्य-वृत्तिलम् । तदिशिष्टस्य साधन-समानाधिकरणत्वं तदिशिष्ट-तादृश-साध्याभाववहृत्तिलाभावश्च बोध्यः, तेन संयोगी घटादित्यत्र साधन-समानाधिकरण-संयोगाभाव-घटित-कूटस्य व्याप्यवृत्तिल-विशिष्टस्याधिकरणं गुण एव, तत्र हेतुतावच्छेदकीभूत-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा नाव्यासिः । न वा संयोगेन धूमाभावस्य केवलान्वयि-तया तदइत्तिल-व्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्माव-च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमहृत्तिलात् धूमवान् वक्षेरित्यादावति व्यासिः । पृथिवी-द्रव्यत्वप्रकारक-प्रमा-विषयत्वादित्यादौ जला-वृत्यभाव-तेजोऽवृत्यभाव घटितस्य साध्य-व्यापकतावच्छेदक-रूपाव-च्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य साधन-समानाधिकरणस्य साध्यताव-च्छेदक समवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-कूटस्याधि-करणे जात्यादौ हेतोरवृत्या अतिव्यासिरतः कूटतापनस्य साधन-समानाधिकरत्वं वाच्यम् । तदर्थश्च यादृश-साध्याभावस्त्रोमस्या-धिकरणं साधनाधिकरणं तादृश-स्त्रोमवहृत्तिलाभावः । इत्यच्च जलावृत्यभाव-घटित-स्त्रोमाधिकरण-साधनाधिकरणं जलमेव, तदइत्तिलाभावस्य द्रव्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वेऽसत्त्वादेव नाति व्यासिः । वक्षिभान् धूमादित्यादौ तत्त्वसंयोगात्मकाभावस्य

साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छन्नत्वाभावान्नाव्याप्तिर्वर्षटत इति तदु-
पेच्छ संयोगभाववान् मेयत्वादित्यत्वाव्याप्तिं वारणाय व्याप्यवृत्तिपद-
मिति दर्शयति “कीवलान्वयिन” इति । व्याप्यवृत्तित्व-विशिष्ट-
तादृशाभाववद्वृत्तित्व-विवक्षायाः फलं दर्शयितुं यत्किञ्चिदधिकरणे
व्याप्यवृत्तिसाध्याभावमादायाचाप्तिं प्रसच्य निवेदयति “एवं
साध्यस्य”ति, गुणसामान्याभावस्य गुणादौ व्याप्यवृत्तित्वेषि तद्वि-
शिष्टस्य द्रव्यत्वाधिकरणेऽप्त्वेगुणवद्वयत्वादित्यादौ नाव्याप्ति-
रित्यर्थः ।

केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वं क्रिञ्चिदवच्छन्न-हृत्तिक-भिन्नत्वम् ।
दैशिक-कालिकाव्याप्यवृत्तिमेदेनोदाहरणद्वयं संयोगभाववान् मेय-
त्वात् गुणवद्वयत्वादिति । अभावः साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेन
बोध्यः, तेन कालत्वप्रकारक-प्रमाविषयः कालत्वादित्यादौ साध्यस्य
कालिकसम्बन्धेन व्यापकं भावत्वाभावत्व सत्त्वं कर्म्मत्वं गुणत्वादि,
तेषाच्च दैशिकसम्बन्धावच्छन्न प्रतियोगिताकाभावानां साधन-समा-
नाधिकरणानां कूटाधिकरणस्याप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । इत्यच्च
धूमवान् वक्तः पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ नाना-
विषयके व्यभिचारिणि विशेषणताविशेषण तत्त्वहिपत्त्वाहृत्तित्वा-
त्मक-साध्यव्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छन्न-प्रतियोगिताकाभाव-
कूटस्य साधन-समानाधिकरणस्याधिकरणस्याप्रसिद्धगा नातिव्याप्ति-
रित्याहुः । न च विवक्षादये कालिकसम्बन्धावच्छन्न प्रति-
योगिताके आलत्वाभावे साध्ये आलत्वादित्याव्याप्तिः, तत्रालत्व-
घटित-तादृशाभाव-कूटवदालवृत्तित्वाभावस्यालवेभावादिति वाच्यं

साध्याभावतावच्छेदकसम्बन्धेन साधनाधिकरणवृत्तित्वस्याभावे
विवक्षणात् । आमत्वाभावस्याभावतावच्छेदकशामत्वे कालिक-
सम्बन्धस्याभावन्यभावादेकव्याख्यनवकाशात् ।

“अप्रसिद्धे”ति, रूपाभाववान् वायुलादित्यादौ कूटाधिकरणाप्रसिद्धेः, सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्या-
विकरणे जात्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः ।
आदिना सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं रूपवदन्यता(१)दित्यादौ
पृथिवीमात्रसमवेतं ताटशाभावमादाय पृथिव्या एव कूटाधिकरण-
त्वेन तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्यासिरित्यस्य परिग्रहः ।
ताटशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावेत्यत्र (२) ताटश-कूटाधिकरण-
वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षण (३) एव वृत्तिमद्वृत्ति-
पदस्य व्याहृतिः सङ्चक्षते, अन्यथा तादात्मगादि साधारण-वृत्तित्वत्व-
व्यापक-प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-
स्यैवाभावस्यावृत्तिमात्र-वृत्तित्वाभावादव्याप्तेरभावादतस्तदेव प्रथ-
मतो दर्शयति “ताटशसुदायाधिकरण-वृत्तित्वे”ति, ताटशवृत्तित्वा-
भावस्य ताटशवृत्तित्वत्व-व्यापक-व्याप्तज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्न-प्रति-
योगिताको बोधः, तेन प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यत्र साध्याभाववद्वृत्तित्व-
समनियत-प्रतियोगिताकस्य घटवृत्तित्व-घटान्यवृत्तित्वोभयत्वाव-
च्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य, वक्षिमान् धूमादित्यत्र पर्वतान्य-संयुक्तत्व-

(१) रूपवदन्यत्वादित्यत्र वायुत्वा इति पाठः ष उक्तके ।

(२) ताटशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावेत्यत्र इति नास्ति ष उक्तके ।

(३) सम्बन्धविवक्षण इति ष उक्तके ।

पर्वत-संयुक्तोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य एतद्वृपवान् एतद्रसादित्यादौ
एतत्वणावच्छिन्नैतद्रसनिष्ठवृत्तिलैतदन्यच्चणावच्छिन्नवृत्तिलौभया-
भावस्य च तत्र हेतावसत्त्वे पि नासभवः । धूमनिष्ठवृत्तिलैन
वृत्तिलैसामान्याभाव-स्थीकारे तु स्त-न्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमपि
प्रतियोगितायां देयम् (१) ।

यत्तु । ताटृश-कूटाधिकरण-वृत्तिलैतिरिक्त-वृत्तित्व-वृत्ति-
धर्मानवच्छिन्न-वृत्तिलैवृत्ति-प्रतियोगिताकीर्तभावो बोध्यः । वङ्गि-
मान् धूमादित्यादौ ताटृश-वृत्तित्व-वृत्तिधर्मेणानवच्छिन्न-प्रति-
योगिताकस्य धूमत्वाद्यभावस्य धूमादावभावाहृत्तित्व-वृत्ति-प्रति-
योगितेति । तत्र, धूमवान् वङ्गेरित्यत्रातिव्याप्तेः । तत्र निर्धूम-
वृत्तिलापेच्यथा ताटृशकूटाधिकरणवृत्तिलैवस्य गौरवेणानवच्छेदक-
त्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव ताटृशलैन तस्य च वङ्गादावपि सत्त्वात् ।

अत वक्षित् (२) यदि उक्तवृत्तिलैभावे हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थानधिकरणवृत्तिलैप्रतियोगिकत्वं प्रक्षिप्यते तदा नायं दोषः । महाकाले वृत्तिलैभावे हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थानधिकरणवृत्तिलैप्रतियोगिकत्वा-
भावात् * वृत्तिमद्वृत्तीत्यनेन वा वृत्तिमद्वृत्तिलै-साध्यवृत्तिलै-
प्रतियोगिकत्वोभयानधिकरणत्वं विवक्षितम् । महाकालवृत्तिलै-

* तथा च ताटृशवृत्तिलैभावाप्रसिद्धैतत्र तत्र नातिव्याप्तिरिति भावः ।

(१) विशेषणं देयमिति ष पुस्तके ।

(२) अत केचिदिति ष पुस्तके ।

त्वावच्छन्न-प्रतियोगिताक-महाकालवृत्तित्वाभावस्य साध्यवृहत्तिंत्व-
प्रतियोगिताकत्वविरहादुभयानधिकरणत्वं तस्य च हेतावसत्त्वात्,
तत्र नातिव्याप्तिरिति तत्र साधीयः, महाकालवृत्तित्वापेक्षया
वृत्तित्वस्यैव लघुतया ताटशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन
साध्यवृहत्तिंत्व-प्रतियोगिकत्वस्य महाकाल-वृत्तित्वाभावे सत्त्वेन
व्यधिकरण-धर्मावच्छन्नाभावस्यैव ताटशत्वेन तस्य च हेतौ सत्त्वा-
दिति । तस्मात् पूर्वोक्त विवक्षयैवातिव्याप्तुद्वारः ।

केचित्तु साधन-समानाधिकरण-व्याप्त-वृत्ति-साध्याभाव-
घटित (१) कूटे साध्य-समानाधिकरणत्वमपि विशेषणम् । व्यभि-
चारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छन्न-साध्याभाव-घटित-कूटे साध्य-
समानाधिकरणत्वाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिरिति प्राहुः ।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
सार्वभौमीय-लक्षण-व्याख्या समाप्ता ।

अथ व्यधिकरण-धर्मावच्छन्नाभाव-खण्डे
दीधितिः ।

“तद्विशिष्टे”(२)तिः* । विशेषणतावच्छेदकविशिष्ट-

* मूर्ते “तद्विशिष्टे”ति अभावविषयतानिरूपित-प्रतियोगित्व-निष्ठ-सांसर्गिक-
विषयतानिरूपित-घटत्वादि-विशिष्ट-विषयतावच्छेदकत्व-सम्बन्धेनाभावलौकिक-
प्रत्यक्षं प्रति प्रकारतासम्बन्धेन घटत्वाद्यपस्थितिवेन हेतुत्वादिव्यर्थः । एतादृशकार्य-

(१) घटित इति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) १३१ षः ११ पः मूर्तं द्रष्टव्यम् ।

ज्ञानस्य विशिष्ट-वैशिष्ट्य-प्रत्यय-हेतुत्वात्, अभाव-
प्रत्ययो हि घटत्वादि-विशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वम-
वगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तद्वच्छेदकत्वमव-
गाहते न स्वातन्त्र्येरण, घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः । तदिहा-
भावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं
नावगाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं, अथावगाहते तर्हि भम एव, नच ततोऽर्थ-
सिद्धिरिति भावः । यदि पुनरानुभविको लोकानां

कारणभावस्वावश्यकः, अन्यथा द्रव्यत्वविशिष्ट-प्रतियोगिताकत्वेन घटाभाव-प्रत्यक्षा-
पत्तेः । इत्यञ्च उक्तसम्बन्धेन पटत्वेन घटाभावप्रत्यक्षं पटत्वे भविष्यति तत्र च घटत्वो-
पस्थित्यभावाद्ब्रह्म-तादभावप्रत्यक्षमिति भावः । यदा स्तोयाभावविषयतानिरूपित-
घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिता-संसर्गावच्छिन्न-प्रकारता-निरूपित-प्रकारतासम्बन्धेन
अभावत्व-प्रकारक-लौकिकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वीयप्रकारतासम्बन्धेन घटत्व-प्रकारको-
पस्थितेहेतुत्वं निर्विकल्पकानन्तरं घटो नास्तीति प्रतीतिवारणाय-इत्यत्वेन घटो
नास्तीति इत्यत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटाभावप्रत्यक्षवारणाय च
विषयमेदेनावश्यं स्तोकार्यं, इत्यञ्च घटत्वेन पटो नास्तीति व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावप्रत्यक्षं उक्तसम्बन्धेन पटत्वेऽपि भविष्यति तत्र चोक्तसम्बन्धेन घटत्वोप-
स्थित्यभावात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिरासः, अतएव घटत्वेन घटो नास्तीति
स्वातन्त्र्येरण घटत्वावगाहिप्रतीतेरपि वारणम् । तथा चायमनुमानाकारः पटत्वं
घटनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत् घटत्वविशिष्टविषयतानिरूपिताभावविष-
यताशालिप्रत्यक्ष-सामयप्रात्मक-घटत्वोपस्थित्यभावादिति प्रतियोग्यद्विज्ञधर्म-पञ्च-
कानुभावम् । एतादशकार्यकारणभावे मानाभावादाह दीघितौ “विशेषणताव-
च्छेदके”ति ।

स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादि-प्रत्ययो, न तदा
ताटशाभाव-निवारणं गौर्वान-गुरुणामपि शक्यमिति
मन्त्रव्यम् ।

इति दीधितौ व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-खण्डनं समाप्तम् ।

इति श्रीमद्भुनाथशिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्ना-
भाव-प्रकारणं समाप्तम् ।

अथ व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-खण्डने
दीधिति-प्रकाशः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-ज्ञानं नाभावप्रत्यक्षमात्रे(१)
हेतुः, इदन्त्वादिना अभाव-प्रत्यक्षे व्यभिचारात् (२) न तावदभाव-
प्रत्यक्षविशेषे, मानाभावात् अत आह “विशेषणतावच्छेदकविशिष्टे”
ति । विशेषे विशेषणमिति न्यायेन च नाभावः प्रत्यक्षः अननुभवात्,
विवेचितच्छेदं शब्दालोकसारमञ्जर्यामस्माभिः । ननु भ्रमरूपमेव
तज्ज्ञानं नासभवि ताटश-भ्रमाभावदशायां ताटशाभावधीरसिद्धैवे-
त्यत आह “अभावप्रत्ययो ही”ति । “विशेषणस्यापि” विशेषणत्व-

(१) सात्र इति नास्ति व पुस्तके । तत्र च प्रत्यक्षे इति पाठः ।

(२) इदन्त्वादिना प्रत्यक्षे व्यभिचाराद्विवत् इदन्त्वेनाभावप्रत्यक्षोदयादिति
पाठः व पुस्तके ।

रूपविषयत्वावच्छिन्नस्यापि(१)। “तद्वच्छेदकलं” प्रतियोगितावच्छेदकलं, “न स्वातन्त्रेण” ति, प्रतियोगि-विशेषणतानवच्छेदेन इत्यर्थः, तदेव इदृश्यति “घटो नास्तीत्येवे” ति । दण्डी पुरुष इत्यत्र (२) दण्डत्व-विशिष्ट-वैशिष्ठ्य-ज्ञाने पुरुषांशे विशेषणतावच्छेदक-दण्डत्व या यादृशी प्रकारता घटो नास्तीत्यत्रापि अभावांशे विशेषणतावच्छेदक-घटत्वस्य तादृशी प्रकारता, न तु घटस्येव घटत्वस्याप्यभावांशे साक्षात्प्रकारता, तथा सति घटीयोऽभावो घटत्वीय इत्याकारकः प्रत्ययः (३) स्वादिति भावः । एवकारेण कदापि घटत्वेन घटो नास्तीति स्वातन्त्रेण घटत्वावच्छेदकत्वावगाहि-प्रत्ययो न भवतीति सूचितम् । “तस्यापि” व्यधिकरण-धर्मस्यापि । “भ्रम एवे” ति प्रतियोगिनि वैशिष्ठ्यानवगाहिज्ञानमवच्छेदकलं नावगाहते इत्युक्ति-भज्ञाऽवच्छेदकलं प्रतियोगि-वैशिष्ठ्य-घटितमिल्युक्तं, तस्य च प्रकृते अभावात् भ्रमः इत्यर्थः । ननु तत्र घटो नास्तीत्येव प्रतीति-स्त्रैवासु, अत्र तु स्वातन्त्रेण अवच्छेदकत्वावगाहनादेवावच्छेदकलं न प्रतियोगि-वैशिष्ठ्य-घटितं, घटत्वेन पटो नास्तीत्यतुभवस्य

* न च तादृशप्रत्ययस्य भ्रमत्वेऽपि स प्रत्ययो घटत्व-विशिष्टांश एव भ्रमो, न हु अभावांशेऽपि, इत्यभावांशे तस्य प्रभावत्वमिति वाच्यम् । अभावयाहकमानेन नियमतस्तत्तद्वर्त्मविशिष्ट-प्रतियोगिकर्तवेनवाभाव-यहणात्, इत्यज्ञ तादृशरूपेणाभाव-यहणे अभावांशेऽपि तादृश-प्रत्ययस्य भ्रमत्वमिति भावः ।

(१) विशेषणत्वरूपविषयतयावच्छिन्नस्यापि इति वा पुस्तके ।

(२) दण्डी पुरुष इति प्रतीतौ इति वा पुस्तके ।

(३) प्रत्यक्षः इति वा पुस्तके ।

दूरपङ्गवत्वादित्यत आह “यदि पुन”रिति । आहार्थ-प्रत्ययस्थ
वस्तुसाधकत्वादाह “स्वरसवाही”ति । लोकानामीटशानुभवो-
“यद्यानुभविकः” अनुभवसित्त इत्यर्थः । केचित्तु घटत्वेन घटो
नास्तीति पाठः, समानाधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-प्रत्ययो यदि
प्रतियोगिन इव प्रतियोगितावच्छेदकस्याप्यभावाश्च वैशिष्ट्याव-
गाही तदा इत्यर्थः । “ताटशाभाव-निवारणं” तत्तुल्य-व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्तुद्वारणं (१) इति व्याचक्तुः ।

इति श्रीमद्भवानन्दैये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-स्वरण्डन-
प्रकरण-व्याख्या-समाप्तम् ।

इति श्रीमद्भवानन्दैये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभाव-
प्रकरणं समाप्तम् ।

(१) तत्तुल्याभावव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिवारणमिति गुरुके ।

अथ पूर्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरणे

तत्त्वचित्तामणिः ।

अथ साध्यासामानाधिकरणानधिकरणत्वे सति
साधिकरणत्वं व्याप्तिः । केवलान्वयिनि साध्या-
सामानाधिकरणं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्ध-
मिति चेत् । न, साध्यासामानाधिकरणं हि न
साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं, साध्याधिकरणानधिकर-
णत्वं वा, केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणान-
धिकरणे धूमे चाव्याप्तिः ।

अथ पूर्वपक्षोक्त लक्षण-प्रकरणे

दीधितिः ।

“साध्ये”ति, साध्यसामानाधिकरणं येषु, तेषा-
मनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत्, तस्मिन् सति
“साधिकरणत्वं” तदवच्छिन्नाधिकरणताक्तत्वं, सति
सम्भवा अवच्छेदकत्व-लाभात्, तच्चेहान्यूनवृत्तित्वं,
एवच्च साध्यवद्वृत्ति-सकल-पदार्थाभाववत्त्वं यदधि-
करणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु प्रतिपाद्यः ।

अथ पूर्वपक्षोत्त-लक्षण-प्रकरणे

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु असामानाधिकरणं न तदनधिकरण-वृत्तिलं केवला-
न्वयिन्यव्याप्तिः, “केवलान्वयिनौ”लादि-ग्रन्थ-विरोधाच्च । नापि
तदधिकरणावृत्तिलं, साधिकरणल्पद-वैयर्थ्यात्, द्रव्यं सत्त्वादित्या-
दावतिव्याप्तेश्चातः “साधे”लादि । केवलान्वयिनि साध्यवदवृत्ति-
गगनादेरधिकरणाप्रसिद्धाऽनधिकरणल्पस्याप्रसिद्धेराह “तदभाव-
वच्च”मिति । ननु वज्ञिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, साध्यवद-
वृत्ति-धूमलादेरभावस्य धूमादावसत्त्वादत आह “तदवच्छिन्ने”ति ।
अवच्छिन्नत्वस्य कुतो लाभ इत्यतः “सती”ति । नन्ववच्छेदकलं
अनतिरिक्तवृत्तिलं तथा चातिव्याप्तिः धूमवान् वज्ञेरित्यादौ धूम-
वदवृत्ति-सकलपदार्थभाव-कूटस्य वज्ञगधिकरणतानतिरिक्तवृत्ति-
त्वात्, वज्ञिमान् धूमादित्यादौ वज्ञमदवृत्ति-सकलपदार्थं मध्य-
निविष्ट-क्रदत्त्वाद्यभावस्य धूमाधिकरणतातिरिक्तवृत्तित्वाद्याप्ति
र्वा इत्यत आह “अन्यूनवृत्तिलं”मिति । धूमवान् वज्ञेरित्यादौ
धूमवदवृत्तिद्रदत्त्वाभाववत्त्वस्य वज्ञगधिकरणताया अन्यूनवृत्तित्वा-
दतिव्याप्तिरत आह “साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थं”ति, तत्र तादृशा-
योगोलक्त्वाभावस्य वज्ञगधिकरणताया अन्यूनवृत्तिलाभावान्नाति-
व्याप्तिरिति । साध्यवदवृत्तिलस्य सम्बन्ध-भेदेन भिन्नत्वाक्षामान्वा-
भावो न घटत इति भावः ।

दीघितिः ।

यथा सन्निवेशि अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं, हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्ध-लाभाय वा तत् । येन येन सम्ब-
न्धेन यो यः साध्यवद्वृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तद-
भावो बोध्यः, एतेन साध्यवद्वृत्तित्वं यदि साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां
साध्यवदसमवेत्स्य सार्वविकल्पात् सकल-तच्छून्या-
प्रसिद्धिः । अथ तदभावोऽपि ताढशेनैव(१) सम्बन्धेन
वाच्य स्तदा जातिमात्र प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयि-
त्वात् । अत एव न संयोगेन समवायेन वा, इदं न
जातिमज्जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च ।
नापि साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन, इदमेतदूप-भिन्नं
गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । नापि विषयतया घट-भिन्नं
मेयत्वादित्यवाच्यतिव्याप्तिः, सविषयमात्रस्यैव घटभिन्न-
विषयत्वात्, घट-निर्विकल्पकेऽपि घटत्वादि-भानात् ।
नापि सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः,
वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेर-

(१) तेनैव इति सोसाइटीसुहितपुस्तके पाठः नायं प्रकाशकद्वानन्दसम्मातः ।

भावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रत्यक्षाम् । विशेषण-
ता-विशेषण वा साध्यवद्वृत्तिलं वक्तव्यं, सर्वं चैव तत्त-
द्वृत्तिले तत्तदन्यान्यत्वे तत्त्वकारक-प्रमा-विषयत्वे वा
तत् सुलभं, तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिद्ध-सामान्या-
भावो वाच्य इति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु ताटूश-सकलपदार्थाभाववत्त्वं यदन्यूनवृत्ति-तत्त्वमित्यस्यैव
सम्यक्त्वे यदधिकरणतेत्याधिकरणतापदं व्यर्थमत आह “यथे”ति,
तथाप्यनतिप्रयोजनकल्पादाह “हेतुतावच्छेदके”ति, “तत्” अधि-
करणत्वम् । संयोगेन साध्यवद्वृत्तेरयोगीलकल्पादेः संयोगेना-
भावस्य वङ्गमधिकरणत्वान्यूनवृत्तिल्वादित्यासिरतो “येन येने”ति
बोप्पा । “एतेन” “येन येने”त्वादि-विवक्षणेन * । “साध्यव”-
दिति, साध्यवदसमवेतस्याकाशाभावादेः केवलान्वयित्वादिति (१)

---

* दीधितौ समवायेनेत्यस्य जातिमान् सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । न च वङ्गि-
भान् भूमादित्यादावपि साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्ति-सकल-पदार्थ-
सम्भवनिविद्याकाशाभाव-न्यूनत्वाप्रसिद्धग्राह्याभिसम्भवे समवाय-सम्बन्धावच्छिद्ध
साध्यताक-स्फलानुसरणामपलमिति वाच्यम् । साध्यसाधनभेदेन लक्षणस्य विभिन्न-
तया वङ्गिसाध्यक्याभिनन्दने साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तत्त्व-
नाव्याप्तिः सम्भवति, संयोगसम्बन्धावच्छिद्धवङ्गिभदसंयुक्ताभावस्य हेत्वाधिकरणत्वा-
न्यूनवृत्तिल्वादिति समवायावच्छिद्ध-साध्यकानुसरणमिति भावः ।

(१) साध्यवदसमवेताकाशाभावादिः केवलान्वयोति इति पाठः व पुस्तके ।

भावः । “सकलतच्छून्ये”ति, सम्बन्ध-सामान्येन तच्छून्येत्यर्थः । “तदभावः” साध्यवद्वृत्तेरभावः । “तादृशेन” साध्यतावच्छेदकेन, “जातिम्”दिति, जातिमदसमवेतमसमवेतमेव तस्य च समवायेनाभावः केवलान्वयीति भावः । “अतएव” जास्मिमान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेरेव । दूषणान्तरमाह “इदं न जातिम्”दिति, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिल-विवक्षायान्तु प्रकृते स्वरूप-सम्बन्धस्यैव तथात्वात्तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तेर्जात्यभाववत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात्तदभावस्य हेत्वधिकरण-ताया अन्यूनवृत्तित्वान्नात्यासिः समभवतीति, संयोगत्व-समवाय-त्वादिनैव तादृश-विवक्षणेऽत्यासिरुक्ता, रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ रूपभिन्ने समवायेनासम्बद्धं रूपत्वादि तदभावस्य गुणत्वान्यून-वृत्तित्वाभावान्नातिव्यासिः सम्भवतीत्यत “एत”दिति । समवेत-मात्रस्यैव एतद्रूप-भिन्ने समवेतत्वादेतद्रूप-भिन्नासमवेतमसमवेत-सेव, समवायेन तदभावः केवलान्वयीति भावः । (एतद्वट-भिन्नं सत्त्वादित्यादौ तु एतद्वटभिन्नासमवेतस्यैतद्रूपादेरभावस्य सत्त्वान्यूनवृत्तित्वाभावान्नातिव्यासिः सम्भवतीति तत्रोक्तं) (१) “एतद्वटभिन्न”मिति, घटभिन्नाविषयकं निर्विषयकमेव, तस्य च विषयतया अभावः केवलान्वयीति भावः । “ईत्यत्वापौ”त्यपिना एतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यस्य संग्रहः । “द्रव्यं सत्त्वादित्यादा”

(१) ( ) एतच्चिङ्गितोऽधिकपाठः ष पुस्तकै ।

विद्यादिना एतदूपभिन्नं गुणत्वात् घटभिन्नं मेयत्वादित्यादि-परिग्रहः । “स्वरूपसम्बन्धेन” कोलिकविशेषणतया । यत्त्व-तत्त्वयोरनुगमात् (१) साध्यवदसमवितस्य समवायेनाभावः साध्यवदसंयुक्तस्य संयोगीनाभाव इत्येवं क्रमेण निवेशे अतिगौरवं, (२) तत्र च विशेषणताविशेषिण साध्यवदवृत्तेरभावस्यापि निवेशने तेनैव सामज्ञस्य शेष-वैयर्थ्यञ्चेत्याशयेनाह “विशेषणते” ति, विशेषणता च तत्तद्वक्तित्वस्य अभावस्य प्रमाविषयत्वस्य वा ग्राह्या । “सर्वत्रैव” ति, पूर्वोक्त-यावद्गमिचारिणीत्यर्थः, तेन केवलान्वयिनि तत्तद्वक्तित्वादौ साध्यवदवृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न चतिः * । तत्र तत्तद्वक्तित्वं तत्तद्वक्तिस्वरूपं, तत्र विलक्षणविशेषणता सम्बन्धेन (३) स्वस्मिन्नपि वर्त्तत इत्याशयेनाह “तत्तद्वक्तित्व” इति, तत्तद्वक्तित्वं तत्तद्वक्तिमात्रवृत्तिरसाधारणो धर्मो रूपादिः, स च समवायादिनैव वर्त्तते न विशेषणतया इत्यत आह “तत्तदन्यान्वयत्व” इति, तत्तदन्यान्वयत्वमपि तत्तद्वक्तित्वमेव तदुक्तं “न हि घट-भिन्न-भेदो घटत्वादतिरिच्यते” इति, तथाच स एव दोष इत्यत आह “तत्प्रकारके” ति, तथाचेतदूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ एतदूपत्व-प्रकारक-प्रमाविषयत्वं विशेषणताविशेषिण साध्यवदवृत्ति तेन सम्बन्धेन

तत्वावृत्तावेव तत्प्रसिद्धभिति भावः ।

(१) यत्त्वतत्त्वानुगमादिति घ पुस्तके ।

(२) अतिगौरवादिति घ पुस्तके ।

(३) विशेषणता विशेषेण इति घ पुस्तके ।

तदभावस्य गुणत्वा(१)न्यूनवृत्तिलाभावाद्वातिव्याप्तिरिति भावः ।
“तत्” साध्यवद्वृत्तिलम् । एवच्च सामान्याभाव-निवेशोऽपि
सम्यग्गित्याशयेनाह “तेनैवे”ति । “तदवच्छन्ने”ति, साध्यवद-
वृत्तिलाभच्छन्नेत्यर्थः ।

दीधितिः ।

केचित्तु (२) नञ्च्यत्यासेन असाध्यानि साध्य-
विरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत्, तानि
सामानाधिकरणानाधिकरणानि यस्य तत्त्वं, साध्य-
सामानाधिकरणाभाव-व्यापकाभाव-प्रतियोगि-सामा-
नाधिकरण्य-सामान्यकत्वमिति फलितार्थः । अत्र च
साध्य-सामानाधिकरण्यं, साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन
साध्यवति हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन वृत्तिः, परच्च (३)
सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेतुमति
तेनैव वृत्तिः । तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्य-
तायां व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ, द्रव्यत्वा-
देश्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्व-

---

(१) गुणताधिकरणत्वा इति व पुस्तके ।

(२) केचिदिति हस्तलिखित पुस्तके पाठः ।

(३) परन्तु इति हस्तलिखित पुस्तके ।

गुणत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा संयोगेन वङ्गग्रादौ साध्ये
समवायेन तद्वाप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धे-
नाधिकरणे काले स्पन्दे च (१) कालपरिमाण-स्पन्द-
त्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन
वृत्तावपि चाप्रसङ्गः। सम्बन्धविशेषेण व्याप्तत्व-लाभाय
साधिकरणत्वमित्याहः। तच्चिन्त्यम्।

दीधिति-प्रकाशः।

“केचित्ति”ति। साध्य-विरोधित्वं साध्याभाव-व्याप्तत्वं तत्त्वं
केवलान्वयित्यप्रसिद्धमत आह “साध्यासामानाधिकरणानि”
इति। ननु साध्यासामानाधिकरणानां गगनादौनां हेत्वसामाना-
धिकरणाहरभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह “साध्य-सामानाधिकर-
णाभावे”ति, आद्येभ्यन-प्रभव-वङ्ग-सामाधिकरण-व्यक्तेरभावस्य
धूम-सामानाधिकरणाभाव-व्यापकत्वाहरभिचारिण्यतिव्याप्तिरत;
“सामान्ये”ति हेतुतावच्छेदकावच्छन्न-हेतु-सामानाधिकरणत्वा-
वच्छन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वेन व्यापकत्व-स्फोरकम्। तेनायो-
गोलकीय-वङ्ग-सामानाधिकरणस्यापि द्वित्वादिनाऽभावस्य धूम-
सामानाधिकरणाभाव-व्यापकत्वेऽपि न ज्ञति; न वा द्रव्यं गुण-
कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावव्याप्तिरिति। “साध्यवति” साध्य-
तावच्छेदकावच्छन्न-साध्यवति। तेन गुणकर्मान्यत्व-विशिष्ट-

(१) कावे स्पन्दे च इति नास्ति हस्तलिखित पुस्तके।

सत्त्वावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । “परच्च सामानाधिकरण्य” हेतु-सामानाधिकरणम् । “हेतुमति” हेतुतावच्छेदक-विशिष्ट-हेतुमति । “तेनैव” हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेनैव । तेन द्रव्यं गुण-कर्मान्वयत्वं विशिष्ट-सत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । क्रमेण सम्बन्ध-भेद(१)विवक्षयाः प्रयोजन(२)माह “तेन”त्यादिना * पृथिवी-त्ववति कालिकसम्बन्धेनावर्त्तमानस्य चरम-धंसादेहेत्यधिकरणे-काले द्वत्तेनांतिप्रसङ्गः । अतएवोक्तरच्च पृथिवीत्वं विहाय द्रव्यत्वेत्युक्तम् † । सत्त्वहेतौ हेतुसामानाधिकरणाभावस्य साध्य-सामानाधिकरणाभाव-व्यापकत्वं न स्वस्मिन्, गुणत्वे तु स्वस्मिन्नेव तदिति तथाकृतम् । (३) परसामानाधिकरणे ‡ हेतुताव-च्छेदकसम्बन्धस्य (४) फलमाह “न वा संयोगेन”ति, वक्ति-मानेतदूपादित्यादौ वक्तिमति समवायेनावर्त्तमानं कालपरि-

* साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धाविवक्षणे पृथिवी घटादित्वत् कालिकेन हेतौ अभिचारित्यत व्याप्तिः पृथिवीत्वाधिकरणे सहाकाले द्वत्तिसम्बन्धावस्थैवदत्तः सम्बन्धसामान्येनादृत्तौ गगनादौ च हेतु-सामानाधिकरणाभावात्, तदिवक्षणे तु नातिव्याप्तिरिति सङ्कल्पति “पृथिवीत्वे”त्यादिना इति भावः ।

† पृथिवी सत्त्वादित्यादौ च समवायेन पृथिवीत्ववस्थवर्त्तमाने गुणत्वे हेतु सामानाधिकरणाभावाद्वातिव्याप्तिः सम्भवति, क्रियाभावस्थैव कालोपाधित्वादिति भावः ।

‡ हेतु-सामानाधिकरणे इत्यर्थः ।

(१) सम्बन्धभेद इति नास्ति च पुस्तके ।

(२) प्रयोजनमित्यत् फलमिति पाठः च पुस्तके

(३) तदुदाहृतमिति च पुस्तके ।

(४) हेतुतावच्छेदक सम्बन्धेनेत्यस्य इति च पुस्तके ।

माणं * स्यन्दत्वञ्च तत्र कालिकतया एतद्वृपाधिकरणे काले
स्थने च समवायेन वर्तत इत्यव्याप्तिर्नेत्र्यः । “स्यन्दत्वादे”-
रिति “हृत्तावपौ”ल्यतानुषज्ज्यते । “तेनैवे”ल्यस्य फलमाह
“समवायेन”ति । “तदधिकरणे” एतद्वृपाधिकरणे पर्वतादौ ।
“सम्बन्धविशेषण” हेतु सामानाधिकरणे हेतौ प्रविष्टेन ।
वङ्गिमानाकाशादित्यादौ चा(१)काश-सामानाधिकरणाप्रसिद्धा
तद्विनाक्षत-लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तभावादिति भावः । “तच्चिन्त्य”-
भिति, एतद्वृप-भिन्नं गुणत्वात् ज्ञानादेत्यादौ महाकालाच्यो
घटादित्यत च कालिकसम्बन्धेन हेतौ चातिव्याप्तिरत्वास्त्ररसः ।
साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्यवति विशेषणताविशेषण
वृत्तिलाभाव-(२)-व्यापको हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेतुभिति
तेनैव सम्बन्धेन वृत्तिलाभाव इत्युक्तौ च नायं दोष इति
स्मर्त्तव्यम् ।

दैधितिः ।

यथाश्रुतं यथासम्भवं विकाल्पा दूषयति “ने”ल्यादि ।

* कालिकसम्बन्धेनैतद्वृपाधिकरणे महाकाले वर्तमानं कालपरिमाणं,
क्रियामानस्यैव कालोपाधित्वात् तदधिकरण-क्रियादृत्ति-स्यन्दत्वभिति महाकाल-
खण्डकालभेदेन द्युस्तपात्तम् ।

(१) वङ्गिमानाकाशादित्यादौचेति नास्ति ग पुस्तके ।

(२) वृत्तित्वस्याभाव इति व पुस्तके ।

धित्वं प्रतियोगि(१)-तदधिकरणावृत्तित्वं, व्याप्तवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । “अधिकरणे”ति, तथा सत्यभाव एव न सिद्धेदिति भावः । संयोगात्यन्ताभावस्य द्रव्ये प्रतियोगि-सामानाधिकरणं अव्याप्तवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिकरणीभूत-द्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूत-द्रव्यवृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वं, गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरणं व्याप्तवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-गुण-वृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूत-गुण-निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं; एतानि च न भेदकानि अविरोधात् । सामान्यतश्चाव्याप्तवृत्तौ प्रतियोगि-समानाधिकरणे च न तथात्व-व्यतिरेक इति भावः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रतियोगि-विरोधित्वं यदि प्रतियोग्यभाव-व्याप्तित्वं * प्रति-

* संयोगभावस्य न द्रव्यान्तर्भवेन प्रतियोग्यभाव-व्याप्तः, तत्र संयोगभावाभाव-सत्त्वात्, तथाव छेत्वधिकरणान्तर्भवेन प्रतियोग्यभावव्याप्तविशिष्टाभावाप्रतियोगित्वं लक्षणं कर्त्तव्यं, एवञ्च संयोगि द्रव्यत्वादित्वत्र नाव्यास्त्रः तत्र संयोगभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । संयोगि सत्त्वादित्वत्र च गुणान्तर्भवेन प्रतियोग्यभावव्याप्तविशिष्टत्वेन संयोगभावस्य लक्षण-घटकत्वाद्वातिव्याप्तिः स्थादिति भावः ।

(१) प्रतियोगीति नास्ति हस्त-लिङ्गित-पुस्तके । सोसाइटी-सुद्धित-पुस्तक एवताडशः पाठो वर्तते ।

योग्यनाधिकरणवृत्तिलं वा, व्याप्त-वृत्तिलच्च यद्यनवच्छिन्ना या
वृत्तिस्तुदत्त्वं स्वाधिकरणीभूत-यज्ञिद्विगतिवृत्त्यत्यन्ताभावा(१)-
प्रतियोगिलं वा तदा नातिव्याप्तिरत आह “प्रतियोगि-विरो-
धित्व”मिति । “तदधिकरणे”ति, प्रतियोग्यधिकरणेत्यर्थः । “न
सिद्धे”दिति, अधिकरणानामनन्तलानास्तीति प्रतीति-नियाम-
कानन्त कल्पने गौरवादतिरिक्तोभावः कल्पयते इत्येवाभाव-सिद्धौ
बौजं, तज्जाधिकरण-भेदेनाभाव-भेदाभ्युपगमे न सम्भवतीति
भावः । ननु संयोगात्यन्ताभावो गुणे प्रतियोग्यसमानाधिकरणो
व्याप्तवृत्तिश्च । द्रव्ये प्रतियोगि-समानाधिकरणोऽव्याप्त-वृत्ति-
च्चेति व्यवहारात् प्रतियोगि-सामानाधिकरणासामानाधिकरण-
व्याप्तवृत्तिलाव्याप्तवृत्तिल-(२)लक्षण-विरुद्ध-धर्मं-संसर्गिलं संयोगा-
भावादि-भेदकं स्यादत आह “संयोगात्यन्ताभावसे”ति । “द्रव्य”
इति अव्याप्तवृत्तिलच्चेत्यत्रानुषष्ट्यते । “गुणे”इत्यपि “व्याप्तवृत्ति-
त्वच्चे”त्यत्रानुषष्ट्यते । “अविरोधा”दिति, संयोगाधिकरण-द्रव्य-
वृत्तिल-संयोगानाधिकरण-गुणवृत्तियोराकाशाभावादौ दर्शना-
दिति भावः । “सामान्यतो” “न तथात्वव्यतिरेक” इत्यन्ययः ।
तथाच स्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिनि न स्व-समा-
नाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिलाभावः, न वा प्रतियोग्यधि-
करणवृत्तौ प्रतियोग्यधिकरण-वृत्तिलाभाव इत्यर्थः ।

(१) दृत्यभावा इति व पुस्तके ।

(२) व्याप्तव्याप्तवृत्तिल इति व पुस्तके ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि-साध्य-
वत्कल्पं व्याप्तिः । मूले वृक्षः कपि-संयोगवान्नेत्य-
वाधित-प्रतीतेस्तदन्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात् । न
चैवं भेदाभेदः, अवच्छेदक-भेदेन तत्सत्त्वाभ्युपगमात् ।
साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि-साध्यवद्यस्येति ष-
ष्ठीर्थ-व्याप्य-व्यापकभावानिरूपणात् । साध्य-साधनयो-
र्वाप्ति-निरूपयत्वात् । वक्त्रिमत्पर्वतस्य धूमवन्महानस-
निष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगित्वाच्च, विशेषाभावकूटादेवा-
भाव-व्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे सानाभावात् ।

दीधितिः ।

ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वे-
ष्टव्यः, स चाधिकरणत्वं, साध्य-साधनयोरपि सामाना-
धिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह “साध्ये”ति ।
साध्यत्व-साधनत्वे व्याप्ति-प्रतियोगित्वानुयोगित्वे । यत्त-
ज्ञामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह “वक्त्रिम”दिति ।
ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छे-
दकं यद्वपावच्छिन्नं न भवति तद्वपावच्छिन्नेन सम-
तस्य सामानाधिकरणं व्याप्तिरित्यर्थः । न च धूम-समा-

नाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदको वक्ति-
त्वावच्छिन्नो वक्ति:, धूमवान् वक्तिमान्नेत्यप्रतीतेरत
आह “विशेषे”ति । य एव प्रत्येकं वक्तिमङ्गेदा धूम-
समानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरण-षट्तित्वावच्छिन्ना
वक्तिमस्यामान्य-भेद-बुद्धिं जनयन्ति, तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदको-वक्तित्वावच्छिन्नो वक्तिरिति भवत्यव्याप्तिः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“साध्यवतौ”ति, न तु साध्ये इति भावः । “सचे”ति, तथाच
साध्यवान् यस्येत्यस्य साध्यवान् यद्धिकरणमित्यर्थः । ननु यथा
चैतस्य पुत्रवानयं देश इत्यत्र चैतस्य सम्बन्धित्वं (१) पुत्रेऽन्वेति न तु
पुत्रवति, तथा सप्तसम्बन्धिकपदत्वात् साध्यवान् यस्येत्यतापि
यत्सम्बन्धित्वं साध्य एवान्वेति तत्र व्याप्तिनिरूपकल्पमित्यत आह
“साध्यसाधनयोरपी”ति । सामानाधिकरणमेव साध्यवान् यस्ये-
त्यत्र पष्ठर्यः सम्बन्ध इत्यन्वयः । साध्य-साधनयो धर्मिणोन्
व्याप्ति-निरूप्यत्वमत आह “साध्यते”ति । “यत्तदुभ्यामिवे”त्येवकारेण
साध्य-साधन-त्यवच्छेदः । तथाच यत्समानाधिकारणान्योन्या-
भावाप्रतियोगि यत्तेन सममितिरीत्या वाच्यमित्यर्थः (२) । “न
च धूमसमानाधिकरणे”त्यादि, यद्यपि वक्तित्व-विशिष्ट-वक्तिरेव
तत्तद्विकारिता धूमसमानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगिताव-

(१) चैतसम्बन्धित्वमिति व पुस्तके ।

(२) रीत्येत्यर्थ इति व पुस्तके ।

च्छेदक इत्युक्तमेतत्तथापि यदूपावच्छेदं प्रतियोगितावच्छेदकं
तदन्य-रूपावच्छेद-सामानाधिकरणमित्यर्थं तात्पर्यं, * । तत्त-
वङ्गित्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकमपि वङ्गित्वेन प्रतियोगितानव-
च्छेदकमिति मतात्तरमङ्गीकृत्येदसुक्तमित्यन्ये । वङ्गि-समानाधि-
करण-विशेषाभाव-कूट-प्रतियोगितावच्छेदकतया धूमवान् वङ्गे-
रित्यादौ नातिव्यातिरित्यव्याप्ति-परतया व्याचष्टे “य एवे”ति,
“प्रत्येक” प्रातिस्थिक-रूपेण तत्त्वेदत्वादिना, धूमसमानाधि-
करणाः (१) ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नापि साधन-समानाधिकरण-यावद्वर्म्म-निरु-
पित-वैयधिकरणानधिकरण-साध्य-सामानाधिकरणयं,
साधन-समानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेवैयधिकरणया-
प्रसिद्धेः, महानसादौ समवायितया वङ्गि-वङ्गिमतोर-
त्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावप्युक्ता-लक्षणा-
भावाच्च ।

दीधितिः ।

“साधने”ति, वैयधिकरणयं तदनधिकरण-वृत्तिलं

* ताडश-प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यत्प्राध्यतावच्छेदकं तदच्छिङ्ग-
सामानाधिकरणमित्यर्थ इति भावः ।

(१) धूमसमानाधिकरणा इति नान्ति क, च, ग पुस्तकेषु ।

तच्च केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धम्, अतिप्रसन्नकञ्च
पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ अतः समानाधिकरणोपा-
दानम् । धूमादेरपि न वज्ञग्रादि-समानाधिकरण-द्रव्य-
त्वाद्यनधिकरण-वृत्तित्वमतो “याव” दिति । यद्यपि
पृथिवीत्वादि-समानाधिकरण-घटत्वपटत्वाद्यनधिकरण
वृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्र-वृत्तित्वञ्च निखिल
घट-पटादि-रूपाणां तथापि ताटश-धर्मानधिकरण-
मात्रवृत्तित्वानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकवत्त्वं वोध्यं, न
हि पृथिवीत्व-समानाधिकरणस्ताटशः कश्चिदेको धर्मर्मा
यदनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं रूपत्वादि, धूमत्वा-
दिकन्तु वज्ञग्रादि-समानाधिकरणायोगीलकत्वाद्यनधि-
करणमात्र-वृत्तितावच्छेदकम् । तद्वच्छेदकत्वञ्च (१)
तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छुन्यधर्मावृत्तित्वं तेन
मेयत्व-समानाधिकरण-गुणत्वाद्यनधिकरण-मात्रवृत्ति-
तानधिकरण-गगनादि-वृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्य-
साध्यक-मेयत्वे नातिप्रसन्नः ।

दीधिति प्रकाशः ।

“प्रमेयत्वादे”रितिमूल * मनूरुध्याह “वैयधिकरण”मिति ।

* प्रमेयत्वादेवैयधिकरणाप्रसिद्धेरितिमूलभित्यर्थः ।

“पृथिवौ”ति, * द्रव्यत्वानधिकरण-वृत्तिलक्ष्य पृथिवौत्वेऽसत्त्वादिति भावः । धूमवान् वज्रेरित्यत्रायोगोलकौय-वज्रानधिकरण-वृत्तिलं धूमे वर्त्तत इति अखण्ड-हेत्वनुधावनम् । साधनाधिकरणे येन सम्बन्धेन धर्मस्य वृत्तिलं तेन सम्बन्धेन तदनधिकरणं यत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वृत्तिलज्जात्र तादृश् २ वैयधिकरणं, तेन (३) (साधनसमानाधिकरणधूमस्यैव समवायसम्बन्धेनानधिकरणे संयोगेन संयोगेनानधिकरणे समवायेन वज्रेहर्वत्तावपि नक्षतिः ।) (४)

“धूमादेरपौ”ति, समवायेन धूमस्य साध्यतायां व्यभिचारिणि वज्रावतिव्याप्तिर्बीच्या (५) । संयोगेन (६) साध्यतायां द्रव्यत्वानधिकरणे गुणादौ संयोगेन वृत्तिलक्ष्यप्रसिद्धेर्व्यत्वमादाय नातिव्याप्तिः सङ्घच्छति । “द्रव्यत्वादे”रिति, तथाच द्रव्यं पृथिवौत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः । “तदनधिकरणे”ति, साधन-समानाधिकरण-घटत्वानधिकरणेर्त्यर्थः । तथाच मात्रपदे दत्तेऽपि रूपवान् पृथिवौत्वादित्यत्वाव्याप्तिरित्यर्थः । “तादृशे”ति साधन-समानाधिकरणे-

* तद्वज्र-तद्वूमयोर्ब्याप्तिरेव धूमसामान्यवज्ञिसामान्ययोर्ब्याप्तिः, इत्यच्च पर्वतीवध्यमानधिकरणवृत्तिलानधिकरणत्वस्य पर्वतीयवज्रौ सत्त्वाद्विशेषव्याप्तिरक्षतैवेत्यभिप्रायेणोदं, अन्यथा वज्रिमान् धूमादित्यत्वाव्याप्तिः स्तादिति भावः ।

(१) अवच्छेदकत्वन्तु इति चक्ष्यत-लिखत-पुस्तके ।

(२) तादृश इति नार्स्ति च पुस्तके ।

(३) तेन सम्बन्धेभेदमादाय न दोषः इति च पुस्तके ।

(४) ( ) मध्यस्थितः पाठो नार्स्ति च पुस्तके ।

(५) वतिव्याप्तिरित्यर्थ इति च पुस्तके ।

(६) धूमस्येत्यधिकं च पुस्तके ।

वर्थः । “नहीं”ति, नौरूप-पृथिव्यभावादिति भावः । “धूमत्वा-
दिकन्ति”ति, तथाच व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः । नन्वन्यून-
वृत्तिलक्षणावच्छेदकत्वं मेयत्वादावपौति तत्साध्यकाव्याप्तिरत आह
“तदवच्छेदकत्व”मिति । “तच्छून्यधर्मे”ति, धर्मत्वं वृत्तिमत्त्वं ।
तवयोजनमाह “तेने”त्वादिना । द्रव्यवान् मेयत्वादित्यत्र सम-
वायेन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वसमानाधिकरण-गुणत्वानधि-
करणमात्र-समवेतत्व-शून्यगगनादि-वृत्तिलेऽपि तच्छून्यानि यावन्ति
वृत्तिमन्ति सत्तादीनि(१) तदवृत्तिलक्ष्य द्रव्यत्वे सत्त्वादातिव्याप्ति-
रिति भावः ।

ननु धर्मत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं वाच्यम् * ।
अन्यथा गगनादेरपि संयोगेन सम्बन्धितयोक्तदोषापरिहारात्,

* ननु धर्मपदं वर्थं तथाहि तदनधिकरणमात्रावृत्तित्वं तटनधिकरणेतरा-
वृत्तित्वे सति तदनधिकरणवृत्तित्वं, अत्र विशेषदलभनाडत्य-तदनधिकरणेतरा-
वृत्तित्वस्यैव मात्रपदार्थत्वे तदनधिकरणेतरावृत्तित्वमूलत्वं गगने नास्तीति कृत्वा-
गगनवारणसम्बन्धे किं धर्मपदेनेति चेत्त्र धूमत्वान् वज्रेरित्यतातिव्याप्तिवारणाय
तदनधिकरणेतरावृत्तित्वमित्यत्र वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् । एवं
सति गुणत्वानधिकरणेतरावृत्तित्वस्याप्रमिद्धात्रा संयोगसम्बन्धेन द्रव्यादि-साध्यक-
मेयत्वादिहेतौ अवच्छेदकत्वलक्षणाव्याप्तिवारणाय ताडय-यायद्वर्ष्मानधिकरणे-
तरत्ववज्रिणिष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदके स्खाधिकरणस्य-साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वरूपधर्मत्वस्थौभयाभावस्ताडशं यद्यत्सं तदेवावच्छेदक-
मिति पारिभाषिकावच्छेदकलक्षणं निर्बाच्यम् । तथाचात्र द्रव्यवान् मेयत्वादि-
त्वादौ ताडशानवच्छेदक-गगनादौ द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभावो नास्तीति पारिभाषि-
कावच्छेदकत्वाभावात्, ताडशावच्छेदकं यद्यत्सं तद्विज्ञमेव साध्यतावच्छेदकमिति

(१) सत्तादीनि इति नास्ति गुप्तस्तके ।

एवमभाव-द्रव्यान्यतरलेन समवायेन साध्यतायां मेयत्वादि-हेतौ व्यभिचारिणि ताटश-गुणत्वानधिकरणमात्र-समवेतत्वशून्येभावे वृत्तिमति ताटशान्यतरलस्य सत्त्वादनवच्छेदकत्वं स्यात्, तथाच संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वादावतिव्याप्तिः ताटश-गुण-त्वाद्यनधिकरणमात्र-संयुक्तत्वशून्यस्य संयोगेन वृत्तिमतोऽप्रसिद्धग्रा द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वाभावात्। एवं तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमित्यत्व-वृत्तिलं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम्, अन्यथा वज्ञि-समानाधिकरणयोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिता-शून्या-योगोलकौय-वज्ञौ धूमत्वस्यापि कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वादवच्छेद-कत्वापातात्। इत्यत्र समवायेन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वादि-हेतौ ताटशगुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तिता-शून्ये धर्मे सत्त्वादौ साध्य-तावच्छेदकताघटकसमवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेरवच्छेदकत्वत्त्वाद-व्याप्तिः। न च ताटशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वभाव-वृत्ति-मत्त्वोभयाभाववद्-यावत् स्वाश्रयकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यम्। अभावीयविशेषणतया वृत्तिमत्त्वोयसम्बन्धविशेषण चोभयाभाव-स्थोभयवल्यपि सत्त्वात्, अन्यतरसम्बन्धेनाभावस्याननुगमात्। एवं सत्त्वाद्रव्यत्वोभयवान् जातिमत्त्वादित्यादौ वच्यमाणरौत्याऽति-प्रसङ्ग-बेत्यस्वरसादाह “वसुतस्त्वि”ति।

तत्वातिव्याप्तिरिति भन्ना वृत्तिमत्त्वरूपधर्मत्वोपादानमिति निष्कर्षः। एतन्ते-वसुत इत्यादि हीधिति-प्रन्वस्याभावस्तु सत्त्वाद्रव्यत्वोभयवान् जातिमत्त्वादित्वादिरिति भावः।

दीधितिः ।

वसुतस्तु ताट्टश-धर्मानधिकरण-मात्रवृत्ति-स्वाव-
च्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यम् । तेन
सत्ता-द्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् वा
जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । सत्ताया गुणत्वा-
भाववन्मात्रवृत्तित्व-विरहेऽपि उभयत्वावच्छिन्नाधि-
करणताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“ताट्टशधर्मे”ति, साधनसमानाधिकरणधर्मेर्त्यर्थः । “स्तं”
अवच्छेदकत्वेनाभिमतम् । तथाच संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां
सत्त्वादिहेतौ संयोगेन द्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणतायास्ताट्टश-
गुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वात् द्रव्यत्वस्य नावच्छेदकत्व-कृतिः ।
ताट्टश-धर्मानधिकरणमात्रवृत्ति-स्वावच्छिन्नकत्वमित्युक्तौ गुणा-
न्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता-
त्वावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वस्य गुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावात् अति-
प्रसङ्ग (१) इत्यधिकरणतापर्यन्तानुधावनम् । ताट्टशधर्मानधि-
करणमात्रवृत्तित्वत्र ताट्टश-धर्माधिकरणावृत्तित्वं, इतरांशस्य
बैयर्थ्यात् । न च स्वावच्छिन्नाधिकरणता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन

(१) अर्तिप्रसङ्गमिति ए पुष्टके ।

वाच्या, अन्यथा धूमवान् वज्रेरित्यादौ कालिकसम्बन्धेन धूमत्वा-
वच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकत्वाधिकरण-हृत्तिवेन धूमत्वस्या-
नवच्छेदकत्वापातात् ; तथाच कालो घटवान् कालपरिमाणात्,
ईश्वरज्ञानं घटवत् नित्यज्ञानत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन विष-
यतासम्बन्धेन च साधतायां ताढशावच्छेदकाप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति
वाच्यम् । येन येन सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणता ताढशौ
तेन तेन सम्बन्धेन स्वावच्छिन्न-प्रकारकज्ञानभिन्नं यस्ताधताव-
च्छेदकसम्बन्धेन यस्ताधतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारकं ज्ञानं तदव-
च्छिन्न-समानाधिकरणस्य विवक्षितत्वात्, विवेचयिष्यते चेद-
मुपरिष्टात् । महाकालान्यत्वविशिष्ट-घटत्वस्य ईश्वरज्ञानान्यत्व-
विशिष्ट-घटत्वस्य च तत्रावच्छेदकत्वादिति कश्चित् । ननु
तच्छून्यधर्मपर्याप्तिवित्तिकलं वाच्यम् । सत्ता-द्रव्यत्वोभयत्वच्च न
सत्तापर्याप्तिवित्तिकमत आह “गुणान्ये” ति ।

दीधितिः ।

“प्रमेयत्वादे”रिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मी
विशेषणीयः । वस्तुतस्तु यावत्पदं ताढस्य कस्यापि (१)
न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्र-स्फोरणाय, तथाच
साधन-समानाधिकरण-धर्मनिरूपित-वैयधिकरण्याव-
च्छेदकं यद्यत्तद्विन्न-धर्मवता यावत्ताढशावच्छेदकत्व-

(१) कस्यापि ताढशस्य इति हस्तविच्छित पुस्तके ।

शून्यधर्मता वा समं सामानाधिकारण्यमिति पर्यव-
सितं, अतो दोषान्तरमाह “महानसादा”विति ।
तथाच तदनधिकारणत्वं तदभावाधिकारणत्वं तदङ्गिन्नत्वं
वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

व्यतिरेकित्वं अन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्त्व-
नाकाशाभावे, व्यतिरेकि यावद्धर्माधिकारणाप्रसिद्धा (१) तदनधि-
कारणमप्रसिद्धं, प्रातिस्थिकरूपेण धर्मस्थोपादाने चावच्छेदकस्यैव
तथोपादानमुचितं किं व्यतिरेकित्व-विशेषणेनेत्याह “वसुतस्त्व”
ति । “तादृशस्ये”ति । एवच्च यावत्यदं तत्तदर्थ-वैयधिकारण्या-
वच्छेदकं यद्यत्तत्तदेवक्लृटस्य बोधनाय । ननु धूम-समानाधि-
कारण-पञ्चतल्वादि-वैयधिकारण्यावच्छेदक-महानसौय-वङ्गित्वाद्य-
भिन्नतया वङ्गित्वादेन तादृशावच्छेदक-भेद-क्लृटवत्त्वमत आह
“यावत्तादृशे”ति । तथाच तादृशावच्छेदकत्वस्य महानसौयत्व-
विशिष्टवङ्गित्वे पर्याप्ततेऽपि शुद्धवङ्गित्वे तदभावः प्रतीति-बलाद-
भ्युपेयत इति भावः । यद्यप्यवच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वे तद-
वच्छेदभेदोपि शुद्धवङ्गित्वे सम्भवति, एको न इति विवरत्, तथापि
तदनभ्युपगमेनेदम् । “तथाचे”ति, इत्यच्च साधन-समानाधिकारणे
धर्मो वङ्गिरेवेति ध्येयम् ।

(१) यावद्धर्माण्यामधिकारणाप्रसिद्धा इति ध पुस्तके ।

दीधितिः ।

एतेन तदधिकरणाहृत्तित्वमव वैयधिकरण्यमिति
निरस्तं, समवायितया महानसद्वृत्तित्वं वङ्गौ नास्तौति
प्रतीतेर्वङ्गादेरपि ताढशैयधिकरण्याधिकरण्यत्वात्,
सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्य-विवक्षायान्तु नोकादोष
इति थ्येयम् ।

दीधितिप्रकाशः ।

मूलस्य न्यूनतां परिहर्तुं तदधिकरणाहृत्तित्वरूपमपि वैय-
धिकरण्यं द्रूपयति “एतेने”ति । “सम्बन्धविशेषेण”ति, एतत्तत्त्वं
प्रागेव निरूपितम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः, उपाधिश्च
साध्य-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः, व्यापकत्वत्तु
तद्विनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । व्यभिचारे चावश्य-
मुपाधिः । प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थान-
नियमलक्षणं, गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अन्योन्याभाव-
प्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च, किञ्चु यथाधिकरणाभावयोः
स्फूरुपविशेषः सम्बन्धस्तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि,

आभावविरहात्मत्वं वेति चेत् यत्किञ्चित्साध्य-व्यापक-
साधनाव्यापकधर्म-निषेधो न धूमादौ, प्रकृतसाध्य-
व्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिङ्गसिङ्गभ्यां न निषेद्धुं-
शक्यः, यावत्साध्य-व्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्याप-
कत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्य-व्यापकत्वं
निषिध्यते इति चेत्र व्यधिकरणत्वात् । यावत्साधना-
व्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य, यावत्साध्य-व्यापकं व्यापकं
वा यस्य तत्त्वं तदिति चेत्र सोपाधिरपि तथात्वात्
तथाहि साधनस्य वक्त्रेव्यापकं यावदार्द्धेभ्यनन्तत्रयेक-
मव्यापकं साध्य-धूमस्य, द्वितीये साध्य-धूमस्य व्यापक-
मार्द्धेभ्यनं तद्व्यापकं महानसीय-वक्त्रः । नापि साध्यं
यावद्व्यभिचारि तद्व्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वं, साध्या-
व्यभिचारित्वस्यैव गमकत्व-सम्भवात्, तत्र दूषितम् ।

दीधितिः ।

उपाधिपदस्य साध्य-समव्याप्त-वचनतया आत्मा-
शय-प्रसङ्गादाह “साध्य-व्यापके”ति । व्यापकत्वं व्याप्ति-
निरूपकत्वं आत्माशयादि-ग्रस्तमत आह “तद्विष्टे”ति ।
यतोपाधिरव्याप्तवृत्तिर्नान्वत्तिको वा तवापि व्याप्त-

वृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्विज्ञेत्व-प्रकारक-प्रभाविषयत्वा-
भावादि-रेवात्मि । यदि च तस्यापि विशेषणान्तर-
विशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तदाभाव-सम्भवसदा
साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेद-
कीभूत-साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगि-
तावच्छेदक-धर्मवत्वं इलङ्गार्थी बोध्यः ।

दौधिति-प्रकाशः ।

“आत्माश्रये”ति, साध्य-निरूपित-व्याप्तेः साध्यादि-निष्ठायाः
प्रवेशादात्माश्रयः* । “आत्माश्रयादौ”ति, धूमवान् वङ्गेरित्यादौ[†] धूम-
निरूपित-धूमनिष्ठ-व्याप्तेरपि लक्ष्यतया धूमनिष्ठ-व्याप्ति-निरू-
पकत्वस्य धूम-निष्ठस्यापि प्रवेशादात्माश्रयः, धूमसामग्रादि-निष्ठस्य
प्रवेशेत्वयोन्याश्रयः । धूमसामान्यादिनिष्ठस्य धूमव्याप्तिनिरू-
पकत्वस्यापि धूमसामयीव्यापकत्व-घटितोपाधि-घटितत्वात्, तत्र च
धूम-निष्ठस्य धूमसामयी-निष्ठ-व्याप्ति-निरूपकत्वस्य घटकत्वा-
दिति । ननु यत्रोपाधिरव्याप्त-वृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रोपाधि-
लक्षण-सत्त्वादनौपाधिकत्व-लक्षणातिव्याप्तिरत आह “यत्रे”ति ।

* साध्य-समव्याप्तिव्याप्तत्वं साधने, इत्यर्थंलाभेन धूमस्यापि धूम-समव्याप्तत्वात्
तदव्याप्तत्व-घटितव्याप्तौ धूमनिष्ठ-धूमनिरूपितव्याप्तेरपि निवेशादिति भावः ।

† अत्रापि साध्य-अपकाव्याप्तत्वं साधने, इत्यर्थंलाभेन धूमस्यापि धूमव्याप-
कत्वात् तदव्याप्तत्व-घटितव्याप्तौ धूमनिष्ठ-धूमनिरूपितव्याप्तेरपि निवेशादिति
भावः ।

इदमेतहक्तवत् द्रव्यत्वादित्यत्रैतत्कपि-संयोगोऽव्याप्यवृत्तिरूपाधिः;
धूमवान् वज्ञेरित्यादौ आदेऽन्यनादि-र्नानाव्यक्तिकोपाधिः ।
“अन्ततः” इति, व्यभिचार-निरूपकाधिकरण-तत्तद्वक्ति-भिन्न-
त्वस्यैवाखण्डस्य सर्वत्र सम्भवादिति भावः * । “तद्व”दिति,
तत्पदेनाव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिकोपाधिश्च संगृह्यते । तच तत्र तत्कपि-
संयोगवज्ञनत्वप्रकारक-प्रमाविशेषत्वाभाव आदेऽन्यनवज्ञनत्व-
प्रकारक प्रमाविशेषत्वाभावश्चाखण्डो व्याप्यवृत्तिरेक (१) उपाधि-
रित्यर्थः । तद्वज्ञनत्वाभावस्य तद्भिन्नत्वात् तत्प्रकारक-प्रमा-
विशेषत्वस्य च विशेष-भेदेन भिन्नत्वात् † गुरुतरानुसरणम् ।
“तस्यापि” अखण्डस्यापि, विशिष्टस्यातिरिक्तते विशिष्टाभावस्य
सम्बन्धाभावात्मकत्वे वा विशेषस्य न तत्प्रतियोगित्व-मत आह
“द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वे”ति, “सम्भव” इति, द्वित्वावच्छिन्नाभाव-
स्यातिरिक्तस्य कैविदनभ्युपगमात् क्लृप्ताभावस्यैव तादृशप्रतीति-
विषयत्वाभ्युपगमादिति । “साध्यसमानाधिकरणे”ति, अत तादृश-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यद्युपेण तद्युपेणैव तादृश-प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं वाच्यं, तेन सद्वैतौ शुद्धस्येभ्यनत्वस्य वज्ञसमानाधिकरणा-
भाव-प्रतियोगितानवच्छेदकस्य महानसौयत्व-विशिष्टस्य तस्य धूम-

* व्यभिचाराधिकरण-तद्वक्तिभेदस्य तूपाधित्वेनाज्ञानदशायाच्चोपाधित्वे-
नाभिमतोयस्तद्वज्ञनत्वप्रकारक-प्रमाविशेषत्वाभाव एवोपाधिः सुखमः इति
“अन्ततः” पदेन स्फुचितमिति तत्त्वम् ।

† तथाच तस्य तादृशाभाव-प्रतियोगित्वात्तथैव दोष इति भावः ।

(१) शाखण्डसर्ववृत्तिरेक इति व पुस्तके ।

समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकल्पेऽपि न चतिः ।
प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्तालादिकं पश्चाद्व्यति ।

दीधितिः ।

अनवस्थान्निरसितुमाह “प्रतियोगित्व”मिति ।
“सहे”ति एक-देश-कालावच्छेदेनेति पूरणीयम् । तेन
नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेशं प्रतियोगिताया
मव्याप्तिः । “अन्योन्ये”ति, अत समवायादि-सम्बन्धा-
वच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगा-
दिना वज्ञादेवृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावस्तद्विति तेनावृत्ति-
र्वक्तव्या, इत्यन्व तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ जायं दोषः ।
अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगि-
ताकतया तद्विति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्ध-
त्वात्, परन्तु समवायेन सत्त्वाया अभावस्य प्रतियोगि-
तायामव्याप्तिः, तद्विति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धिः, तादृश-
स्त-सम्बन्धाधिकरणावृत्ति-तत्त्वाभिधाने च व्यधि-
करण-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगितायामव्याप्तिः,
सिद्धान्तलक्षण-वक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः प्रसिद्धा
तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अनवस्था”मिति, विरोधित्वस्य परस्पराभाव-व्याप्तित्वरूपस्य*
प्रवैश्चै तद्वास्तेरपि (१) विरोधित्वरूप-प्रतियोगित्व-घटकतया (२)
व्याप्तित्वराणां प्रवेशादनवस्थेत्यर्थः । निरुक्तसहानवस्थायित्वे तदधि-
करणाद्वच्छित्वरूपे व्याप्ते प्रवेशादनवस्थाया अभावेऽपि दोषान्तर-
मेव तत्रेति ध्येयम् । “अव्याप्तिहृत्ते”रिति, अत्रैकदेशो नाव-
च्छेदकः । “प्रागभावादे”रिति, अत्रैककालो नावच्छेदकः ॥ १ ॥
“येन सम्बन्धेने”ति, तत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववति
तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽवच्छित्वं वक्तव्यमित्यर्थः । तथापि
तादामेन हृत्तित्वस्थाधेयत्व-रूपस्थाप्रसिद्धग्रा कथमन्योन्याभाव-
प्रतियोगि-साधारण्यमत आह “इत्यच्चे”ति, सम्बन्धेद-विवक्षणे
चेत्यर्थः । “नायं दोषः” नाव्यासिः । “तद्वति” समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्न-सत्त्वाभाववति सामान्यादौ । “ताटशे”ति,

* सहानवस्थाननियमलक्षणस्थेत्यर्थः ।

† इत्यनु स्वाभावावच्छेदक-देशावच्छिन्न-स्वाभावाधिकरण-हृत्तित्व-स्वाभावाव-
च्छेदककालावच्छिन्न-स्वाभावाधिकरण-हृत्तित्वोभयाभाववत्त्वं प्रतियोगित्वम् । न
च व्याप्तित्वकाभावस्थले चकच्छेदका-प्रसिद्धग्रा तद्वतियोगितायामव्याप्तिरिति
वाच्यम् । स्वाभावानवच्छेदकदेशानवच्छिन्न-स्वाभावाधिकरण-हृत्तित्व-स्वाभावा-
नवच्छेदककालानवच्छिन्न-स्वाभावाधिकरण-हृत्तित्वोभयाभाववत्त्वस्थ विवित-
त्वात् । स्वाभावानवच्छेदकत्वञ्चावच्छेदकता-सम्बन्धेन स्वाभाववर्त्त, तेन व्याप्त-
हृत्तिकाभावस्थले नावच्छेदकाप्रसिद्धि-निबन्धनो दोषः । प्रागभाव-प्रतियोगिनि
स्वाभावानवच्छेदककालावच्छेदे न स्वाभावाधिकरण-कपालहृत्तित्वसत्त्वादुभयाभाव-
वच्छेदवस्थापीति बोध्यम् ।

(१) तद्वाप्तावपि इति ष पुस्तके ।

(२) घटक इति ष फुस्तके ।

प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-सम्बद्धं यदधिकरणं
तदवृत्त्यभावकल्पित्यर्थः । प्रकृते च ताष्टश-प्रतियोगि-सम्बद्धमधि-
करणं सत्तावदेव तत्र सत्त्वाभावस्यावृत्तिवानाव्याप्तिरिति भावः ।
यद्यपील्लमपि सत्ताभाव-निष्ठे सत्तारूपाभाव-प्रतियोगित्वेऽव्याप्ति-
स्त्रच ताष्टश-प्रतियोगि-सम्बद्धं यदधिकरणं सत्ताभाव-वदेव (१)
तत्र ताष्टशाभाववत्ता-नियामक-समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेस्त्रयापि
सप्तम-पदार्थ-रूपाभाव-प्रतियोगित्वमेव लक्ष्यमिति यदि ब्रुयात्
तदा नोक्ताव्याप्तिर्बंटत इति दीपान्तरमाह “व्यधिकरणे”ति ।
संयोगेन जात्यभावादौ संयोगेन जातिसम्बद्धाधिकरणाप्रसिद्धेर-
व्याप्तिरित्यर्थः । “खण्डश” इति, यद्यप्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-
सामान्ये यद्यतियोगिकल्प-तत्त्वेशकालाद्यवच्छिन्न-यदभावाधि-
करणानुयोगिकल्पोभयाभावस्तस्य तदभाव-प्रतियोगित्वत् । संयोग-
सम्बन्ध-सामान्ये च जाति-प्रतियोगिकल्प-जात्यभाववदनुयोगि-
कल्पोभयाभावसत्त्वान्-तत्त्वतियोगित्वेऽव्याप्तिरिति । “तत्परिहार”
इति । तस्य उक्तदोषस्याव्याप्तेः परिहारः । आकाशादौ घटाद्य-
भाव-प्रतियोगित्वस्य * वारणाय-स्वाभावाधिकरणानुयोगित्वेत्य-

* यद्यतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यद्यतियोगिकल्पाभाव इत्युक्तौ
घटाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-संयोगसम्बन्धसामान्ये गगन-प्रतियोगिकल्पाभावात्त-
स्यापि घटाभाव-प्रतियोगित्व-प्रसङ्गोऽतश्चरचद्वावश्यकम् । तस्यार्थविवेचनेन
दोषमाह “आकाशादा”विद्यादि । चरमद्वलदाने तु प्रथमद्वितीय यद्यदाभ्यामेक
व्यक्तिरेव गटह्यते, तथाच प्रकृते गगनस्य न घटाभाव-प्रतियोगित्वं, किन्तु स्वाभावस्यै-
वेति ध्येयम् ।

(१) सत्त्वाभाववदेत्वत् सामान्यादोति पाठः व उत्तरके ।

स्वावश्योपादाने स्वस्याभाव इत्यत्रैवमुभयाभाव इत्यत्र पष्ठर्थस्य
प्रतियोगित्वस्यापि निरुक्तिरपिना सूचिता * ।

दीधितिः ।

“अभावविरहात्मत्व”मिति । न चान्योन्याभाव-
प्रतियोगि-तत्त्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती; प्रकृतो-
पयोगि-प्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणे अत्यन्ता-
भावपद-वैयर्थ्यं, सर्वं त्र नित्यस्य नित्यसाधारण-रूपाव-
च्छिन्नस्य वा उपाधिता-सम्भवात्, इतरथा तु भेदप्रति-
योगिता-वारणाय संसर्गभाव-परतया तस्य सार्थकत्वा-
दिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञान-प्रतिबन्धक-
ज्ञान-विषयार्थकत्वात् । प्रतिबन्धाति हि तादात्म्येन
प्रतियोगि-ज्ञानमन्योन्याभाव-बुद्धिं, प्रतिबन्धकत्वञ्चाव-
कैक-कालावच्छेदेन एकावावर्त्तमानत्वं अभावपदस्य च
स्वाभाव-परत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अप्रसक्तिः”, अन्योन्याभाव-प्रतियोगिनि, तस्यान्योन्याभाव-
विरहत्वाभावात् । “अतिप्रसक्तिः” तत्त्वावच्छेदके † तस्यैवान्यो-

* तत्रप्रतियोगित्वञ्च स्वरूप-सम्बन्धविशेष इति भावः ।

† अन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदके रूपर्थः ।

न्याभाव-विरहलादिति । “प्रक्षतोपयोगी”ति, व्यासिलक्षण-
घटकेवर्थः । “मात्रस्ये”ति, मात्रपदेनान्योन्याभाव-प्रतियोगि-
त्वस्य व्यवच्छेदः । तथाचेदं पर्यवसन्नं, साधवविष्ठो योऽत्यन्ता-
भावस्तदभावत्वरूपं यत्प्रतियोगित्वं तदभाववत्ते सति साधन-
वविष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तदभावत्वरूपं प्रतियोगित्वं यत्, स उपाधि-
रेतस्याभावो यत्, तत्रानौपाधिकत्व-रूपव्यासिरिति । “लक्षणे”
उपाधिलक्षणे । “वैयर्थ्य”मिति, धूमवान् वज्रेरित्यादौ धूमवति
वर्तमानो य आद्रेऽन्यनाद्यन्योन्याभावस्तदभावत्वस्याद्रेऽन्यनादाव-
भावेन तत्रोपाधिलक्षण-गमनसम्बवेनानौपाधिकत्वरूपव्यासिलक्षण-
स्यातिव्यास्यभावादन्योन्याभाव-प्रतियोगिता(१)वारकं अत्यन्तपदं
व्यर्थमित्यर्थः । ननु तद्धूमवान् वज्रेरित्यादौ तदाद्रेऽन्यनस्याप्युपा-
धित्वात् तस्य च तद्धूम-समानाधिकरण-ध्वंस-प्रागभाव-॥ प्रति-
योगित्वादनुपाधितापत्तिरतो-ध्वंसादि-वारणायात्यन्तपदं सार्थक-
मत आह “सर्वव-निव्यस्ये”ति । तत्रापि व्यभिचाराधिकरणायो-
गोंलकाद्यन्यत्वस्योपाधित्व-सम्भवान्नानौपाधिकत्व-लक्षणातिव्यासिः,
न च तथापि तदाद्रेऽन्यने उपाधि-लक्षणाव्यासिरिति वाचं, उपाधि-
लक्षणस्याप्रक्षतत्वात् तदव्यासिर्दीप्त इति भावः । निव्यस्यापि
विशिष्टाभावादि-प्रतियोगित्वात् अवच्छेदकानुसरणभावश्चकं,

* समवायिनाशाधीन-समवेतनाशस्य प्रतियोगि-समवायिदेशनियतत्वाभावात्-
पर्वतादावपि ताढशाद्रेऽन्यनध्वंसस्य दत्तेर्धूम-समानाधिकरणत्वमन्तिरिति । अथवा-
द्रेऽन्यनावयवे तत्प्रमानाधिकरणत्वमिति ध्वेयम् ।

(१) प्रतियोगितेति नास्ति उस्तके ।

तथाचानित्यस्यापि नित्य-साधारण-धर्मेण प्रकृतोपाधिता सञ्चवत्ये
वेत्याशयेनाह “नित्यसाधारणे”ति । तथाच तदाद्रेष्वनायोगोलक-
भेदान्यतरत्वेन तदाद्रेष्वनस्यापि उपाधित्वमित्यर्थः । “इतरथा”
भेद-प्रतियोगिता-साधारण-प्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यते । “भेद-
प्रतियोगिते”ति, धूमवान् वज्रेरित्यादावयोगोलकान्यत्वादेष्वपाद्य-
धूमवन्निष्ठभेद-प्रतियोगित्वादिति । “तस्य” अत्यन्ताभावपदस्य ।
न च सर्वत्र व्यभिचाराधिकरणान्यस्य साध्य-साध्यवदन्यतरस्य वा
तत्त्वेनोपाधित्वं सञ्चवत्येवेति तद्वारणमफलमिति वाच्यम् । इदं
जन्यत्ववत् पृथिवीत्वादित्यत्र व्यभिचाराधिकरण-परमाणु-भेदस्य
परमाणुत्वाभावस्य वा नोपाधित्वं, तस्य जन्यत्व-समानाधिकरण-
भेद-(१)प्रतियोगित्वात् । परमाणुभिन्नस्य जन्यत्व-तद्वदन्यतरस्य
वा नोपाधित्वं ताटशस्य परमाणावपि सत्त्वेन साधन-व्यापकत्वात्* ।
न च तादात्मगसम्बन्धेन साधनाधिकरणे परमाणुत्वावसत्त्वात्
साधनाव्यापकत्वमन्तं † सम्बन्धविवक्षायाः प्रकृतेऽकृतत्वात् ‡ ।

* परमाणौ परमाणुभिन्नस्य द्वयाणुकस्य जन्यत्व-तद्वदन्यतरस्य च द्वयाणुकस्य
सत्त्वात्, परमाणौ तयोरत्यन्ताभावासत्त्वात् साधन-व्यापकत्वमिति भावः ।

† अथाच परमाणुभिन्नस्य जन्यत्वतद्वदन्यतरस्य च परमाणुनिष्ठभेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वादिति भावः ।

‡ तथाच परमाणौ सम्बन्ध-सामान्येन तयोरभावविरहात्, साधन-व्यापक-
तेति भावः । नन्वेवं सतिधूमवान् वज्रेरित्यादावेवोक्तक्षेणायोगोत्त्वादेः
साधनव्यापकतयोपाधित्वाभावाद्वाग्निलक्षणातिव्याप्तिसम्भवे एतावद्वूरपर्यन्तानु-
धावनमफलमिति चेत्र धूम-धूमवदन्यतरस्योपाधित्वात् तस्य च वर्जितपरमाणु-
निष्ठाभावप्रतियोगित्व-सम्बन्धविवक्षायाः प्रकृतेऽकृतत्वात् ।

(१) भेद इत्यत्वान्योन्याभाव इति च पुस्तके ।

सम्बन्ध-विवक्षणेत्यत्पदानुपादानस्य “वसुतस्त्रिय” त्यादिना स्वयं
मेव वाच्यत्वात् । एवं तत्परमाखबृत्तित्वादिनापि नोपाधित्वं *
सम्बन्ध-सामान्येन परमाखबृत्तित्वस्य जन्यत्ववहगणकनिष्ठभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, स्वरूपसम्बन्धेन परमाखबृत्तिरूपादेः
परमाणवपि सत्त्वेन साधन-व्यापकत्वादिति ।

केचित्तु घटाभावान्यत्वान् मियत्वादित्वादौ व्यभिचार-निरू-
पकाधिकरणस्य घटाभावस्य यदन्यत्वं तदवच्छेदभेदस्य घटा-
भावात्मकतया घटाभावान्यत्वस्य घटाभावान्यत्वसमानाधिकरण-
घटाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् घटाभावान्यो नोपाधिः, घटा-
भावत्वप्रकारक-प्रमाविशेषत्वाभावस्य च साधवनिष्ठभेद-प्रति-
योगितावच्छेदकत्वेन तदाश्रयस्थानुपाधितापत्त्वा अत्यन्तपदस्य
संसर्गभावपरतया सार्थकत्वमिल्याहुः ।

अन्योन्याभाव-प्रतियोगिन्यव्याप्तिं निरस्ति “प्रतिबधाति
ही”ति, प्रतिबन्धकत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं चेत्तदात्मा-
श्य इत्यत आह “प्रतिबन्धकत्वच्चात्र”ति । “अत्र” प्रति-
योगितालक्षणे । प्रतियोगिज्ञान-तदभावज्ञानयोर्भिन्नवकालावच्छे-
देनैकत्वात्मनि हृते “रेककालावच्छेदेने”ति । एक-शरीरावच्छेदेनै-
त्यपि बोध्यम् । तेन कायव्यूह-दशायां भिन्नशरीरावच्छेदेनैकत्वात्मनि

* परमाखबृत्तित्वं सम्बन्धसामान्येन यत्किञ्चित् सम्बन्धेन वा आद्ये साध्या-
व्यापकत्वमाह “सम्बन्धसामान्येने”त्यादि, हितीय साधनव्यापकत्वमाह स्वरूप-
सम्बन्धेने त्यादि इति ।

एककालावच्छेदेन तयोर्वृत्तावपि न दोषः । अन्योन्याभावबुद्धिं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् तत्रातिव्यासिं निरस्ति “अभावपदस्यचे”ति, घटान्योन्याभावस्तु न घटत्वस्याभाव इति न तत्रातिव्यासिरिति भावः ।

दीधितिः ।

वस्तुतस्वेक-सम्बन्धावच्छिन्नायास्तसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायास्तस्या अवच्छेदकमतो यत्-सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नाया एव साधन-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताया अवच्छेदकं तद्वाच्यम् । तथाच संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव । वा शब्दोऽवास्तरस-सूचनाय । स च व्यधिकरण-सम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभमे मानाभावात् । स्वाभाव-सम्बन्धितस्य स्वाभावज्ञान-विषयत्वस्य वा लघोः सर्वं त्र सम्भवितत्वात् स्वाभावेत्यादौ पष्ठार्थ-प्रतियोगितायाः प्रवेशात्, तत्र स्वरूप-सम्बन्धस्य शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्मौचित्याच्च ।

अभावत्व-प्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिता-घटितत्वात्, तथाविध-व्यवहार-गोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्व्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

“यत्साध्यस्य” यत्समानाधिकरण-साध्यस्य । “तथा-ही” व्यादि, यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिता-वच्छेदकं यावत्साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणा-त्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थं तु नोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धा-वच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् । तेन प्रतियोगितावच्छेदकमावस्यैव यत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्न-साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यसमानाधि-करणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धा-न्तरावच्छिन्न-साधनसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वेऽपि च न चतिः । व्यभिचारिणि तु यदाधि-करणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्न-तद्विष्टा-भाव-प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वं प्रकारकं प्रमा-

विषयत्वत्वं विशेषणता-विशेषावच्छिन्न-साध्यसमानाधि-
करणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः ।

दैधिति-प्रकाशः ।

वच्यमाणास्तरसादाह “वसुतस्त्व”ति । “एकसम्बन्धे”ति,
तथाच यज्ञित्वसम्बन्धाविशेषित-प्रतियोगितानवच्छेदकत्व-घटित-
व्यापकत्वस्याप्रसिद्धग्रा व्यापकत्वदले यज्ञित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
प्रतियोगितायां विवक्षणे अव्यापकत्वदले च तदविवक्षणे वक्षिमान्
धूमादित्यादौ नानौपाधिकत्वं स्यात् । तत्र समवायावच्छिन्न-
वक्षिमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतस्यापि द्रव्य-
त्वत्वादेः संयोगावच्छिन्न-धूमसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वात्, द्रव्यत्वस्योपाधित्व-सम्भवात् । न च प्रतियोगिता
सामान्यानवच्छेदकत्व-घटितमेव व्यापकत्वं वाच्यम् (१) धूमवान्
वक्षेरित्यादावयोगोलकमेदत्वमेव धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगिता-
सामान्यानवच्छेदकं, संयोगावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगितायामयो-
गोलकमेदत्वस्य गुरुतया मेदत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् ।
जन्ममात्रस्यैव कालोपाधितयाऽयोगोलकमेदानधिकरणदेशा-
वच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकायोगोलक-मेदा-
भावस्यापि धूमवन्निष्ठतया-इयोगोलकमेदत्वस्य ताटशाभाव प्रति-
योगितावच्छेदकत्वात् । एवं पृथिवी रूपादित्यादौ व्यभिचारा-

(१) वाच्यमिति नास्ति ध पुस्तके ।

धिकरण-जल-भेदादीनां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य पार्थिव-परमाणौ सत्त्वादुपाधेरप्रसिद्धिरित्यादिकभूद्यम् । “तत्सम्बन्धा-वच्छिन्नाया एवे”ति । वक्षिमान् धूमादित्यादौ तु द्रव्यत्वे नातिप्रसङ्गः, (१) तत्र समवायावच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वेऽभावादिति भावः । “तद्वाच्यं” उपाधित्वं वाच्यम् । “तथाचे”ति, इत्यं विवक्षणे अन्योन्याभाव-मादाय दोषाभावादिति(२) । “स च” अस्तरसत्त्व । “व्यधिकरणसम्बन्धेने”ति, यद्यपि समानाधिकरण-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव-स्त्रेऽपि सर्वत्राभाववति तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भ्रमे मानाभाव इति व्यधिकरण-सम्बन्धानुसरणमफलमिति तथापि तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिमत्ताज्ञानं यत्र * तत्र तत्कालावच्छेदेन तदात्मौय-तदभाववत्ताज्ञानाभाव इत्युक्तौ नाप्रसिद्धिः सम्भवतीति तत्पर्यन्तानुधावनमिति । अत्र सर्वत्र पञ्चम्यन्तानि “सचे”त्वं हेतुत्वेनान्वौयन्ते (३) । स्वाभावज्ञान-प्रतिबन्धक-ज्ञानविषयत्वमित्यत्र गौरवमत आह “स्वाभाव सम्बन्धित्वस्य”ति, सम्बन्धत्वस्य नियम-(४)घटितत्वेन (५) अनौपाधिकत्वत्वक्षणे (६)

* विशेषतासम्बन्धेनेति भावः ।

(१) द्रव्यत्वे न प्रसङ्ग इति घ पुस्तके ।

(२) दोषासंस्पर्शादिति इति घ पुस्तके ।

(३) पञ्चम्यन्तं सचेत्येनेनान्वयि इति ग पुस्तके ।

(४) व्याप्ति इति घ पुस्तके ।

(५) घटकत्वेन इति ख पुस्तके ।

(६) व्याप्तिवक्षणे इति घ पुस्तके ।

अनवस्था गौरवच्छेत्यत आह “स्वाभावःज्ञानविषयले”ति । उभय-
त्रैव प्रतियोगिलक्ष्य (१) प्रतियोगि-निष्ठत्वं सम्मादयितुं विशेषानु-
सरणम् । ननु तदेवासु प्रतियोगिलं अतस्सदपि (२) दूषयति
“स्वाभाविलादा”विति । “तव” षष्ठ्यर्थे । “तथाखौचित्यात्”
प्रतियोगिलौचित्यात् । प्रकारान्तरेणापि प्रतियोगितायाः प्रवेशं
दर्शयति “अभावले”ति, अभावत्वं द्रव्यादि-षट्कान्योन्याभावत्वं,
प्रतिबन्धकत्वं एककालावच्छेदेनैकत्र वर्तमानत्व-प्रतियोगिताकोऽ-
भावः । तत्र प्रतियोगिता-निर्वचनानुयोगस्तदवस्थः । “तथा-
विधे”ति, अभावत्वादि प्रकारकेवर्यः । “विने”ति, तदाप्यभावत्वस्थ
प्रवेशात् तस्य च प्रतियोगिलाघटितस्य दुर्व्वचत्वात् इति भावः ।

“यत्साध्यस्ये”त्यत्र मूले कर्मधारय-भ्रमे व्याप्तेहेतु-ब्रह्मित्वा-
लाभोऽतः षष्ठी-समासाभिप्रायेणाह “यत्समानाधिकरणे”ति ।
यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य तत्त्वं, यावत्साध्य-व्यापकं
व्यापकं वा यस्य साधनस्य तत्त्वमित्यनौपाधिकत्वद्वयं क्रमेण परि-
क्षरोति “यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावे”ति । धूमवान् वङ्गेरित्यत्र
तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकस्य षट्कादेव्यूम्-समानाधिकरणा-
भाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादादे “याव”दिति । एवं तत्रैव धूम-
समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकस्यापि द्रव्यत्वादेवंक्षि-
समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादुत्त्रापि “याव”-

*स्वाभावेत्यत्र स्वपदमभावपरम् स्वाभावसम्बन्धनित्यस्येत्यत्र च प्रतियोगिपरमिति ।

(१) प्रतियोगिलक्ष्येति नास्ति ष युस्तके ।

(२) तदेवेति ष युस्तके ।

दिति । “नोक्तदोषः” न भूलोक्तदोषः । एक-सम्बन्धस्य तत्त्व-सम्बन्ध-पर्यवसानेनाननुगमात्, तत्र च विशेषणाताविशेषस्यापि(१) निवेशे तस्यैव विशिष्ट (२) प्रवेशौचैत्यात् (३) आह “विशेषण-ति”ति । प्रथमे सम्बन्धविशेषाप्रवेशे (४) दूषणमाह “प्रतियोगि-तावच्छेदकमावस्थैवे”ति । मावपदं कृत्स्नार्थकं, तथाच हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य सुतरां तथात्मिति, धूमवान् वङ्गेरित्यादावतिव्यामिरिति भावः । * धूमवान् वङ्गे-रित्यादावयोगोलक-भेदत्वादीनां यथा साध्य समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तथा प्रागेव दर्शितम् । न चेयं जातिमेय-त्वादित्यच तादावेन जातेः साध्यतायां व्यभिचारिणि मेयत्वविनिष्ठ-भेद-प्रतियोगितावच्छेदकस्य जातित्वस्य केनापि सम्बन्धेन साध्य-विनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् कथमेवं नियमः । समवायाद्यवच्छिन्न-जात्यभाव-प्रतियोगितायां नित्यत्वदिवैयर्थ्येन समवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति ॥३ वाच्यम् । विशेष्यतासम्बन्धेन

* ननु वङ्गि-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकमयोगोलकभेदत्वं तत्त्वं न धूमविनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाद्य भेदत्वमेवावच्छेदकं न त्वयोगोलकभेदत्वं गुरुत्वादिति कथमतिव्यामिरित्यत आह धूमवानित्यादि ।

† तथाच दीर्घितिक्तां प्रतियोगितावच्छेदकमावस्थैवेत्यादिनियमनमसङ्गत-सिति भावः ।

‡ जात्यभावसमवेताभावयोः समनैयत्येनेति भावः ।

(१) विशेषस्यैव इति घ पुस्तके ।

(२) विशिष्ट इति नास्ति घ पुस्तके ।

(३) निवेशस्यौचित्यात् इति घ पुस्तके ।

(४) विशेषाविच्छये इति घ पुस्तके ।

ज्ञातेरभावस्य नित्यगुणादिविशेषक-ज्ञानेऽपि सत्त्वेन(१)तत्र नित्या-
नेकसमवेतत्व-रूपजातित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तद-
भावस्य साध्यवत्यपि सत्त्वादिति । “साध्यसमानाधिकरणे”त्यत्र
साध्यपदं ध्रूमादि-रूप-साध्य-परमित्यपि कथित् । द्वितौय-लक्षणे
सम्बन्ध-विवक्षायाः फलमाह “एकसम्बन्धे”ति, सामान्यतस्तादृशा-
भाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽप्रसिद्धिरित्यतोऽयत्किञ्चित्सम्बन्धाव-
च्छत्वत्वस्य प्रतियोगितायां निवेश आवश्यकस्तथाचाव्याप्तिः,
सम्बन्धैक्य-विवक्षणे तु बायं दोष इति स्फोटयितुं एकसम्बन्धाव-
च्छत्वत्वेन प्रतियोगिता निहिता । उक्तविवक्षणे लक्षणहय-
स्यैवातिप्रसङ्गाभावं (२) दर्शयति “व्यभिचारिणि लिति”ति ।
“विशेषणते”ति, विशेषणाताविशेषशात् प्रसा-विषयत्वौयो धृतः ।

दीधितिः ।

वस्तुतो(३) हेतु(४) समानाधिकरणान्योन्याभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यावत् यज्ञमार्गच्छन्न-समानाधि-
करणान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं तज्ञमार्गच्छन्न-
सामानाधिकरणं, साध्य-समानाधिकरणान्योन्याभाव-

* सम्बन्धसामान्येन तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकरूप-प्रतियोग्यप्रसिद्धाऽप्रसिद्धिरिति भावः ।

(१) सत्त्वादिति व पुस्तके ।

(२) इयस्यान्तिप्रसङ्गचिति व पुस्तके ।

(३) वस्तुतस्तु इति हस्तिखित पुस्तके ।

(४) हेतु इत्यत्र यदिति पाठः प्रकाश-क्षमाभावन्त-सम्बन्ध इति प्रतिभाति ।

प्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् स्त्र-(१)समानाधिककर-
णान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वं वा व्याप्ति-
रिति घ्येयम् । “साध्य”मिति, यावतां तेषामित्यर्थः ।
दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या, सा च यथोक्त-लक्षणे-
ऽपि, गौरवं परमतिरिच्यत इति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

सम्बन्धविशेषाप्रवेशे लाघवात् कल्यान्तरमाह “बसुत” इति ।
“य”दिति, यत्पदं हेतुपरम् । “यज्ञम्भावच्छिन्ने”ति, साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नेर्थः । अत धूमवान् वज्रेरियादौ वज्ञिमन्त्रिष्ठ-
भेद-प्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वस्य धूमवत्त्व प्रकारक-
प्रमाविशेषत्वादेवी तद्वज्ञानभेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् प्रति-
योगितावच्छेदक-सम्बन्धाप्रवेशेऽपि अवच्छेदकताघटक-सम्बन्धैक्य-
विवक्षणमावश्यकं, तथाच क्व लाघवम् ? न चात्यन्ताभाव-घटित-
लक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धैक्य-विवक्षणेऽपि अवच्छेद-
कता-घटक-सम्बन्धैक्याविवक्षणे विशेषणताविशेष-सम्बन्धावच्छिन्न-
वज्ञिमन्त्रिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वादेवी-
षयितया तद्वज्ञानाभावस्य ताट्टशविशेषणताविशेषावच्छिन्नस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यासिः स्थादिति वाच्यम् अभावौय-
विशेषणतया ज्ञानाभावस्य व्यधिकरण-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगि-

(१) यदिति हस्तनिखित पुस्तके ।

ताकाभावत्वेन केवलान्वयितया तवतियोगितायां लाघवाङ्गेदत्वादे-
रेव विषयितया इवच्छेदकलेनायोगीलक-भेदत्वस्य विशिष्टस्या-
नवच्छेदकतयाऽति-प्रसङ्गाभावेनावच्छेदकतायां सम्बन्धैक्यस्य तदा-
विवक्षणात् तस्मात् वसुत इत्यादिपाठः काल्पनिकः । अतएव
प्राचीनपुस्तके उत्तोलित एव तिष्ठतीति वहवः ।

यावत्त्वस्य साध्ये विशेषणता-भ्रमं तावद्व्यभिचारौ (१) त्यच
कर्मधारय-भ्रमञ्च निराकर्तुमाह “यावतां तेषां इत्यादि, तथाच
साध्यं यावतामव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वं आस्तिर्त्यर्थः ।
“दूषित”मित्यव हेतुं पूरयति “केवलान्वयिन्यव्याप्ते”रिति (२) ।
ननु साध्याव्यभिचारित्वस्य तत्त्वे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति
प्रकृतलक्षणमेव सम्यगत आह “साच यथोक्ते”ति (३) । केवला-
न्वयि-साध्यस्याव्यभिचारित्वस्याप्रसिद्धेरितिभावः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

**नापि कात्स्नेन सम्भोव्याप्तिः ; एक-व्यक्तिके
तदभावात्, नानाव्यक्तिकैऽपि सकल-धूम-सम्बन्धस्य
प्रत्येक वक्षावभावात् । अतएव न कात्स्नेन साध्येन**

(१) तावद्व्यभिचारीति च पुस्तके पाठधारणदर्शनात् “साध्यं यावद्व्यभि-
चारि तावद्व्यभिचारित्वं”मिति मूलपाठः क्वचित् पुस्तके वर्तत इत्यनुभीयते ।
तद्व्यभिचारीति ग पुस्तके पाठः ।

(२) केवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति पाठधारणदर्शनात् दीघितौ “केवलान्वयिन्य-
व्याप्ते”त्वं केवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति पाठो भवानन्दसम्मात इत्यनुभीयते ।

(३) सा च प्रकृतेपीति ग पुस्तके पाठधारणदर्शनात् दीघितौ “सा च यथोक्त-
लक्षणेऽपि”त्वं सा च प्रकृतेऽपि लक्षणे इति पाठः क्वचिदस्तीत्यनुभीयते ।

सम्बन्धोव्याप्तिः, विषमव्याप्ते तदभावाच्च । न च यावत् साधनाशयाश्रित-साध्य-सम्बन्धः, साधनाशये महान-सादौ सकले प्रत्येक-(१) वज्रेराश्रितत्वाभावात् । नापि साधन-समानाधिकरण-यावद्भर्त्य-समानाधिकरणसाध्य-सामानाधिकरण्यं, यावद्भर्त्य-सामानाधिकरण्यं हि यावत्तद्भर्त्याधिकरणाधिकरणात्वं, तत्त्वाप्रसिद्धं साधन-समानाधिकरण-सकल-महानसत्त्वाद्यधिकरणप्रतीतेः ।

दीधितिः ।

“नापी”ति, (२) कार्त्स्नां साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्य सामानाधिकरण्यस्य साधनाश्रयस्य साधन-समानाधिकरण्यस्य वा ? आद्ये कृत्स्न-साधन-समानाधिकरण्यं साध्ये, कृत्स्नेषु साधनेषु साध्य-सामानाधिकरण्यं वाऽर्थः ? प्रथमे “एके”ति “नाने”ति च । व्याप्तेश्वाहितु-वृत्तित्वं, पृथिवीत्व-व्यापक-जाते-रित्यादावतिव्याप्तिश्च, अतएव नेतरः । अर्थाभिधान-पूर्वकं द्वितीयं निरस्यति ‘अत एवे’ति । “अतएव”-एक-व्यक्ति-साध्यकाव्याप्तेरेव । विषमव्याप्ते समाव्याप्ते-

(१) प्रत्येकभिति क्वचित्पाठः ।

(२) “नापीति” इति नास्ति सोशाइटी चुट्टित पुस्तके ।

अपि च संख्या परिमाणादौ(१) एकाव साधने सकल-
साध्यसम्बन्धस्याभावात्, भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ । इतीये साध्याश्रय-यावद्वृत्तित्वं, चतुर्थे साध्य-
समानाधिकरण-यावत्सामानाधिकरण्यमर्यः, तत्र च
यथासम्बवमेकमावद्वृत्ति-साध्यके, वज्ञग्रादौ साध्ये
धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ । अर्थ-परिष्कार-
पूर्वकं पञ्चमं निरस्यति “नचे”ति । एकमाव-
द्वृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च तथैव । षष्ठं निरस्यति
“नापी”ति, ताटशानां सर्वेषां महानसत्वादीनां
प्रत्येक-निरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुचापि
वज्ञौ । अथ यद्भर्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यत्वेन
साधन-सामानाधिकरण्य-व्यापकत्वं तद्भर्मावलीढ़-
सामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघु-
तया साधन-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-सामा-
नाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते ।

दीधिति-प्रकाशः ।

एतस्मिन् लक्षणे * कात्स्वर्गस्य विशेषतः किञ्चित्तिष्ठत्वेनात्-

* कात्स्वेन सम्बन्धो व्याप्तिरिति लक्षण इत्यर्थः ।

(१) संख्यापरिमाणयोरिति प्रकाशकृतसम्भातः पाठ इत्यत्तुभीयते, परन्तु
क्षुत्तापादर्थ-दीधिति—युक्तकेषु ताटशपाठो नास्ति ।

पादानात् कात्स्त्रीस्य (१) विकल्पपुरः सरं दोषदानपरतया उत्तर-
ग्रन्थं पूरयितुं मूलस्य न्यूनतां परिहर्त्तुमाह “कात्स्त्री” मिलादिना ।
“साध्याश्रयस्ये” लादि-इयज्ञे मूलस्य न्यूनता-परिहाराय । “सकल-
धूम-सम्बन्धस्य वङ्गावभावा” दितिग्रन्थदर्शनाद्गामेः साध्य-निष्ठलं
दर्शयितुं प्रथमं विकल्पयति “आद्य” इति । स्वातन्त्र्यग्रण दोषमाह
“व्यासेष्वे” ति । ननु साध्य-निष्ठ-सामानाधिकरण-निरूपकत्वं यज्ञमं-
व्यापकं तज्जम्भवत्त्वं व्यासिरतोनोक्ता-दोष इत्यत आह “पृथिवीत्व-व्याप-
के” ति (२) । पृथिवीत्ववन्निष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
मिह तद्गापकत्वम् । तत्र च विषयितया ज्ञान-निष्ठतया सर्वस्यैव
तादृशज्ञान-भेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तदनवच्छेदकाऽप्रसिद्धि-
रतः समवायेन या अवच्छेदकता तदभावरूपं तादृशप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वं वाच्यं, तथाचासमवेतस्य गगनादेस्तादृश- (३) प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वात् तत्र च पृथिवीत्वनिष्ठसामानाधिकरण-
निरूपत्वा- (४) भावाद्वातिव्यासिः स्यादतस्तस्म्यत्तये गगनादि-
वारणाय “जाती” ति समवेत-परम् । (न च पृथिवीत्व समानाधि-
करण-जाते रित्येवोच्यतां किं व्यापकत्वेनेति वाच्यं तत्समानाधिक-
रण-घटत्व-पटत्वादेरेकाधिकरणाऽप्रसिद्धाराऽतिव्यासि-विरहात्) (५)

- (१) कात्स्त्रीस्याधिकरणत्व इति ग पुस्तके ।
- (२) पृथिवीत्वव्यापकेतीत्यत्र पृथिवीति इति व पुस्तके ।
- (३) गगनादेव तादृश इति व पुस्तके ।
- (४) पृथिवीत्व-सामानाधिकरणाऽप्रसिद्धाराऽतिव्यासि-विरहात् ।
- (५) ( ) चिङ्गमध्यस्थितः पाठो नास्ति ग पुस्तके ।

इत्यत्वादेक-व्यक्तिकलेन कात्संगमावादेव-विध-हेतु-करणम्(१) । “अतएव” उक्तातिव्याप्तेरेव । हितीय-विकल्पस्य मूलोक्तानुवादं सार्थकयति “अर्थाभिधाने”ति । एक-हेतु-व्यक्ति (२)-काव्यासः पूर्वमुक्तत्वात् * तत्परामर्शकलेऽसङ्गतिरतस्त्वरामर्शनीयं दर्शयति “एक-व्यक्तिसाध्यकाव्यासेरेवे”ति । पूरयति “समव्यासेऽपि चे”ति । (तदेव दर्शयति “संख्यापरिमाणयो”रित्यादिना, संख्यापरिमाणयोरेकस्य साध्यत्वे इदम् । “तदभावा”दित्यत्र तच्चब्दसार्थं विग्रहज्ञ दर्शयति “सकले”ति) (३) ननु हेतु-निष्ठ-सामानाधिकरण-प्रतियोगित्वं यद्भास्म-व्यापकं तद्भास्मावच्छिन्न-सामानाधिकरणं हेतौ व्याप्तिरतो नोक्त-दोष इत्यत आह “भावाच्चे”ति, द्रव्यते सकल-साध्य-सम्बन्धस्य सत्त्वादित्यर्थः (४) । साध्यस्य कात्संग विवक्षितमिति (५) शब्दवानित्यनिक-व्यक्ति-साध्यकता । रूपादि-साध्यतायां क्षत्रज्ज-रूपाधिकरणत्वस्य यथाश्रुतार्थस्याप्रसिद्ध्या तदुपेक्षितम् । लृतीय-चतुर्थयोरर्थ-परिष्कारं दूषण-च्चाह (६) “लृतीये” इति, एकमात्र-वृत्ति-साध्यकेऽपि साध-

* अतएवेत्यादिनेति शेषः ।

(१) एवं विधानुसरणमिति व पुस्तके ।

(२) व्यक्ति इति नास्ति व पुस्तके ।

(३) ( ) एतच्चिङ्गतस्यले व पुस्तके पाठो यथा “तदेव दर्शयन् तदभावादित्यत्र तच्चब्दसार्थं विग्रहज्ञ दर्शयति संख्यापरिमाणयोरित्यादिना, संख्या परिमाणयोरेकस्य साध्यत्वे अन्यत्वे साधनत्वे इति” ।

(४) द्रव्यते सकल साध्यसम्बन्धस्यसत्त्वादित्यर्थ इति नास्ति व पुस्तके ।

(५) विवक्षितमितीत्यत्र रक्षितमिति व पुस्तके ।

(६) परिष्कारार्पूर्वकं दूषणमाह इति व पुस्तके ।

समानाधिकरणानां वहनां सम्भवात् चतुर्थं तद्दोषस्यासम्भवात् “यथासम्भव”मिति, “वङ्गगादा”विवादिदोषस्तुभयोरेवेति । “अतिव्याप्तिश्च”ति, साध्य-समानाधिकरण-धर्माणां (१) प्रातिस्थिक-रूपेण साध्य-(२) सामानाधिकरण-विवक्षणे वङ्गगादौ साध्ये-सत्त्वादावतिव्याप्तिरिति, यथाश्रुते तु तदक्षिणी-साध्यक सत्त्वे-उत्तिव्याप्तिरप्रसिद्धिश्च वङ्गगादि-साध्यक-सज्जेताविति “अर्थपरिष्कारे”ति, साधनाश्वयस्य कात्म्भूत-विवक्षणे कृतस्तुसाधनाश्वयाश्चितत्वं साध्ये लभ्यते तथाच व्याप्तेऽत्यवृत्तित्वं अतस्तस्या हेतु-निष्ठत्व-सम्पादनार्थमर्थ-परिष्कारः । एवं साधन-समानाधिकरणेत्यचापि परिष्कारः । स्वयं दूषणमाह “एकमात्रवृत्ती”ति, “तद्यैव” अर्थ-परिष्कार-पूर्वकमेव । प्रत्येक-निरूपित-समानाधिकरण-विवक्षणे मूलोक्ताप्रसिद्धभावाहूषणान्तरमाह “ताटशाना”-मिति साधन-समानाधिकरणानामित्यर्थः (३) । “न कुत्रापी”ति, पर्वतीय-वङ्गौ महानसत्त्व-समानाधिकरणाभावादेवमन्यत्रापीति भावः । “यद्भर्मावच्छिन्ने”ति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वर्थः । तेन गुणान्वयविशिष्टसत्त्वावान् जातेरित्यादौ जाति-समानाधिककरणं प्रति सत्त्वाभक्त-साध्यसामानाधिकरणस्य व्यापकत्वेऽपि न दोषः । “इतोऽपी”ति, तथाच वक्ष्यमाण-लक्षणप्रैक्षयागौरवमेव प्रकृत-लक्षणे दोष इति भावः ।

(१) सामाधिकरणानामिति गुप्तके ।

(२) साध्य इति नास्ति गुप्तके ।

(३) इत्यर्थ इति नास्ति गुप्तके ।

तथा च “विनाभावः” साध्याभाव-व्यापकौभूतोभावः, “अविने” वस्य नजा पुनर्स्तश्चाभावः प्रत्यायते, स एव च प्रतियोगित्वमिति भाव-प्रधान-निर्देशात्तादृशाभाव-प्रतियोगित्वस्य लाभ इति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारि-सम्बन्धस्यापि कीनचित्पह-व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्टैव निर्वक्तव्येति तत्र लिङ्गपरामर्शं-विषय-व्याप्तिस्तरूप निरूपण-प्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा तदोधादनुभित्यनुत्पत्तेः ।

नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् । किवलान्ययिनि किवलान्ययि-धर्म-सम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः, एतयोरनुभिति-विशेष-जनकत्वम् । अनुभितिमात्रे पक्ष-धर्मतैव प्रयोजिका । न चातिप्रसङ्गः, विशेष-सामग्री-सहिताया एव सामान्य-सामग्राः कार्य-जन-कत्व-नियमादिति केचित् । तदपि न, साध्यवदन्या-वृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वङ्गिमत्पर्वतान्यस्मिन् धूम-सत्त्वात् । न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं, वङ्गिमतां प्रत्येकं तथात्वात् । सर्वत्र लक्षणे साध्यत्व-साधनत्व-

तदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माशयः, साध्यत्वं,
हि सिद्धिकर्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा महानसीय-
वज्ञौ तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्तग्रवगमो-
ऽस्येव परस्य, कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साध-
येदिति वाच्यं स्वार्थानुमानोपयोगि-व्याप्तिस्तरूप-निरू-
पणं विना कथायामप्रवेशादिति ।

इति श्रीमद्भगवेशोपाध्याय-कृते तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानखण्डे पूर्वपक्षीकृत-लक्षण-प्रकरणं

समाप्तम् ।

दोधितिः ।

“अथ”ति “सम्बन्धः” सामानाधिकरण्यं व्यभि-
चारि (१) सम्बन्धस्य “केनचित्” किञ्चिद्गृह्णावच्छिन्नेन,
धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वज्ञि-व्यापकत्वात् । “तद्वो-
धा”दिति, न च (२) व्यभिचाराग्रह-सहकृतस्तद्वोध-
स्थाय *, व्यभिचार-तद्वातिरेकयोरनुपस्थितावपि †

* “तद्वोधः” सामानाधिकरण्यबोध इत्यर्थः । “तथे”त्वस्य कारणभित्यर्थः ।

† अनुभित्यनुमादस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय व्यभिचाराभावस्यानुपस्थितिरक्तेति
भावः ।

(१) व्यभिचारिणीति हस्तलिखित-पुस्तके ।

(२) चकारो नास्ति हस्तलिखित-पुस्तके ।

समानाधिकरण-धर्मवत्ताज्ञानमावादनुभित्यनुत्पादस्य
सर्वानुभवसिङ्गत्वात्, हेत्वन्तरे तचैव च रूपान्तरेण
व्यभिचारयहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽपि अनुभित्या-
दाच्च (१)। विवरन्ते च सामानाधिकरण्य-ज्ञानस्यैव
हेतुतायां, व्यभिचार-ज्ञानाभाव-कारणत्वमपेक्ष्य कार-
णीभूत-सामानाधिकरण्य-ज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य
विषयतयाऽवच्छेदकत्वमुचितम् ।

दीधितिप्रकाशः ।

कार्यकारणभावाद्यात्मक-सम्बन्धस्य व्याप्तिवाभावादाह “सामा-
नाधिकरण्य”मिति । “व्यभिचारि-सम्बन्धस्य” व्यभिचारिहेतु-निष्ठ-
साध्य-(२) सामानाधिकरण्यस्य, “केनचिं”दितिमूलस्थार्थासङ्गतेः
किञ्चिद्दूपावच्छिन्न-साध्य-परतया व्याचष्टे “किञ्चिद्दूपावच्छिन्नेन”ति,
तदेवाह “धूमादेरपौ”तिः । व्यभिचाराग्रहे सति चाव्यभिचारग्रहे-
ऽनुभित्यनुत्पादोऽसिद्ध एवेत्यतस्तद्यतिरेक उक्तः । अनुभवे विप्रति-

* “तद्वोधादनुभित्यनुभित्यनुत्पत्ते”रिति मूलस्थायं भावः, यदि सामानाधि-
करण्यज्ञानमावादनुभितिहेतुतदा व्यभिचारज्ञाने सत्यपि तद्वोधादनुभित्यार्थान्ति-
रिति, यदि व्यभिचारयज्ञानाभावस्थायनुभितिहेतुत्वसुच्यते तदा नोक्तापर्तिरित्यभि-
प्रायेण शङ्कते दीधितौ न चेति, तथा चानुभितिं प्रति व्यभिचारज्ञानाभावः
सामानाधिकरण्य-पक्षे हेतुर्वक्तव्य इत्यर्थः ।

(१) अनुभितेरुत्पादाच्च इति हस्तलिखित पुस्तके ।

(२) साध्य इति नास्ति ग पुस्तके ।

पद्मं प्रत्याह “हेतुत्तर” इति । तज्जेतुकानुभितौ तज्जेतुक-व्यभिचारायहो हेतुरत “सत्रैवे”ति । द्रव्यत्वरूपेण धूमे वक्त्र-व्यभिचार-यहेऽपि धूमत्वावच्छिन्नधूमहेतुकानुभितेत्तदयादिति भावः । येन रूपेण हेतौ पक्षधर्मताधीसेन (१) रूपेण व्यभिचार-ज्ञानाभावो हेतुर्वच्च इत्यतो “हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽपी”ति, वक्त्र-समानाधिकरणवानित्यादौ हेतुतावच्छेदकधूमत्वादैरग्रहादित्यर्थः । ननु वक्त्र-समानाधिकरणवानित्यादौ सामानाधिकरण-प्रकारकमेव पक्षधर्मता-ज्ञानं तेन रूपेण व्यभिचारज्ञानाभावश (२) कारणं, वक्त्रसमानाधिकरणवक्त्रमदन्यादृत्तिमानित्यादौ* तु वक्त्रमदन्यादृत्तित्व-प्रकारेण व्यभिचारज्ञानाप्रसिद्धा तेन रूपेण सामानाधिकरणप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानमेव कारणं न व्यभिचार-ग्रहाभाव इत्यत आह “विवदन्ते चे”ति । (केचित्तु ननु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिक-सामानाधिकरणज्ञानमेव हेतुरन्यथा विरोधस्य हेत्वाभासताऽनुपपत्तिनिर्दिष्टमितावच्छेदकक—सामानाधिकरण-ज्ञानस्याप्रतिवध्यत्वात् इत्यच्च हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽनुभितिन भवत्येवेत्यत आह “विवदन्ते चे”ति) (३) परामर्शे चैतत् स्फटौ-भविष्यति । ननु सामानाधिकरणज्ञानस्य कारणतावादि-मते इदं स्यादत आह “व्यभिचारज्ञाने”ति । (ननु सामानाधिकर-

* वक्त्रमदन्यादृत्ते हेतुतास्यते इति भावः ।

(१) धीर्घेनेत्यव ज्ञानन्तरेति ध पुस्तके ।

(२) व्यभिचाराज्ञानं इति व पुस्तके ।

(३) ( ) एतच्चिङ्ग-मध्यस्थितः पाठो नास्ति ग पुस्तके ।

खज्ञानस्याहेतुले साध्याधिकरणावृत्तिलरूप-विरोधस्य हेत्वाभासताऽनुपपत्तिरत आह “व्यभिचारज्ञाने”ति) (१) “उचित” मिति, व्यभिचार-ज्ञानाभावस्य कारणतायां स्वातन्त्र्यरण ज्ञानस्य हेतु-(२) प्रवेशे कारणान्तर कल्पने च गौरवात् कारणीभूत-सामानाधिकरण-ज्ञाने विषयतयाऽव्यभिचारस्यावच्छेदकत्वमिवो (३)-चितमित्यर्थः ।

दौधितिः ।

न च व्यभिचार-संशयेऽनुमित्यनुत्पादात् अव्यभिचार-निश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ गौरवं, व्यभिचार-ज्ञानस्य हि भ्रमत्व-निश्चय-दशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यं अव्यभिचार-निश्चयस्य च भ्रमत्व-शङ्खायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्णामाणस्यैव हेतुत्वमिति तत्वैव(४) गौरवात् । नानाविध-व्यभिचार-ज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्त्रमाणैकविधाऽव्यभिचार-ज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः ।

(१) ( ) एतच्चिक्षमध्यस्योऽपि पाठो नास्ति ग पुस्तके ।

(२) हेतु इति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) एवेति नास्ति ग पुस्तके ।

(४) तत्वैव इति हस्तलिखित-पुस्तके ।

दौधिति-प्रकाशः ।

“गौरव”मिति, व्यभिचाराप्रकारकं सत् यदव्यभिचार-प्रका-
रकं तत्वेन हेतुत्वापेक्षया व्यभिचार-प्रकारक-ज्ञानाभावस्थ हेतुत्वे
लाघवादिति भावः । “तवैवे”ति व्यभिचाराप्रकारकमव्यभि-
चार-प्रकारकं ज्ञानमव्यभिचार-निश्चयः, तस्य भ्रमत्वं व्यभिचार-
वत्यव्यभिचार-प्रकारकत्वं, व्यभिचार-ज्ञानस्य भ्रमत्वं व्यभिचारा-
भाववति व्यभिचार-प्रकारकत्वं, तस्य निश्चयो व्यभिचाराभाववति
व्यभिचार-प्रकारकत्वाभावाप्रकारत्वे सति व्यभिचाराभाववति
व्यभिचार-प्रकारकत्व-प्रकारकं ज्ञानं, तथाच व्यभिचारवत्यव्यभि-
चार-प्रकारकत्व-प्रकारक-ज्ञानानास्त्रन्दित-व्यभिचाराप्रकारकाव्य-
भिचार-प्रकारक-ज्ञानत्वमपेक्ष्य व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रका-
रकत्वाभावाप्रकारक(१)व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्व-
प्रकारक(२)ज्ञानानास्त्रन्दित-व्यभिचार-प्रकारक-ज्ञानत्वेऽतिगौर-
वात् तदवच्छिन्नाभाव-हेतुत्वे सुतरां गौरवादिति भावः॥१॥ न च यद
विषय-विशेषे व्यभिचार-ज्ञान-भ्रमत्व-निश्चयो न जातस्त्रव लाघ-
वाद्यव्यभिचार-ज्ञानाभावस्थैव हेतुत्वे स्थादिति वाच्यं तथाम्युपगम्तु

* नन्प्रामाण्य-ज्ञाने भवद्विरप्रामाण्य-निश्चय उत्तेजकीकर्त्तव्यो मया तु
अप्रामाण्य-निश्चयेऽप्रामाण्य-ज्ञानसुत्तेजकतयाऽङ्गुकर्त्तव्यमिति भवतामेव गौरव-
मिति चेच अप्रामाण्य-ज्ञानेऽप्रामाण्य-ज्ञानस्थात्तेजकत्वात्, तथा सत्यनवस्थया
कारणतावच्छेदकत्वमेव दुर्यहं स्थादिति भावः ।

(१) प्रकारकत्वाभावाप्रकारकं सद्विद्येऽभवितुं युक्तम् ।

(२) प्रकारकत्वप्रकारकं यत्तज्ज्ञाति भवितुं युक्तम् ।

रिष्टत्वात् । (ननु तथापि नियत-पूर्ववर्त्तिलेन क्लृप्तानां व्यभिचार-ज्ञानाभावानां अनन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्प्यते भवन्ते तु अव्यभिचार-ज्ञानस्यानन्यथासिद्धत्वं नियत-पूर्ववर्त्तिलेन कल्प्यमिति गौरवमत आह “नानाविधि”ति) (१) “वक्ष्यमाणैकविधि”ति, अन्योन्याभाव-गर्भेत्यर्थः । यदि च लाघवादेकविधाव्यभिचार-ज्ञानस्य कारणत्वं तदान्यादृश-व्यभिचार-ज्ञानस्यानुमितौ व्याप्ति-ज्ञाने वा स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यं तथा चातिगौरवं, अन्यादृश-व्यभिचार-ज्ञानस्य व्याप्ति-ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वे तु ममापि लघुतङ्गमेकविधमेव व्यभिचार-ज्ञानं (२) प्रतिबन्धकमस्तिव्यस्तरस आहुरित्यनेन सूचितः ।

दीधितिः ।

सामानाधिकण्य-विशिष्ट-पक्ष-धर्मत्वं तु पक्षे साध्य-यहं विना दुर्गमिति केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्र-यहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः, तत्र वृत्तिमद्व्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिक-मन्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा, तथाच सर्व-साधारण्याय लाघवात् साधनवत्स्तद्वृत्तित्वस्य (३)

(१) ( ) एतच्छब्दस्थितः पाठो नास्ति ग पुस्तके ।

(२) विधव्यभिचारज्ञानमिति वा पुस्तके ।

(३) उपित्वस्य वा इति हस्तिविष्ट उपस्तके पाठः ।

हृतेरन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्त-
वहस्यम् । शेषं केवलान्वयि-खण्डने वद्यामः ।

इति श्रीमद्भुनाथ शिरोमणि-कृतातायां दीधितौ
अनुभानखण्डे पूर्वपचोक्ता-लक्षण-प्रकरणं
समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

नन्दयभिचरित-हेतुमत्त्वे पद्मस्य (१) साध्यवत्त्वावश्यकत्वं
सज्ज्ञान-हेतुतायां वीजं, तत्र सामानाधिकरण-विशिष्ट-हेतुमत्त्वे-
इपीति लाघवात्तज-ज्ञानमेव-हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य निराचष्टे “सामाना-
धिकरणेति” ति । “पक्षे साध्य-ग्रहं विने” ति, पर्वतो वङ्गिमा-
ज्ञवेति संशयोत्तरं वङ्गिमदृत्तित्व-विशिष्ट-धूमवान् पर्वत इति
निर्णयस्यातुत्पत्तेस्तद्भिंतावच्छेदक-विशिष्ट-धर्मिणि तदधिकरण-
हृत्तित्व-विशिष्टवत्ता-निर्णयं प्रति तद्भिंतावच्छेदक-विशिष्ट-
धर्मिणि तदत्ता-निर्णयस्य हेतुत्वमनायत्या कल्पयत इति भावः ।
केवलान्वयि-साध्य-सामानाधिकरणस्य केवलान्वयित्व विशिष्ट-सा-
ध्य-सामानाधिकरणस्य वा ज्ञानं हेतुरिति मतं दूषयति “केव-
लान्वयित्वसे” ति । “तदृग्यहः” केवलान्वयित्व-ग्रहः (२) “तत्र”

(१) पक्षे इति घ पुस्तके ।

(२) तदृपरहः केवलान्वयित्वपरह इति नास्ति घ पुस्तके ।

केवलान्वयित्वस्त्र । हृत्तिमत्त्व-प्रवेशे गौरवादन्योन्याभाव-घटिता-
व्यभिचार-धियः कारणत्व-निर्वाहायान्योन्याभाव-घटित-केवला-
न्वयित्वमाह “अन्योन्याभावे”ति । कालिकतया वाच्यत्वादिमतो
भेदस्य प्रतियोगितायां वाच्यत्वादेरवच्छेदकत्वेन स्वरूप-सम्बन्ध-
विशेषणानवच्छेदकत्वं वाच्यमिति न दोषः । “सर्वं साधारण्याय”
केवलान्वय-व्यतिरेकि-साधारण्याय । “साधनवत्” इति हृत्तेर्विशे-
षणम् । “तद्वृत्तित्वस्य” साधनवद्वृत्तित्वस्य, इदमन्योन्याभाव-
विशेषणं, तथाच साधनवद्वृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधन-
वद्वृत्त्यन्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा उभय-साधारणं
साध्य-विशेषणमस्तु किं पृथक्कारणत्व-कल्पनेनेति भावः । एकस्यैव
वाच्यत्वस्य केवलान्वयित्व-ज्ञान-काले व्यतिरेकित्व-भ्रम-काले
च पृथक्कार्य-कारण-भाव-कल्पने गौरवादेक एव कार्य-कारण-
भावः कल्पते लाघवादिति भावः । “शेष”मिति, लाघवात्
साध्यवदन्याहृत्तित्व-ज्ञानमेवानुमिति-कारणं केवलान्वयित्व-ज्ञान-
काले च नानुमितिरित्यादिकमित्यर्थः ।

इति श्रीमङ्गवानन्दौये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे पूर्वपचोक्ता-लक्षण-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता ।

अथ सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणे ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-यत्स-
मानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं
यद्व भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरणं व्याप्तिः ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानखण्डे सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणं

समाप्तम् ।

अथ सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणे दीधितिः ।

“प्रतियोग्यसमानाधिकरणे-”ति । प्रतियोग्यसमा-
नाधिकरण-यदूप-विशिष्ट-समानाधिकरणात्यन्ता भाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकी यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन
येन केनापि समं सामानाधिकरणं तदूप-विशिष्टस्य
तद्धर्मावच्छिन्न-यावद्विरुपिता व्याप्तिरित्यर्थः ।

अथ सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

वक्त्रित्वावच्छिन्न-वक्त्रेरेव तत्तद्वक्त्रित्वावच्छिन्नत्वाद्व्याप्तिरतो
नज्ज-व्यत्यासाभिप्रायेनाह “प्रतियोगितानवच्छेदक” इति । वक्त्र-

मान् धूमादित्यादौ वङ्गादि-व्यति-हृत्ति-तत्त्वहत्तित्यावच्छिन्न-सामा-
नाधिकरण्यस्य, पृथिवौ हृत्तित्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वत् गम्भादित्यादौ
शुद्ध-द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यस्य च प्रकृत-साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्न-निरूपित-व्यासित्याभावादाह “तद्वर्मावच्छिन्ने”ति । “तद्वृप-
विशिष्टे”त्यादिना लक्ष्य-निर्देशः । द्रव्यत्व-रूपेण धूमादिर्याप्यत्व-
वारणाय “तद्वृपविशिष्टस्ये”ति । तत्रैव वज्ज्ञेहृत्तहत्तित्यादिना
व्यापकत्व-वारणाय “तद्वर्मावच्छिन्ने”ति । महानसौय-वक्त्र-सामा-
नाधिकरण्यस्यैव निखिल-धूम-वङ्गादि-व्यासित्यमिति व्याप्तेः
सामान्य-रूपता-लाभाय ‘याव’दिति । पूर्वोक्तं ‘येन केनापी’ति च ।

दौधितिः ।

दण्डादौ साध्ये परम्परा-सम्बद्धं दण्डत्यादिकमेव
साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः ।

दौधितिप्रकाशः ।

ननु दण्डमान् दण्ड-संयोगादित्यत्र * साध्यतावच्छेदकस्य
तत्त्वहण्डस्य तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुर्बृटं चालनौ-
न्यायेन तत्त्वहण्डावच्छिन्नाभावस्य दण्ड-संयोगाधिकरणे सत्त्वात् ।
न च तद्वर्णी नास्तीत्यादौ तत्त्वाविशिष्ट-दण्ड एव प्रतियोगितावच्छे-
दको न तु शुद्ध-दण्डः, दण्डी नास्तीत्यप्रतीतेरिति वाच्यं, तद्वर्णी

*दण्डसंयोगादित्यतदण्डसंयोग-पदं दण्ड-प्रतियोगिकत्व-विशिष्ट-संयोग-परं,
तथाच संयोगस्य द्विनिष्ठतया दण्ड-संयोगस्य दण्डनि वर्तमानत्वेऽपि न सहेतत्व-
व्याप्तातः तद्वियोगिकत्व-विशिष्टत्वेन संयोगस्य तजिन्ननङ्गोकारादित्यभिप्रायः ।

नास्तीत्यादौ तत्त्वेनोपलक्षित-शुद्धदण्ड एव प्रतियोगितावच्छेदक-
तया भासते न तु तत्त्वमपि तद्विशेषणतया, यत्र तु शुद्धस्य विशेष-
स्यातिप्रसक्तत्वं तत्त्वैव तद्विशेषणतया तद्विशेषणस्यावच्छेदकत्वं
प्रमाणेन गृह्णते, यथा गुणान्वत्व-विशिष्ट-सत्तावद्वेदे शुद्ध सत्ताया
अतिप्रसक्तत्वात् सामानाधिकरणेन तद्विशेषणस्य गुणान्वत्वस्य ।
किञ्च पृथिवौत्तम्याद्य-जातिमत्त्वान् पृथिव्या इत्यत्र समवायेन
हेतुतायां साध्यतायाच्च तादृश-घटत्व-पटत्वादि-जातेः पृथिव्यधि-
करण—तन्तु—कपाल—निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादव्याप्ति-
स्थादृश-जातीनां स्वरूपत एवावच्छेदकत्वादुक्तप्रकारासम्भवादाह
“दण्डगादा”विति । दण्डगाधिकरण-निष्ठ दण्डाभाव-प्रतियोगितायां
दण्डत्वस्य साक्षात् सम्बन्धेन समवायात्मनैवावच्छेदकत्वादाह
“परम्परासम्बद्ध” मिति, तथाच दण्डत्वस्य दण्डिनि स्वाश्रय-
संयोग-रूपः परम्परासम्बन्धः साध्यतावच्छेदकता-नियामकस्तेन
सम्बन्धेन यत्तदवच्छेदकं तत्त्वाभावो दण्डत्वे वर्त्तत इति नाव्याप्तिः;
इत्यच्च दण्डत्वस्तोक्त-सम्बन्धेन दण्डिनि प्रकारतया भानात् दण्ड-
वानित्यनुभित्याकारः, दण्डिमानित्यनुभितिसु तद्विक्तित्वादि-
हेतुक-स्थले दण्डत्व-सामानाधिकरणेनानवच्छेदकत्व-ज्ञानस्य प्रमा-
त्वात्तादृश-प्रमा-जन्या, दण्ड-संयोगादि-हेतुक-स्थले त्वनव
च्छेदकत्व भ्रमजन्यैवेति । यदि च विशेष-दर्शनामपि दण्ड-
संयोगादि-हेतुक-स्थले दण्डिमानित्याकारिकानुभितिरनुभव-सिद्धा
तदा हेतु-सामानाधिकरणभाव-प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं
यद्यूपं तद्विशिष्टावच्छिन्न-सामानाधिकरणं दण्डगादि-साधक-

स्थले व्याप्तिरिति विशिष्टैव साध्य-साधनभेदेन लक्षणं वाच्यम् । शब्दैक्यमात्रस्यानुपादेयत्वादिति । एनच्चार्थं (१) वङ्गमादौ तद्वदादौ तत्संयोगादौ च साध्ये सर्वत्र साक्षात्परम्परया वाऽनुगमकं (२) वङ्गत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमित्यादिना दीधिति क्षेत्रे व स्फुटयिष्यति (३) ।

केचिच्चु यत्र व्यापकता-ज्ञाने दण्डत्वं निरुक्त सम्बन्धेन साक्षात्प्रव साध्यांशे प्रकारीभूय भासते तत्रानुभितावपि तथैव तस्य भानभिति दण्डवानित्येवानुभित्याकारः । यत्र तु साध्यांशे विशेषणतावच्छेदकीभूतस्य दण्डत्वस्य व्यापकता-ज्ञाने भानं तत्रानुभितावपि तथैवेति । दण्डत्वादेव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि दण्डिमानित्यनुभित्याकारो न विरुद्धते । न च दण्डौति ज्ञाने दण्डत्वस्य दण्डिन्यप्रकारत्वात्, कथं तेन सम्बन्धेन तत्रावच्छेद-कत्व-भानभिति वाच्यम् । दण्डः प्रमेय इति ज्ञाने दण्डत्व-विशिष्टे प्रमेयत्वान्वये दण्डत्वांशेऽपि प्रमेयत्वान्वयवत्, दण्डौति ज्ञाने दण्डत्व-विशिष्टस्य दण्डिनि प्रकारत्वे दण्डत्वस्यापि प्रकारत्वात् । तयोरियानपरं भेदः तत्र (४) दण्डत्वं दण्ड-विशेषणतापन्नमेव दण्डाशे प्रकारो न तु स्वातन्त्र्येष्यति (५) नानुभितेदण्डवानित्या-कारतेत्याहुः ।

(१) एनसर्वभिति ग पुस्तके ।

(२) अनुगतभिति ग पुस्तके ।

(३) स्फुटीकरिष्यतीति ग पुस्तके ।

(४) यत्र इति घ पुस्तके ।

(५) तत्र इत्यधिकपाठो वर्तते घ पुस्तके ।

दीधितिः ।

इत्यच्च इदं द्रव्यं गुण-कर्मान्वयत्वे सति सत्त्वादि-
त्यादौ सत्त्वाद्यधिकरण-गुणादि-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रति-
योगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेनाव्याप्तिः, साधनस्य विशिष्ट-
सत्त्वादेर्गुणादाववृत्तेः । सामानाधिकरण्य-व्यक्तीनां
भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य
चैक्याद्वाप्तिरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादि-विशिष्ट-व्यापक-
वक्त्र-सामानाधिकरण्यस्य रासभादि-साधारणत्वाद्वूम-
व्यादिमति तादृश-सामानाधिकरण्यं तदति धूमत्वादिकं
वा व्याप्तिः । आद्या भिन्ना हितौया त्वभिन्नैवेति
ध्येयम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“यद्वूपविशिष्टे”त्वस्य फलमाह “इत्यच्चे”ति । “अवृत्तेः”
असम्बन्धात् । तथाच गुणादौ विशिष्ट-सत्त्वा-सम्बन्धाभावादित्यर्थः ।
सामानाधिकरण्य-व्यक्तीनां व्याप्तिले “एकैव हि सा व्याप्तिः” रित्य-
ग्रिम-ग्रन्थ-विरोधसुपपादयति “सामानाधिकरणेति । “निरूपकता-
वच्छेदकस्य” तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति सामानाधि-
करण्य-प्रतियोगिनि प्रकारीभूय भासमानस्य । “अधिकरणताव-
च्छेदकस्य” सामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तस्य । तथाच “एकैव हि”
इत्यादि-ग्रन्थस्य एकनिरूपकतावच्छेदकैकाधिकरणतावच्छेदकाव-

च्छवेति लक्षणयाऽर्थं इति भावः । ननु सामान्य-लक्षणान्-
भ्युपगमे महानसीय-धूम-निष्ठ-वज्ञि-सामानाधिकरणस्य पर्व-
तीय-धूमादाववृत्तेः, पर्वतीय-धूम-निष्ठ-वज्ञि-सामानाधिकरणस्य
च पर्वतीय-वज्ञेरसन्निकर्षेण ग्रहायोगात्, कथं व्यासि-धीरित्याच्चेपे
“एकैव हौ”त्यादि-ग्रन्थावतारः । अत्र च निरूपकतावच्छेदका-
दैरैक्येऽपि तदाच्चेपस्यानुज्ञारादसङ्गतिः । न च स्त्र-समानाधि-
करण-धूमत्व-रूप-परम्परा-सम्बन्धेन महानसीय-धूम-निष्ठ-वज्ञि-
सामानाधिकरणस्य पर्वतीय-धूमे भानं, साक्षात्सम्बन्धेन व्यासि-
प्रकारक-ज्ञानस्यानुभिति-हेतुत्वादत आह “वसुत” इति ।
“रासभादी”ति । न च “तद्वूप-विशिष्टस्ये”त्यादि-करणादेव
रासभे तत्स्त्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । तावता रासभो वज्ञि-
व्याप्त इति व्यवहाराभावोपपादनेऽपि धूम-व्यापक-वज्ञि-समा-
नाधिकरण-रासभवनिति ज्ञानस्यापि पच्च-धर्मतांशे व्यासि-प्रका-
रकतया ततोऽनुभितिर्वारयितुमशक्यत्वादिति । “धूमत्वादिमतौ”
ति, अत्र धूमत्वस्य सामानाधिकरण-सम्बन्धेन वज्ञि-सामानाधि-
करणे स्त्ररूपतः * प्रकारत्वे धूमत्व-विशिष्ट-तादृश-सामानाधि-
करणसेव व्यासिः, इतरथा † तु धूमीय-तादृश-सामानाधिकरण

* तथाच धूमत्वस्य स्त्ररूपतः प्रकारत्वं पारतन्त्रेण वोध्यम् । एतन्नाते धूम-
व्यापक-वज्ञि-समानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्येवं परामर्शकारः । सामानाधि-
करणयोद्देश्यतावच्छेदकीभूतं धूमत्वं धूमे प्रकारीभूय सामानाधिकरणेऽपि प्रकारी-
भूय भासत इत्यभिप्रायः ।

† “इतरथा” धूमत्वस्य स्त्ररूपतो भानानज्ञोकारे इत्यर्थः ।

तप्रकारक-पञ्चधर्मता-ज्ञानमनुमिति-हेतुः । “तद्वती”ति सामानाधिकरणवत्तौल्यर्थः । अत च (१) सामानाधिकरण-विशिष्टधूमत्वं व्याप्तिस्त्वयकारक-ज्ञानस्य धूमो वज्ञि-समानाधिकरण इति ज्ञानोत्तर-कालीनं, तदापि धूमत्वस्य स्वरूपत एव भानं न तु धूमत्वत्वेनेति न गौरवम् । न च हेतु-निष्ठ-सामानाधिकरण मित्यनेनैव रासभादि-वारणात् हेतुतावच्छेदकवत्तौल्यस्याप्रवेशात्, कथं विनिगमना-विरह इति वाच्यम् । वज्ञिमान् महानस-वृत्तित्व-विशिष्टादित्यादौ महानस-वृत्तित्व-विशिष्टत्वेन रासभस्यापि हेतुत्वात् तद्वारणासभवादिति । “अभिन्नैवे”ति, तथा चैकैव हीति ग्रन्थस्तदभिप्रायक एवेति भावः ।

दैधितिः ।

अयं कपि-संयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादि-संयहायासमानाधिकरणान्तम् । यत्त्विदं संयोगि-द्रव्यत्वादित्यत्वाद्याप्तिवारणाय तत्-संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृक्षेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभावस्य वृक्षाविरोधात् । तत्र चातीन्द्रियस्यापि संयोगस्य सत्त्वात्, परितः प्रतियोग्य-प्रलब्धेदीषाद्वा वृक्षे न संयोग इति नाध्यक्षमिति तत्र द्रव्ये संयोग-सामान्याभावे मानाभावात् । न च यो यदीय-यावद्विशिष्टाभाववान् स तत्सामान्याभाववानिति

(१) तथाच इति ग पुस्तके ।

व्याप्तिर्यावत्-संयोगभावा एव मानं, यत्तदर्थयोरननु-
गमादेकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च ।
एतेनायं संयोग-सामान्याभाववान् संयोग-यावद्विशे-
षाभाववत्त्वादिति निरस्तं, व्यर्थ-विशेषणत्वादप्रयो-
जकत्वात् निर्गुणत्वादेषुपाधित्वाच्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अयं कपि-संयोगी”ति । कपि-संयोगीति पदस्य साध्य-
वाचक-पदत्वमाविकर्तुं “मय”मिति पञ्च-पदस्य निहेंशः । एव-
मन्यत्रापि । “तत्” असमानाधिकरणान्तम् । द्रव्ये कथं संयोग-
सामान्याभाव इत्यत आह “संयोगस्ये”ति । तर्हि संयोग-सामा-
न्याभावस्य कथं नाध्यत्वते त्वत आह “तत्र चे”ति । “तत्र” वृक्षे,
“अतीन्द्रियस्ये”ति तथाच न योग्यानुपलब्धिरिति भावः । ननु
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-यक्तिच्छिवतियोगि-योग्यतैव संसर्ग-
भाव-प्रत्यक्षे तत्त्वमिति-मते तथा स्यादत आह “परित” इति ।
वृक्षे उड्डूत-रूपवत्त्वहत् संयोग-सामान्याभावाप्रत्यक्षत्वमपि परितः
प्रतियोग्युपलब्धेदीपादेवेत्यत आह “परित” इति तु कस्ति ।
(ननु संयोगसामान्याभावस्य प्रत्यक्षाभावेऽपि अनुमानमेवमानं
भविष्यतौत्याशङ्कते) (१) “यो यदौये”ति । यो यज्ञस्य *

• अत्र यज्ञस्यः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन विशेषणोयस्तेन गुरुद्वर्णावच्छिन्न-
भावाप्रसिद्धा न होषः ।

(१) ( ) चिङ्गिनपाठो नास्ति ग ।

व्याप्ते विश्वच्छन्न-प्रतियोगिताक-यावदभाववान् स तत्त्वमाव-
च्छन्नाभाववानित्यर्थः । “एके”ति, (विभिन्नावच्छेदकानवच्छन्न-
यावद्विशेषाभाववत्त्वस्य फलतोऽनवच्छन्न-यावद्विशेषाभाववत्त्व-
स्येत्यर्थः) (१) । अत्र यद्यपि यथा श्रुते संयोग-सामान्याभाववति
गुणे संयोग-यावद्विशेषाभाववानां व्याप्तवृत्तितयाऽवच्छेदकाभवेन
साध्याव्यापकतया नोपाविलम् । अनवच्छन्न-वृत्तिक-यावद्विशे-
षाभावे विवक्षितेऽपि कपि-संयोग-सामान्याभाववति मूलाव-
च्छन्न-वृत्ते यावद्विशेषाभावान्तःपाति-तद्वृत्तीय-कपि-संयोगा-
भावस्यावच्छन्न-वृत्तिकस्य सत्त्वादनवच्छन्न वृत्तिक-यावद्विशेषा-
भावस्यासम्बवेन तथैव दोषः । मिथोऽनवच्छेदकानवच्छन्न-
वृत्तिक-यावद्विशेषाभाववत्त्व-रूपे विवक्षितेऽपि यताये मूले च
कपि-संयोगो न मध्ये (२) तत्राग्रीय-कपि-संयोगाभावस्य मूलीय-
कपि-संयोगाभावस्य च मिथोऽनवच्छेदकमूलाग्रावच्छन्ने सत्त्वा- (३)
तथैव दोषः, तथापि एकावच्छेदकानवच्छन्न-वृत्तिकत्वाव-
च्छन्नवृत्तित्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभावस्येत्यर्थः (४) । तेन गुणे
संयोगाभावस्यावच्छेदक-विरहेऽपि नाप्रसिद्धिः । “एतेन” उक्तो-

अत्र व्याप्तवृत्ते उभयाद्वृत्तिविशेषणं देयम् अन्यथा तत्-संयोगान्य-
संयोगत्वावच्छन्नाभावमादाय स्वरूपासिद्धिः स्यादिति ।

(१) ( ) चिङ्गितपाठो नास्ति व ।

(२) न मध्ये इत्यत्र मध्ये कपिसंयोगसामान्याभाव इति ग ।

(३) सूलाग्रावच्छन्नत्वा इति व ।

(४) विशेषभाववत्त्वमित्यर्थ इति व ।

पाधिना। अभाववत्त्वादित्येव हेतुर्वाच्य इत्यत आह “अप्रयोजकत्वा”दिति। निर्गुणत्वं गुणवद्भिन्नत्वम्, आदिना निष्क्रियत्वपरिग्रहः। अत्र हक्को न संयोगसामान्याभाववान् निर्गुणत्वाभावादिति न प्रत्यनुमानं, संयोग-सामान्याभावाभावस्य संयोग-रूपत्वेन सिद्ध-साधनात्। किन्तु संयोग-सामान्याभावो न हक्कहक्तिनिर्गुणत्व--व्याप्त्यत्वादित्यनुमानादृक्ष-हक्तित्वाभाव-सिद्धिरितिथ्येयम्।

दीधितिः ।

न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव हक्कत्वादेभावावच्छेदकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदक-प्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्व-प्रसङ्गात्, यथा च घट-पूर्व-वर्त्तित्वस्य प्रति दण्डं बङ्गि-सामानाधिकरण्यस्य वा प्रति धूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं, तथैव संयोग-सामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदाय-विदः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु यदभावाधिकरणे प्रतियोगिनो हक्तौ यदनवच्छेदकं तत् तदभावावच्छेदकं, गुणाभावस्य न गुणाधिकरणे इत्यतो “यथे”ति। “प्रतिदण्ड”मिति “भिन्नत्वेऽपि”त्वनेनान्वितम्। ननु तत्तदव्यव-

हित-पूर्व-वर्त्तिताया अवच्छेदकं न दण्डत्वं अतिप्रसङ्गात्, किन्तु
अव्यवहित-पूर्ववर्त्ति-जातीयतायाः, सा च न भिन्नेत्वतः संयोग
स्थल एवानुरूपं दृष्टान्तमाह “वङ्गो”ति । वङ्गि-सामानाधिकरणं
वङ्गि-संयोगि-संयोगः । “तत्सामान्यस्य” घट-पूर्ववर्त्तित्व-सामा-
न्यस्य । वङ्गि-सामानाधिकरण-सामान्यस्य च । नन्वकाश-संयोग
एव व्याप्तवृत्तिः, तस्यापि वृक्षादौ यत्किञ्चिद्वच्छेदेनैव (१) वृत्तिः,
आकाशे सर्वावच्छेदेन वृत्त्यसम्भवाच्च ।

दैधितिः ।

नवीनास्तूतपत्ति-कालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य
प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य, सामान्याभावो
वर्त्तते, तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते
नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः, संयोगेन
द्रव्यस्याव्याप्तवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्तवृत्तित्वे वृत्तिमतो
व्याप्तवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वाच्च, एवं प्रतियोगि-
मतोरपि काल-देशयोर्देश-काल-भेदावच्छेदेन तदभावः,
तथाच तत्तत्साध्यकाव्याप्ति-वारणाय तत्, नोपादेयञ्च
सर्वथैव व्याप्तवृत्ति-साध्यके, साध्य-साधन-भेदेन व्याप्ति-
भेदादिति वदन्ति ।

(१) यत्किञ्चिद्वच्छेदकावच्छेदेनैवेति च ।

दैधिति-प्रकाशः ।

“गुणस्ये”ति “सामान्याभाव” इत्यनेनान्वितम् । “हृत्ते”-रिति, “हृत्तेः” संयोगस्य शिखरावच्छेदेनासत्त्वात् तेन सम्बन्धेन वज्जेः सर्वावच्छेदेन सत्त्व-रूपं व्याप्तवृत्तिलमल्यन्तासभावितमित्यर्थः । न च संयोगस्य हृत्तेः समवायस्य मूले सत्त्वेऽपि संयोग-सत्त्ववर्दिदमप्युपपत्स्यते (१) इति वाचं तत्राप्यवच्छिन्न-समवायस्यैव हृत्तिलात्, तस्य च मूलादावभावादिति । एवं समवाय-सम्बन्धेनापि द्रव्यस्य दैशिकमव्याप्तवृत्तिलं दशासु न पट इति प्रत्ययादिति ध्येयम् । “प्रतियोगिमतो”रिति, प्रतियोगिमतः कालस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन, प्रतियोगिमतो देशस्य च प्रतियोग्यनधिकरण-कालावच्छेदेन तदभाव इत्यर्थः । “तत्तत्-साध्यके”ति । गुणवत् संयोगवद्वा द्रव्यत्वात्, वज्जिमान् धूमात्, गोमान् एतकालत्वात्, रूपवान् पृथिवीत्वात्, इत्यादेर्वारणायेत्यर्थः, “व्याप्तवृत्ती”ति येन रूपेण येन सम्बन्धेन च यद्यगाप्तवृत्ति (२) तेन रूपेण तेन सम्बन्धेन तस्य (३) साध्यतायामित्यर्थः । तेन संयोगत्वेनाव्याप्तवृत्तेरपि संयोगस्य समवेतत्वेन साध्यतायां कालिकतयाऽव्याप्तवृत्तेरपि घटत्वस्य समवायेन साध्यतायां न प्रतियोगि-व्यधिकरण-पदमिति । अव्याप्तवृत्ति-साध्यके प्रतियोगि-व्यधिकरण-पदं क्वचिन्न देयम् । संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादौ

(१) उपपद्यात् इति ग ।

(२) यस्य व्याप्तवृत्तिता इति ष ।

(३) तस्येति नास्ति ग ।

तवयोजनाभावात्, * व्याप्यवृत्ति-साधके तु कापि हेतौ तत्र देय-
मित्याविष्कर्तुं सर्वदैवेति ।

दीधितिः ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं, तेन अयं गुण-कर्मा-
न्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेः भूतत्व-मूर्त्तिभयवान्
मूर्त्तिवादित्यादौ नातिव्याप्तिः । न चोभयत्वमेक-
विशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो
मनसि सहजत एव प्रतियोगि-व्यधिकरण इति वाच्यम्
उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरित्तं, न वा तदव-
च्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात्, वैशिष्ट्य-विरहेऽपि घट-
त्व-पठत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्ष-
सिद्धित्वात् । न च तच व्याप्तिरिवोभयत्वाधिकरणस्य
मूर्त्तिवस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन
रूपेण तत्रासत्त्वात्, नात्रोभयमिति प्रतीतेदुर्बारत्वात् ।

* नहु प्रतियोगिवैयधिकरणानिवेशे संयोगभाववान् गुणत्वादित्यत्र संयोग-
रूपसाधाभावस्य हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानतयाऽव्याप्तिरिति चेत्र
गुणत्वादिस्य नित्यगुणत्वादित्यर्थस्तथाच नित्यगुणे तादृशसाधाभावस्याद्वित्तिना-
व्याप्त्यनवकाशादिति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“तेने”व्यादि । एकत्र समवायेनापरत्र खरूपेण साधता । इदं चैकोत्त्वभिग्रायेण, निष्कृष्ट-लक्षणे व्याप्त्य-वृत्तिसाध्यके प्रतियोगि-वैयधिकरण्याप्रवेशात् । तत्र पटान्त्रत्व-विशिष्ट-संयोगवान् द्रव्य-त्वात् घट-पटसंयोग-घटभूतलसंयोगोभयवान् घट-पटान्त्रतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्वेधा । विशिष्टस्य सार्वभौममतेऽतिरिक्तत्वादत आह “भूतत्वे”ति (१) । “तदभावः भूतत्व-मूर्त्त्वोभयत्वावच्छिन्नाभावः । “सहजत एवे”ति, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-विवक्षां विनैव, मनोऽवृत्ति-क्वेवल-मूर्त्तत्वस्य भूतत्व विशिष्ट-मूर्त्तत्व-रूप-प्रतियोगिनोऽन्यत्वादिति भावः । ननूभयत्वस्य विशिष्टत्वादति-रिक्तत्वेऽपि उभयत्वावच्छिन्नाभाव-प्रतीतिर्विशिष्टाभाव एव विषय इति तस्य विशिष्टमेव प्रतियोगीत्यत * आह “नवे”ति, “तदवच्छिन्नाभावः” उभयत्वावच्छिन्नाभावः । “तदवच्छिन्नाभावात् विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावात् । अनतिरिक्तः ।” इति विपरिणत-

* तथाचोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यत्वात् तद्वातिर्योगितावच्छेदकमेवोभयत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः ।

+ ननु नन् इवानुधावनं व्यर्थमिति चेच एवं सत्यभयत्वं विशिष्टत्वाहर्तिरिक्तं वैशिष्ठ्यविहरेऽपि तयोरुभयत्वस्य प्रत्ययात् तथाच हेतोः पञ्चाईत्तिर्वं पृथिवी जलत्वोभयमित्यत्र वैशिष्ट्याप्रसिद्धा । हेतवसिद्धिश्चातोऽत्र सामान्यसुखीव्याप्तिः कर्णीया । हेतव्यं तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं वथाच यो वदविषयकप्रतीतिविषयः स तदतिरिक्त-द्रव्येवं करणे व्यभारः, घटाभावप्रतियोगित्वाविषयक-प्रतीतिविषयो घटः स न प्रतियोगित्वातिरिक्तः प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिक्षरूपत्वात् । न च (१) अतिरिक्तत्वादभूतत्वेति इति च ।

स्थानुषङ्गः । “उभयत्वसे” ति “प्रत्यक्षसिद्धत्वा” दित्यनेनान्वितम् । “तदभावस्य” तयोरभावस्य । न च विरुद्धयोरुभयत्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धावपि समानाधिकरणयोरुभयत्वावच्छिन्नाभाव-धीरेकविशिष्टापराभावमेवावलम्बत इति वाचम् भूतत्वमूर्तत्वयोर्विरुद्धत्व-भ्रम-दशायामपि उभयत्वावच्छिन्नाभाव-प्रत्ययेन तत्रापि विशिष्टाभावस्थाविषयत्वादिति । “तत्र” भूतत्वमूर्तत्वोभयवानित्यादौ । “व्यासिरेवे” ति, तथाच लक्ष्यमेव तदिति भावः । “तथात्वेऽपि” उभयत्वाधिकरणस्य मूर्तत्वस्य सत्त्वेऽपि । “तत्र” मनसि । तथाच हेत्वविकरण-सामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणता-सत्त्वं एव व्यासि-सत्त्वं न तु साध्यतावच्छेदकाशय-सत्त्वे इति भावः ।

दौधितिः ।

अत्यन्तपदच्छात्यन्ताभावत्वं निरूपक-प्रतियोग्यसामानाधिकरणस्य अत्यन्ताभावत्व-निरूपकप्रतियोगितायाच्छालाभाय, अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्व-समानाधिकरणाभावान्तर-भिन्नत्वात् तद्वेदस्य स्व-खण्डपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरणस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, सर्वेषामेवाभावानां हेतु-समानाधिकरणात्यन्ताभावत्व-निरू-

साध्यर्थपि तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं वक्तव्यं साध्याविशेषात् । अतो न च इथाच्छावनं तदर्थस्य तद्विषयकप्रतीत्यविषयाविषयत्वं व्यापके वर्याविशेषणता न द्रूषणावहेति चिन्त्यम् ।

पक-प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्व-
भेदस्य प्रतियोगित्वात् अभाव-साध्यकाव्याप्तश्चेति सम्प्र-
दाय-विदः ।

दौधिति-प्रकाशः ।

ननु ध्वंस-प्रागभावादौनां प्रतियोग्यसमानाधिकरण-पदेनैव
वारणे लक्षणे अल्यन्त-पदं व्यर्थमत आह “अल्यन्तपदच्च”ति ।
अल्यन्ताभावत्व-निरूपके”ति । एक एवाभावः कस्यचिदल्यन्ताभावः
कस्यचिद्दोऽपि भवति, तत्र यस्याल्यन्ताभाव स एवा(१)ल्यन्ता-
भावत्व निरूपक-प्रतियोगो तदसामानाधिकरण-लाभायेत्यर्थः ।
क्रमेण व्यावृत्तिमाह “अन्यथे”ति, “तज्जेदस्य” तयोरभावयोभेदस्य ।
“दुर्लभत्वापत्ते”रिति, सर्वस्यैवाभावस्य स्वात्मक-भेद-प्रतियोगि
यदभावान्तरं तत्समानाधिकरणलादिति भावः । न च भाव-
रूपाभावस्यैव प्रतियोग्यसमानाधिकरणं सुलभमितिवाच्यम्
तस्यापि स्व-समानाधिकरण-भेद-मित्रत्वात्, तज्जेदस्य चाधिकरण-
स्वरूपलेन भेद-रूप-प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्, अभाव-
माचाधिकरण इव अभावमात्रप्रतियोगिकोऽपि विशिष्टाभावाच्य-
नामकोऽभावोऽधिकरणभिन्नो नेष्ठते । अतएव *

* अभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्वान्तरात्मकादैत्यर्थः ।

(१) एवेति नास्ति ष ।

त्यन्ताभावस्य घटात्यन्ताभावात्मकस्याधिकरणानात्मकत्वादिति
भावः) । (१)

यद्यपि साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धेन वा प्रतियोग्यसामानाधिकरणं सुलभमेव तथापि यथा-
शुताभिप्रायेणेदम् ! साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामा-
नाधिकरणं विवक्षणे अभावसाध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरणां-
प्रसिद्धिरेवेति । “हेतु-समानाधिकरणे”ति, हेतु-समानाधिकरण-
श्चासावत्यन्ताभावत्व-निरूपक-प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति स
तथा तस्य । “अभावसाध्यके”ति, घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ
पटत्व-समानाधिकरणस्य गोत्वाभावस्य अत्यन्ताभावत्व निरूपक-
प्रतियोगि-यज्ञोत्तं तदसमानाधिकरणस्य घटत्वाभाव-भिन्नत्वात्
घटत्वाभावत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेवेत्यव्याप्तिः । “सम्प्रदाय”इत्य-
खरस-वौजन्तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं
हेतुमत इत्यादिविवक्षाया आवश्यकत्वे अत्यन्त-पदस्य वैर्यमेवेति ।

दीधितिः ।

अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रल-
यस्य गो-ध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् ।
संसर्गभाव-मावोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्वारुकं,
यदाऽदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुर्खं वा, यदा तस्यादृष्टं
तदा तदीयज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः, द्वारुकत्वादर्द्ध-

(१) ( ) एतर्ज्ञितपाठो नास्ति व पुस्तके ।

गुकादि-शून्य-खण्डप्रलयादि-निष्ठ-ध्वंस-प्रागभाव-प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वात् । न हि तयोः सामान्याभा-
वत्व-मतेऽपि एक-विशेष-प्रागभाव-विशेषान्तर-ध्वंसव-
त्यपि समये सामान्यावच्छिन्न-ध्वंस-प्रागभावयोः सम्भव
इति चेन्न प्रतियोगिमत इव तद्वंसादिमतोऽपि काल-
स्यात्यन्ताभावत्वेऽविरोधात् (१) अन्यथा अत्यन्ताभावस्य
कालमात्रावृत्तिल-प्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य
देश-भेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्न-
मिति, देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात्,
तच्छून्ये च काले तद्भावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरण-
त्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“गो-ध्वंसवच्छेने”ति, प्राचीन-मते गो-ध्वंसस्यापि गवात्यन्ता-
भाव-विरोधित्वादिति भावः । यद्यपि दैशिक-सम्बन्धेन गो-ध्वंस-
वत्वेव गवात्यन्ताभावो निष्ठते, कालस्य च कालिक-सम्बन्धेनैव
गो-ध्वंस-सम्बन्धित्वमिति तद्विति गवात्यन्ताभाव-वृत्तौ न विरोधस्त-
थापि प्रतियोग्यसमवायिनो भूतलादेरिव कालस्यापि दैशिक-
सम्बन्धेन गो-ध्वंसवत्वमित्याशयः । अतएवाश्रय-नाश जन्य-गुण-
नाशस्य भूतलादि-देशे समये च वृत्तिलं वक्ष्यति । इदच्च कालिक-

(१) विरोधाभावादिति भवानन्दसम्मतः पाठः ।

दैशिक-साधारण-सम्बन्धत्वस्यैकस्याभावात् दैशिक-सम्बन्धेनाभा-
वस्य हेतु-समानाधिकरणत्वं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य, अन्यथा गो-ध्वं-
सस्य कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभाववहृत्तावविरोधात् प्रलयेऽपि
गवात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन सत्त्वेनातिव्याप्तयनवकाशादिति ।

न च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य
नित्य-प्रतियोगिकस्यानित्य-प्रतियोगिकस्य वाऽत्यन्ताभावस्य हेत्व-
धिकरण-वृत्तित्वाऽप्रसिद्धग्रा कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं * पूर्वव-
क्षण-वृत्तित्व-विशिष्ट-गोत्वादैरभावस्यैव ताष्टशस्य प्रसिद्धेः ।

“संसर्गे”ति, अत्यन्ताभाव-पदेन संसर्गभावमात्रोक्तावपौर्यर्थः ।
तथाच गोत्वावच्छिन्न-ध्वंस एव दैशिकतया प्रलये वर्त्तत इति
नातिव्याप्तिरिति भावः । “यदास्तन्द” इति गोत्वावच्छिन्न-याव-
ज्ञो-नाशानन्तरं स्यन्द-सत्त्वादतो द्वरणुक-पर्यन्तानुधावनम् । अत्र
च स्यन्द-नाशानन्तरमेव द्वरणुक-नाशादिति भावः । अत्र च व्यभि-
चारित्वं न महाप्रलये तत्र स्यन्दाभावात्, किन्तु खण्ड-प्रलये, तत्र
च द्वरणुकत्वावच्छिन्न-ध्वंसाभावादतिव्याप्तिरिति भावः । ननु (१)
चरम-परमाणु-कर्मणां चरमोक्तर-संयोग-नाशानामधिकरणे म-
हाप्रलयाव्यवहित-पूर्व दृतीय-क्षणे द्वरणुकत्वावच्छिन्न-ध्वंस-सत्त्वा-
नातिव्याप्ति-सम्भव इत्यतो “यदाऽष्टृष्ट”-मिति । अत्र स्यन्द-
वत्त्वस्य हेतुत्वेऽपि न कृतिः । न च खण्ड-प्रलये स्यन्द-सत्त्वे

* अनित्यप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य तद्वंसेन सह विरोधात् न हेत्वधिकरण-
वृत्तित्वं, नित्यप्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणाप्रसिद्धिरिति भावः ।

(१) नन्विति नास्ति व ।

मानाभावः, ब्रह्मवर्षशतमित्यागम-प्रसिद्धेरेव मान-सत्त्वात्, न च क्रियां विना तत्तत्त्वण-मुहूर्त्त-घटितस्य वर्षस्य सम्भव इति । नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते यदाऽष्ट तदा जन्यं ज्ञान-मित्यत्र व्याप्तिरस्येवेत्यतो “दुखं वे”ति । अत्रापि महाप्रलयाव्यवहित-प्राकृत्ये महाप्रलय-जनकाद्य-शालिनि दुःखत्वावच्छ-न्नध्वंस-सत्त्वाद्वातिच्याप्तिः, स्वसाक्षात्कार-नाशस्य दुःखस्य महाप्रलयाव्यवहितप्राकृत्ये^१सम्भवादत आह “यदा तस्याद्य”मिति, अत्र च तत्पुरुषौय-चरम-ज्ञान-ध्वंसस्य तज्जनकाद्य-ध्वंसस्य च युग-पदेव सम्भवान्न तत्पुरुषौयाद्य-सत्त्व-काले तत्पुरुषौय-ज्ञानत्वावच्छन्न-ध्वंस-सम्भावना । व्यभिचारसु खण्डप्रलये सुषुप्तादौ चेति । “हगणुकत्वादे”रिति, खण्डप्रलये केषाच्चित् हगणुकानां ध्वंसस्य केषाच्चित् प्रागभावस्य च सत्त्वेन हगणुकत्वस्य तत्प्रतियोगितातिरिक्त-हृत्तित्वेन तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

ननु हगणुकत्वावच्छन्नानधिकरण-(१)हृत्तित्व-विशिष्टस्यैव हगणुक-ध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकं हगणुकत्वम् अवच्छेद-कत्वच्छेहान्यूनहृत्तित्वेनैवेत्यत आह “न ही”ति, वसुतो ध्वंस-प्रागभावयोरत्ताभावाविरोधित्वात् अत्यन्ताभावस्यैव सामान्यावच्छन्न-प्रतियोगिताकत्वमिति भावः । “सम्भव” इति, अवच्छेद-कत्वस्यानतिरिक्तहृत्तित्व-नियतस्यैव तैरभ्युपगमादिति भावः । “तद्वंसादौ”ति, प्रतियोगि-ध्वंसादौत्यर्थः ।

“विरोधाभावा”दिति । न च साधकाभाव एव बाधकः

(१) कालेत्यधिक पाठः घ ।

प्रलये गौर्नास्तीति प्रतीतेरेव साधकत्वादिति । “अन्यथा” ध्वंस-
प्रागभावयोरपि (१) अत्यन्ताभाव-विरोधिते । “अत्यन्ताभावस्य”
कालिक-सम्बन्धावच्छन्न-प्रतियोगिकातकस्य विशिष्टाभावातिर-
क्तात्यन्ताभावस्य दैशिक-सम्बन्धेन काल-मात्रावृत्तित्व-प्रसङ्गादिति ।
तेन समवाय-सम्बन्धेन गवादेरभावस्य दैशिकतया गगनादौ वर्त्त-
मानस्य कालिक-सम्बन्धेन गवादेरभावस्य च कालिकतया काले
सत्त्व-सम्बन्धिपि न दोषः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिनो विरोधिनः सत्त्वात् कथं तदभाव-सत्त्वमत
आह “इयांस्त्वि”ति । “एकस्य” प्रतियोगिमतः कालस्य । “देशभेद”
प्रतियोग्यनधिकरण-देशः । “तथात्वं” अत्यन्ताभाववत्त्वम् । “अप-
रस्य” तद्वंसादिमतः । “खरूपावच्छन्नं” स्वस्य यद्वृपमधिकरणता-
वच्छेदकं तेनेवावच्छन्नं न तु खरूप-सम्बन्धिना केनापि, तथा च
नावच्छन्न वृत्तिकमिति भावः । प्रतियोग्यधिकरण-काल-वृत्तेर-
त्यन्ताभावस्य कथं प्रतियोगि-वैयधिकरणमत-आह “तच्छून्ये
चे”ति । कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगि-शून्ये चेत्यर्थः । तथाच प्रतियो-
ग्यनधिकरण-वृत्तित्व-रूपं तद्वैयधिकरणम् अच्चतमे वेति भावः ।

दीधितिः ।

न च संसर्गाभाव-विशेषोऽत्यन्ताभावः, संसर्गाभाव-
त्वत्त्वं संसर्गरोप-जन्य-प्रतीति-विषयाभावत्व-रूपं जन्य-
ता-घटक-नियम-घटितमिति वाच्यं तद्वदन्यावृत्तित्व-

(१) अपीति नास्ति व ।

रूप-नियमस्य तत्र घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्थाव-
प्रवेशेऽपि न चतिरिख्याहु । वक्ष्यते च नियमाधटित
मेव संसर्गभावादि-लक्षणम्, अनुपदमेव च विवेचयि-
ष्यते संसर्गभावत्त्व-प्रवेशं प्रयोजन-विरहोऽव्याप्तिश्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“संसर्गभावविशेषः” सदातन-संसर्गभावः । “संसर्गरोपे”ति,
तादात्म्यातिरिक्त-सम्बन्धेन यः प्रतियोगिन आरोपसञ्जन्य-धी-
विषयो योऽभावस्तत्त्वमित्यर्थः । “तत्र” जन्मते । “नियमा-
न्तरस्य” संसर्गत्वं घटक-नियमस्य । “अत्र” संसर्गभावत्वे ।
तत्रापि तद्दृश्यावृत्तिलक्ष्यैव निवेशादिति भावः । “आहु”
रिख्यत्रास्तरसं प्रकाशयति “वक्ष्यते चे”ति इयेन (१) । “नियमा-
धटित”मिति, आरोपस्य हेतुतायां मानाभावत् । अन्योन्याभाव-
भिन्नाभावत्वं संसर्गभावत्वं, तादात्म्यावच्छब्द-प्रतियोगिताका-
भावत्वान्योन्याभावत्वमिति । “प्रयोजन-विरह” इति, साध्य-
तावच्छेदक-सम्बन्धेन स्व-प्रतियोग्यसम्बन्धिलाभिधाने वक्षिमान्
धूमादिख्यादावन्योन्याभावमादाय दोषाभावत् प्रयोजन-विरह
एव । साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धाभावच्छब्द-प्रतियोगिता-विवक्षायां
तादात्मेन साध्यते साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धाभावच्छब्द-प्रतियोगि-
ताकाल्यन्ताभावाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिख्यर्थः ।

दीधितिः ।

अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेष-गुणवान् मनोऽन्य
द्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन
ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः, साध्य-शून्यानामपि
हेतुमतां विषयत्व-विशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्य-
वत्त्वादिति चेन्नैवं प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रति-
योगिनो यद्धिकरणं सम्बन्धिं वा तदृत्तित्वाभावस्थोक्त-
त्वात् । भवति चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमा-
नाधिकरणः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

हृत्ति-नियामक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-वैयधिकरणं वाच्यं, विष-
यता च न हृत्ति-नियामिका इत्यतो नातिव्याप्तिः सम्भवति अतो
“विशेष गुणवानि”ति । भूत्तमावस्थैव दिगुपाधित्वे कालोपाधा-
विव दिगुपाधौ समवायादिना तत्तदनधिकरणे न दैशिक-सम्बन्ध-
स्थीकारः तत्रेह मनसि विशेष-गुण इत्यप्रत्ययादतो “मनोऽन्य”ति,
अत व्यभिचाराधिकरणे दिक्-कालवेव । अत्र च दिशि दैशिक-
सम्बन्धेन काले च कालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-सत्त्वादिति न
साध्याभावस्थ प्रतियोगि-वैयधिकरणमिति । अत्र च मनोऽन्य-
द्रव्यत्वाधिकरणे घटादावतीत-तत्तदग्रक्त्यभाव एव प्रतियोगि-व्यधि-
करणः प्रसिद्धः । दिक्-कालौ नेत्ररादतिरिच्छेते इति मते इदं

सदनुमानमेवेत्यत आह “जातिमानि”ति । “एकार्थे”ति, जाति-समवायिनि स्वाक्षर-स्वरूप-सम्बन्धेन समवायस्य सत्त्वात् समवायेऽपि जातिरेकार्थसमवायः । जातिः सतौल्यादिवत् समवायः सन्विति तुत्यवब्यतीतिरिति भावः । तादात्म्येन साध्यतायां संयोगादिना प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य घटादेरभावस्य तादात्म्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अप्रसिद्धाऽव्याप्तिरित आह “सम्बन्धवे”ति । एतदेव स्यष्ट्यति “भवती”ति । “एवं” सम्बन्धत्वस्य निवेशे । “अन्योन्याभावोऽपी”ति । तथाच वृक्षः शिंशपाया इत्यत तादात्म्येन साध्यतायां नाव्यासिरिति भावः ।

दीघितिः ।

तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरण-वृत्तित्वं वाच्यं, तेन नाव्याप्यवृत्ति-साध्यकासंग्रहः । तद्वृत्ति-भिन्नत्वत्तु नार्थः अव्याप्यवृत्ति-साध्यक-व्यभिचारिण्यतिप्रतिङ्गात् ।

दीघिति-प्रकाशः ।

ननु कपि-संयोगी एतत्वादिल्यादौ कपि-संयोगाभावोऽपि गुणादौ कपि-संयोगवद्वृत्तिलाभाववान् इत्यव्याप्तिरित “स्त्रिशिष्टस्ये”ति प्रतियोग्यधिकरण-वृत्तिलाभाव विशिष्टस्येत्यर्थः । हेत्वधिकरण-द्रव्ये च तादृश-प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य-विशिष्टाभावाधिकरणता नास्तीति भावः । “तद्वृत्ति-भिन्नत्वं” प्रतियोगिमहृत्ति-भिन्नत्वम् । “अव्याप्यवृत्ती”ति, संयोगी-सत्त्वादिल्यादौ संयोग-

भावस्य संयोग-वदृत्तिलेन तद्विनत्वाभावात् तदृत्तिल्वाभावस्य
हेतुधिकरण-गुणाद्यवच्छेदेन वर्तते एवेति भावः ।

दीधितिः ।

अत्र च सामानाधिकरणाद्यवतो न तदभाववत्वं,
प्रतीतेरन्यथैवीपपादितत्वादित्यखरसात् प्रतियोगि-वैय-
धिकरण्येत्यादि-विशेषणं वस्त्यति । तच्च हेतुधिकरणे
बोध्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-हेतुधिकरण-वृत्त्य-
भावेति पुनरभावान्तर्थ-निष्कर्षः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

अत्राखरसमाह “अत्र चे”त्यादिना । “प्रतीतेः” कपि-संयोगा-
भावे गुणे न कपि-संयोग-सामानाधिकरणमिति प्रतीतेः । “अन्य-
थैव” तदवच्छेदकल्पाभावादि-विषयकतयैव । “वस्त्यतोति” मणि-
कारः । “तच्च” प्रतियोगि-वैयधिकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वच्च ।
“हेतुधिकरण” इति, तेन कपि-संयोग्येतत्त्वादित्यच कपि-संयो-
गाभावस्य गुणे प्रतियोगि-वैयधिकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि
नाव्यासिः । हेतुधिकरणे प्रतियोगि-वैयधिकरणावच्छेदकाव-
च्छिन्नो योऽभाव इत्यपेक्षया प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-हेतुधि-
करण-वृत्त्यभावेत्यत्त्वाघवात्यैवाह “प्रतियोग्यनधिकरणीभूते”ति ।

दीधितिः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य-

चित्, तत्सामान्यस्य, प्रतियोगितावच्छेदक-यत्किञ्चिद्व-
च्छिन्नस्य वाऽनधिकरणत्वमुक्तं? आद्ये अव्याप्त्यवृत्ति-सा-
ध्यकाव्याप्तिः एक-प्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्वक्त्यन्तरा-
नधिकरणात्। द्वितीये संयोग-सामान्याभाववान् द्रव्य-
त्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः; साध्याभाव-
वतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगि-संयोग-विशेषाभाववत्त्वात्,
नियत्वादि-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावात्मक-तत्प्रतियोगिनो-
ऽधिकरणत्वाच्च, स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्य-
त्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात्। द्वितीये कपि-संयोगभाववा-
नात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः, साध्याभावानां कपि-संयो-
गानां गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेद-
क-गुण-सामान्याभावत्वावच्छिन्नानानधिकरणत्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

“प्रतियोगितावच्छेदके”त्यादि-षष्ठ्यन्तानि “अनधिकरणत्व”-
मिल्यत्वान्वितानि। “तत्सामान्यस्य” प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्न-सामान्यस्य। प्रतियोगितावच्छेदकादि-यावत्त्वन्तु यावत्तद-
वच्छिन्नाप्रसिद्धेरेव नाशङ्कितम्। “तद्वक्त्यन्तरे”ति, प्रतियोगि-
व्यक्त्यन्तरेत्यर्थः। द्रव्ये संयोग-सामान्याभावस्य स्वमते सत्वेन
संयोग-सामान्याभाववान् सत्त्वादित्यादिसिद्धेतोरेवेत्यतो “द्रव्य-
त्वाभाववानि”ति। प्रथमे योजयति “साध्याभाववत्” इति।

“तत्प्रतियोगी”ति, संयोग-स्वरूप-साध्याभावस्य प्रतियोगी यः कपि-
संयोग-विशेषाभावस्तदत्त्वादित्यर्थः । संयोग-सामान्याभावस्येव
संयोग-विशेषाभावस्यापि संयोग-रूपाभाव-प्रतियोगित्वादिति
भावः । इत्तौये योजयति “नित्यत्वादौ”ति, नित्यत्व-विशिष्ट-
द्रव्यत्वाभावात्मको यः साध्याभाव-प्रतियोगी तस्याधिकरणत्वात्
“साध्याभाववतो द्रव्यस्ये”त्वन्वयः । “स्वाभावे”ति, सं नित्यत्व-
विशिष्ट-द्रव्यत्वं तदभावाभावात्मकस्य नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वस्य
द्रव्यत्वातिरिक्तत्वाभावादित्यर्थः । ननु चात्र सर्वस्यैवाभावस्य स्वीय-
तत्तदधिकरण-वृत्तित्व विशिष्ट-स्वाभावेन प्रतियोगिना समं सामा-
नाधिकरण्यात् एकाधिकरण-वृत्तिः गुणादि-रूपाभावस्यापि पूर्व-
क्षण-वृत्तित्व विशिष्ट-स्वाभावेन प्रतियोगिना-सामानाधिकर-
ण्यात् प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धा कथमतिव्याप्तिरिति
चेत् अतिव्याप्तिपदमसम्भवपरमिति । वसुतो गगनाद्यभाव एव
खण्डशः * प्रसिद्धा प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । नित्यत्व-विशि-
ष्ट-गगनाभावस्य योऽभावस्तदभावो नित्यत्वमेव न गगनाभाव-
स्तस्यातिप्रसक्तत्वादिति † । न चैव नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वा-
भावस्याभावोऽपि नित्यत्वमेव स्यादिति वाच्यं नित्यत्वस्य गुणादौ
द्रव्यत्वस्यानिले द्रव्येऽतिप्रसक्तत्वात् । नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वस्यैव

* साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वे-
त्य(द्युमयाभाववित्तकल्पमनुरूप्य खण्डशः प्रसिद्धिर्वैध्येति भावः ।

† जन्मेऽपि गगनाभावस्तत्र च न नित्यत्वविशिष्टगगनाभावाभाव इति व्यभि-
चार इति भावः ।

तदभावात्कल्पादिति । “कपी”ति, प्राचां मते संयोग-सामान्याभावस्य द्रव्येऽभावात् विशेषणानुसरणम् । द्रव्यत्वाभाववानित्यादौ द्रव्यत्वाभावत्व-रूप-यत्क्रियातियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं द्रव्यस्य (१) सम्भवतौति नातिव्याप्ति सम्भव इति भावः । गुण-सामान्याभावस्योत्पत्ति-कालावच्छेदेन घटादौ सम्भवात् घटत्वादिकसुपैच्यात्कल्पानुसरणम् । न च समवायेन मेय-सामान्याभावस्य द्रव्यमात्र-समवेताभावस्य च प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वस्य घटादौ सम्भवात् कथं घटत्वादिकसुपैच्यितमिति वाचं प्रमेय-सामान्याभावस्याभावः सत्तैव, द्रव्यमात्र-समवेताभावाभावो द्रव्यत्वमेव लाभवादिति कपि-संयोगात्कल-साध्याभावस्य तयोर-प्रतियोगित्वादिति । “गुणाना”मिति गुण-सामान्याभावत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाविष्कर्तुम् ।

दौधितिः ।

मैवं यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् ।

दौधिति-प्रकाशः ।

दृतीय-पक्षानुसारेण परिहरति “यादृशे”ति । यादृश्याः प्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तादृश्याः प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्येत्यर्थः । कपि-संयोग-भाववानात्कल्पादित्यादौ गुण सामान्याभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगि-

(१) द्रव्ये इति च ।

सम्बन्धः क्वचिहैशिक-विशेषणता, क्वचिच्च समवायादिरपि । तैन द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ दैशिक-विशेषणतया द्रव्यत्वादे-रवृत्या नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु द्रव्यत्वं नास्तौतिवत् द्रव्यत्वाभावो नास्तौति सम्बन्धांशे तुल्याकार-प्रतीति-वलाङ्गावानामपि दैशिक-विशेषणता स्वीकार्या । अतएव द्रव्यत्वाभाववज्ञातित्वादित्यादौ (समवायसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-द्रव्यत्वाभावे साधे) (१) जातित्वाधिकरणे (२) समवाय-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा दैशिक-तया (३) वृत्तेर्विवक्षणे द्रव्यत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्ति-रिति दूषणमनवकाशम् । कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताके आकाशाभावाभावे (४) साधे आकृत्वादि-हेतौ कालिक-सम्बन्धे-नाकृत्वाधिकरणे वृत्तेरप्रसिद्धा दैशिक-विशेषणतया तदृत्याका-शाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्ति-रतो व्याप्यवृत्ति-साध्यकेऽपि तब प्रतियोगि-वैयधिकरणं देय-मिति । आद्य-सामानाधिकरणे साध्यस्य याटशः सम्बन्धः प्रविष्ट इत्यन्वयः । “तैन सम्बन्धेन यो हेतुमानित्य”स्य फलमाह “धूम-समवायी”त्वादिना । “साध्यस्य चे”त्वस्य (५) फलमाह “धूम-संयो-गी”त्वादिना । प्रतियोगितावच्छेदक सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धि-

(१) ( ) एतच्छिन्नसम्बन्धस्थितः पाठोनास्ति घ ।

(२) जातित्वाद्यधिकरणे इति घ ।

(३) दैशिकविशेषणताया इति घ ।

(४) आकाशाभावस्याभावे इति घ ।

(५) चेत्वादेति घ ।

हेतु-सम्बन्धि १) वृत्त्यभावस्य साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगितेत्यत्र सम्बन्ध-इय-प्रवेशे गौरवादाह “यदेति” ।

दैधितिः ।

यदा साध्यआवच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं वक्तव्यम् । तथाच सम्बन्ध-भेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया ।

दैधिति-प्रकाशः ।

तादात्म्येन साध्यतायां साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्य-धिकरणत्वस्याप्रसिद्धेः “प्रतियोग्य-सम्बन्धित्वं” मिति । सम्बन्ध-भेदेन” साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन ।

दैधितिः ।

एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयम् । तथाच धर्मिणोऽपि व्यायत्वं व्यापकत्वञ्च निर्वहति । तथा हि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्य-सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदक-वक्त्रमत्वावच्छिन्नस्य वक्त्रमतस्तादात्म्येन सम्ब-

(१) हेतुसम्बन्धोत्तिनास्ति च ।

भिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं
धर्मिणो धर्म-व्याप्त्व-व्यापकत्वे वोध्ये ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“एवं स्थिते” प्रतियोग्यसम्बन्धित-घटित-प्रतियोग्यसामा-
नाधिकरण निर्वचने । “सामानाधिकरणादौ” सर्वत्राधिकरण-
त्वांशे, आदिना हेतु-सामानाधिकरणेत्यस्य परिग्रहः । “धर्मिणः”
व्याप्त-व्यापक धर्मवतो धूमवतो वक्षिमतः । “एव”सित्यादि,
“धर्मिणः”धूमवतः । “धर्म-व्याप्त्वं” वक्षि-व्याप्त्वम् । “धर्मिनः”
वक्षिमतः । “धर्म-व्यापकलं” धूम-व्यापकत्वेत्यर्थः ।

दीधितिः ।

अतएव जलादीनां पृथिवीत्वाभाव-व्याप्त्वं तत्र
ततोत्तं सङ्गच्छते । यथाच यादृशेन सम्बन्धेन हेतो-
व्याप्तता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्ष-विशि-
ष्टत्व-ज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्य-व्यापकत्वमव-
गतं तादृशेनैव साध्य-पक्षयोर्विशिष्टानुमितिः । तेन न
धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वक्षि-धीः ।
तथैवावगत-व्याकता-घटक-सम्बन्धेन व्यापकस्याभाव-
ग्रहे गृहीत-व्याप्ता-घटक-सम्बन्धेन व्याप्त्यस्याभावः
सिध्यतीति । कथमन्यथा समवायेन वक्षि-विरहिणि

महानसे संयोगेन संयोगेन वा वङ्गि-विरहिणि स्खावयवे
धूमः समवायेन न निवर्तते, निवर्तते च संयोगेन
वङ्गि-विरहिणि स्खावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते ।
तथाच तादात्म्य-सम्बन्धेन जलादीनां व्याप्त्य-ग्रहाद्
व्यापक-निवृत्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति,
स एव चान्योन्याभावः ।

दौधिति-प्रकाशः ।

“अतएव तादात्म्येन व्याप्तेव्यवस्थापनादेव(१)। ननु जलानीनां
पृथिवीत्वाभाव व्याप्त्येऽपि पृथिवीत्वाभाव-स्वरूप व्यापकाभावेन
जलादीनामत्यन्ताभाव एव सिध्येनान्योन्याभाव (२) इति तदुप-
पादयति “यथाचे”त्यादिना । क्रमेण फलमाह “तेने”त्यादिना ।
धूमावयवे समवायेन ताटश-धूमवत्त्व-ग्रहेऽपि न संयोगेन (३)
वङ्गरनुभितिः, पर्वते संयोगेन धूमवत्त्वग्रहेऽपि न समवायेन
वङ्गरनुभितिरित्यर्थः । न चात्र बाध एव विरोधौ, तदनवतारेऽपि
तथात्वस्थानुभव-सिद्धत्वादिति । अन्वयिनि-नियमं व्यवस्थाप्य
तदृष्टान्तेनैव व्यतिरेकित्यपि नियमं व्यवस्थापयति “तथैवे”ति ।
एतदेवान्य-व्यतिरेकाभ्यां द्रढयति “कथमन्यथे”ति । कथमन्यथा

(१) व्याप्तिवस्थापनादेव इति घ ।

(२) जलादीनामत्यन्ताभावसिद्धावपि नान्योन्याभावसिद्धिरिति घ ।

(३) संयोगेनेतिनाद्वित्ति घ ।

इति नियम उपपद्यते इत्यन्वयः । नियमं दर्शयति “समवायेन”-
त्वादिना । संयोगेन न निवर्त्तते इत्यन्वयः । “निवर्त्तते चे”त्वत्
“धूम” इत्यनुषङ्गः ।

दीधितिः ।

इत्यमेव च तादात्म्याहृत्त-शिंशपयोर्व्याप्ति-निश्चय
इति सङ्गच्छते ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्राचीन-ग्रन्थ-सम्मतिं दर्शयति “इत्यमेव चे”ति तादात्म्येन
व्याप्ति-व्यवस्थापनेनैव चेत्यर्थः । “हृत्त-शिंशपयो”रिति, या शिंशपा
स हृत्त इति क्रमेणेत्यर्थः ।

दीधितिः ।

अतएव गोत्त्वायग्रह-दशायां यत्र सास्त्रादिः
सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्यप्रकल्प-ग्रहे सास्त्रादिना
तादात्म्येन गौरीः, तादात्मीयन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्त्रादि-
व्यतिरिक्तः सिद्धति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

अन्यदप्युपष्टभक्तमाह “अतएवे”ति । यत एव च तादात्म्ये-
नापि व्यापकल्पमतएवेत्यर्थः । गोत्त्वोपस्थिति-दशायाच्च तत्र

गोत्वस्यैव समवायेनानुभितिरित्यादि वक्तुं शक्यत इति तद्यह-
दशायामित्युक्तम् । अत च स्वरूपत उपस्थित एव गोत्वे ताट्टश प्रति-
योगितानवच्छेदकत्व-यहो विलक्षण-विषयता शाली अनुभिति-
हेतुः * । अन्यथा ताट्टश-प्रतियोगितानवच्छेदक-गोत्वावच्छिन्न-
सम्बन्धी सास्त्रादिरित्येवं रौत्या यहस्य गोत्वत्वाद्ययह-दशायामस-
भवादसंगत्यापत्तेः । न चाभाव-यहेऽधिकरणतावच्छेदक-प्रकारे-
णाधिकरणोपस्थितिः कारणमिति स्वरूपत उपस्थिते गोत्वे कथं
ताट्टश-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-यह(१) इति वाच्यम् अभाव-
लौकिक प्रत्यक्षं प्रत्येव तथा हेतुलक्ष्याभ्युपगमात् ॥ । (अत्र त्वभा-
वस्यालौकिकप्रत्यक्षाङ्गीकारात्) (२) । (केचिच्च प्रतियोगिता-धर्मि-

* सास्त्रासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीय-गोसम्बिन्दिसास्त्रावती-
यमिति ज्ञानं हेतुरिति भावः ।

† न च स्वरूपतो गोत्वविशेष्यकानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य ताट्टशानुभितिं
हेतुत्वे यत्र गोत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति व्यभिचारधीस्तत्र तदुत्तरं निर्झर्मिताव-
च्छेदकक्षेत्र-गोत्वविशेष्यकताट्टशानवच्छेदकत्वज्ञानोत्पादे बाष्पकाभावात्तदनन्तरं ताट-
शानुभित्यापत्तिरितिवाच्यं ताट्टशव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिवध्यतावच्छेदकं गोत्वत्वाति-
रिक्तधर्मानवच्छिन्न-गोत्वविशेष्यतानिरूपित-ताट्टशप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-प्र-
कारकताशालिज्ञानत्वमेवज्ञ ताट्टशव्यभिचारज्ञानकाले निर्झर्मितावच्छेदकक-
गोत्वविशेष्यक-ताट्टशानवच्छेदकत्वज्ञानस्याभ्युपपत्ते स्ततस्तदानीं कारणाभावादेवा-
नुभित्यापत्त्यसम्भवादिति ध्येयम् ।

(१) उपस्थिते गोत्वे ताट्टशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोदुर्घट्यह इति च ।

(२) ( ) चिह्नितस्थले अत्वभावस्योपनीतभानतया तथा हेतुलक्ष्यासम्भवा-
दितीति पाठः च ।

कोभयाभाव-घटित-लक्षणाभिप्रायेणेद०मित्याहुरिति) (१) । वसुतो
लक्षणाभिप्रायेणेदं, ताट्टश-प्रतियोगिता-सामान्ये स्व-विशिष्ट-सम्ब-
भ्य-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदत्व-साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छेदत्वोभयाभाव इत्यत्र तादात्म्येन गोः साध्यत्वे गो-
सम्बन्धि-निष्ठाभाव इत्यादौ गोत्वस्य स्वरूपेणैव प्रवेशः, समवायेन
गोत्वस्य साध्यतायान्तु स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव इत्यादौ
गोत्वस्य निवेशात् गोत्वलाद्यनुपस्थिति-दशायां ताट्टश-ज्ञाना-
सम्भव इत्यत्र तात्पर्यम् (२) ।

“तादात्म्येन गोः” “सिध्यतौ”त्यन्वयः ।

दौधितिः ।

एवञ्च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्व-व्याप्त्यत्वं वृत्त्य-
नियामक-संयोगमात्रस्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-स-
म्बन्ध-रूपत्वे साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्ब-
भित्याभिधाने वा पृथिवीत्वादि-व्यापकत्वमपि, तदभा-
वतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात्, सिद्धि-

* हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-सामान्ये यद्यम्बन्धावच्छेदत्वं यद्यु-
धम्मांवच्छेदत्वोभयाभाव-साङ्घमार्मावच्छेदत्व-सामानाधिकरणेण व्याप्तिरिति लक्षणात्-
सारेणोत्तर्यः, ताट्टशज्ञाने शुद्धगोत्वस्यैव प्रकारत्वादिति : एपन्नाते ताट्टशप्रतियोगिता
निरुक्तोभयवतातिव्यभिचारज्ञानं समानप्रकारकत्वा प्रतिवन्धकमितिभावः ।

(१) ( ) चिङ्गितपाठोनास्ति ग ।

(२) वसुत इत्यादि तात्पर्येभित्यन्तः पाठोनास्ति ष ।

रपि तस्य तथैव, न तु वृत्त्यनियामक-सम्बन्धेन, तेना-
सम्बन्धित्वाद्व्यापकत्वाच्च, व्यक्ती भविष्यति चैतदुपरि-
ष्टात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“एवच्चे”ति, हेतु-सम्बन्धीत्यभिधाने चेत्यर्थः । “वृत्त्यनियाम-
के”ति “संयोग-भावस्य” आधियताद्यनवच्छिन्न-संयोगस्य अतएव
वृत्त्यनियामकस्येत्यर्थः । इह भूतले घटो नास्तीत्यादावाधियत्वा-
वच्छिन्न-संयोग (१) एव प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-विधया वि-
षयः, तथैवानुभवात् । यदि चाधियत्वमविषयीकृत्य शुद्ध-संयोगभावं
प्रतियोगितावच्छेदक-विधया विषयीकृत्याभाव-प्रत्ययः प्रामाणिक-
स्तदा गगनादेः पृथिवीत्वादि-व्यापकत्वमिति तात्पर्यार्थः * ।

केचिच्चु माव-पदं कृत्प्रार्थकं, तेन गगनवान् पृथिवीत्वादित्यत्र
जलादि-निषेन(२) वृत्त्यनियामक-संयोगेन वर्तते यो यस्तदभावस्य
पृथिव्यां प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य ताटश-संयोगावच्छिन्ना या प्रति-
योगिता तदनवच्छेदकत्वमादाय लक्षण-सङ्गतिः । अन्यथा गगनसं-
योगभावस्यैव ताटशस्य ताटश-प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-रूपत्वं
नान्यस्येत्युक्ते † गगनाभाव-प्रतियोगितायां ताटश-संयोगावच्छिन्न-

* इत्यच्च जलभावसंयुक्तस्य पदार्थस्य योजभावस्तस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेन
तमादाय लक्षणसम्बन्ध इति भावः ।

† एतन्मते गगनसंयोगत्वेनैव घटादिसंयोगत्वेनैव वा संयोगादीनां संसर्गता न
तु शुद्धसंयोगत्वेनेति भावः ।

(१) घटोनास्तीत्याधाराधियत्वावच्छिन्न संयोग इति ष । (२) जलादिष्वेति ष ।

त्व-सत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावात्-प्रतियोगितायां
ताटश-संयोगावच्छिन्नत्वस्थाप्रसिद्धा लक्षणासङ्गतिः स्यादिति
व्याचक्रुः ।

“प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-रूपत्व” इति, तस्य प्रति-
योगितानच्छेदक-सम्बन्ध-रूपत्वे साध्यतावच्छेदक-वृत्त्यनियामक-
संयोगावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया अप्रसिद्धिः स्यादिल्यर्थः ।

द्वितीय-विवक्षानुसारेणाह “साध्यतावच्छेदके”त्वादि । इत्यच्च
वृत्त्यनियामक-संयोगस्याभाव-प्रतियोगितानच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः ।
तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिनि घटाद्यभाव एव तथाविधः
प्रसिद्ध इति । ननुत्पत्तिकाले जन्मस्य प्रलये च नित्यस्य पृथिवीमात्र-
स्यैव गगनाभाववत्त्वात् कथं तस्य पृथिवीत्व-व्यापकत्वमत आह
“तदभाववतोऽपौ”ति, गगनाभावतोऽपौत्यर्थः । (“तत्सम्बन्धित्वात्”
गगनादि-सम्बन्धित्वात् । तथाच स्थिति-काले सृष्टि-काले च सर्व-
पृथिवीष्वेव गगन-सम्बन्धात् गगनाभावो न प्रतियोगि-व्यधिकरण
इति भावः) (१) । “तथैव” वृत्त्यनियामक-संयोगिनैव । “असम्बन्धि-
त्वा”दित्यनेन साध्य-सामानाधिकरणस्य व्याप्ति-घटकस्थाभावः
प्रदर्शितः । सामानाधिकरण-ज्ञानस्थानमित्यहेतुत्व-नयेत्वाह *
“अव्यापकत्वा”दिति । ननु वृत्ति नियामक-संयोगिन गगनादि-
कथमव्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन गगनाभावस्य प्रतियोगि-सम्बन्धिनो-

* एतन्मते केवलव्यापकताज्ञानमेवानुभिति हेतुरिति भावः ।

(१) ( ) चिन्हितस्थिते तत्सम्बन्धित्वात् गगनाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण
इति भाव इति ग पुस्तके पाठः ।

प्रसिद्धा प्रतियोगि-वैयधिकरणाभावात् ताटशस्याभावान्तरस्या-
प्रतियोगितया गगनादेव्यपकल्पमेव स्यादत आहः “व्यक्ती” ति, अग्रे
खण्डः प्रसिद्धा आकाशाभावस्यापि प्रतियोगि-वैयधिकरणं *
निर्बाच्यमित्यर्थः ।

दीधितिः ।

नव्यष्ट-द्रव्यातिरिक्त-द्रव्यात्मक-काल-मात्र-वृत्ति--
धर्मस्य विशेषणता-विशेषणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं
न स्यात् ; स्वावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्ब-
न्धिनि काले वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्स-
म्बव्यावच्छिद्वत्वस्य, तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगि-
सम्बन्धि तदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अष्टद्रव्यातिरिक्ते” ति । क्रियाद्यात्मक-खण्ड-काल-वारणाय
चरम-द्रव्य-पदम् । खण्ड-कालेऽतीत-तदगत्यभावस्य प्रतियोगि-वैय-
धिकरण-सम्भवात् तदृत्ति-धर्म-व्यापकत्वं सुघटमेव स्यादतस्तद्वा-
रणाय सर्वाणि विशेषणानि । यद्यपि चतुर्द्रव्यातिरिक्तेत्येव वक्तु-
मुचितं तावतैव महाकाल-लाभ-सम्भवात्, इतरेषामाकाशादीनां
कालत्वाभावादेव वारणात् । तथापि तान्त्रिक-परिभ्रषामाश्रित्य-

* उभयाभावघटितमिति शेषः ।

तथाभिधानम् । तथाच महाकालो घटवानेतत्परिमाणादित्यादा-
वव्याप्तिरित्यर्थः ।

ननु महाकालान्यत्व-विशिष्ट-घटाभाव एव महाकाले प्रति-
योगि-व्यधिकरण इत्यत आह “विशेषणता-विशेषणे”ति, महा-
काल-मात्र-वृत्ति-विशेषणता-विशेषणत्यर्थः * । महाकालीय-
विशेषणताया इदानीं घट इति प्रतीति-विषय-खण्ड-कालीय-
विशेषणता-विलक्षणत्वात् । कथमन्यथा इदानीं सर्वमिति प्रतीत्य-
भावेऽपि कालः सर्ववानित्यौपपत्तिक-प्रतीति-वलात् कालस्य
सर्वाधिकरणत्वमिति ।

केचिच्चु इदानीमिति धी-विलक्षणा धीर्घमहाकाले नाभ्युपेयते,
इदानीमित्यत्र तु महाकालावच्छिन्नेतत्-क्रिया एतत् क्रिया-
वच्छिन्नो वा महाकालोऽधिकरणत्वेन विषय इति, महाकालेऽपि
सैव विशेषणता, † महाकाले च महाकालान्यत्व-तत्सम्बन्ध-घटानां
ताढण्ड-विशेषणतया सत्त्वात् महाकालान्यत्व-विशिष्ट-घटोऽपि
महाकाल-वृत्तिरिदानीं महाकालान्यत्व-विशिष्टो घट इति
धी-सत्त्वात् । न चैवं गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वमपि गुण-वृत्ति-
स्यादिति वाच्यं गुणो गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वावानिति धी-विरहा-
दित्याहुः ‡ ।

* तथाच महाकालठत्तिविशेषणतासम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटावि-
करणाप्रसिद्ध्याप्रतीयोगिवैयविकरणाप्रसिद्धिरिति भावः ।

† तथाच खण्डकाल-महाकाल-साधारणी एकैव विशेषणतेति भावः ।

‡ ननु तत्वैव विशिष्टाविकरणता, यत्र विशेषणविशेषणोभय-सामानाधिकरणे
विशेषणस्य यादेशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन विशेषणं विशेषस्य च यादेशः सम्बन्धः

व्याप्तवृत्ति-साधके प्रतियोगि-वैयधिकरणस्यानुपादानादाह “अव्याप्तवृत्ती” ति । कालिक-सम्बन्धेन व्याप्तवृत्तिश्चाकाशभावा-दिरेव, कालिकतया (१) प्रतियोग्यनधिकरण-कालावच्छेदेन दैशिक-सम्बन्धावच्छिन्न-घटाभाववत् दैशिकतया प्रतियोग्यनधि-करण-देशावच्छेदेनैव कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव-सत्त्वात्, न चाकाशभावस्य दैशिकतयाऽनधिकरणमस्ति, केवलान्वयित्वात् । कालिकतया तदनधिकरणस्यात्मादेः सत्त्वेऽपि काले तदवच्छेदेन तदभावासम्भवात् । आत्मनौदानौमाकाशभाव इति प्रतीत्या

प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन विशेषज्ञ वर्त्तते, अन्यथा गुणेऽपि गुणकर्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वाधिकरणता-प्रतीक्यापत्तेः । तथाच कथं महाकाले महाकालान्यत्वविशिष्ट-घटाधिकरणतासम्भवः ? तत्र सामानाधिकरणप्रविष्ट-दैशिकविशेषणता-विशेषण महाकालभेदासत्त्वात् । न च ताडशनियमेऽङ्गीकृते सामानाधिकरणसम्बन्धेन दण्डविशिष्टपुरुषस्य कथं ज्ञानेऽधिकरणत्वं ; तत्र सामानाधिकरणप्रविष्टविशेषण सम्बन्धेन संयोगेन दण्डस्य ज्ञानेऽसत्त्वात्, तथाचैव नियमहृयं कर्त्तव्यं, यत्र विशेषण-विशेषयोः सम्बन्धस्तत्र । यत्र च विशेषसम्बन्धेनैव विशेषणविशेषोभयं तत्रापि च विशिष्टाधिकरणत्वमिति ; एवज्ञ महाकालान्यत्वविशिष्टष्टोऽपि महाकाले वर्त्तते, विशेषसम्बन्धेन कालिकेन भेदस्य घटस्य च तत्र सत्त्वादिति वाच्यं दण्डविशिष्टपुरुषाधिकरणता ज्ञाने न स्थीकृत्यते अपि तु दण्डोपर्णकृत-पुरुषाधिकरणतैव, तथाच हितोयनियमो नाङ्गीकर्त्तव्यः, तथाच महाकाले कथं ताडशघटाधिकरणत्वमिति चेत्त्र सर्वत्र महाकाल एवाधिकरणम्, इदानीं षट-इत्यादिप्रत्ययेनापि महाकाल एवाधिकरणेन विषयो क्रियते खण्डकाल-स्तावदवच्छेदकत्वेनेति, तथाच कालिकेन महाकाले न महाकालभेदविशिष्ट-घटाधिकरणं लीलावतीकारादिसम्मतत्वादेवज्ञ ताडशघटाधिकरणमप्रसिद्धमेवेति प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धम् । महाकालो घटवानित्यत्वाव्याप्तिर्व्वारैति विभावनीयम् ।

(१) कालिकविशेषतया इति ग ।

आत्माद्यवच्छेदेन तत्काले आकाशभावस्थाविषयोकरणात् । न च कालिकतया आकाशभावभावस्थाभादिवृत्तेः कालिकतया काले सत्त्वात् तद्वारणाय प्रतियोगि-वैयधिकरणमावश्यकमिति वाचं व्याप्तवृत्ति-साध्यके दैशिक-विशेषणतया हेतु-समानाधिकरणत्व-स्यैव निवेशेनाव्याख्यभावात् । अन्यथा सत्त्वावान् जातेरित्यादावपि कालिकतया सत्त्वाभावस्य हेतु-समानाधिकरणत्वात् प्रतियोगि-वैयधिकरण-विशेषण-निवेशनापत्तेरिति संक्षेपः ।

विवक्षा-इयस्यैवासम्भव दर्शयति “स्वावच्छेदक-सम्बन्धेन” त्यादिना । खं प्रतियोगिता । तत्सम्बन्धावच्छेदत्वस्यासम्भवादित्य-ग्रिमेण सम्बन्धः । “तेन सम्बन्धेन” कालिक सम्बन्धेन ।

दौधितिः ।

न च तादृश-सम्बन्धेन हेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्वाक्त्यवृत्ति-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-प्रतियोगि-सामान्यकालमेव वक्तव्यं ; तथाचावृत्ति-गगनाद्यभाव-द्वारिकैव तत्प्रसिद्धिः, सत्त्वाद्यधिकरण-कर्मादौ समवायेन ज्ञान-सामान्यस्य संयोग-सामान्यस्य चाहृत्तेनातिप्रसङ्गः । भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयत्व-विशिष्ट-गुण-कर्मा-न्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वात्व-विशिष्ट-सत्त्वादिकान्तु न मनो-गुणादि-वृत्ति संयोग-सामान्यन्तु न किञ्चिद्व्याप्ततीति वाच्यम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“न च”ति “वाच्य”मित्यग्यमेणान्वयः । “ताटुश-सम्बन्धः”
 प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धः साधतावच्छेदक-सम्बन्धो वा ।
 इदं चाहृत्तीत्यनेनान्वितम् । सम्बन्ध-विवक्षायाः फलमाह, “सत्त्वा-
 दी”ति, इदं ज्ञानवत् संयोगवद्वा सत्त्वादिल्लादावित्यर्थः । अत्र
 विषयताया हृत्यनियमकत्वात् आकाशादौ ज्ञानाभावस्य हृत्तिता-
 नियामक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-वैयकरण्यं सुघटमेवेततः संयोग-
 साधकानुसरणम् । अतापि नित्य-गुणे संयोगस्य केनापि सम्बन्धेना-
 सत्त्वात् तदैव प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं स्थादत आह, “आदी”ति ।
 आदिना गुणान्वत्व-विशिष्ट-सत्ता-परिग्रहः । अतएवाह, “कर्मा-
 दा”विति । इत्यच्च कर्म-मात्रस्यैव कालिकतया संयोगवत्त्वात्
 तत्र संयोगभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरणासम्भवादतिव्याप्तिरिति
 भावः । सत्त्वादधिकरण-सामान्य-समवेतत्वाभावस्य संयोगेऽसम्भ-
 वादाह, “यत्किञ्चित्”दिति । प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्टेत्यस्य फल-
 माह, “भूतत्वे”ति । द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य मनो-हृत्ति-प्रतियोगि-
 कल्पेऽपि द्वित्वावच्छिन्ने मनो-हृत्तित्वाभावात् प्रतियोगि-वैयधि-
 करण्यं तदेवर्थः । द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया व्यासज्यहृत्तित्वे
 प्रतियोगिता-विशिष्टस्यैवाहृत्तित्वाभिधाने * उक्तातिव्याप्तिनिराम
 इति खलान्तरमाह, “गुणे”ति । अत च विशिष्ट-सत्त्वात्वाव-
 च्छिन्न-प्रतियोगिता विशेष्य-पर्याप्त-हृत्तिकेति भावः । विशिष्टान्त-
 हयं मनो गुणयोर्यथाक्रममन्वेति । सामान्य-पद-फलमाह, “संयोग-

* प्रतियोगिता पर्याप्त्यधिकरणस्यैवाहृत्तित्वविवक्षण इत्यर्थः ।

सामान्यन्ति”ति । तथाच संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोग-व्यक्ति-विशेषस्य यत्किञ्चिद्द्वयावृत्तित्वेऽपि उत्पत्ति-कालावच्छिन्न-संयोगाभावो न प्रतियोगि-व्यधिकरण इति नाव्यासिरिति भावः ।

दीधितिः ।

विशिष्टस्थानतिरिक्तत्वात् । समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्त्रिष्ठ-तादृशभाव-प्रतियोगिताया जातित्वेनानवच्छेदात् ; जाति-शून्ये च तादृश-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, संयोगादि-साध्यक-गुण-कम्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः, अद्रव्ये हेतुमति तादृश-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“विशिष्टस्ये”ति, तथाच गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वावान् जाते-रित्यादौ गुणावृत्तित्वस्य विशिष्ट-सत्त्वायां शुद्ध-सत्त्वानतिरिक्तायाम् अभावात् न विशिष्टाभावो निरुक्त-प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्यतिव्याप्तिरिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्वेत्यधिकरण-वृत्तितानवच्छेदक-प्रतियोगितावच्छेदकलं वक्तव्यमत आह, “समवायेन”ति । अतिव्याप्तिमेव घटयति, “जातिमदि”ति । मेयत्वाधिकरणं जातिमत् जाति-शून्यत्वं, तत्र जातिमति समवायेन वृत्ति-प्रसिद्ध्या प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य घटत्वाभावादेः प्रसिद्धावपि तव्यतियोगिता न जातित्वेनावच्छिद्यते, जातिशून्ये च सम-

वायेन वृत्त्यप्रसिद्धा जातिलावच्छिन्नाभावो न प्रतियोगि-व्यधि-
करण इति भावः ।

न तु जातेव्याप्य-वृत्तिलात्साधके प्रतियोगि-वैयधिकरणमेव
न देयमतः, “संयोगादौ”ति । “गुण-कर्मान्वत्वे”ति । एकैकानु-
पादाने तत्रैव प्रतियोगि-वैयधिकरणे प्रसिद्धं स्यादत उभयान्वत्व-
सुपात्तम् । अद्वये गुणादौ समवायेन वृत्ते: प्रसिद्धलादाह, “हेतु-
मतो”ति । ताट्टशब्द सामान्यादिकमिति भावः ।

दीधितिः ।

मैवं साध्यतावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये निरुक्त-प्रति-
योगि-प्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूत-यत्क्लिन्निरुक्त्य-
नुयोगिकत्व-सामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । धूम-
संयोगे वङ्गधिकरणायोगीलकानुयोगिकत्वस्य, चैत्रा-
न्वत्व-विशिष्टैतद्वाण-संयोगे एतद्वाणधिकरण-चैत्रानु-
योगिकत्वस्य, गुण-कर्मान्वत्व-विशिष्ट-सत्ता-समवाये च
जात्यधिकरण-गुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धि हेतु-सम्बन्धि-
निष्ठाभावान्तमाकाशाभाव-साधारणं निर्वैक्ति, “साध्यतावच्छेदके”
त्वादिना । प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धी-
त्वादि-विवक्षायाश्च गगनादेवृत्तिमत्त्व-पक्षे निष्कृष्टदर्शनीयत्वात्

तत्र समाधिरक्तः । क्वचिच्च ताट्टश-सम्बन्धेत्यादि-पाठः, तत्र प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध सामान्ये साध्यतावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये चेत्यर्थः । वङ्गिमान् धूमादित्यादौ महाजसीय-वङ्गि-संयोगस्यापि वङ्गित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-धूमाधिकरण-यज्ञिच्छित्यर्वतानु-योगिकल्पोभयाभावस्य सत्त्वादव्याप्ति-वारणाय, “सामान्य” इति । “निरुक्ते”ति ताट्टशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्टेत्यर्थः । घटादि-संयोग-निष्ठ-पर्वतानुयोगिकत्व-व्यक्ति-विशेषायोगोलकीय-संयोग-निष्ठ वङ्गि प्रतियोगिकत्व-विशेषोभयाभावस्य संयोग-सामान्ये सत्त्वात्तद्यैवात्याप्तिरतः, “सामान्योभये”ति ।

अत्र च प्रतियोगित्वमनुयोगित्वम् सम्बन्ध-निरूपितं प्रतियोग्यनुयोगि-निष्ठम्, अधिकरणतादि-व्याहृत्त-स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, स च सम्बन्ध-भेदेऽपि न भिन्नः । तेन धूम-संयोगी कालिक-सम्बन्धेनायोगोलक-वृत्तित्व-सत्त्वेऽपि नायोगोलकानु-योगिकत्वं, किन्तु धूम-संयोगीय-कालिक-सम्बन्ध एवायोगोलकानुयोगिकत्वमिति नातिव्याप्तिः । एतेन हेत्वधिकरणानुयोगिक-त्वेत्यत्रानुयोगिकत्व-सामान्य-प्रवेशे धूमवान् वङ्गेरित्यादावति-व्याप्तिः, धूम-संयोगस्य कालिकादि(१)सम्बन्धेनायोगोलकानुयोगि-कत्व-सत्त्वात् । संयोगीय-विलक्षणानुयोगिकत्वस्य प्रवेशे च द्रव्यवान् सत्त्वादित्यादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्याप्तिस्तुत्र हेत्वधिकरणीभूत-गुणानुयोगिकत्वस्य संयोग-निष्ठस्याप्रसिद्धेद्रव्याभावस्य-गुणे प्रतियोगि-वैयधिकरणाभावादिति दूषणमलग्नकं, गुणानु-

(१) आदीति नास्ति च ।

योगिकत्वस्य समवायादावेव प्रसिद्धेरिति । (“विवक्षितत्वा”-दिति, अभावान्तेन विवक्षितत्वादित्यर्थः) (१) ।

“यत्क्लिच्छिदि”त्यस्य फल(२)माह, “वज्ञग्रधिकरणायोगीत्वे”ति, अन्यथा वज्ञग्रधिकरण-सामान्यानुयोगिकत्व-धूम-प्रतियोगिकत्वो-भयस्य धूम-संयोगे सत्त्वात् धूमाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरणं न स्यादिति भावः * ।

“निरुक्त”पदस्य फलमाह, “चैत्रान्यत्वे”ति, चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्वर्णवान् एतद्वर्णादित्यादौ चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्वर्ण-भाव-प्रतियोगी एतद्वर्णस्त्वप्रतियोगिकत्व(३)चैत्रानुयोगिकत्वो-भयस्य चैत्र-वृक्ष-दण्ड-संयोगे सत्त्वात् प्रतियोगि-वैयधिकरणं न स्यात्, निरुक्त-पद-दाने तु चैत्र-वृक्ष-दण्ड-संयोगे चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्वर्ण-प्रतियोगिकत्वाभावादुभयाभाव इति भर्वति चैत्रान्य-त्व-विशिष्टैतद्वर्णाभावः प्रतियोगि-वैयधिकरण इति भावः । एकस्या एव दण्डव्यक्तेचैत्रान्यत्व-विशिष्टत्वेन साध्यत्वं दण्डत्वेन हेतुत्वञ्चैतत् सूचनाय “एतदि”ति (४) । अन्यथा चैत्र-वृक्ष-दण्ड-व्यक्तेचैत्रान्यत्व-विशिष्टत्वाभावेन चैत्रान्यत्व-विशिष्ट-दण्ड-भाव-प्रतियोगित्वाभावात्, निरुक्त-पदं विहाय केवल-प्रतियोगि-

* तथाचाभावान्तरमादायातिव्याप्तिरिति भावः ।

(१) ( ) चिङ्गितपाठो नास्ति व ।

(२) प्रयोजनेति पाठः व ।

(३) प्रतियोग्येतद्वर्णप्रतियोगिकत्वेति व

(४) हेतुत्वञ्च सूचयितमेतदिति इर्ति व ।

प्रतियोगिकत्वोक्तावप्युभयाभाव-सत्त्वेन प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-सम्भ-
वान्निरुक्त-पदानर्थव्यापातात् । समवायेन साधतामपि निरुक्तपद-
व्याहृत्तिमाह, “गुणे” ति । यद्यपि सत्त्वा-समवायस्यैक्यात् गुण-कर्मा-
व्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वा-प्रतियोगिकत्व-गुणानुयोगिकत्वोभयमपि सम-
वायेऽस्येवेति निरुक्त-पदे दत्तेऽपि न प्रतीकारः । न च साधता-
वच्छेदकावच्छन्न-साध्य-प्रतियोगिक-सम्बन्ध एव साधतावच्छे-
दक-सम्बन्धोऽत एव, “धूमसंयोग” इत्यादिना तथैव दर्शितं,
तथाच समवाये गुणानुयोगिकत्व-सत्त्वेऽपि गुण-कर्मान्वत्व-विशिष्ट-
सत्त्वा-समवाये गुणानुयोगिकत्वाभावात् उभयाभाव इति वाच्यं
तथा सति निरुक्त-पद-वैयर्थ्यापातात् । तथापि समवाये नानात्वा-
भिप्रायकोऽयं ग्रन्थः । अतएवोक्तर-विवक्षायां “समवायस्यैकत्वे-
ऽपी” ल्यादिनाऽस्यां विवक्षायाम् अस्वरसं वक्षति ।

केचिच्चु समवायस्य तत्त्वनिरुपितस्यैव सम्बन्धत्वं न तु
शुद्धस्य, अन्यथा रूपि-नीरूप-व्यवस्था न स्यात् । तथाच सम्बन्ध-
पद-स्वरसात् यद्युपावच्छन्न-समवायस्य सम्बन्धत्वं तद्युपावच्छेदे-
नैवोभयाभावः सामान्य-पदोपसम्भानाद्वाच्यः, तथाच सत्त्वा-प्रति-
योगिक-समवायस्यापि सम्बन्धत्वात् सत्त्वा-प्रतियोगिकत्वावच्छेदेन
केवल-सत्त्वा-प्रतियोगिकत्व-गुणानुयोगिकत्वोभय-सत्त्वाहिशिष्ट-स-
त्त्वाभावस्य प्रतियोगि वैयधिकरण्य-क्षतिरतो, “निरुक्ते” ति । इत्यच्च,
“समवायस्यैकत्वे-ऽपी” ति ग्रन्थसु शुद्धस्य समवायस्यैव कस्मिंश्चिद-
धिकरणे कस्यचिस्म्बन्धत्वं न तु तत्त्वनिरुपितस्येत्याशयेन
योज्य इत्याहुः ।

दीधितिः ।

स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेवत्तिमत्वे तु निरुक्त-
प्रतियोग्यनधिकरण-हेतुमन्त्रिष्ठाभाव-प्रतियोगिता-सा-
मान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यज्ञर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-
स्तेन सम्बन्धेन तज्जर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं वोध्यम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“स्वरूप-सम्बन्धेन” ति । गगनादेवत्तिमत्व-प्रवादसु संयोग-सम-
वाय-सम्बन्ध-पर इति भावः । “निरुक्त-प्रतियोग्यनधिकरण” प्रति-
योगितावच्छेदक-सम्बन्धेन याटश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना-
धिकरण-भिन्नम् । “प्रतियोगिता-सामान्ये” ताटश-प्रतियोगिता-
सामान्ये । (महाकालो घटवानित्यत्र समवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-
घटाभावमादाय लक्षण-समन्वयः ।) (१) धूमवान् वङ्गेरिल्यादौ
घटाद्यभाव-प्रतियोगितायाम् उभयाभाव-सत्त्वादतित्याप्तिरतः
“सामान्य” इति । वङ्गिमान् धूमादिल्यादौ समवायावच्छिन्न-
वङ्गभाव-संयोगावच्छिन्नमहानसौयवङ्गभाव-प्रतियोगितयोरिकै-
काभाव-सत्त्वादुभयाभावानुधावनम् । “तेन सम्बन्धेन” ति । * न चैवं

(१) ( ) एतच्छिन्नतपाणो नास्ति ग ।

* न तु निरुक्तप्रतियोगित्यधिकरणहेतुमानाधिकरण-यज्ञर्मावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं नास्ति तेन सम्बन्धेन तज्जर्मावच्छिन्नस्य
व्यापकत्वमित्येकाभावघटितलक्षणमस्थवे कथं दीधितिक्तोभयाभाव-घटित-लक्षणं
क्षतमिति चेत्त इदं प्रमेयवत् जन्यज्ञानत्वादित्यत्र समवायेन प्रमेयसाध्यकोऽव्याप्ते-
स्तत्र साधतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः । न च तत्र संयोगेन

समवायेन गगनादेरपि व्यापकत्वं स्यात् समवायेन गगनाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरणाभावादिति वाच्यं तथात्वेऽपि सामाना-धिकरणाभावेनैव व्याप्ति-लक्षणेऽतिव्याप्तभावात् । गगनादि-व्यावृत्त-व्यापकत्वस्य निर्वचनीयत्वे तु साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन यत्किञ्चिदधिकरण-वृत्तितावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदके विशेष-शौयं, तेन वङ्गमाकाशोभयत्वादिनापि न व्यापकतेति ।

यद्यर्थावच्छेदत्वमभाव प्रतियोगिता-निष्ठं विलक्षणं निवेश्यम् । अन्यथा विषयतया ज्ञानावच्छेदत्वस्य समवायेन साध्यतायां ज्ञानाव-च्छेद सुखी दुःखादित्यादौ हेतु समानाधिकरण-घट-पटाद्यभाव-प्रतियोगितायां ज्ञानावच्छेदत्व-समवाय-सम्बन्धावच्छेदत्वोभय-सत्त्वादव्यापत्तेः, विषयता-सम्बन्धेन ज्ञानाश्वयेऽपि ज्ञानावच्छ-ेदत्व-सत्त्वात् ज्ञानावच्छेदो घट इति प्रतीतेः । तदपि साध्यता-वच्छेदकतावच्छेदक-सम्बन्धेन बोध्यं, तेन वङ्गमान् वङ्गववयवत्वा-दित्यादौ समवायेन साध्यतायां विषयितया वङ्गित्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेयोऽभावस्त्रियोगितायां विषयितया वङ्गित्वावच्छेदत्व-समवाय-सम्बन्धावच्छेदत्वोभय-सत्त्वेऽपि नाव्यासिरिति ।

दीधितिः ।

समवाय-सम्बन्धेन मेय-सामान्याभावस्य सामा-

प्रभेयाभावः प्रसिद्ध इति वाच्यं संयोगवच्छेद-प्रभेयाभावस्य संयोगेन इव्यं नास्ती-त्यभाव-समन्विततया तद्वित्योगितावच्छेदकं इव्यत्यभिति तथाच तद्वच्छेदज्ञा-भावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिदुर्बारैर्वेति चेयम् ।

न्यादौ सत्त्वान्मीयत्वादेरप्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकात्म
सुलभम् ।

दौधिति-प्रकाशः ।

विषयितया मेयत्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेरभाव-प्रतियोगितायां
विषयितया मेयत्वावच्छेदत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूप-सञ्चयेन साध्य-
तावच्छेदकतावच्छेदकेन तदवच्छेदत्वस्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिरत आह,
“मेयत्वादेरपौ”ति ।

दौधितिः ।

अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादि-प्रतियोगि-
कात्म-गुणाद्यनुयोगिकात्मोभय-सत्त्वेऽपि द्रव्यं जातिरि-
त्यादौ वङ्गी-धूमोभयवान् वङ्गेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वा-
वच्छब्द-प्रतियोगिकात्म-विरहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि
वदन्ति ।

दौधिति-प्रकाशः ।

गगनादेरहत्तित्व-पक्षेऽपि पूर्व-कात्मो न सम्यगिति दर्शयति
“अतएवे”ति । अत्र * संयोगस्य द्वित्वावच्छब्द-प्रतियोगिकात्म-विर-
हेणातिव्याप्ति विरहेऽपि (१) द्रव्यं जातिरित्यादौ नातिव्याप्तिरित्य-
त्वयः । “विरहेऽपौ”ति, तथाच पूर्व-कात्मेऽपि तत्वातिव्याप्ति-सम्भावना

वङ्गीधूमोभयवान् वङ्गेरित्यत्वेत्यर्थः ।

द्वित्वावच्छब्दप्रतियोगिकात्मविरहेऽपौति पाठः ष ।

नित्यर्थः । न च वज्ञि-धूमोभयवान् धूमादित्यवाव्यासिः संयोग-सामान्ये द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-विरहादिति * वाचं निरुक्ता-प्रतियोगिकत्वेत्यनेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-विशिष्ट-धौ-नियामकता-विशेषस्य संसर्ग-निष्ठस्य विवक्षितत्वात्, उभयत्वावच्छिन्न-विशिष्ट-धौ-नियामकत्वञ्च एकाधिकरणकोभय-संयोग-इये,(१) (अन्यथा पर्वतो वज्ञि-धूमोभयवानिति प्रत्येत्यनापत्तेः);(२) । एवमेव चैत्रानुयोगिक-दण्ड प्रतियोगिक-संयोगेऽपि चैत्रान्यत्व-विशिष्ट-दण्ड-प्रतियोगिकत्वाभावादुभयाभावः संगच्छते । इत्यच्च संयोगस्येत्यस्य अयोगोलकानुयोगिक-संयोगस्येत्यर्थः । महानस-हृत्ति-संयोग-इये द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-सत्त्वादिति ध्येयम् । “विरहेऽपि च”त्यत्र चकारः प्रामादिक इति भावः (३) । वज्ञि-धूमोभयवान् धूमादित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व विरहेऽपि च नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्व्येव पाठ इत्यन्ये ।

वसुतसु साध्य-साधन-भेदेन लक्षण-भेदात् वज्ञि-धूमोभयवान् धूमादित्यादावुभयत्वावच्छिन्न-साध्यक-व्यासि-लक्षणे निरुक्त-पद-दानेऽसम्भव इत्यतस्तत्र निरुक्त-पदं न देयम् । तथाच वज्ञि-धूमोभयवान् वज्ञेरित्यादावतिव्याप्तिरित्याह, “वज्ञिधूमोभयवानि”त्यादिना । “विरहेऽपि च”ति तथाचासम्भव-सम्पादकतया निरुक्त-पदाप्रक्षेप इत्येतत् सूचनायेति, यथाशुतमेव सम्यगिति ध्येयम् ।

* तथाच साध्याभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः ।

(१) संसर्गहृते इति घ । (२) ( ) चिङ्गितपाठो नार्सि घ ।

(३) भाव इत्यत्र बहुव इति घ ।

दीधितिः ।

प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः, सामानाधिकरणेऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविष्टते । दर्शितच्च नियमाधित्तमपि सम्बन्धत्वम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु प्रतियोगित्वं स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, तत्र च नियम-घटित सम्बन्ध-प्रवेशादात्माश्चय इत्यत आह, “प्रतियोगित्वादिश्च”ति । आदिनाऽन्योगित्व-निरूपितत्व-वृत्तित्वानां परिग्रहः । “न सम्बन्धत्वेने”ति, किन्तु प्रतियोगित्वत्वादिना सम्बन्ध-विधया निविष्टति भावः ।

ननु सामानाधिकरणं सम्बन्धि-सम्बन्धित्वं, तत्र च सम्बन्धत्व-प्रवेशादात्माश्चय इत्यतः “सामानाधिकरणेऽपौ”ति ।

ननु यत्र सम्बन्ध-सामान्येनैव व्याप्तिस्तत्र सम्बन्धत्वं निविष्टम् अतो “दर्शितच्चे”ति, प्रकारता विशेषतात्त्व-विशेषण-विषयक-धौ-विषयत्वादि(१)रूपमित्यर्थः ।

दीधितिः ।

अभावत्वच्छेदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति

(१) आदीति नास्ति च ।

प्रतीति-नियामको भावभाव-साधारणः स्वरूप-सम्बन्ध-
विशेषः, अतो नाभाव-साध्यक-व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु (२) अभावत्वं द्रव्यादि-षट्कान्योन्याभावत्वं, तथाचा-
भाव-साध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह “अभावत्वं”ति ।
इदमिह नास्तीति प्रतीति-नियामक-भावभाव-साधारणभावत्व-
प्रवेशे तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्ताटश-प्रतीति-
नियामकाभाव-प्रतियोगितायां तादात्म्यावच्छिन्नत्वाभावेनोभया-
भाव-सञ्चादत “इदमिदं न भवती”ल्लक्ष्म् । “भावभावसाधारण”
इति, भाव स्वरूपभाव-भाव-प्रवेशे षट्काभिन्नं मेयत्वादित्यादौ (३)
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोऽभावोपादानम् ।

दीधितिः ।

तदपि वा नोपाद्यं प्रयोजन-विरहात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

याटश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत-
स्ताटश प्रतियोगितायामुभयाभाव-विवक्षयैव सामज्ज्ञस्ये तदुपादान-
मपि न कर्तव्यमित्याह “तदपौ”ति ।

(२) नन्विति नास्ति ग ।

(३) षट्काभिन्नं मेयत्वादित्यत मावसाध्यक इति पाठः व ।

दीधितिः ।

विषयता-तत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्व-
तत्त्व-सम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येक-
देशिनः ।

इति श्रीमद् रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमान-खण्डे सिद्धान्तलक्षण-
प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु घटाभाव-प्रतियोगित्वं घटखरूपं घटत्व-स्वरूपं वा ? आद्ये
घटाभाव-प्रतियोगीत्वस्य घटोऽभाव-घटवानित्यर्थः स्यात्तथाचानन्त-
भवः । इतीये घटोऽभाव-घट इत्याकारः स्यात्तत्रापि च स एव
दोषः । एवमधिकरणत्वमपि न संयोगादिरूपं, वदरस्यापि कुरुडा-
धारत्व-प्रसङ्गात् अत आह “विषयते”ति । “तत्त्वादिवदि”ति, नैया-
यिकैकदेशिनाप्यतिरिक्त-विषयता-स्वीकारात् तस्य दृष्टान्तता । अत-
एवातिरिक्त-विषयतावादि-मत इति तत्र दर्शयति । “तत्त्वादौ”ति,
विषयतावादीत्यर्थः । आदिना प्रकारता-विशेषता-तत्त्व-परिग्रहः ।
“तत्त्वे”ति प्रतियोगित्वाधिकरणत्वलेत्यर्थः ।

इति श्रमद्भवानन्दैये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे सिद्धान्त-लक्षण-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता ।

अथावच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणम् ।

अथावच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणे दीधितिः ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः,
सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेय-धूमत्व-
कम्बु-ग्रीवादिमत्त्व-ब्राण-गाह्व-गुणत्वादेरतथात्वेन तेन
रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

अथावच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

प्रतियोगितानवच्छेदकैत्यावच्छेदकत्वं किमिति तत्रिरूपयति
“नन्वि”व्यादिना । “इह” एतम्भूतेणे * । “सम्भवति” समनियते
लघौ (१) सम्भवति । (ननु प्रमेय-धूमत्वस्य धूमत्व-घटितत्वात्
वच्यमाण-रौत्या न तत्र धूमत्व-भेदः † सम्भवतीत्यत आह “कम्बु-
ग्रीवे”ति) (२) कम्बुग्रीवात्वादिकं (३) संस्थान-वृत्ति-जाति-भेदः,
परम्परा-सम्बन्धेन तद्वच्चमेव कम्बु-ग्रीवादिमत्त्वं, अतएव गौरव-

* अत्रानुमानवाक्यं यथा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वम् एतम्भूतेणवर्तकत्वा-
भाववत् खसमनियत-लघुभर्मात्व-कालीन-गुरुधर्मावृत्तिवादिति ।

† तद्विच्छात्वं तद्विषयत्वं तद्विषयकप्रतीति विषयत्वमिति यावत् तथाच
ताढश-प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वाविषयक-प्रतीति-विषयत्वस्य प्रमेय-धूमत्वेऽसत्त्वा-
ज्ञातिव्याप्तिरिति भावः ।

(१) लघौ इति नास्ति व ।

(२) ( ) एतच्चिङ्गमध्यस्थितः पाठो नास्ति व ।

(३) कम्बुत्वादिकमिति पाठः व ।

मपीति भावः । ननु पार्थिवत्वादि-व्याप्त्य-नानाघटत्वानां काम्बु-
शीवादिमत्त्वं न समनियतं अतस्त्वयतियोगितावच्छेदकं भवत्येवेति
नातिव्याप्तिरतो “ब्राणग्राह्ये”ति । इदमपि यथाश्रुतं यद्यपि न
गम्भत्व-समनियतं अतीन्द्रिय-गम्भे तदभावात् । न च ग्राह्यत्वं
यहण योग्यत्वं योग्यतावच्छेदकञ्च गम्भत्वमेवेति वाच्यम् । तथा
सति प्रभेय-धूमत्व-तुल्यतापत्त्या पृथगुपन्यासानौचित्यात् । तथापि
ब्राण-ग्राह्य-वृत्तिं गुणत्व-व्याप्त्य-जातिमत्त्वं तदाच्चं, तस्य च न
गम्भत्व-घटितत्वं, गम्भत्वाविषयक-सुरभिलादि-विषयक-प्रतीत्या
विषयीकरण-सम्भवात्, वक्ष्यमाण-रौत्या चावच्छेदक-भेद-सत्त्वा-
दिति भावः । (यदा ब्राणग्राह्यगुणत्वं ब्राणग्राह्य-गुणत्वव्याप्त्य-
जातिमत्त्वं, तस्य च परम्परासम्बन्धेन गम्भत्व-समनियतत्वात् तेन
रूपेण साध्यतायामतिव्याप्तिर्यथा श्रुतैवेति ।) (४) “अतथालेन”
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन ।

दैधितिः ।

नाप्यनतिरिक्त-वृत्तित्वं, प्रतियोगितायाः स्वरूप-
सम्भवात्मिकायाः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेन धूमत्वादेवपि
तदतिरिक्तवृत्तित्वात् ।

दैधिति-प्रकाशः ।

तत्त्वतियोगितामादायानतिरिक्तवृत्तित्वं निर्बोच्चं, तथा-

(४) ( ) चिङ्गितपाठो नास्ति व ।

विध-प्रतियोगिताल्लेनानुगतीकृत-प्रतितोगिताभादाय वा ? आद्ये
दोषमाह “प्रतियोगिताया” इति । प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वे हेतुमाह
“स्वरूपसम्बन्धिकाया” इति । “धूमलादेरपी”ति, तथा चानेक-
हृत्ति-धर्मेण साधतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति भावः ।

दीधितिः ।

न च तथाविध-यत्किञ्चिदेकाभाव-प्रतियोगिता-
सामान्य-शून्याहृतित्वं तत्, अतएवातिरिक्त-सामान्या-
भावस्याभावे धूमलादेरप्यनवच्छेदकल्पापाताद्ये तत्-
साधनमपि साधु सङ्गच्छत इति वाच्यं, वक्षि-घट-
हृत्ति-द्वित्व-तार्णातार्ण-दहन-हृत्ति-हित्वाद्यवच्छिन्न-प्रति-
योगिताकाभाव-प्रतियोगितानतिरिक्तहृत्ति-वक्षिलादा-
वतिप्रसङ्गात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

हितीयमाशक्य निषेधति “न च तथाविधि”ति । हेतु-समाना-
धिकरण-प्रतियोगि-व्यधिकरणेत्यर्थः । प्रतियोगि-व्यधिकरण-हेतु-
समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-सामान्य-शून्यत्वस्याप्रसिद्धिः,
ताट्टश-प्रतियोगिता-सामान्यस्य * केवलात्वयित्वात् । स्वान्यूनहृत्ति-
ताट्टश-प्रतियोगिता-सामान्यकलोक्तौ चासम्भवः, सर्वस्यैव साध्य-

---

* वैशिष्ठ्यव्याप्त्यद्वित्तिव्याप्त्यमीवच्छिन्नाभावमादायेति भावः ।

तावच्छेदकस्य स्वान्यूनवृत्तिताट्टश-प्रतियोगिताकत्वादत (१) आह
“यल्लिच्छिदेके”ति । एक-पदं तत्तदभावानां प्रातिस्थिक-रूपेण-
ग्रहणस्य, यल्लिच्छित्पदञ्च ताट्टश-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्
तत्तद्वेद-कूटवच्चस्य च लाभायेति ध्येयम् । तत्तदभाव-प्रतियोगि-
तात्वावच्छेदाभाव लाभाय “सामान्ये”ति । न च प्रभेयवान्
भियत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः
समवायावच्छेद-प्रभेय-सामान्याभाव-प्रतियोगितायाः केवलान्वयि-
त्वेन तच्छून्याप्रसिद्धरा प्रभेयत्वस्य ताट्टश-प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वादिति वाच्यं, स्वान्यूनवृत्ति-ताट्टशप्रतियोगिता-सामान्यकत्वे
तात्पर्यात् । (यदा समवायसम्भावच्छेदप्रतियोगिताक प्रभे-
याभावस्य सत्त्वाभावादनतिरिक्तत्वात्तस्य प्रतियोगी सन्नेव प्रति-
योगितासामान्य-शून्यत्वन्तु सामान्यादौ प्रसिद्धमिति) (२) । “तत्”
अनतिरिक्तवृत्तित्वम् । “अतएव” यल्लिच्छिदेकाभाव-प्रवेशादेव ।
“अनवच्छेदकत्वापातात्” ताट्टश-यल्लिच्छिदेकाभाव प्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वापातात् । “तत्साधनं इति अतिरिक्त-सामान्याभाव-
साधनम् । “सङ्गच्छत” इति, अन्यथा वङ्गि-समानाधिकरण-
विशेषाभाव-कूट-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवातिप्रसङ्ग-वारणे तत्सा-
धनं व्यर्थमेव स्या(३)दित्याशयः । ननु ताट्टश-प्रतियोगित्वा-

(१) स्वान्यूनवृत्ति-ताट्टश-प्रतियोगिताकत्वादत इत्यत्र ताट्टश-प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्ववच्चादत इति याठः वा ।

(२) ( ) चिङ्गितपाठो नास्ति ग ।

..(३) स्वादिति नास्ति ग ।

न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वं निर्वाचयमत आह “तार्णे”ति,
“हित्वादी”त्यादिना यावत्त्व-परिग्रहः ।

दीधितिः ।

एतेन अन्यून-वृत्तित्व-विशेषितमपि परास्तम्,
अतएव नानाप्रतियोगि-वृत्त्येक-प्रतियोगिताङ्गीकारे-
पि न निस्तारः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“एतेन” तार्णातार्णेभयत्वावच्छिन्न-प्रतियोगित्वान्यूनानति-
रिक्तवृत्तित्वस्य वक्तिले सत्वेन । “विशेषितम्” अनतिरिक्तवृत्तित्वम्,
“अतएव” वक्तित्वादावतिप्रसङ्गादेव, “न निस्तार” इति, धूमत्वा-
देरिव सर्वस्यैव ताटश-प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेन व्याप्ति-
लक्षणस्यासभवापातादिति भावः ।

दीधितिः ।

लघुरूप-समनियत-गुरुरूपेण साध्यतायां सज्जेता-
वव्याप्तिः ताटश-तदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न प्रति-
योगितावच्छेदकानतिरिक्त-वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु तथापि प्रतियोगिता-धर्मिकोभयाभाव-घटित-विवक्षायां
प्रमेय-धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धा नातिव्याप्तिः सभवतीत्य

आह “लघुरूपे”ति, “ताटशे”ति, ताटश-लघु-रूप-समनियतं यहुरु-रूपं प्रमेय-वज्ञित्वादि तदवच्छेदत्वाप्रसिद्धेः; तथा चैतदिव-क्षायामतिव्याप्ति-विरहेऽपि प्रमेय-वज्ञिमान् धूमादित्वादाव-व्याप्तिरिति भावः ।

“प्रतियोगितावच्छेदके”ति, प्रतियोगितानतिरिक्त-वृत्तित्व-मिल्युक्तौ हेतु-समानाधिकरण-यत्किञ्चिदेकाभावत्वादेरपि प्रदेशे गौरवम् अनेक-वस्त्रेक-प्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया व्यासद्वृत्तित्वानङ्गीकारे तार्णतार्णेभयत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अपि वज्ञित्व-समान-वृत्तिकत्वात्तदनतिरिक्त-वृत्ति-वज्ञित्वस्थापि अवच्छेदकत्वापत्तिरतोऽवच्छेदक पर्यन्तानुधावनम् । प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विषिठोपादेयं, * तेन ताटश-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानां तत्तद्वज्ञित्वानाम् अनतिरिक्त-वृत्तिःपि वज्ञित्वस्थ न कृतिः ।

तदनतिरिक्तवृत्तित्वत्वं प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धेन तदभाववति साध्यतावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धेनावृत्तित्वं, तेन ताटश-प्रतियोगितावच्छेदकौभूत-घटत्वादेरपि कालिक-सम्बन्धेन वज्ञित्वस्थावृत्तावपि न कृतिः । न वावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धाय(१)सम्बन्धेन घटत्वादेरभाववति कालादौ कालिक-सम्बन्धेन घटत्वादेर्वृत्तित्वेऽपि अवच्छेदकत्व-कृतिः । महाकालो धंसवान्

* तथाच यत्किञ्चिद्यतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तर्थात्तिवमित्यर्थः ।

(१) सम्बन्ध इति नास्ति ग ।

कालपरिमाणादिलादावपि आकाशत्व-घटत्वादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकम् । ताटश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-गगनत्वाभाववति गगनत्वादिर्ध्वंसत्वीय-स्वरूप-सम्बन्धेनावृत्तेरिति ।

दीधितिः ।

स्व-समान-वृत्तिकाञ्चावच्छेदकं ग्राह्यम् । तत्त्वञ्च स्व-पर्याप्तग्रधिकरण-पर्याप्ति-वृत्तिकात्मं, यावत्त्वादिकान्तु न तथा ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु तथाविध-प्रतियोगितावच्छेदक-तार्णातार्णेभयत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव वक्त्रित्वादिकमित्यसम्भव इत्यत आह, * “स्वसमाने”ति । स्वं पारिभाषिकावच्छेदकलेनाभिमतम् । ननु समानत्वम् अन्यूनानतिरिक्ताधिकरणकलेन समवायित्वादिना वा ? हयमपि ताटशो-

* ननु प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र समवायेन साध्यतातां व्याख्यातारिण्य प्रमेयत्वाभावाप्रसिद्धाऽतिव्याप्तिवारणाय खादिकरणष्टुत्यन्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-तत्त्वात्मं वाच्यं, स्वम् अवच्छेदकलेनाभिमतम्, एवज्ञ वक्त्रिभान् धूमदित्यादौ वक्त्रित्वं स्वं नैताटशं तदधिकरणे वज्रौ उभयत्ववद्भूमेदसच्चात् तद्रतियोगितावच्छेदकमेवाभयत्वमिति वक्त्रित्वस्य नावच्छेदकत्वमिति किं स्वसमानवृत्तिकत्वनिवेशेनेति चेत्र वक्त्रित्वाभिकरणे उभयत्ववद्भूमेदासच्चात् तद्रतियोगितानवच्छेदकमेवाभयत्वमिति वर्ज्जित्वस्यावच्छेदकत्वापातात्तदलुप्तसरणम् ; एको न द्वौ इत्यादिप्रतीत्या हि एकस्मिन् द्वित्ववद्भूमेदो न विषयीक्रियते किन्वेकत्वे द्वित्वाभावतावच्छेदकत्वाभावस्थाच वज्रौ उभयभेदासच्चादुभयत्वमनवच्छेदकमिति समानवृत्तिकत्वनिवेश इति भावः ।

भयत्वादौ गतमत आह, “तत्त्वच्छेति । स्व-समानवृत्तिकल्पच्छेत्यर्थः । उभयत्वादेरपि वज्ञित्वाधिकरणे पर्यासेराह, “स्व-पर्यासी”ति स्व-पर्यास्यवच्छेदकावच्छिन्न-पर्यासिकत्व(१)मित्यर्थः*। तेन यावद्वङ्गीनामेव वज्ञित्व-पर्यास्यधिकरणत्वेऽपि न चतिः । प्रत्येक-रूपावच्छिन्न-पर्यास्यवच्छेदकल्पे प्रकृते याह्वां यावान् वज्ञिरिति प्रत्यये च वज्ञित्वपर्यासिलेनानुगतानां तावत्यर्यासीनामवच्छेद-कतया यावत्तं भासते न तु प्रत्येकरूपावच्छिन्नपर्यासेरिति । न यावत्त्वादौ वज्ञित्व-समानवृत्तिकल्पमिति भावः ।

यत्तु स्वपर्यास्यवच्छेदकता-व्यापक-पर्यास्यवच्छेदकताकल्प-मर्थः । वज्ञित्व-पर्यास्यवच्छेदक-तत्तद्वज्ञित्वावच्छेदेन यावत्त-स्यापर्यासेन तत्वातिप्रसङ्ग इति । तत्र तथासत्यनतिरिक्तवृत्ति-लांशस्य वैयर्थ्यादिति ।

उभयत्वादेरपि वज्ञित्व पर्यास्यवच्छेदकावच्छेदेन समवाय-सत्त्वादाह, “पर्यासिवृत्तिकल्प”मिति, वज्ञित्व-पर्यास्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्यासिकं महानसीयत्वादिकमपौति तदनतिरिक्तवृत्तित्व-मुक्तम् । “यावत्त्वादिक”मित्यादिना तार्णतार्णेभयत्व-परिग्रहः । “न तथा” न वज्ञित्व-पर्यास्यधिकरण-पर्यासिकम् ।

* तथाच वज्ञित्वपर्यास्यवच्छेदकं तत्तद्वज्ञित्वं तद्वच्छेदेन नोभयत्वं पर्यास-मिति भावः ।

† यावत्ते तत्तद्वज्ञित्वावच्छिन्नपर्यास्यवच्छेदकता न स्वोक्रियते इति भावः ।

(१) पर्यास्मृटवृत्तिकत्वमिति ष ।

दीधितिः ।

पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ इविति प्रतीति-
साक्षिकः स्वरूप-सम्बन्ध-विशेष एव ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु पर्याप्तिः समवाय एव, स च प्रत्येक-वक्त्रावपीत्यत आह,
“पर्याप्तिश्च”ति । “एको घट” इति एकमात्र-वृत्ति-धर्मावच्छेदेन
घटत्वस्य पर्याप्तिं दर्शयितुम् । “इमौ इवा”विति उभय-वृत्ति-धर्मा-
वच्छेदेनैव द्वित्वस्य पर्याप्तिरिति दर्शयितुम् ।

दीधितिः ।

द्वित्वादिकमपि न द्वित्वादि-समान-वृत्तिकमिति
द्वित्वादिना साधतायां नाव्याप्तिः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु प्रत्येकवृत्तित्व-व्यासज्यवृत्तित्वाभ्यामेव समानता, तथाच
वक्त्र-धूमोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिस्तुदुभयत्वस्य समान-
पर्याप्तिक-वक्त्रधूमाकाश-द्वित्वानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह “द्वित्वा-
दिकमपौ”ति ।

ननु इवा न स्तु इति प्रतितौ प्रतियोगितावच्छेदकता-निया-
मकतया पर्याप्तिरेव सम्बन्धो भासते न समवायः, अन्यथा (१)

---

(१) अन्यथेत्यत्र तथा सतीति याठः च ।

प्रत्येक-सच्चवेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्न-प्रयियोगिसत्त्वात्
हित्वावच्छन्नाभावो न स्यात्, तथाच पर्याप्ति-सम्बन्धेन
उभयत्वाभाववति प्रत्येक-वक्ष्णौ वज्ञित्वस्य सत्त्वेनैवावच्छेदक-
त्वाभावे किमिति स्वसमानहृत्तिकल्प-मवच्छेदक-विशेषणमिति
चित्तादृश-सम्बन्ध विशेषणानतिरिक्तहृत्तिल-लाभायैव तदुपादान-
मित्येके ।

पर्याप्ति-सम्बन्धेन हित्वस्याभावो न प्रत्येकस्मिन्, अन्यथा
उभयत्वैव प्रत्येक-रूपेण हित्वाभाव-सत्त्वादिमौ न हाविति प्रती-
त्यापत्तेः । न च तदुभयत्वावच्छेदेन (१) हित्वत्ता-ज्ञानं विरोधि
तवेति वाच्यम् । तदुभयत्वस्यानतिरिक्तहृत्तिल-रूपावच्छेदकत्वमा-
दाय (२) तादृश-प्रतीत्यापत्तेदुर्बारत्वात् । तादृश-प्रतीतिं प्रत्येपि
विरोधित्व-कल्पने तदपेक्षया तत्र हित्वाभावानभ्युपगम एव लाघ-
वात्, एको न द्वौ इति प्रतीतिर्द्वित्वाधारतावच्छेदकत्वाभावावगा-
हित्वेनैवोपपत्तेरित्यन्ये ।

परे (३) तु तादृश-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाभाववद-
हृत्तिलमित्युक्तौ तार्णातार्णीभयत्वमपि न प्रतियोगितावच्छेदकं
स्यात् उभयत्वाभाववत्येक-पर्याप्तत्वादुभयत्वस्य, तथाच तत्काधार
खाय प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वस्याभाव-विशेषणस्यावश्यकत्वे वज्ञि-
त्वादावति-व्याप्तिरतः स्वसमानहृत्तिकल्प-विशेषणम् । न च प्रति-
योगि-व्यधिकरणत्वं प्रतियोग्यनविकरण-हृत्तिलं, उभयत्वा (४)नवि-

(१) अवच्छेदेनैव इति च ।

(२) तथापीत्यविकं च ।

(३) अपरे इति च ।

(४) हित्वा इति च ।

करणच्च प्रत्येकमपौति तद्विष-तादवसं, पर्यास्यवच्छिन्न-समवाय-
स्यैव प्रकृते प्रतियोगितावच्छेदक सम्बन्धेन तत्र पर्यास्यंशं विहाय
समवाय-सम्बन्धेन यद्यतियोग्यधिकरणं तदन्तलस्यैव लाघवेन
विवक्षणात् । यदा ही नस्ति इति प्रतीतेरवच्छेदकता-नियामकः
पर्यास्यवच्छिन्न-समवाय एव सम्बन्धो भासते, तथाच तेन सम्ब-
न्धेन तदभाव-विवक्षणे तार्णातार्णेभयत्वादेरवच्छेदकत्व-सम्पत्तये
प्रतियोगि-व्यधिकरणलविवक्षणापत्तेरतः पर्यास्यंशमनुपादाय सम-
वायादि-रूपमेव प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामकसम्बन्धमादाय
तदनतिरिक्तवृत्तिं निर्वाच्यम् । तथा सति वज्ञित्वादावतिव्याप्ति-
रतः स्वसमानवृत्तिकत्वमिति प्राह्वः ।

दीधितिः ।

घटकञ्चावच्छेदकत्वं स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः । एवच्च
यज्ञर्मावच्छिन्नेत्यत्र यज्ञर्मान्यूनवृत्ति-धर्मावच्छिन्नेति
वक्तव्यं, तेनोक्ताव्याप्ति-निरासः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“घटकच्चे”ति, प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तोत्यत्वावच्छेदकत्वं
स्वरूप-सम्बन्ध-विशेष इत्यर्थः । (द्वितीयकल्पं परिष्कारोति) (१)
“एवच्चे”ति, स्वसमानवृत्तिकत्व-(२) विवक्षणे चेत्यर्थः* । अन्यथा

* तथाच यज्ञर्मासमानवृत्ति यज्ञर्मान्यूनवृत्तिर्यस्तदवच्छिन्नत्वमित्यर्थं इति
आवः ।

(१) ( ) चिङ्गितपाठो नास्ति ग ।

(२) वृत्तिकत्वस्य इति घ ।

च तज्ज्ञानौय-तद्वक्तित्वं दण्ड-समानाधिकरणभाव-प्रतियोगिता-
नवच्छेदकमिति नाव्यासिरिति वाच्यम् । जात्यतिरिक्त-पदार्थस्य
किञ्चिद्भूम्भावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वेन दण्ड-भिन्नाविषयक-(५)
दण्ड-विशेषक-ज्ञानत्वेनावच्छेदकत्वे वाच्ये, तदपेक्षया दण्डत्वेनै-
वावच्छेदकत्वे लाघवादाह “वसुत” इति ।

दैधितिः ।

वसुतस्तु तद्वक्षिन्न-प्रतियोगिताकाभाववद्सम्बन्ध-
स्त्व-विशिष्ट-सामान्यकत्वं, स्त्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदक-तत्कत्वं वा तदनतिरिक्त-
वृत्तित्वं वक्तव्यम् । अतएव सत्तावान् जातेरित्यादौ
जातिमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-गुणान्यत्ववि-
शिष्ट-सत्तात्व-तुल्य-वृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न चतिः ।

दैधिति-प्रकाशः ।

“तद्वक्षिन्ने”ति, तद्वक्षिन्नाभाववद्सम्बन्धं यद्विशिष्ट-
सामान्यं तत्त्वमित्यर्थः । तत्पदं ताटश-स्तरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदक-
परम् * । भवति हि वक्षि-समानाधिकरण-ताटशभाव-प्रतियोगि-
तायाः स्तरूप-सम्बन्ध-रूपं यद्वच्छेदकं धूमत्वं तद्वक्षिन्नाभाव-

* हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकपरमिति भावः ।

(१) भिन्नाविषेषक इति च ।

वति प्रमेय-धूमत्वं विशिष्ट-सामान्यमसम्बद्धमेवेति प्रमेय-धूमत्वं-
मध्यवच्छेदकम् ।

अत ताटश-धूमत्वाश्चय-प्रतियोगिक-धूमाकाशोभय(१)त्वाव-
च्छिन्नाभाववति धूमत्वं-विशिष्टस्य सम्बन्धत्वाहूमत्वादावव्याप्तिरत-
स्तदवच्छेदेति । न च तत्र ताटशावच्छेदकाप्रसिद्धा (२) न
व्याप्ति-लक्षणातिथ्याप्तिरिति वाच्यम् । गगनत्वस्यैव तथात्वात् । गग-
नत्वं विशिष्टस्य कुचाप्यधिकरणे^३सम्बद्धत्वेन तदवच्छिन्नाभाववत्य-
सम्बद्धत्वात् ।

धूमत्वावच्छिन्नाभावसापि उत्पत्तिकालावच्छेदेन(३) धूमवति
सत्त्वात् गगनत्वं रूप-ताटशावच्छेदकमादाय धूमत्वादिकमध्यनव-
च्छेदकं स्यात्, अतः प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेनाभावो विशेष-
णीयः (४) । तदर्थं साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन तद्वत्योगिताव-
च्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोग्यनधिकरणत्वं * (तेन प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् सामान्यस्य विलादि-विकल्पोक्त-
दोषानवकाशः) (५) । न वा (६) समवायेन धूमानधिकरण-
पर्वतादौ धूमत्वं-विशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि धूमत्वं (७)स्यावच्छेदकत्व-
क्तिः । सम्बन्ध-सामान्येन प्रतियोगि-व्यधिकरणत्व-विवक्षणे घट-

* तथाच तदवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणसम्बन्ध-
विशिष्टसामान्यकत्वमित्यर्थं इति ह तत्त्वम् ।

(१) धूमवद्वेभय इति ष ।

(४) विशेष इति ष ।

(२) अप्रसिद्धाविति ष ।

(५) ( ) चिङ्गितपाठो नास्ति ष ।

(३) कालाद्यवच्छेदेनेति ष ।

(६) नवेत्यत तेनेति ष ।

(७) न धूमत्व इति ष ।

रूप-समानाधिकरणात्यल्लभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-पटत्वावच्छ-
न्नस्यानधिकरणे गगनादौ घटत्वत्व-विशिष्टादेरसम्बद्धत्वात् अयं
घटत्वान् घटरूपादित्यादौ नाव्यासिः, * न वा द्रव्यं गुणादित्यत्र
पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावस्य ताढशस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकीभूत-पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वावच्छन्न-प्रतियोगिताकस्य
द्रव्यत्व-रूप-प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याधिकरणे गुणादौ द्रव्यत्व-
विशिष्ट-सामान्यस्यासम्बद्धत्वेऽपि चतिरिति । तदर्वच्छन्नभावो-
ऽपि साध्यतावच्छेदक सम्बन्ध-सामान्ये इत्यादि-क्रमेण प्रति-
योग्यसमानाधिकरणः, तेन न कालो घटवान् कालपरिमाणा-
दित्यत्र ताढशभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत गगनत्वावच्छ-
न्नभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाप्रसिद्धा गगनत्वस्य पारिभाषि-
कावच्छेदत्व-चतिः ।

ताढशभाववदसम्बद्धत्वञ्च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन ताढशा-
भाववत्सम्बद्धत्व-सामान्याभावः, तेन गगनत्वादि-विशिष्ट-सामान्य-
स्यापि गगनत्वावच्छन्नभाववति तादात्म्येन वृत्त्यनियायक-
सम्बन्धादिना सम्बद्धत्वात्यारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धौ न व्याप्ति-
लक्षणासम्भवः । † न वा ताढशभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
महानसीय-वक्षित्वावच्छन्नभाववति जलादौ वक्षित्व-विशिष्ट-
सामान्यासम्बद्धत्वेऽपि वक्षिभान् धूमादित्यादावव्यासिः ।

तादात्म्येन साध्यतायां तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरसम्बद्ध-

* गगने संयोगेन वज्रेः सम्बन्धत्वात् वक्षिभान् धूमादित्युपेक्षितमिति भावः ।

† सामान्याभावनिवेशव्यादत्तिभाह नवेत्यादिना ।

त्वेति । स्वविशिष्टेति करणाच्च गुणकर्माण्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातिमत्त्वादित्यत्र विशिष्ट-सत्तात्वावच्छेदनाभाववति गुणे विशिष्ट-सत्तात्वाश्रयीभूत-सत्तायाः सम्बद्धत्वेऽपि विशिष्ट-सत्तात्वस्य नावच्छेदकत्व-कृतिः ।

स्व-विशिष्टत्वं यद्यपि(१) न साध्यतावच्छेदकता-घटक-सम्बन्धेन, कालो इण्डिमान् ध्वंसत्वान् वा काल-परिमाणादित्यादौ वृत्तितानियामक-संयोगेन ध्वंसत्वाय-विशेषणता-विशेषण वा साध्यतावच्छेदकतायां ताढशावच्छेदकाप्रसिद्धेः, गगनत्वादेस्तेन सम्बन्धेनाहत्तेः । नापि प्रतियोगितावच्छेदकता-घटकेन, सम्बूद्धीवादिमत्त्वान् मेयत्वादित्यत्र घटत्व-निष्ठ-प्रतियोगितावच्छेदकता-घटकीभूत-समवायेन कम्बूद्धीवादिमत्त्वस्य वृत्तेरप्रसिद्धेरनवच्छेदकत्वापातात् । वङ्गिमान् ध्रूमादित्यादौ विषयितया वङ्गित्ववज्ञानाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-वङ्गित्व-विशिष्ट-ज्ञानादेस्तदवच्छेदनाभाववत्यसंयुक्तत्वात्, वङ्गित्वादेरवच्छेदकत्वापाताच्च । नापि सम्बन्ध-सामान्येन, घटत्वावच्छेदनाभाववति गगनत्वावच्छेदनाभाववति च कालिकादि-सम्बन्धेन घटत्व-गगनत्वादि-विशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकीभूत-संयोग-सम्बन्धेन सम्बद्धत्वात्ताढशावच्छेदकाप्रसिद्धाऽसम्भवात् । नापि साध्यतावच्छेदकताघटक-प्रतियोगितावच्छेदकताघटकान्यतर सम्बन्धेन, कालिक-सम्बन्धेन दण्ड-विशिष्टस्य कालिक-सम्बन्धेन साध्यतायां काल परिमाण-हेतौ (२) ताढशाव-

(१) विशिष्टत्वम् इति च ।

(२) कालपरिमाणे हेतौ इति च ।

च्छेदकाप्रसिद्धापत्तेः । ताट्टश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत गगन-
त्वादैः कालिक-सम्बन्धेनाश्रयस्य घटादेस्तदवच्छिन्नाभाववति
कालादौ सम्बद्धत्वात्, कालभेद-विशिष्ट-गगनत्वस्य कालिकसम्बन्धेन
घटावृत्तितयाऽन्यतर-सम्बन्धेन तद्विशिष्ट सामान्यस्य तदवच्छिन्ना-
भाववदसम्बद्धतया तत्त्वावच्छेदक प्रसिद्धावपि तादाक्षेपन धूम-सम्ब-
न्धिनः संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, ताट्टश-प्रति-
योगितावच्छेदकीभूत-धूमत्वावच्छिन्नाभाववति प्रतियोगितावच्छे-
दकता-घटक-समवायेन धूम-विशिष्टस्य परमाखादैः संयुक्तत्वेन
धूमादेनवच्छेदकत्वात् । तथापि तदवच्छिन्नाभाववति येन येन
सम्बन्धेन यद्विशिष्ट-सामान्यमसम्बद्धं तेन तेन सम्बन्धेन तद्व-
कारक-ज्ञानत्वावच्छिन्न भिन्नं साध्यतावच्छेदकता-घटक-सम्बन्धेन
यद्वयम्-प्रकारक-ज्ञानं तद्वयम्-वच्छिन्न-सामानाधिकरणं व्याप्तिरिति
वर्तुलार्थः(१)। विषयिता-सम्बन्धेन वक्त्रित्व-प्रकारक-ज्ञानत्वावच्छ-
न्न-भिन्नं समवायेन वक्त्रित्व-प्रकारक-ज्ञानभौति वक्त्रिमान् धूमा-
दित्यादौ वक्त्रित्वादेनावच्छेदकत्व-सम्भवः । अतएव प्रभेय-धूमत्व-प्रका-
रक ज्ञानत्वावच्छिन्ने धूमत्व-प्रकारक-ज्ञानत्वावच्छिन्न-भेदाभावात्
स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वस्य लक्षणे प्रवेशेऽपि न तत्वातिव्याप्ति-
सम्भव इत्यभिप्रेत्य ताट्टश-लघु-रूपाघटितं कम्बुयोवादिकमुपक्रान्त
वानवच्छेदक-लक्षण-पूर्वपक्षोपक्रमे दीधिति-कारः । विवेचयि-
ष्यते चेदमधिकम् । महानसौय-वक्त्रित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक
ताट्टशाभाववति वक्त्रित्व-विशिष्टस्य महानसौय-वक्त्रेरसम्बद्धत्वात्

(१) वड्डलार्थः इति ष ।

सामान्येति, पर्वतीय-वङ्गादेवङ्गित्व-विशिष्ट-सामान्यस्य महान-
सौय-वङ्गाद्यभाववति सम्बद्धत्वाच्चाव्याप्तिः ।

ननु गुणकर्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः,
विशिष्टस्यानतिरेकेण विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति विशिष्ट-
सत्ताया अपि सम्बद्धत्वात् । न च तदवच्छिन्नाभाववदधि-
करणातानवच्छेदकत्वं तदर्थः, प्रमेय-वङ्गिमान् धूमादित्यादाव-
व्याप्तेः । ताढश-महानसौय-वङ्गित्वावच्छिन्नाभाववति प्रमेय-
वङ्गित्व-विशिष्टस्य सम्बद्धेऽपि प्रमेय-वङ्गित्वस्य गुरुतया आघेयता-
नवच्छेदत्वात् । प्रमेय-वङ्गिमान् पर्वत इति प्रतीति-बलात्
गुरुणोऽप्याधियतावच्छेदकत्वं-स्त्रीकारेऽपि सत्तावान् मेयत्वादि-
त्यत्रातिव्याप्तिः । तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति जात्यादौ सम-
वायेन वृत्तेरप्रसिद्धतया सत्तात्वस्य पारिभाषिकावच्छेदत्वाभावात्, इत्यरुचेराह “स्वविशिष्टे”ति । स्वं पारिभाषिकाव-
च्छेदकत्वेनाभिमतम् । तद्विशिष्टत्वञ्च पूर्वनिरुक्त-सम्बन्धेन बोध्यम् ।
तेन न पूर्वोक्त-दोषः । तत्यदं ताढश-स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदक-
परम् । तथाच हेतु-समानाधिकरण-ताढशाभाव-प्रतियोगिताव-
च्छेदकं यद्विशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्
पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः । विशिष्ट-सत्तात्वात्मय-सत्ता-
सम्बन्ध-गुणादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदत्वाद्विशिष्ट-सत्ता-
त्वसानवच्छेदत्वापत्तिरतः स्वविशिष्टेति । प्रतियोगितावच्छे-
दत्वभावस्यैव सम्बन्धान्तरेण स्व-विशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठाभाव-प्रति-
योगितावच्छेदत्वात्ताढशावच्छेदकाप्रसिद्धा व्याप्ति-लक्षणासम्भव

इत्यतः साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन सम्बन्धित्वं वाच्यम् । संयोगेन साध्यतायां ताटश-प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादवच्छेदकाप्रसिद्धराज्यासिरतः प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वभावे देयम् ।

साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नास-मानाधिकरणत्वं तदर्थः । तेन वक्त्रमान् धूमादित्यादौ वक्त्र-समानाधिकरण-घटाद्यभावस्यापि कालिकादि-सम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्ताटशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-घटत्वादेवक्त्र-त्वादि-विशिष्ट सम्बन्धि-निष्ठो यः सम्बन्ध सामान्येन प्रतियोगि-व्यधिकरणोऽभावः-स्तवतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि नासम्भवः । न च शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ शब्द-समानाधिकरणस्य घटत्वाद्यभावस्य केनापि सम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वाभावात् घटत्वादौ शब्दत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वात् शब्दत्वादेन्द्रीवच्छेदकत्वमिति नासम्भव इति वाच्यम् । घटत्वादेरपि स्वाश्य-संयोगादिना गगनादि-सम्बद्धत्वात् । एवं समवायेन गगनाद्यभावस्यापि शब्द-समानाधिकरणत्वाद्यतियोगि-व्यधिकरण-ताटशाभावात्तर-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् गगनत्वादेस्तमादायापि शब्दत्वस्यावच्छेदकत्वं बोध्यम् । तादात्मगादि-सम्बन्धेन साध्यतायामव्यासिवारणाय प्रतियोग्य-सम्बन्धि-

* अतीत-तत्त्वद्वयत्यभाव इति भावः ।

त्वस्यैव तदर्थत्वादिति (१) । न चैवं सर्वस्यैव धर्मस्य यज्ञित्वा-
सम्बन्धेन (२) सत्त्वात् प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावस्यैवाप्रसिद्धिः,
विशिष्ट-प्रतीति-विषयस्यैव सम्बन्धत्वात्, सर्वत्र च सर्वस्यैव विशिष्ट-
प्रतीतौ मानाभावात् । एतावताप्यसम्भवस्यानपायाच्चेति ।

सत्त्वात्वविशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठो यः प्रतियोगि-व्यधिकरणो-
भावस्त्वब्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्ट-सत्त्वात्वमपौति सत्त्वावान्
जातिरित्यत्राच्याभिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदेति । प्रति-
योगितानवच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वं हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रति-
योगितावच्छेदकता घटक-सम्बन्धेन बोधम् । तेन विषयिता-
सम्बन्धेन घटत्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेः संयोगेनाभावस्य प्रतियोगि-
व्यधिकरणस्य घटत्वादि-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठस्य प्रतियोगिताया
विषयिता-सम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादेन ताटशावच्छेदकत्वा-
प्रसिद्धिः । विषयितया धूम-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताव-
च्छेदकस्य वक्त्रित्वादेवक्त्रित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव प्रतियोगि-
तायाः समवायेनानवच्छेदकत्वात् वक्त्रित्वादेन ताटशावच्छेद-
कत्वापत्तिर्वा । नन्वेवं हेतु-समानाधिकरणाभावे प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदासमानाधिकर-
णत्व-विवक्षणं व्यर्थं, जाति-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-
वच्छेदकं यद्-द्रव्यत्वत्वं तदवच्छेदाभाववति विशिष्टसत्त्वात्व-विशि-
ष्टस्यासम्बन्धत्वात्, द्रव्यत्वत्वस्य विशिष्ट-सत्त्वात्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-

(१) तदर्थतया वाच्यत्वादितीति वा ।

(२) सर्वत्रेति अधिकं वा ।

निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च लक्षण-द्वयेऽपि ताटश-द्रव्य-
त्वाभावमादाय (१) विशिष्ट-सत्तात्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन
गुणकर्त्त्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्ति-विरहादिति ।
अत्र ब्रुमः; प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानुपादाने हि यत्
प्रतियोगिता-विशिष्टस्थानधिकरणं हेतुधिकरणं तब्रतियोगिता-
वच्छेदकं यद्विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-ताटशभाव-प्रतियोगितानव-
च्छेदकं तद्विन्द्रं यत्काध्यतावच्छेदकमित्यर्थः, तथाचाव्याप्तिः वक्षि-
मान् धूमादित्यादौ महानसीय-वक्षि-निष्ठा या वक्षित्वावच्छिन्ना
प्रतियोगिता तद्विशिष्ट-महानसीय-वक्षेरनधिकरणं धूमाधि-
करणं पर्वतादि तत्त्वतियोगितावच्छेदक-वक्षित्वस्य वक्षित्व-विशि-
ष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वक्षित्वादेऽपि
पारिभाषिकावच्छेदकत्वात् । प्रतियोगि-भेदेऽप्येकाभाव-प्रति-
योगिताया अभेदे तु गुणकर्मान्वत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्य-
त्रातिव्याप्तिः, विशिष्ट-सत्ताभावस्य द्रव्यत्वाभाव-समन्यतया
एकत्वेन द्रव्यत्व-निष्ठ-प्रतियोगिताया अपि सत्ता-निष्ठतया गुणादैः
प्रतियोगिता-विशिष्ट-सत्ताधिकरणत्वेन द्रव्यत्वाभावस्यापि प्रति-
योगि-व्यधिकरणत्वाभावात् । न चैवं समवायेन गगनाभावस्य
संयोगेन सत्ताभावाभिन्नतया समवायेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्या-
भावस्य जातिमत्यसम्भवात् कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं तथापि
लक्षणस्यासम्भवात् । संयोगेन घटाभावस्यापि घटवहृत्तित्व-
विशिष्ट-प्रमेयत्वाभावाभिन्नतया तब्रतियोगिता-विशिष्ट-प्रमेयत्वस्य

केवलान्वयितया प्रतियोगि व्यधिकरणाभावस्थैवाप्रसिद्धेः । न च प्रतियोगितावच्छेदक-भेदेनैव प्रतियोगिता भिद्यत इति द्रव्यत्व-त्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितातो भिन्नैवेति वाच्यं मानाभावात् प्रतीति-वैलक्षण्यस्यावच्छेदक-भेदेनो-
(१)पपत्तेः । न चैवं सति (२) (क) जगति समवायवदेकैव प्रति-योगिता (ख) स्यात् लाघवादिति वाच्यम् इष्टत्वात् ।

(ग) वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदक-भेदेन प्रतियोगिताः भेदेऽपि एतद्वापान्वयत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातिः, आकाशान्वयत्व-विशिष्टद्रव्यवान् द्रव्यत्वादित्यादौ समवायेन संयोगेन च साध्यतायामति व्याप्तिः (घ) । (ङ) एतद्वापासमवैततद्वृप-भिन्न-

(१) भेदेनैवो इति च ।

(२) सतोति नास्ति ।

(क) अवच्छेदकभेदेनैव प्रतीति-वैलक्षण्ये सतोत्यर्थ ।

(ख) निखिलाभावनिरूपिता एकैव प्रतियोगिता स्थादित्यर्थ, घटत्वाद्यवच्छेदकभेदेनैव घटो नास्तीत्यादि प्रतीतिवैलक्षण्योपयोगेतिरिति भाव ।

(ग) नहु प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तत्त्वार्थात्योगिताभेदानङ्गीकारे घटत्वादेः पटत्वादिसाधारण प्रतियोगितावा न्यूनदृत्तिवेनावच्छेदकत्वात् पपत्तिरत आह-‘वस्तुतस्त्व’ति ।

(घ) साध्याभावस्थ सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाचिकरणत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति भावः ।

(ङ) रूपान्वयत्वविशिष्टसत्तावा साध्यत्वे रूपान्वयत्वविशिष्टसत्तासम्बन्धिनि रूपासमवेतत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वस्यव्यविधिनिः भाव प्रतियोगितानवच्छेदकं यद्युपासमवेतत्वं तत्त्वं हेतुमन्त्रिभाभावप्रतियोगितावच्छेदक भवतीति रूपान्वयत्वविशिष्ट-सत्तात्वं पारिभाषिकावच्छेदक भवेत् तथाच नातिव्याप्तिरित्यतो रूपान्वयत्वसपहाय साध्य एतद्वापान्वयत्वेत्युक्तम् । एतद्वापासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्तु एतद्वापान्वयत्वविशिष्ट-सत्तासम्बन्धिनि तद्युपेव वर्तते एतद्वापासमवेतद्वृपभिन्नाभावद्वृपसमवेतस्याप्रसिद्धेस्तथा-

(क) यावल्लभवेतस्याकाशासंयुक्तस्य काशातिरक्त-यावत्-द्रव्य-सं-युक्तस्य चाप्रसिद्धग्रा प्रतियोगि-व्यधि-करण-ताटशाभावासभवादतो हेतु-समानाधिकरणाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नास-मानाधिकरणत्वं वाच्यमिति दिक् ।

ननु महाकालो घटवान् काल-परिभाणादित्यत्राव्याप्तिः, ताटश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-गगनत्वस्य गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्धप्रसिद्धग्रा पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात् । न च सम्बन्ध-सामान्येन स्व-विशिष्ट-सम्बन्धित्वं वाच्यं तथाच तादालेपेन हृत्य-नियामक-संयोगेन वा गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्धी प्रसिद्ध एवेति वाच्यं ताटश-सम्बन्धिनि । (ख) कालिक-सम्बन्धेन गगनाभावस्य (ग) सत्त्वात् तत्त्वतियोगितावच्छेदकत्वेन गगत्वस्यावच्छेद-कत्वाभावात् । न च स्वविशिष्ट-सम्बन्धित्वं सम्बन्धसामान्येन वाच्यं तविष्ठाभावोऽपि सम्बन्ध-सामान्येनैव (१) वाच्यः सम्बन्ध-सामान्येन

त्रैतद्रूपासमवेतत्वस्य एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसञ्जासम्बन्धिनिडाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्तिरिति विभावनीयम् ।

(क) अत्रैतद्रूपासमवेतैतद्रूपभिन्नायावद्यसमवेताद्यभावमादावापि नातिव्याप्तिपरिहार इत्थाशब्देनाह “एतद्रूपासमवेते”ति एतद्रूपासमवेतैतद्रूपभिन्नायात्किञ्चित्-समवेताद्यभावमादायातिव्याप्तिपरिहारसम्मावनाया अभावादाह “एतद्रूपभिन्नायाव”दित्यादि ।

(ख) गगन-परनाखादाविति शेषः ।

(ग) गगनाभावस्यापि सम्बन्धज्ञिकोभयाभावघटितप्रतियोगिव्यधिकरण-स्वादिति भावः ।

(इ) सामान्येनेति ष ।

गगन सम्बन्धिनि च न तेन सम्बन्धेन गगनाभाव इति वाचं
भूम-समानाधिकरण-ताटशाभाव-(क)-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
द्रव्यत्वादे(१)वक्षिल्व-विशिष्ट--सम्बन्धिनि सम्बन्ध-सामान्येन यो-
भाव(ख)स्तव्यतियोगितानवच्छेदकत्वात् वक्षिल्वादेरप्यवच्छेदक-
त्वापातात् । नापि तादात्मेन सम्बन्धिलं प्रतियोगित्वच्च वाचं
विशिष्ट-सत्तात्वस्य सत्तात्व-विशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठ-भेद-प्रति-योगि
तानवच्छेदकतया सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तात्वस्यावच्छेदक-
त्वापातात् ।

यत्तु हेतु-समानाधिकरण-ताटशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदको
यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन स्व-विशिष्ट-सम्बन्धिलं प्रतियोगित्वच्च
वाचं, भवति हि काल-परिमाण-समानाधिकरणो गगन-भेदः
कालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्तव्यतियोगितावच्छेदकी-
भूत-तादात्मा-सम्बन्धेन यद्यगगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्ध तन्निष्ठो यो
भेदस्तव्यतियोगितानवच्छेदकं गगनत्वमिति । न च विशिष्ट-
सत्तात्वावच्छेद-प्रतियोगिक-भेदस्यापि गुण-निष्ठतया तत्-प्रति-
योगितावच्छेदक-तादात्मा-सम्बन्धेन सत्तात्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि
वर्तते यो भेदस्तव्यतियोगितानवच्छेदकं विशिष्ट-सत्तात्वमिति
सत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तिरिति वाचं विशिष्ट-सत्तात्वस्य गुरुतया
जाति-समानाधिकरण-ताटश-भेद-प्रतियोगितायाः सत्तात्वेनैवा-

(क) उभयाभाववटितप्रतियोगिवैवधिकरणाश्वयसंयोगेन द्रव्यत्वाभाव
इत्यर्थः ।

(ख) घटत्वादेरिति ग ।

(ख) अतीतानागतव्यक्तेरभाव इत्यर्थः ।

वच्छेदात् । तथाच साध्यतावच्छेदक-समवायेन स्त्र-प्रतियोगि-
तावच्छेदक-सत्तात्वावच्छिन्न-समानाधिकरणत्वाद्विशिष्ट-भेदस्येति
न विशिष्टाभावो लक्षण-घटक इति भावः । तत्र वक्त्रिमान्
धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरण-
धूम-समानाधिकरण-समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगिता-
वच्छेदकं रूपत्वम् उत्पत्तिकाले वयविनि रूप-सामान्याभावस्य
सत्त्वात् तवतियोगितावच्छेदकीभूत-समवाय-सम्बन्धेन वक्त्रित्व-
विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठो यः समवायावच्छिन्न-प्रतियोगिताको-
भावस्तवतियोगितानवच्छेदकमित्यव्याप्तेः । न च स्त्र-विशिष्ट-
सम्बन्धि-निष्ठाभावे प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेनैव वक्त्रत्वं न तु प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन, तथाच
वक्त्रित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठो यो रूपाभावः स संयोगेन स्त्र-प्रति-
योगि-व्यधिकरण एवेति तवतियोगितावच्छेदकं रूपत्वमिति
नाव्यास्त्रिरिति वाच्यम् इदं जल-ह्रणुकवत् जल-ह्रणुक-संयोगादि-
त्यत्र संयोगेन साध्यतायां जल-ह्रणुक-संयोग-समानाधिकरण-
ताहशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वं तवतियोगितावच्छेदकी-
भूत-समवायेन जल-ह्रणुकत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि जल-परमाणौ
समवायावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः संयोगेन प्रतियोगि-व्यधिकरणो
यो घटाद्यभावस्तवतियोगितानवच्छेदकमित्यव्याप्तेः जल-परमाणौ
रूप-सामान्याभावस्याभावादिति ।

अच केचित् साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धसामान्ये यद्विशिष्ट-प्रति-
योगिकत्व यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववदनुयोगिक-

त्वोभयाभावस्त्वारिभाषिकावच्छेदकम् । कालो घटवान् काल-परिमाणादित्यत्र ताटशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं गगनत्वं कालिक सम्बन्ध-सामान्ये च गगनत्व-विशिष्ट प्रतियोगिकत्व-तद-वच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभाव-सत्त्वात् न गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्व-कृतिः । गगनाभावस्य प्रतियोगि व्यधिकरणत्वं पूर्वोक्त-रीत्या निर्वाच्यम् । ख-विशिष्ट-प्रतियोगिकत्वञ्च विशिष्योपादेयम् । तेन प्रमेय-धूमत्व-विशिष्ट-प्रतियोगिकत्व-घटितो भयत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न कृतिः । इत्यच्च (क) ताटशोभयाभाव-कूट एव लक्षण-घटकस्तेन वक्त्रित्व-विशिष्ट-महानसीय-वक्त्र-प्रतियोगिकत्व-महानसीय-वक्त्रित्वावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य संयोग-सामान्ये सत्त्वेऽपि न वक्त्रित्वस्यावच्छेदकत्वमिति ।

(ख) इदन्त्ववधीयं ; हेतु समानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्व-निरुक्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-मपहाय यज्ञमं-विशिष्ट-प्रतियोगिकत्वमात्रमुपादेयं, तथाच साध्यतावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये यज्ञमं-विशिष्ट-प्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणभूत-यत्क्षिप्तिहरनुयोगिकत्वोभयाभाव-कूटवर्त्तवं(ग) तज्जन्म-भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्न-सामानाधिकरणं व्याप्तिरित्येतावतैव प्रमेय-धूमवान् वज्ञेरित्यत्रातिव्याप्तेः कालो घटवान्

(क) स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य विशिष्योपादानस्थावश्यकत्वे चेत्यर्थः ।

(ख) पूर्वोक्ते गौरवात् प्रकारान्तरमाहेदन्त्वादिना ।

(ग) पूर्वोक्तरीत्या सामान्याभावनिवेशासम्भवात् कूटेत्यादि ।

काल-परिमाणादित्यादौ चाव्यासेवारणे ताट्टशोभयाभाव-घटितं
लक्षणं नादरण्णीयम् । धूम-संयोग-सामान्ये प्रभेय-धूमत्व-विशिष्ट-
तत्त्वब्रह्मियोगिकत्व-वज्ञाधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वोभयाभाव-
कूट-सत्त्वेनातिव्यासेरभावात् । कूटपद दानाच्च संयोग सामान्ये वज्ञा-
त्व-विशिष्ट महानसीय-वज्ञाप्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूत-पर्व-
तानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वेऽपि वज्ञात्व-विशिष्ट-पर्वतीय-वज्ञा-
प्रतियोगिकत्व-पर्वतानुयोगिकत्वोभयवत्त्वात् पर्वतीय-वज्ञा-सं-
योगस्य ताट्टशोभयाभावासत्त्वात् न ताट्टशोभयाभावकूटवत्त्वमिति
न वज्ञामान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरिति ।

केचिकत्तु तादात्म-साध्यतावच्छेदकान्यतर-सम्बन्धेन यत् स्व-
विशिष्ट-सम्बन्धितत्रिष्ठो यस्तदन्यतर-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकर-
णोऽभावस्तव्यतियोगितानवच्छेदक-तत्त्वमित्यर्थः । (क) गगनत्व-
विशिष्ट-ताट्टश-सम्बन्धिनि गगने वर्तते यः कालिक-सम्बन्धेन गगना-
भावः स तादात्मेन प्रतियोगि-समानाधिकरण एवेति न तमा-
दाय गगनत्वस्यावच्छेदकत्व-कृतिः । (ख) सत्त्वावान् जातेरित्यत्रान्य-
तर-सम्बन्धेन तादात्म-समवायेन गुणकम्मान्य-सत्त्वाया असम्बन्धिनि
गुणे सत्त्वात्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि वर्तते योऽभावस्तव्यतियोगिताव-
च्छेदकमेव गुणकम्मान्यसत्त्वात्वमिति नाव्याप्तिरित्याहुः । तदेति न
साधीयः; आकाशं शब्द-समानाधिकरण-वज्ञामत् शब्दादित्यत्र (ग)

(क) तादात्मप्रनिवेशस्य फलमाहुः गगनत्वेत्यादिना ।

(ख) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धिनिवेशस्य फलमाहुः सत्त्वावानित्यादिना ।

(ग) वज्ञात्वेनैव वज्ञेः साधत्वे आकाशासंयुक्तवतोव्यादित्यविनष्टवज्ञात्वौ

द्वच्यनियामक-संयोगेन साध्यतायामव्याप्तेः ; भवति हि शब्द-
समानाधिकरण-ताटशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं गगनलं तच्च
ताटशसम्बन्धेन शब्द-समानाधिकरण-वङ्गित्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि
गगने वङ्गौ च वर्त्तते यस्ताटश-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणो-
भावांस्तव्यतियोगितानवच्छेदकमिति वङ्गौ साध्यतावच्छेदकीभूत-
द्वच्यनियामक-सम्बन्धेन गगने तादाक्षेन गगनस्य च सम्बद्धत्वेन
ताटश-गगनाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाभावात् ।

अन्ये तु येन येन सम्बन्धेन स्त्र-विशिष्ट-सम्बन्धि यद्यत् तेन
तेन सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणो यस्तन्निष्ठोभावस्तव्यति-
योगितानवच्छेदक-तत्कालमित्यर्थः । न च इदं सर्ववब्रमेयत्वा-
दिति समवायादिना साध्यतायां व्यभिचारिणि सर्वत्वप्य पारि-
भाषिकावच्छेदकत्वं न स्यात् । विषयितया कालिकेन वा सर्वत्व-
विशिष्ट-सम्बन्धिनि विषयितया कालिकेन वा प्रतियोगि-व्यधि-
करणाभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यं विषयिता सम्बन्धे निरुक्तप्रति-
योगि-प्रतियोगिकत्व-स्त्र-विशिष्ट-सम्बन्धनुयोगिकत्वोभयाभावस्य
सत्त्वादुक्तरीत्या ईश्वर-ज्ञानान्यत्व-विशिष्ट-घटाभावे एव प्रति-
योगि-वैयधिकरणस्य प्रसिद्धि-सम्भवात् । साध्यतावच्छेदक-सम्ब-
न्धेन सम्बन्धित्वं प्रतियोगित्वञ्च वाच्यमित्यग्रेतनञ्जीत्तरलक्षणाभि-
प्रायेण, अतो न तद्विरोध इत्याहुः (क) ।

द्वच्यनियामकसंयोगेन गगनस्यासम्बद्धतया गगनाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरणा-
क्षाव्याप्तिरत आहू शब्देत्यादि ।

(क) अयेतन—यन्यस्य संकोचेनोत्तरलक्षणाभिप्रायकत्ववर्णनस्यपास्तरस-
स्त्रक्षणाय आङ्गिरित्युक्तम् ।

न चासु वाकारो (क) व्यवस्थित-विकल्पार्थः । तेन यत्र ताढश-प्रतियोगितावच्छेदके साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन स्व-विशिष्ट-सम्बन्धी अप्रसिद्धस्तत्र तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्ध-स्व-विशिष्ट-सामान्य-कत्वमेवोपादेयम् । यत्र तु तदवच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन सम्बन्धितमप्रसिद्धं तत्र स्व-विशिष्ट-सम्बन्ध-निषेद्यात्यादिकमेवोपादेयम् । तेन कालो घटवान् काल-परिमाणादित्यादौ गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनोप्रसिद्धग्रा तदवच्छिन्नाभाववदित्यादिकमेवोपादेयम् । सत्तावान् मेयत्वादित्यादौ तु सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति सामान्यादौ समवायेन सम्बद्धितस्याप्रसिद्धग्रा स्वविशिष्ट-सम्बन्धीत्यादि-रूपमेवोपादेयमिति । वस्तुतस्तिवत्यारथ्य लक्षण-दयमेव व्यवस्थित-वैकल्पिकमेकः कल्पः । अतएव मिलिलैक-कल्पना-सूचनाय शेषे तदनतिरिक्तहृत्तित्वमित्युक्तम् । एवज्ञ (ख) दूषणाभास-समाधानाभासा नादरणीया इति प्राहः (ग) ।

(क) दीधितौ अनवच्छेदकतत्कलं वेति वाकार इत्यर्थः ।

(ख) “एवज्ञ” वाकारस्य व्यक्तित्विकल्पार्थकत्वे चेत्यर्थः । घटवान् काल-परिमाणादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धिरूपदूषणाभासः, तत्त्वादिकतसमाधानरूपश्च समाधानाभासो ज्ञेयः, वस्तुत उक्तरोत्याप्रसिद्धभावादूषणस्याभासत्वं तत्त्वादिकतसमाधानस्य चाभासत्वमप्रयोजकत्वादिति भावः ।

(ग) अयेतनयन्ताविरोधरूपकर्त्त्वापनाय प्राङ्गरित्युक्तम् । वस्तुतस्तु ताढश-प्रकर्षवच्छेदपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादुरुरोधेन प्रथमावच्छेदकत्वज्ञानस्यादुभितिहेतुत्वावश्यकत्वे सत्तावान् मेयत्वादित्यत्र प्रथमनिरक्तावच्छेदकत्वाभावस्य सत्तात्वेऽज्ञततया भवेत् विनैव सत्तादुभित्यापत्तिरित्वस्त्ररसः प्राङ्गरित्यनेनाभिहित इति विभावनीयम् ।

प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्त-वृत्तिलभित्यचारुचिं प्रकाशयति “अतएवे” ति तदवच्छिन्नाभाववदित्यादि-विवक्षणादेवेत्यर्थः । “तुल्य-वृत्तिकल्पेऽपौ” त्यपिरभ्युपगमे । तेन द्वित्वादि-वद्विशिष्ट-धर्मस्यापि विशेष-विशेषण-सम्बन्धेषु पर्याप्तत्व-स्त्रीकारे नायं दोष इति सूचितम् ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तद्विक्तं यत्साध्यतावच्छेदकभित्युक्तौ विशिष्टस्यानतिरिक्तत्व-सते वज्ञिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्महानसीय-वज्ञित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वेन वज्ञिले तद्वेदाभावात् । न चावच्छेदकत्वं व्यासज्यवृत्तीति तदवच्छिन्न-भेदो वज्ञिले वर्तत एवेति वाच्यं स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकस्य भेद-प्रतियोगित्वेन प्रकृत-लक्षणेऽप्रवेशात् (किन्तु पारिभाषिकावच्छेदकभित्वेन) (१) (क) । तस्मात्तदघटितं यत्साध्यतावच्छेदकभित्वं वक्तव्यम् । तदघटितत्वञ्च तदविषयक-प्रतीति-विषयत्वं, भवति च वज्ञित्वं महानसीय-वज्ञित्वाविषयक-प्रतीति-विषयः । तादृश-पारिभाषिकावच्छेदकता येन रूपेण तेन रूपेण तदविषयकत्वं वाच्यं, तेन (ख) महानसीयत्व-विशिष्टत्वेन वज्ञित्वाविष-

(१) ( ) चिङ्गित पाठोऽस्ति ग पुस्तके । अत तु “किन्तु पारिभाषिकावच्छेदकस्यैव” दूरत पाठः सभीचीनतया प्रतिभाति ।

(क) स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वभेदव्यासज्यवृत्तिं न तु पारिभाषिकावच्छेदकत्वभित्वं भावः ।

(ख) अन्यथा वज्ञित्वविषयकप्रतोत्तरवज्ञित्वाभिन्नमहानसीय-वज्ञित्वविषयकत्वेन वज्ञित्वमहानसीयवज्ञित्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्यानिर्बाहार्दित भावः ।

यक-प्रतीत्या वक्त्रित्वस्य विषयी-करणात्र वक्त्रित्वस्य तदघटितत्व-
क्तिः ।

(क) यदि चैकमात्र-प्रतीतं विजातीयमङ्गुर-हयं न परस्परा-
विषयक-प्रतीति-विषय इति एतदङ्गुरस्य तादात्मेन साध्यतायां
तदङ्गुरत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वे एतदङ्गुरत्वे तदघटितत्वं तद-
विषयक-प्रतीति-विषयत्व-रूपं नास्तीति सम्भाव्यते तदा प्रकारता-
सम्बन्धेन (ख) यज्ञस्मीवच्छिन्न-कार्यतातो यज्ञस्मीवच्छिन्न-कार्यता
भिन्ना (१) भवतीति वाच्यं भवति हि एतङ्गुरत्व-प्रकारकत्वाव-
च्छिन्न-कार्यतातस्तदङ्गुरत्व-प्रकारकत्वावच्छिन्न-कार्यता भिन्ना ।
विशेषण-ज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदक-प्रकारक-निश्चयस्य वा
कार्यतायां प्रमेय-धूमत्वादेरपि कार्यतावच्छेदकत्वं प्रसिद्धिमिति
मन्तव्यम् । (२)

दौधितिः ।

एवं स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितान-
वच्छेदकावच्छेदत्वं बोध्यम् ।

दौधिति-प्रकाशः ।

ननु प्रतियोगिता-धर्मिकोभयाभाव-विवक्षायां यज्ञस्मीन्दून-

(क) नियत-सूक्ष्मालब्धने भानाः वादस्त्ररस-स्फूर्त्वनाय यदिचेति ।

(ख) प्रकारतायाः प्रकारतया निवेशे गौरवादाहः प्रकारतासम्बन्धेनेति ।

(१) कार्यतातो भिन्ना यज्ञस्मीवच्छिन्नकार्यता इति ध ।

(२) यज्ञस्मीवच्छिन्नविषयितातोभिन्ना यज्ञस्मीवच्छिन्नविषयिता तज्जन्मा-

हृति-धर्मावच्छेदत्वोक्तौ सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तात्वान्यूनवृत्ति-
गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्वावच्छेदत्वस्य समवाय-सम्बन्धावच्छेदत्व-
त्वस्य च जाति-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वाद-
व्याप्तिरत आह “एव”मिति । “स्त्र-विशिष्टे”ति, स्त्रं(क) साधताव-
च्छेदकत्वेनाभिमतम् । ईत्यच्च तादृश-प्रतियोगिता-सामान्ये यद्वि-
शिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदत्व-यत्वसम्ब-
न्धावच्छेदत्वोभयाभावस्तेन धर्मेण तेन सम्बन्धेन व्यापकत्वमिति
बोधम् । गुणान्यत्व-विशिष्ट सत्तावान् जातेरित्यादौ गुणान्य-
त्व-विशिष्ट-सत्तात्वाश्रय-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं
सत्तात्वादिकमेव, जाति-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये
तदवच्छेदत्वस्याभावादतिव्याप्तिरतः “स्त्र-विशिष्टे”ति । स्त्र-विशि-
ष्टत्वं साधतावच्छेदकतावच्छेदक-सम्बन्धेन, तेन धूमवान् वज्रे-
रित्यत्र कालिकेन घटादेरपि धूमत्व-विशिष्टत्वात् धूमत्व विशिष्टस्य
संयोगेन यत् सम्बन्धि तविष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं द्रव्यत्वं
तदवच्छेदत्वाभावस्य वक्षिमनिष्ठाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि
नातिव्याप्तिः । धूमवान् वज्रेरित्यादावतिव्याप्ति-वारणाय सम्ब-
न्धित्वं साधतावच्छेदक-सम्बन्धेन वाच्यम् । न च कालिक-
सम्बन्धेन धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि धूंसादौ (ख) वर्तते योऽभावः

वच्छेद सामानाधिकरणमिति वा वक्तव्यं इदन्तु कार्यत्वावैलक्षण्येषि सम्भवति ।
इत्यधिकपाठः टिप्पनीरूपेण वर्तते ए पुस्तके ।

(क) पूर्वत्वक्षणयोः स्त्र-शब्दस्य पारिभाषिकावच्छेदक-परतया अत तत्परत्व-
शङ्खानिरासाथमाह स्त्रमितीति ।

(ख) आदिना क्रिया-परियहः ।

संयोगावच्छिन्न-तप्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्धा कथमतिव्याप्ति-रिति वाचं घटाभावत्वादेरेव तथात्वात्, घटाभावस्य संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव प्रतितोगितायां लाघवादभावत्वेनैवावच्छेदात्(क)। न चैवमपि तदवच्छेदत्वाप्रसिद्धा कथमतिव्याप्तिः, घटाभावस्य भेद-प्रतियोगितायां घटाभावत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्धिसम्भवात्। अतएव वज्ञिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्न भवति ताट्य-घटाभावत्वावच्छेदत्वाभावेनैव लक्षण-समन्वयात्।

प्रतियोगि व्यधिकरण-पदमप्येतदर्थमेवाभावे देयम्। अन्यथा संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकमावस्यैव धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदत्वात् तदनवच्छेदकं घटाभावत्वादिकमेव वज्ञि-समानाधिकरणाभाव प्रतियोगितायां तदवच्छेदत्वाभावस्य सत्त्वात् धूमवान् वज्ञेरित्यादावव्याप्तिः। प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-व्यधिकरणत्वं तदर्थः। तेनायं घटो घट-रूपादित्यत्र समवायेन घटत्वस्य साध्यतायां घटत्वत्व-विशिष्ट-सम्बन्धनि घटे समवायावच्छिन्न-ज्ञानाभावस्य विषयतया प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात् सम्बन्ध-सामान्येन प्रतियोगि-व्यधिकरणोऽतीत-तत्तद्वज्ञित्वावच्छिन्नाभाव-एव तप्रतियोगितानवच्छेदक-ज्ञानत्वावच्छेदत्व-समवायावच्छिन्नत्वोभयस्य घटरूपवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वेन, वज्ञिमान् धूमादित्यादौ संयोगेन साध्यतायां वज्ञित्व-विशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठो

(क) संयोगेनाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य घटाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च समन्वयत्यादिति भावः।

घटाभावः कालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरण एवेति प्रतियोगि-व्यधिकरण-ताटशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं घटत्वं तदवच्छेदत्वं-संयोगावच्छिन्नत्वोभयस्य धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगि-तायाच्च सत्त्वेन, (क) सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तात्वं-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्ट-सत्तात्वं तदवच्छेदत्वं-समवायावच्छिन्नत्वोभयस्य जाति-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि च नासम्भवो-इव्याप्तिर्वा (ख) ।

(ग) दृच्यनियामक-सम्बन्धस्थाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वे सर्वस्यैव धर्मस्य वक्त्रिलादि-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदनवच्छेदकावच्छेदत्वात्-प्रसिद्धाऽसम्भवः । मेयत्वादेरपि पर्वतादौ विषयिता-सम्बन्धा-वच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । यदि च इदत्वाद्यभाव-वक्त्रिमदन्यतरत्वं वक्त्रिमन्निष्ठ-ताटशा-भाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं, वक्त्रिमति संयोगेन समवायेन वा तदन्यतराभाव-

(क) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदत्वस्य व्यार्द्धात्माह सत्तावानियादि ।

(ख) सम्बन्धविशेषाविवक्षणे असम्भवः, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविवक्षणे अव्याप्तिरित्यर्थः ।

(ग) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वविवक्षणायोपक्रमते दृच्यनियामकेत्यादिना । दृच्यनियामकसम्बन्धस्थाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे वच्यमाण-रीत्या मेयत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्बन्धेन मेयत्वादेरेव ताटशानवच्छेदकत्वात् तदवच्छेदत्वस्य समवायादिना मेयसामान्याभाव-प्रतियोगितायां प्रसिद्धाऽनासम्भव सम्भावनेत्यतो दृच्यनियामक सम्बन्धस्थाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोल्लोक्ते चेनम् ।

सत्त्वेऽपि तत्रतियोगिताया लाघवेन वक्षिमत्त्वेनैवावच्छेदात् (क) । विषयितादि-रूप- (१) व्यधिकरण- (ख)-सम्बन्धावच्छिन्न-तदभाव-प्रतियोगिताया अपि वक्षिमत्त्व-ङ्गदलाभावलादिनैवावच्छेदात् तदवच्छेद्यत्वञ्च मेद-प्रतियोगितायामिव प्रसिद्धमिति विभाव्यते तदाऽसम्भव विरहेऽपि धूमवान् वज्रेरित्यादावतिव्यासि-रुक्तरोत्या ङ्गदत्वाद्यभाव-धूमवदन्यतरत्वस्यैव धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक्षेन तदवच्छिन्नत्व-संयोगावच्छिन्नत्वोभया-भावस्य वक्षिमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये सत्त्वादितः प्रति-योगित्वमपि साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन वाच्यम् । इत्यञ्च धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठ-तादृशाभावीय-संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगि-ताया अनवच्छेदकं धूमत्वायोगोलकावृत्तित्वादि तदवच्छेद्यत्वस्य तादृश-प्रतियोगितायां सत्त्वादेव नातिव्यासिरिति ।

ननु तथाप्यव्यासिः कालो जगदाधारः काल-परिमाणात् (ग) ईश्वरज्ञानं सर्ववन्नित्यसविषयकत्वात् (२) (इत्यादौ स्त-विशिष्ट-सम्बन्धिनि महाकाले ईश्वरज्ञाने) च तेन सम्बन्धेन प्रतियोगि-

(क) संयोगेन समवायेन वा तदन्यतरभावस्य वक्षिमत्त्वावच्छिन्नाभाव-समन्वै-यत्वादिति भावः ।

(१) रूप इति नास्ति च ।

(ख) यद्यपि तादृशान्यतरस्य विषयितया ज्ञाने दृच्छित्वेन विषयिताया व्यधि-करणत्वासम्भवस्थापि व्यधिकरणत्वमत्वदन्यनियामकत्वरूपमभिप्रेतमिति भावः ।

(ग) प्राचां मते क्रियाभावस्यैव कालोपाधित्वेन कालत्वादित्युक्तौ व्यभिचारः स्थादितः कालपरिमाणादित्युक्तं नव्यमते कालपरिमाणपरं महाकालपरिमाणपरं अन्यथा तन्मते जन्य-इत्यस्य कालोपाधित्वेन तत्र व्यभिचारप्रसक्तिः स्थादितिभावः ।

(२) ( ) एतच्चिन्नितस्यते “इत्यत्र कालिक-विषयितासम्बन्धाभ्यां साध्यतायां

व्यधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्धेः । न च महा-कालान्यत्व-विशिष्ट-घटाद्यभावस्य ईश्वर-ज्ञानान्यत्व-विशिष्ट-घटाद्यभावस्य वा तथात्वान्नात्रासिरिति वाच्यम् । तथापि महा-कालमात्र-बृत्ति-विशेषणता-विशेषण ईश्वरज्ञान-बृत्ति-विषयिता-विशेषण च साध्यतायामव्याप्तेरपरिहारात्, तेन सम्बन्धेन महा-कालान्यत्व-विशिष्ट-घटाधिकरणस्याप्यप्रसिद्धेरिति । चेत्र स्त-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितायां यद्भावच्छिन्नत्व-यत्-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावो हेतु-समानाधिकरणभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये तद्भावच्छिन्नत्व-तसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । भवति हि(क) सर्वत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-महाकाल-निष्ठ-समवायाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताक-घटाभावादि-प्रतियोगितायां सर्वत्वावच्छेद्यत्व-कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः काल-परिमाण-समानाधिकरणभाव-प्रतियोगितायामपि तदुभयाभाव इति नाव्यासिः । धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-तादृशाभाव-प्रतियोगितायां धूमत्वावच्छेद्यत्व-संयोग-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सच्चेऽपि वक्षि-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितायां तदुभय-सत्त्वान् धूमवान् वक्षेरित्यादावतिव्यासिरिति कृतं पञ्चविंतेन ।

तेन सम्बन्धेन जगदाधारत्वविशिष्टमहाकाले सर्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनि ईश्वरज्ञानादौ” इति याटो वर्तते ष पुस्तके ।

(क) साथे जगदाधारत्वं सर्वत्वरूपमेवेत्याशयेनाह सर्वत्वविशिष्टेलादि । एतेभ पूर्वपक्षे जगदाधारत्वसाध्यकेऽव्याप्तिरूपा सिद्धान्ते च सर्वसाध्यकेऽव्याप्तिः परिहृतेति शङ्खानिरस्तेति भावः ॥

दीधितिः ।

ताट्टश-प्रतियोगितास्त्र विशिष्योपादेया नातो गुरो-
रवच्छेदकत्वं विना दुर्बचत्वम् ।

दीधिति प्रकाशः ।

ननु प्रमेय-धूमवान् वज्रेरित्यादौ प्रमेयधूमत्वे गुरुधर्मं-स्त-
विशिष्टेत्यादि-पारिभाषिकावच्छेदकत्वं-लक्षणमव्याप्तं स्त-विशिष्ट-
सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र ताट्टश-प्रतियोगि-
तावच्छेदक-प्रतियोगिक-भेदस्यातिप्रसञ्जकतया (क) ताट्टशप्रति-
योगितावच्छेदकत्वावच्छन्न-प्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षणीयत्वेन
प्रमेय-धूमत्वविशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
धूमत्वं-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं-लघु-
रूप-समनियतस्य गुरुतयानवच्छेदकत्वात्, एवं प्रमेयवज्ञमान्
धूमादित्यत्र प्रतियोगिता-धर्मिकोभयाभाव-(ख)-लक्षणमव्याप्तं,
प्रमेय-वज्ञत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
गुरुतयाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन, ताट्टश-प्रतियोगितानव-
च्छेदकावच्छेदत्यत्यस्याप्रसिद्धेरत आह “ताट्टशे”ति । तथाच प्रमेय-
वज्ञत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभावीया या या प्रतियोगिता-
तत्तदवच्छेदक-भेदवूटवदेव ताट्टशानवच्छेदकं प्रसिद्धमिति ना-

(क) ताट्टश प्रतियोगितावच्छेदकेपि यत्किञ्चित्ताट्टशावच्छेदकभेदस्त्वादिति-
भावः ।

(ख) उभयाभावघटितमित्यर्थः ।

व्याप्तिः । एवं पारिभाषिकावच्छेदक-लक्षणमपि प्रभेय-धूमखादौ ज्ञेयमिति (१) ।

न च ताट्टशावच्छेदकसेव विशिष्ट वक्तुमुचितमिति वाचम् । एक-प्रतियोगिताया अपि नाना-तदवच्छेदकाङ्गीकारात्, नानावच्छेदकानां विशिष्ठोपादाने गौरवात्, तद्यतियोगितावच्छेदकत्वेनोपादाने च लाघवादिति ।

दीधितिः ।

प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वञ्च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन वोध्यम्, अतो न सम्बन्ध-भेदमादाय दोषः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“प्रतियोगित्वं”मिति, प्रतियोगिता-धर्मिकोभयाभाव-विवक्षायां स्व-विशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेनैव वाचं, न तु पूर्वत्रापि, तत्र साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणलेनैव सम्बन्ध-भेदमादाय दोषाभावात् । व्यावृत्तिसु तद्वाख्यानावसर एव प्रपञ्चितेति नेह प्रस्तूयते, एवम् उत्तरतापि । “सम्बन्धित्वं” स्व-विशिष्ट-सम्बन्धित्वम् । प्रतियोगित्वस्य चरमोक्तलेऽपि प्रतियोगित्वस्याव्यवहित(क)लक्षण एव विशेषण(ख)दानात्तस्य प्रथमं निर्देशः । सम्बन्धित्वस्य लक्षण-इयेऽपि

(१) नेथमितीति घ ।

(क) उभयाभाववटितेत्यर्थः ।

(ख) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छेदन्तर्हृपविशेषणमित्यर्थः ।

विशेषण-दानात्तस्य चरमं निर्देशः । अभावे प्रतियोगि-व्यधिक-
रखेच्च “वसुतस्त्वा” त्वारभ्य-लक्षण-तथ एव देयमित्यभिप्रायेण तत्र
पूर्वपक्षसमाधानयोरप्यवतारणौयत्वेन च तस्य चरमं निर्देशः ।

दीधितिः ।

कालिक-विशेषणता-विशेषण च साध्यतायां तादृ-
श-प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्य-तत्तद्वक्तित्वे प्रसि-
डम् । अभावश्च प्रतियोगि-व्यधिकरणो बोध्यः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र कालिक-सम्बन्धेन
घटत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावीय-कालि-
क-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धा तदनवच्छेदाव-
च्छेदत्वमप्रसिद्धमत आह, “कालिके”ति । “अनित्ये”ति, अतौत-
तत्तद्वक्तित्वावच्छिन्नानधिकरणं स्वविशिष्ट-सम्बन्धि-(वर्तमान-
क्रियात्मका)(१)खण्डकालोपाधिरेव तन्निष्ठ-तादृशाभाव प्रतियोगि-
तावच्छेदकं तत्तद्वक्तित्वमिति नाप्रसिद्धिः । कालो जगदाधारः
कालपरिमाणादित्यत्र तु पूर्वीकृत दिशा(क)लक्षणं सङ्गमनौयमिति ।
“अभावश्च”त्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्
तत्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदक-यज्ञित्वादिवच्छिन्नस्य वाऽन-
विकरणं न वाच्यम्, आद्ये धूमवान् वज्रेरित्यत्रातिव्यासिः, धूमवतो

(१) ( ) चिङ्गित पाठोनास्ति च ।

(क) स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितायामित्याद्यप्रदर्शितदिशेत्यर्थः ।

अपि यत्किञ्चिज्जूमव्यक्त्यनधिकरणत्वेन तद्वित्ति-धूमाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वात् ताटृश-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक घटाभावत्वावच्छेद्यत्व-घटितोभयाभावस्य ताटृश-प्रतियोगितायां सत्त्वात् । द्वितीये द्रव्यत्वाभाववान् गुणत्वादित्यादावश्यासिंगुणत्वविनिष्ठाभाव-प्रतियोगितायां गुणत्वाभावत्वावच्छन्नायां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामान्यानधिकरण-द्रव्यत्वाभाव-सम्बन्धि निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-गुणत्वाभावत्वावच्छेद्यत्व-ताटृश सम्बन्धावच्छेद्यत्वोभय-सत्त्वात् । गुणत्वाभाववत्वतोऽपि गुणस्य नित्यत्वादि-विशिष्ट गुणत्वाभावात्मक-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । नित्यत्वादि-विशिष्ट-गुणत्वस्य नित्यत्वादि-विशिष्ट-गुणत्वाभावाभावात्मकस्य गुणत्वात्तिरेकात् । तृतीये धूमवान् वज्रेरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनो धूमाभाववत्यर्बतादेरपि (१) धूमाभाव-पर्वत-भिन्नत्व-प्रक्तारक-प्रमा-विषयत्वा (२) भावान्यतरत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्व-रूप-यत्किञ्चित्-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामान्यानधिकरणत्वात्, ताटृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं घटाभावत्वादिकमेव, तदवच्छेद्यत्व-संयोगावच्छन्नत्वोभयाभावस्य वज्र-समानाधिकरण-ताटृशाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वात् । किन्तु ताटृश-सम्बन्धेन याटृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्नानधिकरणत्वं स्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनस्ताटृश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं

(१) धूभाववतः पर्वतःदेरपीति व ।

(२) विशेषत्वा इति व ।

वाचं तेन नातिव्याप्तादि-दोषः । एतस्य व्याघ्रित्तिसु (क) तत्त्वावसर एवानुसन्धेया ।

दीधितिः ।

न च मौलमिदमीयञ्च प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-
मनुपादेयं, संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादि-
विशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छे-
दकद्रव्यत्वत्व-द्रव्यमात्र-समभेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति
चावृत्तेरव्याप्तिव्याप्तोरनवकाशादिति वाचं धूमवान्
वज्ञेरित्यादावतिव्याप्तिः, न ह्युत्पत्तिकालावच्छेदेनापि
महानसादौ किञ्चित् संयोगेन वर्तते येन वज्ञमदयो-
गोलक-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकायोगोल-
कावृत्ति-द्रव्यत्वाद्यच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्व-विशि-
ष्टस्य सम्भाव्येत ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“मौलं” मूलोपात्तम् । “इदमीयम्” अवच्छेदक-लक्षणे प्रविष्टम् ।
ननु मौल-प्रतियोगि-वैयधिकरण्यत्वानुपादाने इदं संयोगि द्रव्यत्वा-

(क) पूर्वलक्षणाद्ये साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य वृ-
त्तीयत्वाद्ये प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य व्याघ्रित्तिर-
च्छर्थः ।

दित्यादावव्याप्तिरत आह “संयोगत्वे”ति । संयोगत्वस्य इव्यत्व-स-
मानाधिकरणभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभाव-
वति संयोगत्व-विशिष्टस्य सम्बन्धत्वात् संयोगत्वस्य न पारिभाषि-
कावच्छेदत्वं (१) ताडशब्दावच्छेदकं (२) गगनत्वादिकमेवेति
तद्विन्दत्वस्य संयोगत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । इदमीय-प्रतियोगि-
वैयधिकरणानुपादानेऽपि (३) संयोगी सत्त्वादित्यत्वातिव्याप्तिं निर-
स्ति “गुणादौ”ति । संयोगत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगत्व-विशि-
ष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि गुणादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
इव्यत्वत्वावच्छिन्नाभाववत्यसम्बद्धत्वात् संयोगत्वस्य पारिभाषिकाव-
च्छेदत्वा (४)-नातिव्याप्तिरित्यर्थः । सकल-इव्य-वृत्तित्व-घटितं
इव्यत्वत्वं नावच्छेदकमतो “इव्यमात्रे”ति इव्यान्यासमवेतत्वाव-
च्छिन्नत्वर्थः । संयोग-प्रतियोगिकाभावमादायाप्यतिव्याप्तिं वारयति
“इव्यमात्रे”त्वपि कश्चित् ।

अवच्छेदक-लक्षणे तत्पदं प्रवेशयितुम् आह “धूमवान् वङ्गे”-
रिति । अत्रातिव्याप्तिं (५) वारणाय-तत्पदे दत्ते मूलेऽप्यव्याप्तिः-वार-
णाय तत्पदं दत्तमिति भावः । तदेव दर्शयति “न हौ”ति, धूम-
वान् वङ्गेरित्यत्र वङ्गि-समानाधिकरणभावीय-संयोग-सम्बन्धाव-
च्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् उत्पत्ति-कालावच्छेदेन तत्तद-

- (१) पारिभाषिकमवच्छेदकत्वमिति व ।
- (२) ताडशावच्छेदकमिति व ।
- (३) वैयधिकरणादानेऽपि इति व ।
- (४) अवच्छेदकत्वेन तद्विन्दत्वाभावा इति व ।
- (५) तथा धूमवान् वङ्गेरित्यत्रातिव्याप्तिं इति व ।

वच्छिन्नाभाववति धूमत्व-विशिष्टस्य सत्त्वात् धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वमनुपपन्नमिति ताटशावच्छेदकं गगनत्वादिकमेव तद्विन्नत्वस्य धूमत्वे सत्त्वादितिव्यासिरित्यर्थः । “येने”त्यादि । यदि च यत्किञ्चित्क्लंसंयोगेनोत्पत्तिकालेऽपि वर्त्तते^(३) तदायोगोलकाहृत्तिद्रव्यत्वावच्छिन्नाभाववदयोगोलकाद्येव स्यात् तु धूमवत् येन^(४) तत्र धूमत्व-विशिष्टस्यासम्बद्धत्वात् धूमत्वस्यावच्छेदकत्वं स्यादिति भावः । “अयोगोलकाहृत्तिद्रव्यत्वे”ति अत्र द्रव्यत्व-पदं संयोग-सम्बन्धेनायोगोलकाहृत्तित्वस्य संयोगावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्व-लाभाय । “तदवच्छिन्नाभावव”दित्यादित्यादि-प्रथम-विवक्षायां प्रतियोगिता-धर्मिकोभयाभाव-विवक्षायाज्ञातिव्यासिः । प्रथमे गगनत्वरूप-ताटशावच्छेदकं प्रसिद्धं तद्विदस्य धूमत्वे सत्त्वात् । हृतौये धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगितानवच्छेदकं घटाभावत्वं संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगिताया लाघवेनाभावत्वेनैवावच्छेदात् तदवच्छेदत्वस्य भेद-प्रतियोगितायां प्रसिद्धस्य संयोगावच्छेदत्व-तदवच्छेदत्वोभयाभावस्य हेतु-समानाधिकरण-ताटशाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये सत्त्वात् । मध्यम-विवक्षायान्तु नातिव्यासिः । गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्ध-प्रसिद्धगा गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवात् । किन्तु संयोगेन साध्यतायामव्यासिः, ताटश-पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेरिति । न च प्रथम-विवक्षायां कथमतिव्यासिः हेतु-समा-

(३) यदि किञ्चित् संयोगेन उत्पत्तिकालावच्छेदेनापि वर्त्तते इति व ।

(४) येनेतिनास्ति व ।

नाधिकरणस्यायोगोलकभेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यदयो-
गोलक-भेदत्वं तदवच्छिन्नाभाववत्ययोगोलके धूमत्व-विशिष्टस्या-
सम्बन्धत्वेन धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति वाच्यं प्रति-
योगि-वैयधिकरणानुपादाने तादामेऽन साध्यतायां धर्ममात्रस्यैव
तदवच्छिन्नाभाववत्सम्बद्ध-स्वविशिष्ट-सामान्यत्वेन पारिभाषि-
कावच्छेदकाप्रसिद्धाऽव्याप्तिभयेन प्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-
दक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विवक्षणैयत्वात् संयोगावच्छिन्नप्रति-
योगितायां लाघवेन भेदत्वस्यैवावच्छेदकत्वेनायोगोलकभेदत्वस्य(१)
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽप्यतिव्याप्तेः (२) सत्त्वादिति । वसु-
तसु अयोगोलक-भेदस्य कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकी-
भावः (३) कालेऽयोगोलकावच्छेदेन वर्तते इत्यविवादं जन्यमात्र-
स्यैव कालोपाधित्वाच्च (४) पर्वताद्यपि ताटशाभाववदेव (५) तत्र
च धूमत्वविशिष्टस्य सम्बद्धत्वात् । साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगित्व-विवक्षणेऽप्यतिव्याप्तिर्दुरुद्धरैवेति, तथाचातिव्याप्तिवार-
णाय इदमीय-प्रतियोगि-वैयधिकरणायोपादाने कपि-संयोगी एतत्त्वा-
दित्यादावव्याप्तिः, एतत्त्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिता-
वच्छेदक-कपि संयोगत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-प्रतियोगि-व्यधि-
व्यधिकरणाभाववति कपि-संयोगत्व-विशिष्टस्यासम्बद्धत्वेनावच्छेद-

(१) भेदत्वे इति ग ।

(२) प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनातिव्याप्तेरिति ग ।

(३) प्रतियोगिताकाभावः इति च ।

(४) चकारो नाक्ति ग ।

(५) ताटगभाववदेव इति ग ।

क-लक्षणाक्रान्तत्वात्, एवज्ञाव्याप्ति-वारणाय सौलभये प्रतियोगि-वैयधिकरण्यसुपादेयमिति भावः ।

दैधितिः ।

प्रतियोगितयोरिक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषण-
ता-विशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विक्षणे पुनरनुपादेयमेव
प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-इयम् । यत्राधिकरणे व्यभिचा-
रस्तदन्यत्व-तदन्यत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वत्व-सा-
ध्यवत्त्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छे-
दक-विशिष्ट-साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानव-
च्छेदत्वात्, हेतुतावच्छेदक-विशिष्ट-हेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् ।

दैधिति-प्रकाशः ।

“प्रतियोगितयो”रिति । हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियो-
गिता-ज्वच्छेदकलक्षणनिविष्टाभावप्रतियोगितयोरित्यर्थः । तथाच
हेतु-समानाधिकरणाभावीय-यसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताव-
च्छेदकं यत् तसम्बन्धावच्छिन्न-तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताका-
भाववदसम्बद्ध-स्व-विशिष्ट-सामान्यकं यत्तत् पारिभागिकाव-
च्छेदकमिति ! एवमन्य-लक्षणेऽपि योज्यम् । धूमवान् वज्रेरि-
त्यादी हेतु-समानाधिकरणाभावीय-स्वरूप-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रति-
योगितावच्छेदकम् अयोगोलक-मेदत्वं तदवच्छिन्न-तसम्बन्धावच्छ-

ब्र-प्रतियोगिताकाभाववत्ययोगोत्तरे धूमत्व-विशिष्टस्यासम्बद्धत्वा-
भावच्छेदकत्व-कृतिः ।

यत्त्व-तत्त्वयोरनुगमात् विशिष्यतत्त्वत्त्वमन्वयानां निवेशे
विशेषणता-विशेषस्यापि निवेशात् तत्त्विवेशादेव सामज्ज्ञस्ये सम्ब-
न्धान्तर-प्रवेशो व्यर्थ इत्याशयेनाह “विशेषणता विशेषे”ति, जाति-
मान् भावत्वादित्यत्र भावत्व-समानाधिकरणाभावीय-विशेषणता-
विशेषावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकं जातिमत्त्व-प्रकारक-प्रमा-
विशेषत्वत्वं तदवच्छिन्नाभावत्वं समवायेन सम्बद्धत्वस्याप्रसिद्धा
जातित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्व-कृतिरतो मध्यम-प्रकार-
मालम्बग्र प्रतियोगि-वैयधिकरणानुपादानेऽप्यतिव्याप्ति (१)वारण-
प्रकारं दर्शयति “यत्रे”त्यादिना । घटत्वान् (घट-तद्विनान्यतरत्वा-
दित्यत्र व्यभिचार-निरूपकाधिकरणान्यत्वादेः साध्यवन्निष्ठस्य
घटत्वात्मकस्याभावीय-विशेषणता न सम्भवतीत्यतो) (२) ज्ञान-
विषयतानिरूपित-विशेषणता-विशेषमवलम्बग्रातिव्याप्ति-वारणमाह,
“तदन्यत्व-प्रकारके”ति । लाघवमभिप्रेत्याह, (क) “साध्यवत्त्वे”ति ।

(१) अनुपादानेऽपि व्यभिचारिगत्यातिव्याप्ति इति व ।

(२) ( ) चिङ्गितस्यते ‘घटतद्वेदान्यतरत्वादित्यत्र घटभेदात्मकव्यभिचार-
निरूपकाधिकरणान्यत्वस्य साध्यवन्निष्ठस्य (ख) घटात्मकस्याभावीयविशेषणता न
सर्वसम्भवतो” इति पाठो वर्तते व पुस्तके ।

(क) तदन्यत्वादेभेदघटिततया साध्यवत्त्वे त्यादेस्तदघटितत्वादिति भावः ।

(ख) घटभेदभेदस्याधिकरणस्यरूपतया घटात्मकत्वं, तस्यातिरिक्तत्वे तद्वेदो-
ऽप्यतिरिक्त इत्येवं क्रमेण भेदानन्तरं स्थादतो घटपटादिभेदेन नानैवेति टिप्पनी-
वर्तते व पुस्तके ।

दीधितिः ।

तथा च विशेषणता-विशेषावच्छिन्न-यज्ञर्म-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्न-साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये नास्ति साधने धज्ञर्म-विशिष्ट-समानाधिकरणं व्याप्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

(क) यज्ञर्म-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभावीय-विशेषणता-विशेषावच्छिन्न-प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतु-समानाधिकरणाभावीय-विशेषणता-विशेषावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकं तदन्य-धर्मवत्त्वं व्यापकत्वमित्येवं मध्यम-प्रकार पर्यवसितेऽर्थं कालो घटवान् काल-परिमाणादित्यत्राव्याप्तिः (ख) तादृश-पारिभाषिकावच्छेदका-प्रसिद्धेः, महाकालान्यत्वं विशिष्ट-घटत्वादीनां (ग) प्रागुक्तरौत्या (१)

(१) प्रागुक्तयुक्त्या इति च ।

(क) दीधितौ द्वितीयलक्षणं परित्यज्य द्वितीयलक्षणमरिक्तारे वीजभावं यज्ञर्मव्याहिना ।

(ख) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिते वृत्तिते चाव्याप्तिः, अवृत्तितपत्ते साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टसम्बन्धिनोऽप्रसिद्धारा गगनत्वादेरस्तथात्वासम्भवात्, वृत्तितपत्ते तादृशसम्बन्धिनः प्रसिद्धावपि तद्विष्टाभावीयतादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदके-इसम्भवादिति भावः ।

(ग) महाकालीयविशेषावच्छिन्नसाध्यकस्यलीयाव्याप्तिरूपरीत्यर्थः ।

तादृशत्वासम्भवात् । (क) एवं समवायेन गगनादेरपि धूम-व्यापक-
तापत्तिः समवायेन गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्धप्रसिद्ध्या गगनत्वा-
देरपि तादृशावच्छेदकत्वाभावात् (१) अतः प्रतियोगिता-धर्मि-
कोभयाभाव-विवक्षणमेव लृतीयं प्रकारं साध्यतावच्छेदक-सम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वांश-परित्यागेन परिष्कृते “तथाचे”ति, विशेषण
ताविशेषस्य लक्षण-घटकत्व इत्यर्थः । “यद्वर्षे”ति, यो धर्मः
साध्यतावच्छेदक-रूप-धर्मः, “तत्सम्बन्धावच्छिन्ने”ति विशेषणाता-
विशेषावच्छिन्नत्वेर्थः । धूमवान् वज्रेरित्यादौ वज्रि-समानाधि-
करण-ङ्गदत्व-प्रकारक-प्रमाविषयत्वाभाव-प्रतियोगितायां धूमत्व-
विशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधूमवत्त्व-
प्रकारक-प्रमा-विषयत्वावच्छेदत्वाभावादित्याप्तिरतः “सा-
मान्य” इति । इत्यत्र धूमवत्त्वं प्रकारक-प्रमा-विशेषत्वाद्यभाव(२)
प्रतियोगितायां तदवच्छेदत्वाभावस्यासत्त्वादेव नातिव्याप्तिः ।
(ख) कालो-घटवान् काल-परिमाणादित्यादौ तु कालान्यत्व-

(१) पारिषाष्ठिकावच्छेदकत्वाभावादिति च ।

(२) विषयत्वाभाव इति च ।

(क) ननु पदर्शितरीत्या घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तदवच्छिन्नत्वादिपि
प्रथमप्रकारावलम्बनेनान्यत्वं सम्भवप्रकारे वावकारभाव इत्यत आह एवमिति ।

(ख) ननु विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि हेतुभन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
सामान्ये तादृशानवच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषताविशेषपावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेश
एवोचितः सिद्धान्तलक्षणे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावनिवेशावदित्यत चर्ह काळ
इत्यादि ।

प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभाव-प्रतियोगिता ताट्टशी (क) प्रसिद्धेति नाव्यासिः (ख) ।

अत यद्यपि साधन-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये यज्ञमं-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वमित्यत एव सर्व-सामज्ञस्ये नज्-हय-गर्भतायां गौरवं तथापि मूले नज उपादानात्तद्वितमेव लक्षणमुक्तां, यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।

परे तु नज्-हयागर्भतायां व्यभिचारिण्यतिव्यासिः, वङ्गि-समानाधिकरण-धूमवत्त्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभाव-प्रतियोगितायां ताट्टश-प्रमा-विषयत्वात्मक-प्रतियोगि-रूपायां (ग) धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यन्महानस-वृत्तित्व-विशिष्ट-ताट्टश-प्रमा-विषयत्वत्वं तदवच्छेद्यत्वस्य सत्त्वात् (घ) महानसवृत्तित्वविशिष्ट- ताट्टश-प्रमा-विषयत्वाभाव-प्रतियोगिता-

(क) विशेषणताविशेषावच्छेदसाधनसमानाधिकरणात्माभावीयेर्थः ।

(ख) उभयाभावानिवेशेऽपि नाव्याप्रिणिर्व्यर्थः । अयसाशयः सिद्धान्तलक्षणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छेद्यत्वस्यानुयोगितावच्छेदककोटौ निवेशे कालो घटवानित्यादौ ताट्टशप्रतियोगित्वाप्रिज्ञाप्राप्तिरित्यगत्या तत्रोभयाभावो निवेशितः । इह तु कालान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वाभावप्रतियोगिताया एव ताट्टश्याप्रसिद्धज्ञाप्राप्त्यभावेनानुयोगितावच्छेदककोटौ विषेषणताविशेषावच्छेद्यत्वनिवेशे नैव सामज्ञस्ये उभयाभावनिवेशे प्रयोजनाभाव इति ।

(ग) इदम्ब धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगिताया महानसवृत्तित्वविशिष्टताट्टशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायास्त्रैक्य एवातिव्याप्तिरिति तदप्यापादनायोक्तम् इति भावः ।

(घ) एतन्मते अवच्छेद्यत्वं वैशिष्ट्यं न तु विलक्षणमितिभावः ।

विशेषे तादृश-प्रमा-विषयत्वे तदवच्छेदत्व-सम्बन्धेऽपि विशेषणे तद-
भावेन विशिष्टे (क) तदवच्छेदत्वाभावा-(१) दित्याहः(ख)। (२)

दीधितिः ।

यत् सञ्जेतु-विशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगि-
तावच्छेदकं तत्वैवेयं रीतिस्फुपादेयेत्यपि वदन्ति ।

(१) अवच्छेदत्वाभावसत्त्वा इति घ ।

(२) परे तु नज्ज्वलागर्भतायां तादृशप्रतियोगितात्वव्यापक अङ्गम् विशिष्ट-
सम्बन्धिनिःष्ठाभाव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदत्वमित्यर्थस्तादृशप्रतियोगिता साभा-
व्य द्रव्यादेमावी, व्यापकत्वं तद्वच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदत्वं तथाच
प्रमेयधूमवान् वज्ञेरित्यादावतिथाप्नित्याहि वज्ञिमन्निःष्ठाभावप्रतियोगितात्व-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव प्रमेयधूमवच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छेदत्वत्वं तत्प्रतियोगिताया लाभवेन धूमवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छेदत्वत्वेनैवावच्छेदात् । किञ्च नानाव्यक्तिकस्थलेऽव्याप्तिश्च चालनीन्यायेन
साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदत्वाभावमेव हेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितात्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति । नज्ज्वलगर्भ-
तायान्तु साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताः प्रातिस्थिकरूपेणोपादाव तत्त्वप्रतियोगि-
तावच्छेदकमेदकूटवान् यो धर्मस्तःइम्मावच्छेदत्वाभावस्तादृशप्रतियोगितात्वव्यापक
इत्यर्थस्तात्मर्यांविषय इति न कस्त्रिहोष इतीत्यधिकः पाठो वर्तते घ पुस्तके ।

(क) विशिष्टे विशिष्टहृपप्रतियोगित्वे इत्यर्थः ।

(ख) तथाच विशिष्टाभाव-प्रतियोगिताया विशेष-विशेषणोभयरूपत्वोपगमेन
शुद्धे विशेषणे तदवच्छेदत्वाभावादेव विशिष्टे तदवच्छेदत्वाभाव इति भावः । अत
विशेषण-वैशिष्ठ्यावच्छेदेनावच्छेदत्वाभावोपगमेऽप्तिव्याप्तरशक्यवारणा धूमवत्त्व-
प्रकारक-प्रमाविषयत्वरूपायां शुद्धधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वावच्छेदप्रति-
योगितायामपि किञ्चिद्विशेषणवैशिष्ठ्यावच्छेदेन तदवच्छेदत्वाभावसम्भावादित्य
स्तरसवैज्ञानिकरित्वनेन स्फुचितम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“यत्र सङ्जेतु-विशेष” इति प्रसेय-वङ्गिमान् धूमादिल्यादावित्यर्थः । “तत्रैवेति,” वङ्गिमान् धूमादिल्यादौ तु प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य हेतु-समानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितायां यद्यन्मावच्छेदकत्व-यस्तस्म्यावच्छेदत्वोभयाभाव इत्येतावदेव सम्यगिति भावः । तेन (क) कालोघटवान् काल-परिमाणादिल्यादौ साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धगा नाव्यास्तिः ।

“यत्रासङ्जेतु-विशेष” इति पाठः प्रामादिकः । असङ्जेतौ व्यासे-रभावेन तत्र लक्षणस्याप्रसक्तत्वादिति । “वदन्ती”त्यस्तरस-स्तद्वीजन्तु अव्याप्त्यवृत्ति-साध्यके प्रतियोगि-व्यधिकरणत्व-घटित-लक्षणपेक्षया निरुक्त लक्षणमेव लघुतयोचितमिति (ख) ।

दीधितिः ।

गौरव-प्रतिसन्धान-दशायामपि कम्बुयौवादिमा-
न्नास्तीति प्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रति-
योगितायाः ।

(क) लघुरूपेण साध्यतायां अनवच्छेदकत्वघटितलक्षणं विहाय प्रतियोगिता धर्मिकोभयाभावघटितलक्षणकरणेत्यर्थः ।

(ख) तथाच तत्रैवेत्येवकारो न सङ्गत इति भावः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

(१)(क) गौरवे सति यादशावच्छेदकत्व-विरह(ख)-स्थादशाव-
च्छेदकत्वस्य संसर्गतयापि (ग) भाने गौरव-ज्ञानं विरोधि (घ)
प्रकृते च गौरव-ज्ञाने सत्यपि कम्बुयोवादिमत्त्वस्थावच्छेदकत्वो

---

(१) अपरेषाद्विज्ञानाह इत्यधिकः पाठो वर्तते च पुस्तके ।

(क) ननु युरोरनवच्छेदकत्वमतोपि गौरवप्रतिवन्धानदशायां कम्बुयोवादि-
आन्ध्रास्तीति प्रतीतेनानुपपत्तिः, तन्मते गौरव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोर्विरुद्धत्वेन
तद्विरोधिज्ञानस्य तदुद्धिप्रतिवन्धकत्वसुद्देश्या गौरवज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
बुद्धौ प्रतिवन्धमत्वं वाच्यं, तत्र तद्विरोधिज्ञानस्य तत्प्रकारक बद्धावेव प्रतिवन्धक-
त्वस्य दृष्टतया कम्बुयोवादिमान्ध्रास्तीति प्रतीतौ च प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संसर्ग-
तया गौरवज्ञानाप्रतिवन्धत्वाह आह ‘गौरवे सती’तिः ।

(ख) शक्यतावच्छेदकत्वादिविरह इत्यर्थः ।

(ग) अन्यथा गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमिते: संसर्गतया गवयपदवाच्य-
तावच्छेदकत्व-विषयकत्वेन गौरवज्ञानाप्रतिवन्धतया, गोसादश्यादौ गवयत्वापेक्षया
गौरवज्ञानदशायाभपि तत्र संसर्गतया गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वविषयिण्या गो-
सद्वशो गवयपदवाच्य इत्याकारिकाया उपमितेरापत्तिरिति भावः ।

(घ) तथाच विरोधिभेदेन प्रतिवन्धकताया विभिन्नतयान्यत्र तद्विरोधि-
ज्ञानस्य तत्प्रकारक-बद्धावेव विरोधित्वेऽपि प्रकृते फलबलात् तादशावच्छेदकत्व-
विषयक ज्ञान एव गौरवज्ञानस्य प्रतिवन्धकत्वं कल्पत इति भावः । अथैवभिपि
गौरवज्ञानदशायां प्रभेदत्वादिना तज्जानोदयेन तत्र व्यभिचारः, अवच्छेदकतात्वा-
वच्छेदविषयतायाः प्रतिवन्धतावच्छेदकत्वे च सम्बन्धभाने संसर्गतावच्छेदकभाना-
नज्ञीकम्भते अवच्छेदकत्व-संसर्गकज्ञानासंयह इति चेच्च तादशावच्छेदकत्वात्वा-
तिरिक्तोपकारक तादशावच्छेदकत्वविषयकज्ञानत्वस्यै प्रतिवन्धतावच्छेदकत्वोप-
गमात् ।

ज्ञेयिं (क) प्रत्यय-सत्त्वाद्वौरव-ज्ञानं नैतादृशावच्छेदकत्व-अह-विरोधीत्यभिप्रायेणाह, (ख) “गौरवे”ति ।

दीधितिः ।

न चास्यास्त्वतियोगिकाभाव-मात्रावलम्बनं, तथा-विध-यत्किञ्चिद्गत्ति-सत्त्व एव तादृश-प्रतीतेरनुदयात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अस्याः” कम्बुयौवादिमाद्वास्तीति प्रतीतेः । “तथाविधे”ति कम्बुयौवादिमयत्किञ्चिद्गत्ति सत्त्व इत्यर्थः ।

दीधितिः ।

अतएवैक-घटवति भूतले कम्बुयौवादिमाद्वास्तीति शब्दो न प्रमाणं, प्रमाणञ्च घट-सामान्य-शून्ये । न चेदेवं, लघु-रूप-समनियतानां गुरुणामव्याप्तापत्तिः ।

(क) संसर्गविवद्या प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयकेत्यर्थः ।

(ख) यथा घटादौ अनेकगुणसत्त्वे गौरवमिति गौरवज्ञान-सत्त्वेऽपि चतुः-सच्चिकर्षवलाहृटादौ अनेकगुणसाक्षात्कारोदयेन गौरवज्ञानस्य न तादृशज्ञानविरोधित्वं, तथा प्रकृतेऽपि कम्बुयौवादिमसत्त्वादौ घटत्वाद्यप्रेक्षया गौरवज्ञानसत्त्वेऽपि कम्बुयौवादिमाद्वास्तीति प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयक-प्रतोतेरुदयेन गौरवज्ञानस्य नैतादृशज्ञानविरोधित्वं, शक्यतावच्छेदकत्वादिज्ञानं प्रत्येव तस्य विरोवित्वकल्पनादिति, तथाच व्याप्ताभावे व्याप्ताभावस्यावश्यकतया गौरवज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदक-त्वज्ञानविरोधित्वाभावे गौरवे प्रतियोगितावच्छेदकत्वविरोधित्वासिङ्ग्रामा युर्भर्मस्यावच्छेदकत्वसिद्धिरिति सरुदिताभिप्रायः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अतएवे”ति, यत एव कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीतेयत्-
किञ्चिल्कम्बुग्रीवादिमवत्योगिकाभावमात्रं न विषयः, किम्तु
कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छेद-प्रतियोगिताकाभाव एव अतएवेत्यर्थः ।
अन्यथा एक-घटवत्यपि यज्ञिञ्चिल्कम्बुग्रीवादिमहक्तेरभाव-सत्त्वा-
त्त्वापि प्रमाणं स्यादिति भावः । ननु गुरुतयानवच्छेदकस्य
कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनादेव स शब्दो न प्रमाण-
मत आह, “प्रमाणच्चे”ति । तथा सति घट-सामान्य-शून्येऽपि
प्रमाण-व्यवहारो न स्यादिति भावः । “न चेदेव” यदि गुरु-
धर्मस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ।

दीधितिः ।

गुणादि-गुणकर्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तादि-समाना-
धिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-निष्ठाया प्रति-
योगिताया लाघवेन द्रव्यादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वलेनैवावच्छेदात् तत्तदवच्छेदकत्व-व्यक्तीनाम्ब-
प्रातिस्थिक-रूपेणाभावानां युग-सहस्रेणापि ज्ञातुम-
शक्यत्वात् । एवं द्रव्यत्वादि-विशिष्ट-द्रव्यत्वादेव्या-
यत्व-प्रसङ्गोऽप्यनुसन्धेयः । उपदर्शित-प्रकाराणामपि
सत्त्वादि-घटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् । अतएव ग्राण-ग्राह्य-

गुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेव्यभिचारित्वं साधु-
सङ्गच्छत इत्यपि केचिदिति कृतं पञ्चविंशेते ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमान-खण्डे अवच्छेदकत्व-निरुक्ति-
प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“गुणादीति” । इदं द्रव्यं गुणात्, गुणकर्मान्यत्व-विशिष्ट-
सत्त्वात्, द्रव्यत्वाचेत्यत्र त्रयाणामेवाव्याप्तवं स्यादित्यर्थः । “लाभ-
वेने”ति, गुणादि-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वस्य द्रव्य-हृत्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्व-रूप-लघु-
रूप-समनियतस्यानवच्छेदकत्वादिति भावः । एवं तादात्मेन
द्रव्यस्यापि न व्याप्तता, द्रव्य-सम्बन्धि-निष्ठेत्याद्यपेक्षया द्रव्य-वृत्ती-
त्यादेलंघुत्वादिति ।

ननु तत्तदवच्छेदक-व्यक्तीः प्रातिस्थिक-रूपेणोपादाय तावद-
भाव-कूट एव वक्तव्य इत्यत आह, “तत्त”दिति । ननु ताढशावच्छे-
दकत्वावच्छिन्नाभावो न वाच्यः, किन्तु स्वावच्छिन्नाभाववदस-
म्बद्ध-हेतुमन्त्रिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-सामान्यको यो धर्म-
स्तज्जन्मावच्छन्न-प्रतियोगिताकाभाववद्यत्साध्यतावच्छेदकं तद-

वच्छब्द-सामानाधिकरणं व्याप्तिः, द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्य-निष्ठा-भाव-प्रतियोगितावच्छेदकल्पावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धमेव गुण-वनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकल्प-सामान्यमिति द्रव्यनिष्ठा-भाव-प्रतियोगितावच्छेदकल्पमेव तादृशं स्तं तदवच्छिन्नाभावस्य च द्रव्यतत्वे सत्त्वान् गुरोरवच्छेदकल्प-स्वीकार इत्यतः आह “उप-दर्शिते”ति । द्रव्यवृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकल्पमेव प्रकृते स्वपदार्थस्तस्य च न दुर्ज्ञेयत्वमतः “सत्त्वादौ”ति । आदिना हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकल्प-व्यक्तीनां प्रातिस्थिक-रूपेणाज्ञाने तत्सामान्ये तादृशाभाववदसम्बद्धत्वस्य ज्ञातु-मशक्त्यत्वमित्यादेः परिग्रहः । यद्यपि धूमत्वावच्छेदेन वक्त्रमद-न्यावत्तित्वमिव गुण-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-ल्पावच्छब्दे द्रव्य-वृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकल्पत्वाव-च्छिन्नाभाववदसम्बद्धत्वं सुग्रहमेव तथापौट्यश ज्ञान-सामग्र्यभाव-दशायामपि निरुक्त-यथाश्रुत-व्याप्तिज्ञानादतुमितिरातुभविकत्वानायं प्रकारः सम्भवतीति भावः । “अतएव” यत एव प्राण-ग्राहा-गुण-लादेगुरोरपि प्रतियोगितावच्छेदकल्पमतएवेत्यर्थः । केचिच्चन्तु पूर्वोक्त-रौत्या व्याप्तेन दुर्ज्ञेयत्वमित्यस्वरसादाह “अतएवे”ति । अत हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तद्भावः (१) पारिभाषिकावच्छेदक इत्येवं रौत्या व्यभिचारस्य दुर्ज्ञेयत्वं तत्र प्रतियोगिता-

(१) सप्तम्यै इति ग ।

अवच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणम् । ४२१

व्यक्तीनां विशिष्टं ज्ञानासम्भवेन तद्वश-व्यभिचारस्याज्ञान-सम्भवा
दिति (१) व्याचक्षुः ।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमान-खण्डे अवच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता ।

---

(१) व्यभिचारज्ञानासम्भवादितोत्तम् ।

सामान्याभाव-प्रकरणम् ।

अथ सामान्याभाव-प्रकरणे तत्त्वचिन्तामणिः ।

अन्य-निष्ठ-वज्ञेर्धूमवत्पर्वत-बृत्यन्ताभाव-प्रतियोगि-
त्वेऽपि तद्यतियोगिता न वज्ञित्वेनावच्छिद्यते धूमवति
वज्ञिनांस्तीत्यप्रतीतेः, सामान्यावच्छिद्व-प्रतियोगिता-
काभावः पृथगेव । अन्यथा सकल-प्रसिद्ध-रूपाभावे
प्रसिद्ध-रूपवदन्यत्वे चावगते वायौ रूपं न वा वायू-
रूपवाद्व वेति संशयो न स्यात्, विशेषाभाव-कूटस्य
निष्प्रितत्वात् ।

इति श्रीमद्-गड्ढेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्व-
चिन्तामणी अनुमान-खण्डे सामान्या-
भाव-प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सामान्याभाव-प्रकरणे दीधितिः ।

ननु य एव मिलिता वज्ञाभावा जल-क्षदादौ
वज्ञिनांस्तीति धियं जनयन्ति त एव प्रत्येकं धूमवति
महानसादौ वर्त्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदक-
तत्त्वावच्छिद्व-वैयधिकरण्य-निरूपिका याः प्रति-
योगितास्तदवच्छेदकमेव वज्ञित्वमतोऽव्याप्तिः ।

अथ सामान्याभाव-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

व्यासि-लक्षणानन्तरं सामान्याभावः पृथग्वेत्यस्यावतारार्थं माह “ननु य एवे“ति । “प्रत्येक”मिति, महानसे पञ्चतीय-वज्ञेरभावः पञ्चते महानसीयवज्ञेरभाव इत्येवं चालनौ-न्यायेनेत्यर्थः । “तत्र” महानसाद्यवच्छेदेन । ‘खं’ तत्त्वतियोगिता । तथा च तेषामभावानां महानसाद्यवच्छेदेन यत् तत्त्वतियोगितावच्छेदक-तत्त्वाङ्गित्वावच्छिन्न-वैयधिकरणं तत्रिरूपिका इत्यर्थः । तथाच यादृश-प्रतियोगिताया यल्लिच्छिदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्यादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं लक्षण-घटकमित्य-भिप्रायः ।

दीधितिः ।

न चैवं वक्त्रित्वावच्छिन्नस्य तदृत्तित्वान्न तथात्वं, तथा सति क्रदृष्टिधूमाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-क्रदृष्टित्वावच्छिन्नस्य वक्त्रिमद्योगोलक-वृत्तित्वादति-व्यासिः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“एवं” वक्त्रित्वस्यापि तत्त्वतियोगितावच्छेदकत्वे । “तदृष्टित्वात्” महानस-वृत्तित्वात् । “न तथात्वं” न प्रतियोगिता-वच्छेदकावच्छिन्न-वैयधिकरणम् । तथाच यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यत्र यल्लिच्छित्-पदा प्रक्षेपेण प्रतियोगितावच्छेदक-सामान्यमेव धर्त्तव्यमिति भावः ।

एवं सति वक्षिमान् धूमादित्यादौ संयोगेन साध्यतायां साध्यता-
वच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्धा तत्-
कलं (क) विहाय प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधि-
करण-हेत्वधिकरण-हृत्यभाव-प्रतियोगिता सामान्ये यद्यम्भावच्छि-
त्तत्व-यस्मन्यावच्छित्तत्वोभयाभाव इति विवक्षणमाश्रयणीयं तथा
सत्याह “तथा सती”ति । जलक्रदे ऋदाहृत्तिर्णस्तीति बुद्धै
सर्वेषामेव ऋदाहृत्तीनामभावो विषयः, धूमोऽपि च ऋदाहृत्ति-
रिति, तत्तद्धूमाभावस्यापि ऋदाहृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकं,
तदवच्छित्तत्वं वक्षिमत्ययोगोलके वर्तत एवेति तत्तद्धूमाभाव-
स्यापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छित्त-वैयधिकरणाभावादभावा-
न्तरमादाय धूमवान् वज्रेरित्यादावतिव्यासिरित्यर्थः । (ख) न च
प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याभावस्या-
प्रसिद्धा कथमतिव्यासिरिति वाच्यम् । जन्ममात्रस्य कालोपाधि-
त्वानभ्युपगमे कालिक-सम्बन्धावच्छित्त-प्रतियोगिताकस्य घटादे-
रभावस्यैव तथात्वात्, एवं (ग) विषयितासम्बन्धेन घटादेरभावोऽपि
महानसादौ प्रतियोगि-व्यधिकरणः कालिकसम्बन्धेन विषयिता-
दिना वा पदार्थमात्रस्यैव महानसादावसत्त्वेन केनापि रूपेण
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छित्ताधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणेऽसम्भ-
वात् ।

(क) अनवच्छेदकत्वधितकत्वमित्यर्थः ।

(ख) अभावान्तरमादावेत्यादिकमार्कपति “न चे”त्वादिना ।

(ग) जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वे त्वाह श्वभिति ।

(क) एतद्वैत्या(ख) चेदमनुगत-रूपं तत्तदभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यङ्गीकृत्य (ग) वक्त्रभान् धूमादिलादौ वक्त्रित्यावच्छेदत्यस्याप्रसिद्धा (घ) प्रतियोगिता-धर्मिकोभयाभाव-विवक्षणमुपेक्ष्य हेतु-समानाधिकरण-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं घटितं लक्षणमङ्गीकरोषि तदा धूमवान् वक्त्रेरित्यादावतिव्याप्तिरित्याह “अथे”त्यादिना ।

दीधितिः ।

अथानुगतं रूपं तत्तदभाव-प्रतियोगितानां नावच्छेदकम्, अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभाव-प्रतियोगितायाः, अभावान्तरे मानाभावात्, तथा च तदूपावच्छिन्नसाधके अभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह “सामान्ये”ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

कैचित्पूर्वक्षण-वृत्तित्व-विशिष्टस्य यत्क्षिति-क्षण-वृत्तित्व-विशिष्टस्य वा तदूपाभावस्याभाव एव साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धे न

(क) नन्दयेत्यादि दीधिति-प्रयत्नेन धूमवान् वक्त्रेरित्यादावतिव्याप्तिभिधानम् असङ्गतं सामान्यधर्मिस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे धूमत्वावच्छेदत्यस्याप्रसिद्धश्च प्रतियोगिता-धर्मिकोभयाभावव्यवठितलक्षणासम्भवात् । न चानवच्छेदकत्वव्यवठित-लक्षणाभिप्रायकमिदमिति वाच्यं पूर्वोत्तरफक्तिक्योर्भिन्नत्वलक्षणाभिप्रायकत्वेन बन्दर्भविरोधादत आह “एतद्वैत्येत्यादि ।

(ख) अतिव्याप्तिभीत्येत्यर्थः ।

(ग) अतिव्याप्तिं निरस्यसि तदेति शेषः ।

(घ) अव्याप्तिरेतद्वैत्या चेदिति शेषः ।

प्रतियोगि-व्यधिकरणः (क), अभाव-प्रतियोगिकस्यापि प्रतियोग्या-
द्यतिरिक्तस्य विशिष्टाभावस्याभ्युपगमादिति (ख)। तदस्त् पूर्वच्छण-
वृत्तित्व-विशिष्ट-यत्किञ्चित्-(१) रूपाभावाभावस्यापि विशेषण-
तया (ग) तद्वृपवद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावतया विशेषणतया तद्वृप-
वद्वृत्तित्व-रूप-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन समं संयोगेन
सामानाधिकरणात्, अन्यथा पूर्व-च्छण-वृत्तित्व-विशिष्ट-तद्वृपस्या-
भाव एव प्रतियोग्यसमानाधिकरणेन कुतो नोच्यते। अथ पूर्व-
च्छण-वृत्तित्व-विशिष्ट-रूपस्याभावो वायवृत्तित्वावच्छिन्नाभावतया
वायवृत्तित्व-रूप-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधिकरण-
स्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति ।

अन्ये तु आकाशभाव एव प्रतियोग्यसमानाधिकरणः। न च
तस्यापि झटावृत्तित्वात् तदभावोऽपि (घ) तया (ड) यस्य झटा-
वृत्तोरभावाभावेन ताटश-झटावृत्तिर्णस्तीति-प्रतीतेरभावस्तदभाव-

(१) यत्किञ्चिदिति नास्ति घ ।

(क) उभयाभाववटितप्रतियोगिवैयधिकरणात्य इत्यर्थः, एवमचेऽपि
तयाच ताटशविशिष्टाभावभादायैव वक्षिमान् षुभादित्यत लक्षण-समन्वय इति
भावः ।

(ख) ननु सर्वताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतया तद्वृपात्मकविशिष्टाभावस्य
हेतुसामानाधिकरणाभावेन कथं लक्षण-घटकत्व-सतमाह्नाभाव-प्रतियोगिकस्ये-
त्याहि । अभ्युपगमादिति, अन्यथा तस्य केवलान्वयित्वाद्वृपपत्रेरिति-भावः ।

(ग) विशेषणतयेति तद्वृपवद्वृत्तीत्यनेनान्वितम् ।

(घ) आकाशभावोऽपीत्यर्थः ।

(ड) न प्रतियोगिव्यधिकरण इत्यर्थः ।

स्वैव ङ्गदावृत्तिलं प्रतियोगितावच्छेदकं कल्पयते, आकाशाभावस्य च केवलान्वयित्वात् तद्ब्रह्मतिरेकेण तत्पतीत्यभावासिद्धेन तस्य तत्पतीयोगितावच्छेदकमिति, तदपि तुच्छं लौकिक-प्रलयक्षस्वैव विषयाधीनतयाऽतीन्द्रिय धूम-द्वयगुकाभावस्याभावेन तादृश-प्रतीत्यभावासिद्धेः तस्य न ङ्गदावृत्तिलं प्रतियोगितावच्छेदकमिति । तस्यैव प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेऽतिव्याख्यसम्भवात् । (न च तत्तद्रूप-ध्वंस एव प्रतियोगि-व्यधिकरणः, तस्य ङ्गदावृत्तिलं न प्रतियोगितावच्छेदकं चरम-ध्वंसातिरिक्त-ङ्गदावृत्तित्वावच्छिन्न-ध्वंसाप्रसिद्धेरिति वाच्यं तद्रूपानधिकरण-कालावृत्तित्वावच्छिन्न-ध्वंसस्य तद्रूप-ध्वंस-समनियततयाऽभिन्नत्वेन तद्रूप ध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यत् तद्रूपानधिकरण-कालावृत्तिलं तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यात्) (१) ।

“अभावान्तर” इति, अनुगत-रूपस्य तत्तदभाव-भिन्नाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वे इत्यर्थः । “तत्तद्रूपावच्छिन्न-साध्यके” अनुगत-रूपावच्छिन्न-साध्यके ।

हीधितिः ।

संशयान्वयथानुपपत्तिं प्रमाणयति “अन्यथे”ति । “वाया”विति । यद्यप्ययं संशयो न वायु-विशेष्यकः तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात्, न वा रूप-विशेष्यकः तथा सति रूप-तदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानु-

(१) ( ) एतच्छिङ्गितः पाठो नास्ति ग ।

पयोग-प्रसङ्गात्, तथापि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूप-तदभाव-कोटिक संशये तात्पर्यम् । अन्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभाव-कोटिक इति नामेद इति सम्रदाय-विदः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

अत रूपत्वं तत्तदूपाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं न वेति न विप्रतिपत्तिः, (क) अभावाधिकरणकातिरिक्ताभावानभ्युपगमे सामान्याभावाभ्युपगम्नापि तत्तदूपाभावस्य रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्प-स्वीकारात् । किन्तु वायौ रूपं नास्तीति प्रतीति-रभाव-इय-विषयिनौ न वा, (ख) अत्यन्ताभाव-हृत्ति-रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्पं रूप-कालावच्छेदेन रूपवहृत्ति-भिन्न-रूप-वहृत्ति-हृत्ति न वेत्यादिका (ग) । अत घटोत्पत्ति-हितीय-क्षणोत्पन्न-वायु-संयोग-प्रागभावे रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्प-सत्त्वात् विधौ सिद्धसाधनमतः पक्षे द्वयन्तम् । तत्तदूपाभाव-हृत्तित्वादिधौ सिद्धसाधनमतः साध्ये भिन्नात्म । रूप-सामान्याभावस्यापि उ-

(क) विभिकोटिः परमते, निषेषकोटिः सिद्धान्ते ।

(ख) विभिकोटिः परमते, निषेषकोटिः सिद्धान्ते । अत सामान्याधिकरणेन पञ्चते अभावान्तरविषयकस्यालब्धनभादाय विधौ सिद्धसाधनम् । अवच्छेदकावच्छेदुन पञ्चते तत्त्वादाय निषेषे वाष्ठ इति विप्रतिपञ्चन्तरभाव अत्यन्ताभावे ल्यादिना ।

(ग) रूप-कालावच्छेदेन रूपवहृत्ति-भिन्नो रूपवहृत्तियैऽभावस्तद्वित्तित्वं रूप-भावकोटिः सामान्याभाववार्ताहौ, तदनज्ञोकुर्वतामभावः कोटिरिवर्यः ।

त्यक्ति-कालावच्छेदेन रूपवृत्तिखादाध इत्यतो रूप-कालाव-
च्छेदेनेति भेद-प्रतियोगि-विशेषणम् । रूपवत्त्व-प्रकारक-प्रमा-
विशेषत्वाभाव-वृत्तितया द्रव्यत्वाभाव-वृत्तितया च सिद्धसाधनमतो
वृत्त्यन्तम् । रूप-कालावच्छेदेन रूपवृत्तिख-विशिष्ट-द्रव्यत्वाद्यभा-
वस्य रूप-सामान्याभाव-समनियतस्य सिद्धावपि इष्ट-सिद्धिरेव सम-
नियताभावानामैक्यादिति दिक् (क) !

“संशयान्वयानुपपत्तिम्” अन्वयानुपपद्यमान-संशयम् । “अर्यं”
वायौ रूपं न वेति शब्देनाभिलाप्यमानः । “तस्य” वायोः “उक्ते-
खा”दिति सप्तम्यन्त-पदेन विशेषणत्व-प्रतिपादनात् इत्यर्थः । रूप-
विशेषकत्वे वायु-वृत्तिख-तदभावौ कोटी वाचौ तथा सत्याह
“तथा सती”ति । “प्रकृते”ति, रूपाभाव-निश्चय-प्रतिबध्य-संशय-
स्यैवोक्त-रौल्या रूप-सामान्याभाव-साधकत्वेन प्रकृतोपयोगादिति
भावः, रूपवान् वेल्युक्ते रूपवदन्योन्याभावस्यैव कोटिलं लभ्यते
न तु रूपाभावस्येत्यत “स्तुदभाववान् वे”ल्युक्तम् । “नाभेदः” न
मूलोक्त-संशययोरभेदः । शब्दासन्दर्भमेव “सम्प्रदायविद्” इत्यने-
नोह्याद्य शब्द-सन्दर्भमेव व्यवस्थापयति “विरुद्धयो”रित्यादिना ।

दीधितिः ।

विरुद्धयोरेक-धर्मिविशेष्यक-ज्ञानमेव संशयो न

(क) उत्पत्तिकालावच्छेदेन-रूपसामान्याभावानङ्गकन्तते उक्तविप्रतिपत्तेर-
सम्भवादाहुः “दिग्ग”ति, दिग्गर्थस्तु रूपत्वावच्छेद-प्रतियोगिताकत्वं व्याप्त्यवृत्ति
नवेत्यादिकापि विप्रतिपत्तिः सम्भवतीति भावः ।

तु तदुभय-प्रकारतापि नियता, तथा च रूप-तदभाव-विशेष्यको वायु-विशेषणकोऽसाविति तु नव्याः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

कोटि-विशेष्यकत्वे संशयत्वमनुपपन्नम्, एक-विशेष्यक-विरुद्धोभय-प्रकारक-ज्ञानस्यैव संशयत्वादित्यतोऽन्यथा संशयत्व-निर्वचनम् । “तदुभय-प्रकारता” विरुद्धोभय-प्रकारता । “नियता” आवश्यकौ । “तथाचे”ति, रूपं वायौ रूपाभावो वेत्याकारकः संशय इत्यर्थः । “असौ” संशयः ।

दीधितिः ।

वायु-वृत्तित्व-तदभाव-कोटिको रूप-धर्मिक एवायं संशयः, अधिकरणे तत्तदभावान्यतर-निश्चयस्यापि तत्वाधिकरण-वृत्तित्व-संशय-विरोधित्वात्, अन्यथा भूतले घट-तदभावान्यतर-निर्णयेऽपि घटो भूतल-वृत्तिर्न वेति संशय-प्रसङ्गादित्यपरे ।

दीधिति-प्रकाशः ।

मतान्तरमाह “वायु-वृत्तित्वे”त्यादिना । ननु तथा सति प्रकृतानुपयोग इत्यतः प्रकृतोपयोगं साधयति “अधिकरण” इति, “तत्त”दिति, तत्-तदभावयोर्यदन्यतरत्तत्रिश्चयस्येत्यर्थः । तथा च वायौ रूपाभाव-निश्चये रूपे वायु-वृत्तित्व-संशयोऽनुपपन्न इति रूप-सामान्याभावासत्त्वे विशेषाभाव-निश्चय-दशायां वायौ ताटुश-

संशयोऽप्यनुपपत्त इति भवति प्रकृतोपयोगित्वमिति भावः । “अन्यथा” तादृश-निश्चयस्याविरोधिते । अत्र चण-विलम्बादिना प्रतिबन्धकीभूत-ज्ञानान्तर-सम्मादकत्वेनाप्यन्य-व्यतिरेकयोरन्य-था सिद्धत्वात् स्वातन्त्र्येरण प्रतिबन्धकत्व-कत्वने गौरवमित्यरुचिं विभावयत्यपर इति ।

दीधितिः ।

अथैतावन्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्गूपाभावा-निर्णये संशयो न विस्थित इति चेत् यावद्गूपाभावा-निर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषां, यावत्त्वेन रूपेण तेषां, यावन्ति रूपाणि तावदभावानां, यावद्गूप-त्वेन तदभावानां वा अनिर्णय इत्यर्थः । न प्रथम-हृतीयौ तथा निर्णीतत्वात् । नेतरौ प्रतियोगि-तद-भावयोर्यावत्त्वानुललेखिःपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घट-तदभाव-संशयो-च्छेद-दर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“याव”दिति, तथा च (१) यावद्गूपाभाव-निर्णय एव तादृश-संशय-विरोधी, तदभावात् संशयो नानुपपत्त इति भावः । “इत्यस्य” इति वाक्यस्य । “तथा निर्णीतत्वात्” वस्तु-गत्या यावन्तो

(१) तथा चेति नास्ति ग ।

रूपाभावास्तेषां, यावन्ति रूपाणि तावदभावानाच्च निर्णयः प्रकृते
वर्त्तते इति भावः । “तस्य” प्रतियोगि-गत-यावत्त्व-निर्णयस्य
अभाव-गत-यावत्त्व-निर्णयस्य । “अकिञ्चिल्लिकरत्वात्” संशयोत्पत्तौ
अकिञ्चिल्लिकरत्वात् ।

दीधितिः ।

न चातिरिक्त-सम्भावना-विरह-सहकृत एवाभाव-
निश्चयस्त्वतिबन्धकः, सम्भावना च रूपं पार्थिवादि-
चितय-भिन्नं न विद्याकारा, निवर्त्तते चेयं रूपत्वावच्छेदे-
नैतचितय-भिन्नत्वाभाव-निश्चयादेवेति वाच्यं गौरवात्,
विनाप्यतिरिक्त-सम्भावनां विशेषाभाव-निश्चये सामान्य-
संशय-दर्शनाच्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अभावनिश्चय” इति तथा च वसु-गत्या यावन्तो रूपाभावा-
स्त्वनिश्चय एव ताट्टश-सम्भावना-विरह-सहकृतः प्रतिबन्धक इत्यर्थः ।
नन्वतिरिक्त-रूपस्याप्रसिद्धेः कथं सम्भावनेत्यत आह “सम्भावना
चे”ति । ननु रूपत्व-सामानाधिकरणेन पार्थिवादि-चितय-भिन्न-
त्वाभाव-निर्णय-सत्त्वात् कथं ताट्टश-सम्भावना इत्यत आह
“निवर्त्तते चे”ति । रूपत्व-सामानाधिकरणेन ताट्टश-भिन्नत्व-
संशयो रूपत्वावच्छेदेन तदभाव-निश्चयादेव निवर्त्तत इति भावः ।
ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह “विनापी”ति ।
तथाच व्यभिचारेण न तथा प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

दीधितिः ।

अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्प-
निश्चय एव तादृश-संशय-विरोधी, अन्यथा तवाप्यति-
प्रसङ्गात्, स च न प्रकृते, अभावस्य च यावद्विशेषा-
भावाधिकरण-वृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन (क) वा
सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्पं, सम्भवति चेदं
तादृशाभाव-प्रतियोगिताया अतिरिक्तात्, तेन नैक-
विशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्व-
प्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अन्यथा” अभाव-ज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे । “तवापि”
सामान्याभावाभ्युपगन्तुरपि । “अतिप्रसङ्गात्” प्रमेयत्वादिना सा-
मान्याभाव-निश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्व-प्रसङ्गात् । “स च” रूपत्व-
सामान्य-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्प-निश्चयः । ननु विशेषा-
भावानामेव रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्पे मिलित-घट-
द्वये (ख) रूपं नास्तीति बुद्ध्यापत्तिरतो रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगि-
ताकल्पाश्यत्वेनातिरिक्ताभावः (१) सिद्ध एवेत्यत आह “अभावस्य

(१) अतिरिक्तोऽभाव इति च ।

(क) यावद्विशेषाभावाधिकरण-वृत्तित्वावच्छेदेनेत्यर्थः ।

(ख) एकदा चक्षुः-सन्निकट-घटद्वये इत्यर्थः । तथा चैकदा-घटद्वये चक्षुःसं-
योगदशायां विशेषाभाव कूटेपि-चक्षुः-सन्निकर्ष इति भावः ।

चे”ति, अत्र घटाद्यभावस्यापि तेन रूपेण रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्पे विरोधाभावादभावस्येति सामान्यत एवोक्तम् । ननु विशेषणीभूतस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् विशिष्टस्य तथात्वं न सम्भवतीति(क) भावाभावकरम्बितत्वमयेतदेव यद्वावेऽभावे च विशेष्य-विशेषण-भावापन्ने सप्रतियोगिकत्वमत आह “तदवच्छेदेने”ति । ननु यावद्विशेषाभाव-प्रतियोगिता सैव चेत् सामान्यावच्छिन्ना तदा ताढश (ख) प्रतियोगिताकल्प-विशिष्टस्याभावस्य विशेषान्तरवत्यपि सम्भवात् (ग) यावद्विशेषा-भावाधिकरण-वृत्तित्वस्य तचानवच्छेदकल्पं (घ) तथा च तत्रापि (ङ) सामान्याभाव-धी-प्रसङ्ग इत्यत आह “सम्भवति चे”ति । तथाच (च) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पमभावस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणावच्छेदेनैवेति भावः । इदम् (क) प्रौढ्या उक्तम् । गुणे सत्त्वायाः सत्त्वेऽपि गुणान्यत्व-विशिष्टसत्त्वाया असत्त्ववत् तवप्रतियोगिताकाभावस्य (ज) विशेषान्तरवति सम्भवेऽपि सामा-

(क) भावाभावकरम्बितत्वदोषापन्नेरिति शेषः । तसेव विष्णोति भावा-भावेति ।

(ख) सामान्यावच्छिन्नत्वर्थः ।

(ग) अन्यथा विशेषाभाव प्रतीक्षुपदेश्चरिति भावः ।

(घ) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पे नावच्छेदकल्पं न्यूनवृत्तित्वादिति भावः ।

(ङ) विशेषान्तरवत्यपीत्यर्थः ।

(च) ताढशप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वे चेत्यर्थः ।

(ख) ताढशप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वाभिधानञ्जेत्यर्थः ।

(ज) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः ।

न्यावच्छेद-प्रतियोगिताकल्प-विशिष्टस्याभावस्यासत्त्व-सम्भवादिति
भावः (क) ।

दीधितिः ।

न च प्रतियोगितावच्छेदक-भेदस्याभाव-भेद-निया-
मकतया भेद-सिद्धिः, प्रतियोगि-भेदस्य तत्त्वे एक-घट-
प्रतियोगिकस्य प्रागभावादि-चतुष्कास्याभेद-प्रसङ्गात्,
अवच्छेदकल्प भिद्यत एव, तत्र क्वचित् तादात्मग्रस्य
क्वचित् संसर्गस्य क्वचित् पूर्वापरकालीन-तद्वटत्वादेश्च
तथात्वादिति वाच्यम् । संसर्ग-प्रतियोगि-विशेषण-
साधारणस्यैकस्यावच्छेदकल्पस्य दुर्ब्लचत्वात्, पूर्वापर-
कालीनत्वादेश्वंसादि-प्रतियोगितावच्छेदकत्वे माना-
भावाच्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रतियोगिताया (ख) स्तुत्त्वप्रतियोगि-रूपतया तद्वटस्याभाव-
भेदकत्वे प्रतियोगिताभेदपक्षोक्तदोषापत्तिरतोऽवच्छेदक-भेदमा-
शङ्ख्य निषेधति “न चे”ति । “भेदो” वैलक्षण्यं तेन घटत्वस्य

(क) तथाच तादृशप्रतियोगितात्वेन तादृशप्रतियोगिताकल्पविशिष्टासत्त्वसम्भ-
वात् तादृशप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वमनावश्यकमिति भावः ।

(ख) प्रतियोगिता-भेदस्याभाव-भेद-नियामकत्वं कुतो नाशङ्खितमित्याशक्याह
प्रतियोगिताया इत्यादि ।

नौल-घटत्वान्तिरिक्तलेऽपि न क्षतिः । “तत्त्वे” अभाव-भेद-नियामकत्वे । “एकघटे” ति, नियामकाभावान्वियमानुपपत्तेरिति-भावः । “अवच्छेदकन्त्वे” ति, अत्र प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धः, प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धः, प्रतियोगि-विशेषण-ञ्चावच्छेदक-पदार्थः (क) । आद्योपादानात् समवायेन रूपत्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावो भिन्न इति । तद्वटात्यन्ताभाव-तद्वटान्योन्याभावयोः प्रतियोगि-विशेषणरूपावच्छेदकभेदाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-भेदादेव भेद इत्याह “क्वचिच्चादाल्पस्ये” ति । “पूर्वे” ति, ध्रुंसे पूर्वकालीन-तद्वटत्वादेः प्रागभावे परकालीन-तद्वटत्वादेः । “तथात्वात्” प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । अन्यतरत्वादि-तदुभय-साधारणमवच्छेदकत्वं न दुर्व्वचमत आह “पूर्वे” ति, तद्वटत्वस्य ध्रुंस-प्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अनुयोगिताविशेष-रूपध्रुंसत्व-प्रागभावत्व-विषयकत्वादेव विलक्षण-प्रतीत्युपपत्तौ पूर्व-कालीनत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाकत्वनादिति भावः ।

दीधितिः ।

किञ्चावच्छेदक-भेदस्याभाव-भेद-नियामकत्वं ? न तज्जनकत्वं अत्यन्ताभावादि-स्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात् ।

(क) न च तत्त्वशक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विनिगमना-विरहेण तन्मात्रवृत्ति-यावतामेव धर्माणामवगाहते तत्र प्रतियोगितावच्छेदक-भेदोऽभावभेदव्यभिचारीति मैवं तदभाव-प्रतियोगितावच्छेदकता-भेदस्याभाव-भेद-नियामकत्वे तात् पर्यादिति ।

नापि तद्ग्राप्यत्वं वैयधिकरण्यात् । अतएव न तद्ग्राप-
कत्वमपि, अभेदेप्यविरोधाच्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु ध्वंसस्य प्रतियोग्यधिकरण-पूर्वकालाष्टक्तित्वं प्रागभावस्य
च प्रतियोग्यधिकरण-परकालाष्टक्तित्वं नियमतः प्रतीयत इति
सम्बन्धविधया पूर्वापरकालयोरप्यवच्छेदकत्वं कल्पयत (क) इत्यत
आह “किञ्चे”ति प्रश्ने, “तस्य” अभावभेदस्य स्वरूपभेदस्य (१)
तत् (२) स्वरूपानन्तरिकादिति भावः । “तद्ग्राप्यत्वं”मिति, यत्र
प्रतियोगितावच्छेदकयोर्भेदस्तत्र तदवच्छेदवाभावयोर्भेद इत्येवं
रीत्येत्यर्थः । “वैयधिकरण्या”दिति, अवच्छेदक-स्वरूप-भेदस्याव-
च्छेदक-निष्ठतया अभाव-स्वरूप-भेदस्य चाभाव-निष्ठतया वैयधि-
करण्यादित्यर्थः । “अतएव” वैयधिकरण्यादेव । द्रूषणान्तरमाह
“अभेदेपी”ति, व्याप्यस्याभावभेदस्यासत्त्वेऽपि व्यापकस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदक-भेदस्य सत्त्वमविरुद्धं, तथाच रूपत्वं-तद्रूपत्वयोर्भेदेऽपि
नाभाव-भेद-सिद्धिरिति भावः ।

(१) तत्त्वस्वरूपभेदस्येति ग ।

(२) तत्त्वदिति ग ।

(क) यदभावे प्रतियोग्यधिकरणयत्कालाष्टक्तित्वं नियमतः प्रतीयते
स कालः सम्बन्ध-विधया तदभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक इति-नियममभिप्रेत्येद ।
एवज्ञ प्रतियोगिनि पूर्वकालीनत्व-परकालोनत्वयोः संसर्ग-विधया भाने दुख्य-विज्ञ-
केद्यतया ध्वंस-प्रागभावयोरपि पूर्वापर कालाष्टक्तित्वं, प्रतीयते तथाच प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धभेदादेव ध्वंस प्रागभावयोर्भेद इति भावः ।

दीधितिः ।

न च तदितर-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्पं तद-
वच्छिन्न-प्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्तं, मानाभावात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

बैयधिकरणादिकं परित्यज्य दूषयति “नचे”त्यादिना (१) ।
तथा च रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्तुतदूपत्वा (२)वच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावादतिरिक्तस्तदूपत्वातिरिक्ता (३)धर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकल्पात् घटाभाववत् (क) इत्युमानमिति भावः ।
अत्राप्रयोजकल्पमाह “मानाभावा”दिति ।

(१) नचेतीति च ।

(२) तद्दूपत्वेति ख ।

(३) तद्दूपत्वेतर इति च ।

(क) तद्दूपत्वाविषयक- प्रतीतिविषय-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वा-
दित्येव हेतुरन्यथा रूपत्वे तद्दूपत्वमेहाभावेन स्वरूपासिद्धिं प्रसाङ्गात् विशिष्टस्थानति-
रेकात् । एवं तद्दूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावान्योन्याभावस्य न साध्यता
च्छावाभिकरणकाभावानतिरिक्ततया तद्दूपत्वावच्छिन्नाभावस्थापि रूपत्वावच्छिन्नाभा-
वततया चातितिक्वादितेऽपि रूपत्वावच्छिन्नाभावे तद्दूपत्वावच्छिन्नाभाव-भेदान्तरान्वयाधः, नापि तद्दूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावाविषयकप्रतीतिविषयत्वं साध्यं
रूपत्वावच्छिन्नाभाव तद्दूपत्वावच्छिन्नाभावयोरैक्ये विभिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावात्,
किन्तु तद्दूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पनिरूपकत्वान्योन्याभाव साध्य, तथाच
रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पनिरूपत्वं तद्दूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पनिरूपक-
कल्पनिरूपत्वादिनुभावे तात्पर्यम् । एवम् तादृशनिरूपपकताभेदेत्य शास्त्रान्याभा-
वभेदप्रार्थः अतिरिक्तसामान्याभाववादिना स्त्रीकार्यः, तन्मतेऽपि विशेषाभाव-

दीधितिः ।

अत एव च समनियत-सुख-दुःखादि-तत्त्वसंख्या-
परिमाण-व्यक्त्यादि-नानाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवा-
भावः, भेद-सिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि विरुद्ध-धर्मा-
ध्यासादेव ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अतएव” एतादृश-व्याप्तौ मानाभावादेव । “समनियते”ति,
तत्त्वसुखादि-व्यक्ति लाभाय । तत्त्वसुखादिकाले तत्तदुःखत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य (तत्तदुःखादिकाले तत्त्वसुखत्वावच्छिन्नाभावस्य
च) (१) सत्त्वात्र तयोरैक्यमत “सत्त्वसंख्यापरिमाणे”ति । आदि-
प्रदात् रूप-रसादि-परिग्रहः । “नानाधर्मावच्छिन्नः” नानाधर्मा-
वच्छिन्न-प्रतियोगिताकः । किन्तर्ह्मावभेदकमत आह “भेद-
सिद्धिस्त्व”ति । “भाववत्” भावस्येव (क) । “विरुद्धे”ति, तदेश-
ष्टुत्तिल-तदभावौ तल्कालावच्छिन्न तदेशष्टुत्तिल-तदभावौ वा विरुद्धौ
तदध्यासेनाभावानां भेद-सिद्धिरिति भावः ।

दीधितिः ।

अतएव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा

(१) (१) चिङ्गितपाठोनास्ति च ।

सामान्याभावयोरैक्यादिति । अनतिरिक्तवादिमते च निरूपकत्वयोरैक्यात्र तद-
सिद्धिरिति ।

(क) षष्ठीसमाप्तिप्रब्लय इति भावः ।

धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः, युगपदुत्पन्न-विनष्टानां समान-देशानामसति वाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति । व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सब्बैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वैश्च समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्तां, आकाशाभाव एव वा तथास्तामिति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“समनियताना”मिति, समनियत-देश-कालानां(क) समनियतावच्छेदकानांचेत्यर्थः (ख) । “अत्यन्ताभाव”इति । इदं चात्र वोध्यं, रूपत्वावच्छिन्नाभाववत् तत्परिमाणत्वावच्छिन्नाभावोऽपि नैकस्तत्त्वण्डन्तित्वविशिष्ट-तत्परिमाणत्वावच्छिन्नाभावकूटादेव तत्परिमाणं नास्तीति बुद्धपपत्तेः, एवं तत्संख्यात्वावच्छिन्नाभावोप्यभाव-कूट एवेति, मूलावच्छिन्न-शरीर-तरु-संयोगादीनां युगपदुत्पन्नानामपि नैको ध्वंस इत्यतो

(क) देशतः कालतश्च समव्याप्तानामित्यर्थः । अत्र देशतः समनैयत्यभावोक्तौ च समनियतकाल-समनियत-देशानां, कालतः समनैयत्य-भावोक्तो चासमनियतदेश-समनियत-कालानामभावस्यैक्यापत्तिरित्युभयतः समनैयत्यभिहितमिति भावः ।

(ख) समनियतावच्छेदकानामित्यस्य विभिन्नमवच्छेदक येषां तद्विन्द्रियानामित्यर्थ, तेन मूलापावच्छिन्नसंयोगयोरभावस्य नैक्यापत्तिर्न वा व्याघ्रत्तिसमनियतानामभावैक्यानुपपत्तिरित भावः ।

“असती”ति, तत्र परस्परानवच्छेदकावच्छेदेन प्रत्यक्ष(१) प्रसङ्गो बाधक इति भावः (इति केचित् तत्र समानपदेन समानावच्छेद-कल्प-विवक्षणात् । किन्तु एकाग्नि-संयोग-जन्य-समान-काल-देशानां रूप-रस-गम्भादीनां नैकः प्रागभाव इत्यतो “असती”ति । अतापि समवायसमवायि-कारणानामभेदे कार्याभिदापत्तिरेव वाधिकेति-भावः) (२) । “समानासमानाधिकरणे”रिति, इदच्च व्यधि-करण-धर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतीति-बलात् प्रतियोगिता-वच्छेदक-सम्बन्धाङ्गीकारण, अन्यथा समानाधिकरण-सम्बन्धाव-च्छिन्नाभावस्य व्यतिरेकितया केवलान्वयि-व्यधिकरण-धर्मावच्छि-न्नाभावेन समनैयत्यानुपपत्तेरिति । “आकाशाभाव एवे”ति यद्यपि आकाशाभावस्यापि व्यधिकरण-सम्बन्धावच्छिन्नत्वात् अस-मानाधिकरणैः सम्बन्धै(३)रित्यनेन गतार्थता तथापि अतिरिक्ता-भाव-कल्पना भिया चेद्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगम-सदा कृपस्याकाशाभावस्यैव व्यधिकरण-धर्मै(४)-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्प-कल्पने बाधकाभाव इत्याशयेनेदमिति ।

दीधितिः ।

**मैवम् एवं हि तत्तद्वैश-कालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्न-
तत्तदधिकरण-वृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन(५)**

(१) प्रत्यक्षेत्यत्र तादृश-प्रत्यय इति घ ।

(२) ( ) एतच्छिङ्गितः पाठो नास्ति ग ।

(३) सम्बन्धैरिति नास्ति ग ।

(४) धर्म इति नास्ति घ ।

(५) तदवच्छेदेनेति भवानन्द-सम्मतः पाठः ।

वा एकस्यैवाभावस्य घट-पट-गोत्वाश्वत्वादि-प्रतियोगि-
ताकृत्व-सम्बिन तत्त्वेदो(१)पि विलुप्येत् । तत्त्व-
तियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो, न च (२) तत्त्वाधिकारण-
वृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वम्बेति समानम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“तत्त्वेशे”ति, मूलावच्छिन्नं वृत्तादि-वृत्तित्वं किञ्चिदनवच्छि-
न्नम्ब गुणादिवृत्तित्वं कपिसंयोगाद्यभावत्वस्यावच्छेदकम्, एवम्
उत्पत्तिकालाद्यवच्छिन्नं घटादि-वृत्तित्वं किञ्चिदनवच्छिन्नम्ब वाया-
दि-वृत्तित्वं रूपाद्यभावत्वस्यावच्छेदकम्, एवं किञ्चिदनवच्छिन्नं
घटादि-वृत्तित्वं समवायेन गोत्वाभावत्वस्यावच्छेदकं, कालिक-
तया गोत्वाभावत्वस्य तज्जो-भिन्न-देशावच्छिन्न-काल-वृत्तित्वमवच्छे-
दकं, समवायेनाकाशाद्यभावत्वस्य न किञ्चिदवच्छेदकं व्याप्य-
वृत्तित्वादिति विशिष्टस्य तत्त्वे पूर्वोक्तो दोषो(क)पि “स्तदवच्छे-
दने”ति । “घटपटे”ति अव्याप्य वृत्तित्वं, “गोत्वा”दीति व्याप्य-
वृत्तित्वञ्चाभिप्रेत्य । “तज्जेद” घटाभाव-पटाभावादि-भेदः । “तत्त-
स्वभावः” तत्तदभाव स्वरूपः । “न तत्रे”ति, अधिकारण-वृत्तित्व-
स्याभावानामकलेन तदनन्तर्भूतत्वादभाव-स्वरूपस्य सार्वतिकत्वेन
तदनवच्छेदकत्वम्बेति । “समान”सिति, रूपत्वावच्छिन्न-प्रति-

(५) तज्जेद इति भवानन्दसम्मतः पाठः ।

(६) चकरो न भवानन्दसम्मतः ।

(क) भावाभावकरम्बितत्वदोष इत्थर्थः ।

योगिताकत्वस्यापि तत्तदूपाभाव-स्वरूपत्वात् तत्रापि यावद्विशेषाभावाधिकरण-बृत्तित्वादेसनवच्छेदकत्वादिति ।

दीधितिः ।

अत एव सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकल्पं व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । अव्यासज्यवृत्तेस्तत्सभावस्य तत्त्वानुपपत्तेरतिरिक्त-कल्पने च किमपराङ्मतिरिक्ताभावेन ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अतएव” वक्ष्यमाणदोषादेव “व्यासज्य-बृत्ती”ति, तथा च घटवति पट-शून्ये घट-पटोभयवदिति बुद्धेरिव यत्-किञ्चिदूपाभाव-वति रूपवति रूपं नास्तीति बुद्धेरप्यभाव(क)इति भावः। “अतएवे”-त्युक्तमर्थं विवृणोति “अव्यासज्यवृत्ते”रिति, तादृश-प्रतियोगिता-तिरिक्तैवेति चेत्तत्राह “अतिरिक्ते”ति ।

दीधितिः ।

किञ्च व्यधिकरणयोर्धट-पटयोर्दित्व-प्रतीतिवत् व्यधि-करणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रिय-सन्निकर्षे सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-प्रत्ययोऽपि स्यात् । अपि च रूपान्तरेण सम्बन्ध-विधया वा व्यासज्यवृत्ति-धर्मस्य ज्ञाने न यावदाश्रय-सन्निकर्षपिक्षा, माना-

(क) व्यासज्यवृत्ति-धर्म-प्रत्यये यावदाश्रय-सन्निकर्षस्य हेतुत्वादिति भावः ।

भावात्, एवच्चैकाभाव-सन्निकर्षेऽपि सामान्याभाव-
बुद्धि-प्रसङ्गः । यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां
सन्निकर्षेऽपि चक्ष्यते तत्र तेषां तज्ज्ञेदस्य च ज्ञानमपि
तदज्ञाने तदभेद-ज्ञाने च तदग्रहात् आश्रय-भेद-
भ्रमेण तज्ज्ञम-दर्शनाच्च । न चाव यावद्विशेषाभावानां
प्रथमसुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिनां विशेषतो-
ऽनुपस्थितेरिति दिक् ।

दौधिति-प्रकाशः ।

व्यासज्यवृत्तिले दोषान्तरमाह “किञ्चे”ति । “युगप”दिति,(क)
मिलित-घटइये यावद्वृपाभावानां युगपदिन्द्रिय-सन्निकर्ष-सम्भवा-
दिति भावः । ननु निरधिकरणाभाव-लौकिक-प्रतीतिर्नास्येव (ख)
आत(१)इन्द्रिय-सम्बद्ध-विशेषणताया एव तथा हेतुत्वान् ताष्टश-धीरत
आह “अपि चे”ति, “रूपान्तरेण” गुणत्वादिना । ननु व्यासज्य-
वृत्ति-धर्म-लौकिक-प्रत्यक्ष एव यावदाश्रय-सन्निकर्षपिच्छा, तद-
भाव-दशायां गुणत्वादिना तज्ज्ञौकिक-प्रत्यक्षं न भवत्येवेत्यत आह
“सम्बन्ध-विधये”ति, यावदाश्रयासन्निकर्षेऽपि सम्बन्ध-विधया
व्यासज्यवृत्ति-धर्मस्य लौकिक-प्रत्यक्षं भवतीत्यभिप्रायः । “एव-

(१) अत इति नास्ति च ।

(क) युगपदिन्द्रिय-सन्निकर्षसुपपादयति “मिलिते”त्वादिना ।

(ख) अनुभवानुरोधेन साधिकरणकाभाव-विषयतायाः सन्निकर्षजन्मताव-
च्छेदकलोगमादित्यभिप्रायः ।

च्च”ति व्यासज्यवृत्तितावच्छेदकरूपेण व्यासज्य-वृत्ति-धर्म-प्रकारक-
लौकिक-प्रत्यक्ष एव यावदाश्रय-सन्निकर्षस्य हेतुलादिति (२)
रूपं नास्तीति बुद्धौ च रूपल्लावच्छेद प्रतियोगिताकल्पस्य
सम्बन्ध-विधया भानादेकैकाभाव-सन्निकर्षेऽपि तथा धौः स्यादि-
त्यर्थः । ननु यावदाश्रयासन्निकर्षे सम्बन्ध-विधया-तद्वानं न भव-
त्येव, अतएव दण्ड-पुरुष-सन्निकर्ष दशायामिव दण्डैति संयोग-
सम्बन्धांशे लौकिक-प्रत्ययस्तथाच व्यासज्यवृत्ति-प्रकारकल्पं न
कार्यतावच्छेदके निवेश्यम् अत आह “यादृश” इति । “तत्र”
तादृश-ज्ञाने । “तेषां” यावदाश्रयाणां “तद्वेदस्य” यावदाश्रयाणां
परस्पर-भेदस्य । यद्यपि तद्वेद-ज्ञाने तज्ज्ञानस्या(१)वश्वकर्त्ता॑त्
तज्ज्ञानस्य (२) स्वातन्त्र्येण हेतुले मानाभावस्तथापि यावदाश्रय-
लौकि-कप्रत्यक्षाभिप्रायेणोक्तम् (३) । तत्तदुपनीत-भाने सत्यपि
तज्ज्ञाकिक-प्रत्यक्ष-प्रतिवन्धक-दोषादि-सत्त्वे यावदाश्रय-सन्निकर्ष-
तद्वेद-ज्ञानादि-सत्त्वे व्यासज्यवृत्ति-धर्माग्रहादिति तद्विशेषक-
ज्ञानाभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित् । “तदज्ञाने” तज्ज्ञाकिक-प्रत्यक्षा-
भावे । “तदभेद-ज्ञाने” तद्वेद-ज्ञानाभावे । “तदग्रहात्” व्यासज्य-
वृत्तिधर्माग्रहात् । व्यतिरेकसुक्ताऽन्वयमाह “आश्रयभेदे”ति
एकस्मिन्ब्रेव वृक्षे भेद-भमेण इत्व-(४)भम-दर्शनादित्यर्थः । एता-
वता प्रकृते किमायातमित्यत आह (५) “न चाते”ति “अत्र”

(२) इतीति नास्ति ग ।

(४) अभिप्रायेणेदं इति ग ।

(३) तद्वानस्येति ग ।

(५) द्विवेत्यत्र तदिति ग ।

(१) तद्वानस्येति ग ।

(६) भित्याहेति ग ।

वाव्यादौ । “विशेषत” इति अभावत्वादिना ग्रहस्य परस्पर-भेद-ज्ञानानुपयोगित्वेनाकिञ्चिल्करत्वात्, तत्तद्रूपाभावत्वादिना ग्रहस्य प्रकृतोपयोगिनस्तत्तद्रूपत्वाद्यज्ञानेऽसम्भवात्, तथाच वाव्यादौ रूपं नास्तीति लौकिक-प्रतीतिर्न स्यादिति भावः ।

ननु यावदाश्रय-भेद-ज्ञानादीनां व्यासज्यवृत्ति-प्रत्यक्षत्वाव-च्छब्दं प्रति नैक रूपेण हेतुता, हित्व-वित्व-संयोगादि-साधारणस्य व्यासज्यवृत्तित्वस्यैकस्यानुगतानिप्रसक्तस्य यावदाश्रय-भेद-ज्ञान-त्वस्य चाभावात् ; किन्तु हित्व-प्रत्यक्षे तद्वित्व-प्रत्यक्षे वा तत्तदा-श्रय-भेद-ज्ञानत्वादिना हेतुत्वं, प्रकृते चाश्रय-भेद-ज्ञानाभावेऽपि रूपं नास्तीति प्रतीति-सत्त्वात् तथा हेतुत्वमेव न कल्पयत इत्यत आह “दिग्ग”ति । दिग्गर्थसु रूपं नास्तीति प्रतीति-विषयता एकस्यैवा-भावस्य कल्पयते न त्वनेकस्य, एवं प्रतिबन्धकाभाव-कारणतायामपि अभाव-कूट-कारणत्वापेक्षया एकस्यैव मणित्वाद्यवच्छब्द-प्रतियो-गिताकाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति दिक् ।

दीधितिः ।

केचित्तु अनन्त-विशेषाभावानां सामान्याभावच्छब्द-प्रतियोगिताकत्वस्य तद्वासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पना-मपेक्ष्य लाघवात् सामान्याभावच्छब्द-प्रतियोगिताकत्वे-नैक एवाभावः कल्पयते, कल्पनीय-शरीरस्योभयत्र तुत्वत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात् । विनिगमना-भावेऽपि च सामान्याभाव-सिद्धिरप्रत्यूहैव, धर्म-कल्प-

नातो धर्मि-कल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्व-
प्रयुक्तम् । न चातिरिक्ताभावस्य तद्व च सामान्याव-
च्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वस्यानन्तवाद्यधिकरण-बृत्ति-
त्वस्य च कल्पनामपेत्य लृप्तानन्त-वाद्यधिकरण-
वृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वस्य तद्वासज्ज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव
लघीयसीति वाच्यम् एवं सत्यभावमावासिङ्गि-प्रसङ्गा-
दित्याहुः ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां
दीधितौ अनुमान-खण्डे सामान्या-
भाव-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“तद्वासज्ज्यवृत्तित्वस्य” ताट्टशप्रतियोगिताकत्व-व्यासज्ज्यवृत्ति-
त्वस्य । इदं च व्यासज्ज्यवृत्तित्वं (क) तद्वतियोगिताकत्वाद्वितिरिक्त-
मित्यभिप्रायेण । ननु मम ताट्टश-प्रतियोगिताकत्वं तद्वासज्ज्य
वृत्तित्वेति इयं कल्पं, भवतामपि सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगि-
ताकत्वम् अतिरिक्तोऽभावश्चेति इयं कल्पं, तत्कथं तत्कल्पापि-
पेत्यथा लाघवमत आह, “कल्पनीये”ति । “गुरुत्वात्” इति,

(क) पर्याविशेषरूपं व्यासज्ज्यवृत्तित्वमिति भावः ।

अनन्ताभावेषु तदुभयं कल्पनीयमिति गोरवं पूर्ववेति भावः ।
 ननु प्रतियोगिताकल्पस्य व्यासज्ज्ञवृत्तिलं प्रतियोगिताकल्प-स्वरूपं
 ततोऽधिकं न कल्पं तथाच भवतामेव तादृशं प्रतियोगिताकल्प-
 मभावशेष्युभयं कल्पमिति गौरवमत आह “विनिगमने”ति ।
 कल्पा व्यासज्ज्ञ-वृत्तिलस्यातिरिक्तस्याकल्पने भयापि प्रतियोगि-
 तातिरिक्ता न कल्पनीया, तथा च क्लृप्तेष्वनन्ताभावेषु एका प्रति-
 योगिता, तत्र सामान्यावच्छिन्नत्वं कल्पं, यथा भवतां तथास्माक-
 मपि, क्लृप्तानामनन्तानां प्रतियोगितानां सामान्य-धर्मावच्छिन्नत्वम्
 अतिरिक्ताभावशेष्युभयत्र तुत्यत्वेऽपि विनिगमना-विरहादतिरिक्ता-
 भाव-सिद्धिरिति । ननु धर्मिं-कल्पनातो धर्म-कल्पनायां लघुत्वात्
 प्रतियोगिताकल्पस्य धर्मत्वमेव तत्कल्पने विनिगमकमत आह
 “धर्मे”ति । यत्र धर्मिं-कल्पने धर्म-धर्मिणोरुभयोरपि कल्पत्वं
 धर्म-कल्पने चैकस्यैव कल्पनं तत्रैव तथ्यायावतारो न तु धर्मत्वेनैव
 लाघवमिति तदर्थं इति भावः । “लघौयसौ”ति । भवतां कल्प-
 नीयं तर्य, मम तु इयम्, अनन्ताधिकरण-वृत्तिलस्य विशेषाभावेषु
 क्लृप्तवादित्यर्थः । “एवं सती”ति घटाभावस्तावदेकः कल्पः,
 तस्यानन्ताधिकरण-वृत्तिलञ्च कल्पं, तदपेक्षया क्लृप्तानामेवाधि-
 करणानां तथा प्रतीति-नियामकलं लघु इत्यभाव एव न
 सिध्येदित्यर्थः ।

वसुतो (क) रूपं नास्तीति धी-नियामकतयाऽतिरिक्तेभावे

(क) प्रतिबन्धेरुत्तरत्वादाह वसुत इत्यादि ।

सिद्धे तस्यानन्ताधिकरण-सम्बन्धः कल्पनीय इति फल-मुख-
गौरवं न दोषायेति भावः ।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अतुमान-खण्डे सामान्याभाव-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता ।

विशेष-व्याप्ति-प्रकरणम् ।

अथ विशेष व्याप्ति-प्रकरणे तत्त्व-चिन्तामणिः ।

यदा प्रतियोगि-व्यधिकरण-स्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरणम् ।

अथ विशेष व्याप्ति-प्रकरणे दीधितिः ।

“यद्दे”त्यादि । अथाव नानाव्यक्ति-रूपादि-साध्य-
कैक-व्यक्ति-पृथिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र (१)
रूपवत्त्वादिकमेव साध्यं, तच्च परम्परा-सम्बन्धेन रूप-
त्वादिकमेव तेन च सम्बन्धेन न तदभावः पृथिव्यादा-
विति वाच्यं रूपादेरसाध्यतापत्तेः । द्रव्यान्वत्वादि-
विशिष्ट-सत्ताद्यभावस्य द्रव्यादि-वृत्तित्वात् सत्तादि-
साध्यक-द्रव्यत्वादावव्याप्तिश्च, अन्यथा विशिष्टतया-
सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावति-
प्रसङ्गात्, व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्य-
प्रतियोगिकत्वं ; द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वाच्च ।

अथ विशेषव्याप्ति-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

“नानाव्यक्ती”ति रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावित्यर्थः ।
साध्यस्यैकत्वे विशिष्टाभावाद्यनङ्गीकारे नाव्याप्तिः, हेतोरपि नाना-

---

(१) न चात्रेति क्वचित् पाठः ।

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-वैयधिकरणं न निवेशं किन्तु शुद्ध-प्रतियोगि-वैयधिकरणं तथाच विशिष्ट सत्ताभावस्थ प्रतियोगि-समानाधिकरणतया प्रतियोग्यसमानाधिकरण-पदेनैव तद्वारणमत आह “अन्यथे”ति । “अतिप्रसङ्गा”दिति, तथाच तद्वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-वैयधिकरणमवश्यं वाच्यमिति भावः । “अन्यथा” विशिष्टाभावस्थ-विशेष्य-विशेषण-सम्बन्ध एव प्रनियोगी न तु विशेषं, तत्र विशिष्टसत्तायाः साध्यत्वे सद्देतुत्वमेव, तादृशसम्बन्धस्य साध्यत्वे परं व्यभिचारित्वमत आह “व्युत्पादयिष्यत” इति । दण्डौ पुरुषो नास्तीति प्रतीतौ दण्ड-विशिष्ट-पुरुषस्यैवप्रतियोगित्वावगाहनाच तु तादृश-संयोगस्येति भावः । ननु विशिष्टमतिरिक्तमेवेति नोक्तदोष इत्यत आह “द्विलादीति” । “तत्र” हेतुमति । प्रतियोगिता तु न व्यासज्यहत्तिरिति भावः । तथाचासम्भव इति ध्येयम् ।

दीधितिः ।

अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः, स च येन रूपेण, तदूपावच्छिन्न-व्याप्त्यत्वं हेतौ, अस्ति चायं रूपादौ, रूपत्वादिना न पृथिव्यादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न तादृश प्रतीत्या हि रूपत्वादौ

(क) विशिष्टाभावस्थ विशेष्य-विशेषण-सम्बन्धाभाव-रूपत्वादित्यभिप्रायः ।

प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावो गृह्णते, न तु तदभावावच्छेदकत्वं, सर्ववैव रूपे पृथिवी-निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वं न तु कुवापि(१)रूपे तदभाव इत्यवाधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकस्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्ता-रौत्या सिध्येत् । प्रमेय-धूमत्वेन न वज्ञिमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृश-प्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवच्चत्वाच्च । अथ प्रमेय धूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितावच्छेदकं विवक्षितद्वाव तथेति चेत् असमानाधिकरण-धूमक-व्यक्ति-वृत्तितया वज्ञित्वमपि न तदवच्छेदकं, काम्बुग्रीवादिमत्वादिना च घटादेसाध्यतापत्तिरिति वह-व्याकोपञ्च । अत एव प्रमेय-धूमत्वं गौरवेन प्रतियोगिताया इव तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः ।

दौधिति-प्रकाशः ।

(प्रगल्भ-मतमाशक्य निषेधति “अथे”ति) (२) “येन रूपेण”ति तथा च तादृश-प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं

(१) कापीति कवित् याढः, स एव भवानन्द-सम्प्रतः ।

(२) ( ) चिङ्गित-पाठोनास्ति च ।

तदवच्छन्न-सामानाधिकरणं व्यासिरिति भावः । “अयं” रूपत्वेन ताटश-प्रतियोगित्वाभावः । “तदभावावच्छेदकत्वं” प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वं । “सर्ववैवेति रूपत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्व-रूपावच्छेदत्व—स्फोरणाय, “न तु क्वापीति” रूपत्व-सामानाधिकरणेन ताटश-प्रतियोगित्वाभावसत्त्व व्यवच्छेदाय, तथाच रूपत्वावच्छेदेन ताटश-प्रतियोगित्वप्रत्ययस्य विरोधिनः सत्त्वे तदवच्छेदेन प्रतियोगित्वाभाव विषयी-करणासम्भवात् रूपत्वादिना न पृथिवी-निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वमिति-प्रत्ययस्य लृतीयोज्जेखितस्य पृथिवी-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावो (१) रूपत्वे विषय इति भावः । ननु रूपत्वाद्यवच्छेदेन ताटश-प्रतियोगित्वाद्यभाव-ज्ञाने रूपत्वे स्वरूपसम्बन्धरूप ताटश-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-ज्ञानमेव विरोधि, न तु अनतिरिक्त-वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व-ज्ञानमतो-नीक्त-प्रतीतिर्वाधिकेत्यत आह “अन्यथे”ति तेन रूपेण प्रतियोगित्वाभाव-विषयीकरणे । “योय” इति, तथा च गुणाद्यनवच्छेदक-प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन गुणाद्यभावोऽपि सिद्धेदित्यर्थः । अत्रेषापत्तौ दोषमाह “प्रमेयधूमल्येनेति” तथा च प्रमेयधूमवान् वक्षेरित्यत्रातिश्चासिरिति भावः ।

“अथेति” । “तथा” सामानाधिकरण-प्रतियोगितावच्छेदकं, तथा च ताटश-प्रतियोगित्वाभावावच्छेदको यो धर्मस्तदूपावच्छन्न-प्रतियोगिताक-सामानाधिकरणं व्यासिरिति भावः । इदम-

(१) स्वैराभाव इति ष ।

वच्छेदकत्व (क) मनतिरिक्तवृत्तित्वनियतमन्युनवृत्तित्वनियतं (ख) वा ! आद्ये “असमानाधिकरणे”ति, असमानाधिकरणो धूमी यस्यायोगोलकौयवङ्गेस्तदृत्ति येत्यर्थः । तथा च वक्त्रित्वस्यातिरिक्तवृत्तितया सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्विभान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । इतौये “कम्बुग्रीवेति” कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रभेयधूमत्वादेत्यानवच्छेदकत्वादित्यर्थः (ग) । “अतएव” कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यतापातादेव, (तथा च (घ) तादृश-प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं यद्वूप-विशिष्ट-सम्बन्ध-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं) (१) तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यमित्युक्तौ च प्रभेयधूमवान् वक्त्रेरित्यादौ अतिव्याप्तिरिति भावः (ङ) ।

दीधितिः ।

अत्र वदन्ति, अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानवच्छेदक-

(१) (१) एतच्चिह्नितस्य तथाच तादृश-प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं यत् तद्वूप-विशिष्ट-सम्बन्धनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकमिति च पुस्तके पाठः ।

- (क) सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितावच्छेदकत्व मित्यर्थः ।
- (ख) अन्यून-वृत्तित्व-नियतमित्यस्य स्वरूप-सम्बन्ध-रूपमित्यर्थः ।
- (ग) सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादित्यर्थः ।
- (घ) ननु पारिभाषिकस्य-प्रतियोगित्वा भावावच्छेदकत्वस्य निवेशान् न कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यतापत्ति-रित्यत आह तथाचेत्यादि ।
- (ङ) यद्वूपशब्देन प्रभेय-धूमत्वादेत्यापादान-सम्भवात् । छेत्यापकतावच्छेदके-व्यवत्वादेरेव तादृश-प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेन तमादाय लक्षण-गमन-सम्भवात् । आहिपदाद्वूमवान् वक्त्रेरित्यादैः परिग्रह हृति भावः ।

धर्मवत्त्वम् । नचैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्य-जातीय समानाधिकरण-साधन-जातीयत्वस्य, अत्र च साध्य-साधन-समानाधिकरणस्य व्याप्तिवे तात्पर्यात् । घट-कयोस्तादृश-प्रतियोगितावच्छेदका-तत्त्वान्योन्याभावात्ता भावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कञ्चित् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“एवं” प्रतियोगितानवच्छेदकत्व-घटित-लक्षण--करणे । “तत्र साध्यजातीये”ति तथा च पूर्वतत्त्वे व्यधिकरण-वक्त्र-धूमयोरपि व्याप्तिरित्युक्तं, प्रकृते तु समानाधिकरण-तत्त्ववक्त्रधूमयोरपि व्याप्तिरित्युच्यते इति भेदः ।

“प्रतियोगितेति”, प्रतियोगितावच्छेदकान्योन्याभाव--प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्ताभावयोरित्यर्थः । “अन्यनिष्ठे”त्यादि-अन्यासन्दर्भः कञ्चिदित्यनेन सूचितः (क) ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यत्-समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगि यद्वन्न भवति तेन समं तस्य समानाधिकरणं वा, ख-समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगि-यद्वत्कत्वं, वा ।

(क) अन्यनिष्ठेत्यादियन्वेन समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्यमिदानाङ्गतरीत्या व्याप्तिभेद-समर्थनस्य मणिकाहनभिप्रेतत्वादिति भावः ।

दीधितिः ।

अत्यन्ताभाव-गर्भवत् सामान्य-विशेष-भेदेन अन्योन्या-
भाव-गर्भमपि व्याप्ति-इयमाह “यत् समानाधिकरणे”
त्यादि-लक्षण-इयेन । प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणां-
शस्याधिक्यात् द्वितीय-लक्षणम् । अत यद्यपि नाना
व्यक्ति-साधक-स्थले तत्त्साध्यवतस्तत्तत्-साध्यवत्त्वस्य
च साधन-समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगित्वा-
तदवच्छेदकत्वाच्चाप्तिस्तथापि यद्गुपावच्छिन्नवत्त्वं ता-
टशान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तद्गुपावच्छिन्न-
समानाधिकरणमित्यच तात्पर्यम् । वङ्गादौ तत्-
संयोगादौ तद्वदादौ वा साध्ये सर्वं व साक्षात्परम्परया
वा अनुगमकं वङ्गित्वादिकसेव साध्यतावच्छेदकं,
तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न ताटशान्योन्याभाव-प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वमिति । यत् यद्गुपावच्छिन्नं याटश-रूपा-
वच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यम् ।
शब्दैकस्यानुपादेयत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“सामान्यविशेषे”ति सामान्यं साध्य-जातीय-समानाधिकरण-
साधन-जातीयत्वं, विशेषः साध्य-साधन-समानाधिकरणम् ।

“आधिकादि”ति, अन्योन्याभावाप्रतियोगियत्साध्याधिकरणं तद्-वृत्ति-साध्य-सामानाधिकरणमित्यर्थं एकस्याधिकरणांशस्याधिक्यात्, यद्वक्त्वमित्यत्र तु अन्योन्याभावाप्रतियोगियसाध्याधिकरणं यत् तद्वृत्तिलभित्यर्थं तदप्रवेशाङ्गाध्यवस्थमिति । “नानाव्यक्ती”ति (क) नानाधिकरण-वृत्ति-नानाव्यक्ति-साध्यक-स्थले इत्यर्थः । साध्य-स्थैक-व्यक्ति-वृत्तिले एको न द्वाविति प्रतीतेरन्योन्याभावाविषयकत्वे नाव्यासिः सम्भवति (१) साध्यस्थैक-व्यक्तिले च यत्साध्यवस्थं ताटृ-शान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं इत्युक्तेऽपि निस्तारः स्यादित्यतः साध्य-तद्वतोर्नानालं दर्शितं (२) । “तत्त्वसाध्यवस्थस्य”ति, तत्त्वद्विज्ञिमत्त्वस्य वज्ञगादौ साध्ये (३) ताटृशान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः । ननु वज्ञिमान् धूमादित्यादौ वज्ञित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन यद्वृपावच्छिन्नवस्थमनवच्छेदकमिति लक्षण-समर्थनेऽपि वज्ञि-संयोगादौ साध्ये वज्ञि-संयोगत्वस्य वज्ञि-घटित-मूर्त्तिकत्वेन नानात्वात् कथं लक्षण-गमनमत आह “वज्ञगादा”विति । “साक्षात्परमरया वे”ति, वज्ञौ साक्षात्, अन्ययोः परमरया स्वाशय-प्रतियोगिकत्व-रूपया वज्ञित्वमनुगमकमित्यर्थः । नन्वेवमपि वज्ञिमानित्येवानुमितिः स्यात् तु

(१) विषयकत्वेनाव्याप्तेरसम्भव इति ग ।

(२) उपदर्शितमिति ग ।

(३) वज्ञगादौ साध्ये इति नास्ति ग ।

(क) नानाव्यक्तिः साध्यानि यस्येति विषयहामिप्रायेणाह “नानाधिकरणे”-व्यादि ।

वक्त्रं संयोगवानित्याकारिकेत्यतस्त्र विशिष्टैव लक्षणमाह “यदि” त्वादिना । वक्त्रत्वादौ साधे यदनवच्छेदकं, वक्त्रगादौ साधे धट्टपावच्छिन्नमनवच्छेदकं, वक्त्रं-संयोगादौ साधे याट्टश-रूपावच्छिन्नमिति । एवं वक्त्रं-संयोगवदादौ याट्टशरूपवदवच्छिन्न (१) मित्यादि वाच्यमिति । इदच्च प्रगल्यमतानुसारेण तत्तदक्षेस्तत्तद्वक्त्रत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वक्त्रत्वेन तत्र (२) तदभावाभ्युपगमात्, स्वमते तु वक्त्रगादौ साधे ताट्टश-प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यस्ताध्यतावच्छेदकमिति, वक्त्रं-संयोगादौ ताट्टश-प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतानवच्छेदकमित्यादिवक्त्रव्य मिति चीध्यम् । “शब्दैके”ति, अर्थस्य (३) नानाविधत्वे एक-शब्दे-नाभिधानस्याकिञ्चिल्करत्वादित्यर्थः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अन्य-वृत्ति-वक्त्रं-तद्वतोरन्यवृत्ति-धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्योन्यामाव-प्रतियोगित्वात् व्यधिकरण-वक्त्रं-धूमयोन्यामिः, किन्तु तत्तद्वूमस्य समानाधिकरण-तत्तदक्तिना । न चैवं धूममाचे न व्याप्तिरिति वाच्यं सर्वधूम-व्यक्तेस्तथात्वेन धूममावस्य व्याप्तत्वात्, धूम-सम्बन्धि-वक्त्रस्तद्वाप्य एव । युगपदुत्पन्नविनष्टयोञ्च व्याप्तिरिति (क) ।

(१) याट्टशरूपावच्छिन्नावच्छिन्न इति ग ।

(२) तवेति नास्ति ष ।

(३) अधिधेयस्येति ष ।

(क) जन्य-जनक-भावापन्नयोस्तादात्मापन्नयोरेव वा व्याप्तिरिति नियमात् युग-

कर्मणि च संयोगभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः ।
यद्वा प्रतियोगि-वैयधिकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्य-
न्ताभाव-विशेषणं, कर्मणि च संयोगभावस्य प्रतियोगि-
वैयधिकरणावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव ।

दौधितिः ।

“अन्ये”त्यादि, यद्यप्युक्त-रौत्या सर्वत्र ताटश-प्रति-
योगितानवच्छेदकत्व-पर्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वेना-
किञ्चित्करमेव ताटशभाव-प्रतियोगित्वं तथापि विशिष्ट-
सामानाधिकरण-रूपाया व्याप्तिव्यधिकरणासम्भवित्व-
मात्रे तात् पर्यम् । “व्याप्तिरिवे”त्यस्य कालिकौत्यादिः ।

दौधिति-प्रकाशः ।

विशेषलक्षणाभिप्रायेण मूलं योजयति “तथापी”ति । तथा
च (१) “अन्यनिष्ठे”त्यादि-मूलं व्यधिकरण-वक्त्र-धूमयोः सामा-
नाधिकरणस्यैव (२) प्रतिक्रियेकं, न तु व्यापकता-दलस्येति भावः ।
विभिन्न-कालोत्पत्ति-विनाशयो (३) रपि दैशिक-व्याप्ति-सत्त्वात् दै-

(१) तथाचेति नास्ति ग ।

(२) सामानाधिकरणांशस्यैवेति ग ।

(३) उत्पत्तिविनाशकयो रिति च ।

यदुत्पन्नविनष्ट-साध्यके अतिव्याप्तिरिति शङ्का-निरासायाहमूले “युगपदित्यादि,
तथाच ताटश नियमे मानाभावेन तत्र व्याप्तिरक्ष्येवेति कातिव्याप्तिरिति भावः ।

शिक-व्याप्तौ युगपदुत्पदेत्यादिकमनुपयुक्तं (क) अतः पूर्यति “कालि-
क्वीत्यादि” रिति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

न चान्योन्याभावस्याव्याप्यहृत्तिं, अभेदस्या-
बाधित-प्रत्यभिज्ञानात् ।

दौधितिः ।

अन्योन्याभाव-गर्भ-लक्षणस्याव्याप्यहृति-साधक-
सहेतावव्याप्तिं निरस्यति “नचेति”। “अभेदस्ये” ति ।
तथा च मूले महीरुहो विहङ्गम-संयोगी नेति प्रतीतेर-
नुभूयमान-विशिष्ट-भेदोल्लेखिन्या अपि शिखौ विनष्ट
इति प्रतीतिवद्विशेषणाभाव-विषयतामात्रं कल्पते,
बाधक-वलात् । यत्र च विशिष्ट-भेदे न बाधकं तत्र
तथा प्रतीति-वलात् तत् सिद्धिरप्रत्यूहैवेति नाति-
प्रसङ्गः ।

दौधिति-प्रकाशः ।

“लक्षणस्ये” ति (ख) सामान्यत एक-वचनम् । “अनुभूयमाने” ति ।
उल्लेखौ विषयित्वं, तथा चानुभूयमानं विशिष्ट-भेद-विषयित्वं यस्या

(क) दैशिकव्याप्तौ युगपदुत्पत्ति विनाशयोरनुपयोगादिति भावः ।

(ख) हयोलक्षणयोरन्योन्याभाव गर्भतया लक्षणस्येक-वचनासङ्केतेराह
“सामान्यत, इति, द्वित्वाविषयकाणादिति भावः ।

इत्यर्थः । यहा (१) उप्सेखः(क) शब्दाभिलापः, तथा चातुभूयमानों विशिष्ट-भेद-वाचक-शब्दाभिलापो यस्याः प्रतीतेरित्यर्थः (२) तथा चात्यत्ताभाव-विषयक-प्रतीतावन्योन्याभाव-विषयित्व-भमस्ताहृश-शब्दाभिलापो वा; न तु सा प्रतीतिर्भेदावगाहिणी, अभेद-निश्चय-सत्त्वे भेद-ज्ञानस्यासम्भवादिति भावः । “शिखो”ति, शिखा-विनष्टा पुरुषो न नष्ट इति बाधक सत्त्वात् तत्र विशिष्ट-नाशो न विषय इति भावः । “बाधकबला”दिति अभेद-प्रत्यभिज्ञान-रूप-बाधक-बलादित्यर्थः । नन्वेवं गुणादावपि संयोगि-भेदो न सिद्धेदत-आह “यत्र चे”ति । “नातिप्रसङ्गः” संयोगी सत्त्वादित्यादा-विति शेषः ।

दीधितिः ।

अब वदन्ति । “अभेदस्य” भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकं, भेदवत्त्वतियोगितावच्छेदकस्य संयोग-भमस्तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगि-ज्ञाने तदत्य-त्ताभावस्याग्रहादभाव-व्यवहाराच्च स एव तदभाव इति कल्पयते, तथा प्रतियोगितावच्छेदक-धर्म-ग्रहि तद-दन्योन्याभावस्याग्रहादभाव-व्यवहाराच्च स एव तस्या-

(१) यद्देति नास्ति ग ।

(२) इति वार्य इति ग ।

(क) उप्सेख-शब्दस्य शब्दाभिलापे प्रसिद्धतया विषयित्वार्थकत्वासम्भव इत्यतः कल्पान्तरमाह उप्सेख इति ।

भाव इति निश्चीतते, आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् ।
 अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगि-भेदाभाव-ज्ञानं
 तथा(१) असम्भवादसिद्धेश्च । नापि कपिसंयोगि-भेदस्य
 वृद्धावृत्तित्व-ज्ञानमसिद्धिः, तदृत्तित्वस्यैव ग्रहात् । नापि
 कपिसंयोगि-भिन्न-भेद-ज्ञानं, कपिसंयोगि-भेदवत्तद्वज्जेद-
 स्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् । नापि मूलावच्छेदेन
 तज्ज्ञानमसिद्धिः । तद्वर्मावद्विन्न-भेदस्य तद्वर्ममाव-
 पर्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोग-
 स्य मूल-वृत्तित्वे विरोधाच्च । न हि घट-भिन्न-भेदो घट-
 त्वादतिरिच्यते, आवश्यक-कृप्त-घटत्वेनेवोपपत्तौ अति-
 रिक्त-कल्पनायां मानाभावात्, अन्यथा सर्वं त्राभावस्या
 भावोऽतिरिक्त एव कल्प्यते ।

दैधिति-प्रकाशः ।

“भेदवत्” भेदस्येव । “तदभावस्य” भेदाभावस्य । संयोगस्य
 तदभावत्वोपपत्तये “तवतियोगितावच्छेदकस्ये”ति, अव्याप्यवृत्ति-
 त्वोपपत्तये “संयोगात्मन्” इति । “तदुपपत्तेः” भेद-प्रतीति-इशा-
 यामभेद-प्रतीत्युपपत्तेः । अत्यन्ताभाव-प्रतियोगि-दृष्टान्तेन भेद-
 प्रतियोगितावच्छेदकस्य तदभावत्वं व्यवस्थापयति “यथा ही”-

(१) न तथेति भवानन्दसम्बतः पाठः, ताढश पाठे अतएवेत्यनन्तरं नकारो
 नास्ति ।

ल्यादिना । ननु तज्ज्ञान-प्रतिबन्धक-ग्रह-विषयस्यैव तदभावत्वे प्रतियोगि-व्याप्त्यस्यात्यन्ताभावत्वापत्तिरत आह “अभाव-व्यवहाराचे”ति(क)। ननु लाघवा(ख)दभावत्व-प्रतीतेः प्रमात्वागुरोधाच्च संयोगातिरिक्त एव संयोगि-भेदाभावस्त्राह “आधिकेऽपौ”ति । “अव्याप्त-वृत्तित्वा”दिति, अथे वृक्षः कपि-संयोग्यभिन्न इत्यादिप्रतीत्वा अभावच्छेदेनैव कपि-संयोगि-भेदाभाव-ग्रहादिति भावः । “अतएव” कपि-संयोगिभेदाभावस्याव्याप्तवृत्तित्वादेव । “न तथा” न वाधकम् । तद्भेदाभावस्य (१) संयोगात्मकत्वे-पक्षे “अस-भवा”दिति, आधिके “असिद्धे”रिति । (यदा ज्ञानस्त्रूपस्यासभवमुक्ता विषयस्याप्यसिद्धिमाह “असिद्धे”रिति । मूले वृक्षोन कपि-संयोगि-भिन्न इति प्रत्ययस्य संयोग-विषयत्वेऽसभवादिक-मुक्ता प्रतिबन्धकान्यविषयत्वेऽपि दोषमाह “नापौ”त्यादिना) (२) । “ज्ञान”मिति “तथे”त्यनुष्ठयते, एवमयेऽपि । “तद्वृत्तित्वस्य” वृक्ष-वृत्तित्वस्य । “तद्भेदस्य” कपि संयोगि-भेदवद्भेदस्य । असिद्धिमुक्ताऽसभवं दर्शयति “तद्भव्ये”ति । “तद्वर्त्ममात्र-पर्यवसित-तथा” तद्वर्त्मात्मकतया । तदेव (ग) दृष्टान्तेन द्रढयति “नही”ति,

(१) तद्भेदाभावस्त्रैत नास्ति ग ।

(२) ( ) एतच्चिङ्गितः पाठो नास्ति च ।

(क) तथाच यज्ञानं यदभावाभावव्यवहारं जनयति तस्य तदभावाभाव-शूपत्वं, यथा घटज्ञाने सति घटाभावाभाव व्यवहारो भवति, व्यवहारत्वावच्छिन्नं प्रति व्यवहर्त्यज्ञानस्य हेतुत्वा दिति भावः ।

(ख) अनन्त-संयोगेषु संयोगिभेदाभावत्व-कल्पना-गौरवमधेच्छा उभवा दिव्यर्थः ।

(ग) तद्वर्त्मवद्भेदस्य तद्वर्त्मस्त्रूपत्वमेवेत्यर्थः ।

अभावत्व-प्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनातिरिक्तत्व-स्वीकारे त्वाह
“अन्यथे”ति ।

दीधितिः ।

अत एव अत्यन्ताभाव-प्रतियोगिनोः अन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः । तत्र कपिसंयोगवत्यपि बृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यतां (१), न ह्येषा प्रतीतिः कपिसंयोगि-भेदविषयत्वेनोपपादयितुं शब्द्या, नियमतः संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः, प्रतियोगि-कोटौ तदनुस्खेखाच्च । मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इति-वज्ञासमान-विशेषणस्याभावमात्र-विषयत्वेनोपपत्तव्वान्तिमयोरपीति परास्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अतएव” वत्यमाण-युक्तेरेव, “परास्त”मित्यग्रेतनेनान्यथः । “सामान्यत” इति, अत्यन्ताभावत्व-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदत्वादिना, अन्योन्याभावत्व-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिना चेत्यर्थः । “विरोधः” परस्परासामानाधिकरणम् । “स” विरोधः । अन्यथा-

(१) सङ्कोच्यते इति कचित् पाठः ।

जुपपत्तिं(क) दर्शयति “नहीं”ति । “नियमत” इति, प्रत्यक्षेण संयोगोपस्थितौ संयोगवस्तेन प्रतियोगिन उपस्थिति-सम्भवेऽपि(ख) स्मरणात्मक-तदुपस्थितौ तदसम्भवादिति भावः । यत्राप्युपस्थितिस्तत्रापि संयोगि-भेदो न विषय इत्याह “प्रतियोगि-कोटा”विति । “तदनु-ज्ञेखात्” संयोगिनोऽनुज्ञेखात्(ग)। “मूल” इति, न कपि-संयोगीति प्रतातेः संयोगात्यन्ताभाव-विषयत्वे तु प्रतियोगि-कोटौ विशेषण-मुद्रया संयोगस्योऽनुज्ञेखोऽस्यवेति भावः । “अभावमात्रे”ति, मात्र-पदेन विशिष्ट-भेद-विषयत्व-व्यवच्छेदः । प्रतियोगिनः कथं विशेषण-मुद्रया उप्लेख इत्यत्र दृष्टान्तः “शिखो विनष्ट इतिव”दिति । “अन्तिमयोः” अन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकयोः विरोधो न सङ्कोच्यतामिति पूर्वेणान्वयः (१) ।

दैधितिः ।

अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तर-समानाधिकरणतया स्व-स्व-प्रतियोगितावच्छेदका-समानाधिकरण्य-पर्यवसायिनो विरोधस्य स्वत्व-घटि-तत्वेन विशेष(२) एव विश्रामात् । अत्यन्तभाव-प्रतियो-

(१) सङ्कोच्यत इत्यनुष्ठयते इति च ।

(२) विशेषत इति हस्तलिखित-पुस्तके पाठः ।

(क) अन्य-विषयकतयोपपादनासम्भवं ।

(ख) सम्बिकार्धाद्विषट्टित-सामयो-सम्भवादिति भावः ।

(ग) अभावांशे साक्षात् परम्परायावा संयोगवतः प्रकारत्वेनात्मभवेनाप्यङ्गादिव्यर्थः ।

गिनो-रिवान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकयोरवाधित-
सामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिरुद्धतया तथाविध-वि-
रोध-कल्पनाया (१) अनवकाशाच्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अन्योन्ये”ति, घटान्योन्याभावस्य पटत्व-समानाधिकरण-
तयैत्यर्थः । (“विशेष एवे”ति, घटभेद-घटत्वादीनां विरोधस्य
कृत्वात्पि संयोगि-तद्देदयोस्तथात्वे मानाभावात्तदव्याप्यहत्तिले
वाधकाभावः) (२) । ननु संयोगि-भेदस्य गुणादावेव संयोगा-
सामानाधिकरण्य-दर्शनेन विशिष्टैव विरोधः प्रकृते (३) कल्पता-
भत आह “अत्यन्ते”ति “तथाविध-कल्पनायाः” संयोगि-भेदस्य
संयोगसामानाधिकरण्य-कल्पनायाः ।

दीधितिः ।

किञ्च शिखी विनष्ट इति प्रतीतेर्विशिष्ट-ध्वंसोखे-
खिन्या विशेष्ये तदाधादास्तां विशेषण-ध्वंस-विषयता,
न संयोगीति प्रतीतेर्विशिष्ट-भेदमवनाहमानायाः कथं
विशेषण-संसर्गाभाव-विषयत्वेनोपपत्तिः, न खलु सह-
स्रेणापि वाधकैरिदं रजतमिति-प्रतीते रङ्गत्वावलम्बनं

(१) तथाविधकल्पनाया इति क्वचित् पाठः ।

(२) यतच्चिद्ग्रितः पाठोनास्ति व ।

(३) प्रकृत इति नास्ति ग ।

व्यवस्थापयितुं शक्यते । न च विशेषण-भेदे एव तस्या
विषयः, अग्रेऽपि न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तेः ।
युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथा पक्ता-
दशायां घटादावयं न श्यामो दण्डादि-विनाश-समये
चैवादौ नायं तदण्डवानिल्यादयो व्यवहाराः । न च
तत्र विशेषण-संसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि
सप्तमौ विना तदनुपपत्तेः । न खलु भूतलं न घट
इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घट-संसर्गाभावं
बोधयन्ति, तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रस-
ङ्गात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु न संयोगीति-प्रतीतिः संयोगाभाव(१) विषयत्वेनैपपत्रा(२)
नैताट्टश-कल्पना-वाधिकेत्यत आह(३) “किञ्चे”ति । “तद्वाधात्” धं-
स-प्रतियोगित्व-वाधात् । “विशेषणधंसविषयते”ति, तत्र धंसत्व-
प्रकारक-प्रतीतेः “सविशेषणे हौ”त्यादि-न्यायेन विशेषण-धंसाव-
गाहित्व-सम्बन्ध इति भावः । “न संयोगी”त्यादि, (४) विशिष्ट-
भेदे”ति (५) अत्र तु भेदत्व-प्रकारक-प्रतीतिः कथमत्यन्ताभाव-

(१) संयोगात्मन्ताभाव इति ग ।

(३) आहेति नाक्ति ग ।

(२) विषयत्वेनैपोपयदेति ग ।

(४) न संयोगीत्यादीति नाक्ति ग ।

(५) विशिष्टभेदमिति ग ।

विषयत्वेनोपपत्तिरिति भावः । दण्डादि-नाश-काले दण्डादि-
प्रागभाव-कालेऽपि (१) नायं दण्डीति प्रतीतिर्थं सादि-विषयत्व-
कथनाय “संसर्गभावे” ति । “न खल्चि” ति, अतव्यकारके तव्यका-
रकत्वस्यानुव्यवसायेन विषयी-करणे अनुव्यवसायस्य तव्यकारक-
त्वांशे भ्रान्तत्वापत्तेरिदं रजतमिति-प्रतीते रजतत्व-प्रकारकत्वस्या-
नुव्यवसायेन विषयी-करणादिति भावः । न संयोगीति
प्रतीतेः संयोग-भेद-विषयत्वेनोपपत्तिमाशङ्क्य निषेधति “न
चे” ति । प्रत्यक्ष-प्रतीतौ सामग्री-वशात् (२) संसर्गभाव-विषय-
काता (३) प्रसञ्जेतेत्यतः प्रतीति-नियत-विषयकं शब्दमयु-
ष्टभक्तमाह “युज्यते चे” ति । ननु पक्षता दशायाम् अयं न
श्याम इति व्यवहारो न भवत्येव, किन्तु इदानीं (४) न श्याम
इति, तत्र चेदानीं यः श्यामस्तत्त्वावच्छब्द-प्रतियोगिताक-भेदो
विषय इत्यतो “दण्डादी” ति । “तदण्डवानि” ति, अत्र चेदानीं
तदण्डतोऽसिद्धा तद्देव-विषयत्वेनोपपत्त्यभावादिति भावः ।
“व्यवहारो” ऽभिलापः । “तदनुपपत्तेः” संसर्गभाव-प्रतीत्यनुप-
पत्तेः । तदेव व्यतिरिक्तेण द्रढ़यति “न खल्चि” ति । “तथात्वे”
अनुयोगिनि सप्तमीं विनापि संसर्गभाव-बोधकत्वे । “घटो न
घट” इति, घटे घट-संसर्गभाव-सत्त्वादिति भावः । तथा च
पुरुषे न दण्ड इत्यादौ नज्-पद-जन्य-पुरुष-पदार्थ-निष्ठ-संसर्गभाव-

(१) दण्डादि-नाश-प्रागभावकालेऽपैति ग ।

(२) वज्ञादिति च ।

(३) इदानीमयमिति ग ।

बोधे पुरुषोपस्थापक पदोत्तर-समानी-पद-ज्ञानं हेतुः क्लृप्त इति
तदभावान्नायं दण्डौल्यादौ न दण्ड-संसर्गभाव-धौरिति भावः ।

दीधितिः ।

अपि च विशिष्ट-वाचक दण्डादि-पदेभ्यो धर्म्मुग्रप-
सर्जनतयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावे-
ज्ञव्यः, इतर-विशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराकाङ्क्षतया-
न्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात् । न चाव विशिष्टोप-
स्थापकं पदं विशेषणमात्र-परं, तथापि चैत्रो न दण्डो
घटो न श्यामं रूपम् इत्यादावपि दण्डादि-संसर्ग-
भाव-प्रतीत्यापत्तेर्दुर्ब्वारत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु भवतु इतर-विशेषणत्वेनानुपस्थित-दण्ड-संसर्गभाव-बोधे
तथा हेतुत्वम्, इतर-विशेषणत्वेनोपस्थित-दण्डस्य नजा पुरुषानु-
योगिक-संसर्गभाव-बोधे च पुरुषोपस्थापक-पद-समान-विभक्तिक-
पदार्थ-विशेषणतया दण्ड-पद-जन्योपस्थितिः कारणम् । अत एव
पुरुषो न दण्ड इत्यादौ न दण्ड-संसर्गभाव-बोधः, भवति तु
पुरुषो न दण्डौल्यादावित्यर्हचेराह “अपि चे”ति । “धर्मी”ति
मतुवर्थ-सम्बन्धिनि विशेषणतयोपस्थितस्येत्यर्थः । पर्वतो वक्त्र-
मान् धूमादित्यादौ इतर-विशेषणत्वेनोपहितस्य वक्त्ररपि एक-
वाक्यताधीन-बोधे मतुवर्थ-विशेषणत्वेन हेतुवर्थ-विशेषत्वेन चान्वया-

“दन्यते”ति, “विशेषणलेने”ति च विशेषण-मात्र-परमिति, तथा च मतुपो न स्वार्थं तात्पर्यमिति भावः । “तथापौ”ति, दण्ड-पदस्य दण्ड-परतायां दण्डपद-दण्डपदयोर्न विशेष इतीतर-विशेषणले-नानुपस्थितस्यापि नजानुयोगिनि सप्तमौ विना तथा बोधे चैत्रो न दण्डीत्यत्रेव चैत्रो न दण्ड इत्यत्रापि तथा स्यादिति भावः । चैत्रो न दण्डी घटो न श्याम इत्यादौ दण्ड-पद-श्याम-पद-समभि-व्याहृत-नज एव ताटृश-बोध-सामर्थ्यं क्लृप्तमिति तत्पद-इय-घटित-मिवोदाहृतवान् ।

दीधितिः ।

एतेन नजोऽभाववल्लाक्षण्यिकतया विनैव सप्तमौ-मन्वय-बोध-समर्थनं प्रत्युक्तम् । एवच्च चैत्रो न पचतौ-त्यादौ आख्यताच्छक्तया लक्षणया बोपस्थितस्य कर्तुरेव भेदो भासते इत्यस्तु, वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृति-सम्बन्धादेरभावान्वय-बोधे नजा सप्तमौ नापेत्यते, अपेत्यते च प्रातिपदि-कास्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः । नजो वैधर्म्म्य-परतया न श्याम इत्यादिः श्यामादि-विधर्म्मेत्यर्थः, वैधर्म्म्यच्च रक्तात्मादिकमेव, यदाहुराचार्याः श्यामा-द्रक्तो विधर्म्मा न तु पृथगित्यपि वदन्तीति कृतं पञ्चवितेन ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“एतेन” चैत्रो न दण्ड इत्यादि-शब्दात्तथापादनेन(१)। “अभा-ववज्ञाच्छिके”ति, तथा च यत्राभावमात्रं नजर्थस्तत्रैवानुयोगिनि सप्तम्यपेक्षा, नजर्थस्याभाववतस्त्वादाल्पेनानुयोग्यन्वये (२) तु तदन-पेक्षेत्याशयः । “एवच्चे”ति सर्वत्रैव संसर्गभाव-बोधे सप्तम्य-पेक्षायामित्यर्थः । “शक्त्ये”ति वैयाकरण-मते । “निपुणतर”मिति, नज्-व्यतिरेकेण यत्र येन सम्बन्धेन (३) भावान्वये अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षते यथा भूतले घट इत्यादौ तत्रैव तत्सम्बन्धावच्छिन्ना भावान्वये (४) सप्तम्यपेक्षा यथा भूतले न घट इत्यादौ, चैत्रः पञ्चतीत्यादौ तु विनापि सप्तमीौ क्षत्यादेराश्रयत्व-सम्बन्धेनान्वया-वज्ञा न सापेक्षत (५) इति नज्वादे प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमावित्यनेन दर्शनौयत्वादिति भावः । न श्याम इत्यादौ सिद्धान्तिनां संवादमाह “नज” इत्यादि “वदन्ती”-ल्यन्तेन । तद्भावच्छिन्न-वैधम्भावं तद्भावच्छिन्नावृत्यादि-लक्षणं(६) प्रकृते न श्याम इत्यादौ नजर्थी हृत्तिर्भिन्नज्ञ, श्यामपदादौ च श्यामत्वस्य विशेषणत्वे तात्पर्यं, तथा-चायमिदानीं न श्याम इत्यस्य श्यामत्व-विशिष्ट-वृत्ति-भिन्नवानयमिदानीमित्यर्थः । रक्तत्व-दशायां घटस्य न श्यामत्व-विशिष्टत्वमिति न बाधः । वैधम्भावं रक्तत्वादि कमित्यत्र (७) संवादमाह “यदाहु”रिति ।

(१) तथा प्रतीत्यापादनेनेति घ ।

(२) येन सम्बन्धेनेति नास्ति घ ।

(३) अनुयोग्यन्वये इति घ ।

(४) तत्रैवाभावान्वये इति घ ।

(५) अन्वयात्तत्वापि सा नापेक्षते इति ग ।

(६) लक्षणमिति नास्ति ग ।

(७) रक्तत्वादीत्यत्रेति ग ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

व्याप्तव्यापक-भावाज्ञानेऽपि वस्तुसत्स्थात्वेना-
ज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भातस्य पष्ठपूर्थत्वम् । न
चैवमनुगमो दोषाय, कस्य का व्याप्तिरित्यनुगतस्यैव
लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति वङ्गि-ङ्गदौ न सः, धूमवान्
वङ्गिमद्-ङ्गदौ न भवतीति प्रतीतेव्वासज्यवृत्ति-प्रति-
योगिताकौ (१) वङ्गि-वङ्गिमतोरत्यन्तान्योन्याभावौ
धूमवति विद्येते द्रुति कथमेते लक्षणे द्रुति चेन्न ताढ-
शाभावानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं
प्रतियोगि न वङ्गि-वङ्गिमन्तौ ।

दौधितिः ।

“सम्बन्धत्वेने”ति, निरूपित-तत्त्वमेतत् । “कस्ये”ति,
इत्यञ्चाननुगताया अपि व्याप्तेज्ञानं यथानुमिति-
हेतुस्था वक्ष्यते । “एते” अत्यन्तान्योन्याभावगर्भे (२)
“ताढ़े”ति, ननु किं दित्वादिकं प्रतियोगितावच्छे-
दकमेव न भवति, किं वा भवत्येव परन्तु (३)
लूपानामेव स्व-समानाधिकरण-तत्त्वद्वार्तावच्छिन्न-प्रति-

(१) प्रतियोगिक्यवित्तिसोसाइटो-सुद्धित-पुस्तके पाठः ।

(२) अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भे इति-सोसाइटो-सुद्धित-पुस्तके पाठः ।

(३) परन्तर्वित नास्ति इस्त्विक्षित-पुस्तके ।

योगिताकानामभावानां लाघवादित्यभिप्रायः ? नाद्यः
 एकैकाभाव-प्रतीतितो ह्यौ न स्त इति प्रतीतेर्विल-
 क्षणत्वात्, शब्दादिना ह्यौ नस्त इति निश्चयेऽप्येकै-
 काभाव-संशयात्, विषयानुगमं विनानुगताकार-प्रत्य-
 यायोगाच्च । न चाभावस्य द्वित्वाधिकरण-प्रतियोगि-
 ताकल्प (१) मात्रं, द्वित्व-समानाधिकरण-धर्मावच्छ-
 न्नप्रतियोगिताकल्पं वा, ह्यं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः,
 तादृशद्वित्वाधिकरण-व्यक्तिविशेष-विरहिणि तथाविधो-
 भयशालिनि तादृशौ ह्यौ न स्त इत्यप्रत्ययात् । द्वित्व-
 समानाधिकरणाभानेऽपि प्रतीतेरनुनताकारत्वाच्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

सम्बन्धत्वस्य नियम-घटितत्वादाह “निरूपिततत्त्व”मिति (२)
 संयोगत्वादिनैव तत्प्रवेश इति भावः । “वक्ष्यत”इति, तज्ज्ञङ्गक-तत्सा-
 ध्यकानुमितिलं कार्यतावच्छेदकम्, अनुमिति सामान्ये तु अभाव-
 ज्ञानत्वादिना हेतुत्वमिति भावः । चतुर्णामिति (क) लक्षणानामाच्चे-
 पाद्विवचनं न घटत इति तदुपपादयति “अत्यन्ते”ति, तथा च अत्य-
 न्ताभाव-गम्भत्वेन अन्योन्याभाव-गम्भत्वेन हयोर्द्दयोरैक्याद्विवचनमिति

(१) प्रतियोगिकत्वमिति-सोसाइटी सुदृत पुस्तके पाठः ।

(२) निरूपितेतीति घ ।

(क) अत्यन्ताभावघटितं ह्यं अन्योन्याभावघटितञ्च हयमिति भावः ।

भावः । “स्वसमानाधिकरणे”ति, द्वित्व-समानाधिकरण-घटत्व-पट-त्वादीत्यर्थः । “एकैकाभाव-प्रतीतित” इति घटो नास्तीत्यादि-प्रतीतित इत्यर्थः । “हौ न स्तः” घट-पटौ न स्तः । ननु घट-पटौ न स्त इत्यत्र (१) द्वित्वस्याधिकस्य भानादेव वैलक्षण्यमत आह “शब्दादिने”ति, प्रत्यक्षेण ताष्टश-निश्चय-काले एकैकाभावस्यापौ-न्द्रिय-सन्निकर्षादि-सच्चेन निश्चयात् तथा संशयोऽसिद्ध एवेत्यतः “शब्दादिने”त्युक्तम् । घट-पटौ न स्त इति शाब्दबोधे घटत्वादेः(क) प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहानात् संशयो नानुपपत्र(ख)इत्यतो “विषयानुगम”मिति, क्वचित् घट-प्रतियोगिकाभावत्वं^१ क्वचित् पटप्रतियोगिकाभावत्वं विषय इत्यननुगम इत्यर्थः । “द्वित्वाधिक-रणे”ति, अभावे द्वित्वाश्चय-प्रतियोगिकत्वं द्वित्वाश्चये च घटत्व-पटत्वे ताष्टश-प्रतीतौ प्रकार इत्यर्थः । घट-पटौ न स्त इति शाब्दबोधे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वस्यानुभविकत्वादाह “द्वित्व-समानाधिकरणे”ति, “हयं”-घट-पटोभयम् । “ताष्टशे”ति, द्वित्वाधिकरण-यक्षिघटपटोभयवति घट-पटौ न स्त इत्यप्रत्यया-दित्यर्थः । द्वितीये द्वित्व-समानाधिकरण-तद्वटत्व-पटत्वादवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य तत्र सच्चादिति । द्वितीये दूषणान्तरमाह “द्वित्व-समानाधिकरणे”ति ।

(१) ननु घटपटौ न स्त इत्यत्रेति नास्ति च ।

(क) द्वित्वस्येव घटत्वादेरप्युपलक्षणतयैव भानमिति भावः ।

(ख) तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिश्चयस्यैव तत्संशयविरोधित्वादिति-भावः ।

दीधितिः ।

अत एव न तादृश-प्रतीतेर्घटत्व-पटत्वाद्यन्यतराव-
च्छङ्ग-प्रतियोगिताकाभाव-विषयत्वं, अन्यतरत्वानुस्तेखि-
अपि घट-पटौ न स्त इत्यनुगत-प्रत्ययाच्च । न च पर-
म्परा-सम्बन्धेन तादृश-हित्व-सामान्याभाव एव हौ न
स्त इति प्रतीतेर्विषयः, हित्वाधिकरणयोरेव प्रतियो-
गित्वोङ्गेखात्, हित्वादर्घटादि-हत्तित्वानुपस्थितिपि
अन्ततः शब्देनापि घट-पटौ न स्त इत्यादि-प्रत्ययाच्च ।
अत एवैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनं, विस्तु-
योरपि जलत्व-पृथिवीत्वयोर्ज्ञित्वेनाभाव-प्रत्यय इत्युक्त-
त्वाच्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अतएव” वज्ञमाण-दूषणादेव । “अन्यतरत्वे”ति, अपिना
अन्यतरत्व-घटकत्वेन घटत्वादेरप्यनुस्तेख(क) उक्तः । यत्तु अतिप्र-
सक्तधर्ममाचेण (ख) उपस्थिते (ग) अवच्छेदकत्वाग्रहोऽपि बोध्यते
(घ) इति तत्र व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छङ्ग प्रतियोगिताकाभाव
इत्यादौ व्यभिचारादिति(ड) । “परम्परे”ति हित्व-पर्याप्तिधिकरण-

(क) संसर्गविषयापि विषयत्वाभाव इत्यर्थः ।

(ख) अन्यतरत्वादिनेति शेषः ।

(ग) घटत्वादाविति शेषः ।

(घ) अपिनेति शेषः ।

(ड) वक्तित्वादावतिप्रसक्तव्यापकतावच्छेदकत्वेनाप्यवच्छेदकत्वयहादिति भावः ।

घटपटादि-संयोगादि-सम्बन्धेनेत्यर्थः । “तादृश हित्वे”ति घटपटो-भयवृत्ति-हित्वेत्यर्थः (क) । प्रतियोगितावच्छेदककोटि प्रविष्टतयैव हित्वाधिकरणयोरुम्भेख इत्यास्तामत आह “हित्वादे”रिति (ख), प्रत्यक्षे कदाचित् घटपटवृत्तिलेन हित्वोपस्थितिः (१) सम्भवतौत्यतः “शब्देनापी”ति । “अतएव” एकविशिष्टापरस्यानुपस्थितावपि शब्दादिना तथा प्रत्ययादेव । दोषान्तरमाह “विरुद्धयोरपी”ति, इदच्च विरुद्धता-नियामक-सम्बन्धेन विशिष्टस्याप्रसिद्धि-सूचनाय । तत्र जलत्व-विशिष्टस्य पृथिवीत्वस्याप्रसिद्धे रित्यर्थः ।

दीधितिः ।

नान्त्यः, तथात्वेषि साध्यतद्वतोस्तादृश-प्रतियोगित्वानपायात् । अन्तरेणाभावान्तरमेकैक-घटवति जाय-मानाया यत्-क्रित्विहृष्ट-इयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतेनपादयितुमशक्त्वादित्यत आह “अभ्युपगमे वे”ति । उभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं, न तु साध्यतावच्छेदकं साध्यवत्त्वं वेत्यर्थः, अश्रयमाणावच्छेदकत्वांशेऽपि लक्षणे तथैव विवक्षित-मिति भावः ।

(१) हित्वप्रत्यक्षोत्पत्तिरिति घ ।

(क) तथाच हित्वनं तादृशहित्वलाक्षण्यिकं प्रकृतिस्तु तात्पर्यव्याहिकेति भावः ।

(ख) तथाच तादृशहित्वानुपस्थितौ तादृशलक्षणा न सम्भवतीति भावः ।

दीघिति-प्रकाशः ।

“तथात्वेऽपि” हित्वादेः क्लृप्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकल्पे-
ऽपि । “साध्ये”ति, साध्ये साधनवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वस्य
साध्यवति च साधनवन्निष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगित्वस्य चानपाया-
दित्यर्थः(क) । ननु झटाद्यभाव(१)प्रतियोगिताया झटादि-निष्ठाया
हित्वमतिप्रसक्तमपि प्रतीति-बलाद्वच्छेदकं न तु तद्यतियोगिता
वझग्रादावपि कल्पयत इत्यत आह “अन्तरेण”ति । “एकैके”ति
तेन (२) घटत्वावच्छिन्नाभाव-विषयत्व-निरासः । “यत्-किञ्चिह्निट-
द्यवतौ”त्यनेन तत्त्वहित्वावच्छिन्नाभाव-विषयत्व-निरासः । “अश-
क्यत्वा”दिति तहित्वति तहित्वान्यघटत्वावच्छिन्नाभावेन घटान्तर-
वति तदन्य(ख)घटव्यक्त्यभावेनेत्येवं क्रमेण ताटश-प्रतीतिरूपपादने-
ऽप्यनुगत-प्रतीतिरूपपादयितुं न शक्यत इत्यर्थः । घटपटौ न स्तु
इत्यत्र तु घटत्व-पटत्वान्यतरावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वम-
नुगतानतिप्रसक्तं विषय इत्यापाततो (ग) वक्तुं शक्यम् अत तदपि न
सञ्चयतौति क्लेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्राप्यन्यतरत्वानुज्ञेखेऽपौत्या-
दिना दूषणमुक्तमेवेति भावः ।

अब्रेदं बोध्यम् । घटपटौ न स्तु इत्यत्र हित्वसामान्यं न प्रति-

(१) झटाभाव इति ग ।

(२) एकैकेत्यनेनेति ख ।

(क) वझग्रादि-साधारणहित्वस्यातिप्रसक्तत्वे अवच्छेदकत्वासम्भवेन तदवच्छिन्न-
झटाद्यभाव-प्रतियोगिताया वझग्रादाववश्यं स्त्रीकार्यत्वादिति भावः ।

(ख) तत्त्वव्येन घटान्तरवतीत्यत्र यहित्वान्तरं निविष्टं तस्य परामर्शः ।

(ग) वस्तुतस्त्रियत्वादिना वक्ष्यमाणदूषणादाह आपातत इति ।

योगितावच्छेदकं, यत्-किञ्चिद्दृहयवति घट-पटौ न स्तु इति प्रत्ययात् । नापि द्वित्व-विशेषः (क), तत्तद्वित्वानामननुगमात् (ख) तत्तद्वित्वत्वेनानुपस्थितेः (ग) (१) न घटपट-हृत्ति-हित्तिं, द्वित्वस्य घटादि-हृत्तित्वानुपस्थितावपि तथा प्रत्ययात् । (नापि घटत्वं पटत्वं वा, एकैक-घटपटवति तथा प्रत्ययात्) (२) । न घटत्वं हित्तित्वं (३) घटादिमत्यपि तथा प्रत्ययात् (घ) । किन्तु द्वित्वं तद्वध्मितावच्छेदकौभूतं (ड) घटत्वं पटत्वत्वं तथा, प्रतियोगितावच्छेदकत्वं (च) व्यासञ्जहृत्ति, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं (क्ष) घटपटोभयमिति (ज) न कोऽपि दोषः (भ) । घटौ न स्तु इत्यत्र

(१) अनुपस्थितेष्वेति ग ।

(२) ( ) एतच्चिङ्गितः पाठीनास्ति ष पुस्तके ।

(३) द्वित्वेति नास्ति ष ।

(क) घट-पट-निष-हित्तित्यर्थः ।

(ख) तत्तत्कालीन तत्तपुरुषोयामेचावुजिजन्यानामानन्त्यादिति भावः ।

(ग) तत्तद्वित्वत्वेनावच्छेदकत्वे नाननुगम इत्यत आह “तत्त”द्वित्वादि ।

(घ) घटपटौ न स्तु इत्याकारक-शब्दमत्यवादित्यर्थः ।

(ड) हित्तित्वान्याशे विशेषणीभूतमित्यर्थः ।

(च) त्रयाणामवच्छेदकत्वे केवल-घटादिमति ताडग-प्रतीतिर्नस्तादत आह “प्रतियोगितावच्छेदकत्वं”त्वादि ।

(क्ष) ताडग-ससुहावस्य विरुद्ध-घटत्व-पटत्व-कृप-धर्म-हृदय-वर्टिततया तद्वच्छिन्नाप्रसिद्धिरत आह “प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं”ति ।

(ज) यद्विशेषणतया यत्वावच्छेदकता-पर्याम्पिस्तहवच्छिन्नं तदिति, एवत्वं घटत्व-पटत्वयोर्विरुद्धत्वेषि हित्तित्वान्यामित्येति विशेषणतया तयोस्तत्र पर्याम्पिस्तत्वेन हित्तित्वधध्मितो घटत्वपटत्वावच्छिन्नत्वादिति भावः ।

(भ) एतेन तत्र प्रतियोगित्वाधिकरणे अवच्छेदकता-पर्याम्पिस्तहवच्छिन्नत्व-

हितं पर्थीसि-सम्बन्धेन घटत्वच्च तद्विभितावच्छेदकत्वेनावच्छेदकं, धर्मितावच्छेदकत्वं अन्यून-वृत्तिलेन तेन एक-घटवत्यपि पठमादाय द्वित्ववद्वट-सत्त्वेऽपि घटो न स्त इति प्रतीतिर्नानुपपत्तिरित्येवमन्यत्रापि यथानुभवमूद्यम् ।

ननूभयस्य प्रतियोगित्वेऽपि प्रत्येकस्य प्रतियोगित्वात् कथं समाधानमत आह “उभयत्वमेवे”ति । नन्वच्छेदकाघटितलक्षणे तद्विष-तादवस्थ्यमत आह “अशूयमाणे”ति अशूयमाणोऽवच्छेदकत्वांशो यत्र लक्षणे तत्रेत्यर्थः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ वा अनौपाधिकत्वं व्यासिः । तत्र यावत्-स्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभाव-समानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्येवं सोपाधिः । तत्र साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिन आदीर्भवनवत्त्वादेवपाधिर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात्, उपाधिः साध्य-

र्यधिकरणपर्माणवच्छिन्नाभावास्तीकारपत्रे कथं प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति विचारनीय मित्यपि केषां चिह्नावनीज्ञावनं परास्तं । केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वावुद्देश्यवदेवपि प्रतियोगितावच्छेदकतासमानावच्छेदकताक-विषयताशास्ति-न्या वुद्देश्टपटोभयवदित्याकारिकाया विरोधित्वमवसिर्यामिति न कोपि दोष इत्याङ्गः ।

व्यापकत्वात् । एतदेव यावत्-स्वव्यभिचारि-व्यभि-
चारि-साध्य-सामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गौयते ।

दीघितिः ।

“तच्चे”ति । स्वं साधनत्वाभिमतम् । तथा च साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदका
यावन्तो धर्मा यज्ञशावच्छिन्न-समानाधिकरणात्यन्ता-
भाव-प्रतियोगितावच्छेदकास्तद्भर्मावलीढ़-सामानाधि-
करण्यमित्यर्थः । एतेन सर्वत्र ताढशैर्यावद्विरवच्छिन्नस्य
ताढशावच्छिन्न-यावत्-प्रतियोगिकस्य चातिप्रसञ्जकात्
यावत्त्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्या-
प्रसिद्धिः, ताढशावच्छिन्न-प्रतियोगिताकानां यावद-
भावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा, रूपादि-साध्यक-
पृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च, क्वापि रूपादि-व्यक्तौ ताढश-
यावदभाव-सामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रख्युक्तम् ।

दीघिति-प्रकाशः ।

“तथा च साधने”ति । अत च प्रतियोगित्वयोरेक-सम्बन्धाव-
च्छब्दलं (क) विशेषणताविशेषावच्छब्दलं वा वक्तव्यम् । तेन धूम-
वान् वक्त्रेरित्वादौ वक्त्र-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेद-

(क) लाघवादाह विशेषणतेत्यादि ।

कस्या(१)-योगोलक-भेदत्वादेविषयित्वादि—सम्बन्धान्तरावच्छिन्न-
धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न चतिः ।

न च विषयितयायोगोलकभेदत्ववज्ञानस्याभावीय-विशेषण-
तया योऽभावस्य स्य धूम-समानाधिकरणत्वादेक-सम्बन्धावच्छिन्न-
तया प्रतियोगितयोर्विवक्षणेऽपि (२) न निस्तार इति वाच्यं
तादृश-ज्ञानस्याभावीय-विशेषणता-रूप-व्यधिकरण-सम्बन्धावच्छि-
न्नाभावेऽयोगोलक-भेदत्वस्य गुरुतया तद्वटक-लघु-यत्क्षित्यदार्थ-
स्यैव (क) विषयितया प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । गुरुधर्मस्या-
वच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकतयोरपि (३) एकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वं वा विवक्षणीयमिति (४) ध्येयम् ।

“यद्वर्मावच्छिन्ने”ति यत्काभ्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । तेन
गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ जाति समानाधि-
करणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यत्वत्वादेः सत्ता-समानाधि-
करणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न चतिः । यथाश्वतेऽनुप-
पत्तिं दर्शयति “एतेने”ति । यावत्त्वम् अवच्छेदके तदवच्छिन्ने
अभावे वा विशेषणं, तत्र क्रमेण दूषणमाह “सर्वत्रे”त्यादि“अप्र-
सिद्धि”रित्यथिमेणान्वितम् (५) । “अतिप्रसञ्जका”दिति, वक्त्र-

(१) अवच्छेदका इति ग ।

(२) विशेषणेयोति ग पुस्तके ।

(३) अवच्छेदकतापि इति ग पुस्तके ।

(४) एकोन सम्बन्धेन विवक्षणीयेति इति ग पुस्तके ।

(५) अन्वेतीति व पुस्तके ।

(क) अदत्तवद्देवेत्यर्थः ।

समानाधिकरणाभाव-(प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानां यावत्त्वावच्छिन्नाभावो) (१) धूमाधिकरणोपीत्यतिव्यास्या यावत्त्वाद्यनवच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वं विशेषणं दियं (२) तथा चाप्रसिद्धिर्यावत्त्वाद्यनवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य यावतामभावस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । आदिना यावत्त्वोभयत्वादि-परिग्रहः । “तथा” अप्रसिद्धिः । इवं पृथिवीत्वादित्यादौ ताटशानां घटल्प उत्त्वाद्यभावानाम् एकाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः । एतद्वूपवानेतद्रसादित्यादौ अभावस्य भावभिन्नत्व-विवक्षणे वक्ष्यमाण-दिशा प्रसिद्धिसम्भवादुक्तं “प्रायश्” इति । यावतां ताटशाभावानां प्रत्येक-निरूपित-सामाज्ञाधिकरण-विवक्षणोप्रसिद्धिर्नास्तीत्यत आह “रूपादी”ति । “क्वापौ”ति घटरूपे ताटश-यावस्था-निविष्टस्य घटत्वाभावस्य पठरूपे च पठत्वाभावस्यासामानाधिकरणादिति भावः (३) । वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वूम-तत्तद्वृग्रीव्याप्तिरित्युक्तौ प्रतीकार-सम्भवात्तचोक्तम् ।

दीधितिः ।

सर्वत्र सोपाधावेक-व्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधि-

(१) ( ) एतच्चिह्नितस्यले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना यावन्तस्तत्त्वाद्यन्तोगिकयावत्त्वावच्छिन्नाभाव इति ग पुस्तके ।

(२) देयसिति नात्ति ग पुस्तके ।

(३) भावस्य सामानाधिकरणाभावादित्यर्थ इति घ पुस्तके ।

र्जुम्भान्तर-विशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्य-
समानाधिकरण इत्यतोऽवच्छेदकानुसरणम् (क) ।

दीधिति प्रकाशः ।

ननु साधनसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिनो यावन्तो यज्ञ-
मावच्छेद-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिन इत्येवोच्यतां कृत-
मवच्छेदक-गर्भतया, धूमवान् वज्रेरित्यादौ च ताण्डशार्द्धनादीनां
चालनी-न्यायेन धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वेऽपि अयोगोलक मेदस्य
धूमवत्यभावाभावादत आह “सर्वत्रै”ति । “एकव्यक्तिकस्य”
व्यभिचार-निरूपकाधिकरणान्यत्वादिः, “धर्मान्तरे”ति तत्तदधि-
करणहृत्तित्वं पूर्ववृण्हत्तित्वादीत्यर्थः । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे त्वाह
“आदौ”ति आदिना वित्व-वित्वादि-प्ररिग्रहः ।

दीधितिः ।

साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छेद-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यज्ञर्मा-

(क) अथैवभपि हेतुसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायावत्यःसाध्य समा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदिका इत्येव सम्यक् किसुभयत्वावच्छेदकानुसरणे-
नेति चेच तथा सति विशिष्टसत्त्वानिष्ठप्रतियोगितादा साध्यसमानाधिकरणाभाव-प्रति-
योगितावच्छेदत्वाभावेन सत्त्वावान् जातेरित्यादावव्याप्तेरिति । ननु हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितासु यावतीषु वत्स्याध्यसमानाधिकरणाभाव-प्रति-
योगितात्वं तस्माध्यसमानाधिकरणं व्याप्तिरित्यज्ञौ वर्यदेवावच्छेदकानुसरणभिति
चेच यथोक्त्वात्क्षणे एतादशव्यापकतादा अप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात् । जगदीशेनै-
तादशक्त्वान्तरस्योक्त्वात्वैति ष्ठेदभ् ।

वच्छिन्न-समानाधिकरणास्तद्वर्भावलीढ़-सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

दीघिति-प्रकाशः ।

(क) मूलाच्चरातुसरिणाह “साधने”त्यादि । (ख) इत्यच्च मूले “तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभाव-समानाधिकरण”मित्यस्य तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावः समानाधिकरणो यस्य साध्यस्येति बहुब्रौहिर्बीर्धः । रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत यावत्सु ताटशाभावेषु रूपत्वावच्छिन्न-सामानाधिकरणं वर्त्तत एवेति नाव्याप्तिरिति भावः ।

दीघितिः ।

अभावश्चात् भावभिन्नो ग्राह्यस्तेन द्रुदं जलं स्तेह-
वत्त्वादित्यादौ स्तेहवत्त्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितावच्छेदक-रूपसामान्याभावत्वावच्छिन्न-प्रति-
योगिताकाभावानां सकल-रूपाणां जलत्व-सामानाधि-
करण्य-विरहेऽपि नाव्याप्तिः । घटध्वंसो ध्वंसत्वादि-
त्यादौ च घटध्वंसत्वादेत्यकारक-प्रमाविशेषत्वा-
देवर्वा (१) भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्ताटशो न

(१) विषयत्वादेवति हस्तिखित-पुस्तके ।

(क) स्तप्रते यथाश्रुत मूललभ्य-विशेषविशेषभाव-परित्यागादेतन्मते च तद-
परित्यागार्दित भावः ।

(ख) एतन्मतेषि यावद्भावेषु साध्यसामानाधिकरणं कथं मूललभ्यमत आह
“इत्यच्चे”ति ।

घटध्वंसत्वादि-समानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“तेने”त्यादि । वक्त्रिमान् धूमात् पृथिवी गम्भात् (१) इत्यतोत्पत्तिकालावच्छेदेन (२) (क) रूप-सामान्याभावस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वात् प्रतियोगि-व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणभाव-प्रतियोगितावच्छेदत्वत्वं न सम्भवतीति तत्रोक्तम् (ख) । समवेत सामान्याभावस्याभावः(ग) सत्त्वैव रूपवदन्यासमवेतत्वावच्छिन्नस्याभावाभावं रूपवन्माव-समवेतं जात्यादिकमादायाव्याख्यभिधाने तु प्रयास-गौरवमिति तत्रोक्तम् । भावभिन्नत्व-विवक्षणेऽपि रूपध्वंस-प्रागभावयोरपि रूप-सामान्याभावाभावाभक्तया स एव दोष इत्यतो “अत्यन्ते”ति । न च तथापि स्त्रेहवत्त्व-समानाधिकरणभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं जलान्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्यन्ताभाव—तेजो-इत्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्यन्ताभावान्यतरत्त्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छि-

(१) गम्भवच्चादिति ग ।

(२) उत्पत्तिकाले इति ग ।

(क) प्रलयकाले इत्यपि बोधं तेन पृथिवी गम्भादित्यत्र परमाणावपि रूप-सामान्याभावाभावस्य न प्रतियोगि वैधिकरणयनिति भावः ।

(ख) तथाच हेतुसमानाधिकरणभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वविवक्षणेनापि अव्याप्तिनिरास-सम्भव इति तत्परित्याग इति भावः ।

(ग) समवेतसामान्याभावस्योत्पत्तिकाले हेत्वधिकरणेऽस्त्रेन तदभावमाहावक्त्रादिसाध्यकेऽव्याप्ते सम्भवादाह “समवेते”त्यादि तथाच सत्तारूप-ताढशाभावे साध्यसामानाधिकरणयस्त्वेवेति भावः ।

आभावस्य तेजोऽन्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वात्यन्ताभावस्य जलत्व सामाना-धिकरण्याभावादव्यासिरिति वाचं जलतेजोऽन्यतरान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वाया एव ताष्टशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावतया (१) जलतेजोऽन्य-तरान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वाभावस्यैव तदवच्छिन्नाभावत्वात्, तस्य जल-त्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेनाव्याप्तेरनवकाशात् । ताष्टशान्यतरत्वाव-च्छिन्नाभावस्याभाव रूपत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावत्वस्यैकस्मिन्नेवोक्त-विशिष्टाभावे कल्पयितुमुचितत्वात् । अत (क) च प्रथमात्यन्ताभावे भाव-भिन्नत्व-विवक्षणेऽपि स्त्रेहसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियो-गितावच्छेदकं रूपध्वंसत्वं तत्तदूपध्वंसत्वं (ख) वा तदवच्छिन्न-प्रति-योगिताकाभावस्य तदूपात्मकस्य षट्यौरूपादेः जलत्व-सामाना-धिकरण्याभावात् तथैवाव्यासिरितो हितीयात्यन्ताभावे (२) भाव-भिन्नत्वस्यावश्यकत्वेन प्रथमात्यन्ताभावे तदेयं (३) । स्त्रेहसमाना-धिकरणवटा (४) त्यन्ताभावात्मक-भेद-प्रतियोगितावच्छेदक-पटा-त्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदात्मक-जलत्वात्यन्ताभावस्य यावन्नध्य निविष्टस्य-जलत्वासमाताधिकरणतया तथैव दोष इत्यतः

(१) सामान्याभावतयेति ग ।

(२) तत्त्वोपादेयमिति ग ।

(३) द्वितीयाभावे इति ग ।

(४) षट्टेतिनान्ति च ।

(क) प्रथमात्यन्ताभावे तद्विक्षणेनाषुक्ताव्याप्तिवारणसम्बन्धे तवैव तत् त्रुतो नोपात्तमत आह “ब्रवे”व्यादि ।

(ख) प्राचां भते सामान्य धर्मस्य धंस-प्रागभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वा-दाह “तत्तदूपध्वंसत्व”मिति ।

साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभावत्व-निरूपक-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावय परं प्रथमात्यन्ताभावपदम् ।

न च नित्यज्ञानवान् नित्येच्छावच्छादित्यत्र साधनसमानाधिकरण-समवायावच्छेद-घटात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वं विषयितया तदवच्छेदनस्य ज्ञानादेः समवायेनाभावस्य नित्यज्ञानसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकतयोरप्येक सम्बन्धावच्छेदनस्य विवक्षणीयत्वात्, तथा च साधनसमानाधिकरणामावीय-यत्सम्बन्धावच्छेद-प्रतियोगिताया येन सम्बन्धेन यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन तस्मिन्देशावच्छेद-तदवच्छेद-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यज्ञमावच्छेद-समानाधिकरणास्तद्भावच्छेद-समानाधिकरणमिति निष्कर्षः ।

केचित्तु “अभावशाव भावभिन्न” इति भावेन प्रतियोगिना भिन्नो व्याहृत्त इत्यर्थः । तथा च साधन-समानाधिकरणाभावीयाभाव-व्याहृत्त(१)प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा इति वाच्यम्, उक्तान्यतरत्वावच्छेदाभावो भावश्चेत् तत्प्रतियोगिताको लाघवात् एक एवाभावः स च जलत्व-समानाधिकरण एवेति नाव्यासिः । अभावश्चेत् भाव-हृत्ति-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदप्रतियोगितेनैव (२) तदभावो वारित इत्याङ्गः (३) ।

(१) अभावीय भाव हृत्तीति ख ग युक्तकद्वये ।

(२) प्रतियोगिताकल्पेनैवेति ग ।

(३) इत्याङ्गरित्यत्र इत्यर्थ इति च ।

भावमात्-वृत्तिरपि घटधंस-भिन्नत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभावो-इतिरिक्तः स्त्रीकार्येः (क) एतदस्तरसेनैव (ख) वा “वदन्तौ”ति ।

केचिच्चु जलान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वाभावादिना (ग) पूर्वोक्तदोषोऽज्ञाराय स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वत्-व्यापक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-समानाधिकरण-वृत्तित्वकलं समुदित-लक्षणार्थः । ननु घटधंसोऽधंसत्वादित्यत्र धंसत्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं घटधंसत्वत्वं तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वज्ञ(घ) परम्परासम्बद्धं (१) घटत्वमनुगतं घटधंसत्वाभावाधिकरण-घटधंसत्वाभावात्मक-पठाभावादि-निष्ठम्, एवं घटधंसत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभावत्वमपि अभावाधिकरणकाभाव-वृत्तितया नाधिकाभाव-हृत्ति, तस्य च घटधंसत्व समानाधिकरण-पठाभाव-हृत्तित्वात्रिकृत-रूप-सत्त्वेनातिप्रसङ्ग इत्यत आह “घटधंसत्व” इति व्याचक्रुः । तत्तुच्छम् अभावे भाव-भिन्नत्व-विवक्षण-वैयर्थ्यात् ।

(१) परम्परासम्बद्धेनेति ख ग ।

(क) अन्यथा घटधंसात्मकस्य तस्यात्यन्ताभावत्वाभावेनान्याहशस्य साध्यसामानाधिकरणेनातिव्याप्तिरिति भावः ।

(ख) अभावमात्रवृत्त्यभावत्यातिरिक्तत्वेऽपशिङ्गान इत्यत आह “एतदस्तरसेनैवेत्यादि, उक्तभेदसाध्यकातिव्याप्तिदोषेणैवत्यर्थः ।

(ग) जलान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभाव-तेजोऽन्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावात्यतराभावाभावेत्यर्थः ।

(घ) परम्परासम्बद्धत्वे खात्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टधंसत्वाभावतादात्मप्रकृप इत्यर्थः ।

दीधितिः ।

“यावदि”ति, (१) स्वं व्यभिचारि येषां तेषां
यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्य-
मित्यर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

तत्पुरुषपक्वे धूम-व्यभिचारि-द्रव्यत्व-वज्ञग्रादि-व्यभिचारित्वस्य
वज्ञग्रादावभावादसङ्गतिकरतो बहुत्रीहिं व्याचष्टे “स्व”मित्या-
दिना । यावत्त्वस्य चरम-व्यभिचारि-विशेषणले एकव्यक्तिसाध्यके
वज्ञिमान् (स्व) धूमादित्यादौ च यावत्त्वाध्याधिकरणाप्रसिद्धग्राद-
व्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्व-घटत्वोभयवान् सत्त्वादित्यादावतः “तेषां
यावता”मिति । एवत्त्वं व्यभिचारि-पदेन यावत्पदस्य कर्मधारया-
नन्तरं षष्ठीतत्पुरुष इति भावः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यद्वा यावद्-यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
योगि-प्रतियोगिकात्यन्ताभावासमानाधिकरणां यस्य
तस्य तदेवानौपाधिकत्वं, सोपाधौ तु साध्यवज्ञिष्ठात्य-
न्ताभावाप्रतियोगिन उपाधिर्वैऽत्यन्ताभावस्तेन सम-

(१) ४८१ इः सूलं द्रष्टव्यम् ।

(क) अव्याप्तिरूपसङ्गतिरित्यर्थः ।

(ख) यावत्त्वस्याशेषपरत्वे त्वाह वज्ञिमानित्यादि ।

हेतोः सामानाधिकरण्यम्, उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

दीधितिः ।

“यावदि” । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधि-वारणाय “यावदि”ति लुप्त-सप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथा च साध्य-व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्व-व्यापकत्व-सामानाधिकरण्य-सामान्याभावकत्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

यत्पदस्य साधनपरत्वेऽतिव्याप्तिरतो व्याचष्टे “साध्यत्वे”ति । “लुप्तसप्तमीकस्ये”ति, तथा च ताढशाभावेऽसामानाधिकरण्यमिति विग्रहः । तेन केवलान्वयिनि ताढशाभावस्याकाशादे (१) सामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपि न चतिः । “द्वितीयात्यन्ताभावस्य” द्वितीयात्यन्ताभावपदस्य, “विशेषणं” विशेषण-पदम् । प्रथमात्यन्ताभाव-विशेषणत्वे यावदत्यन्ताभाव-प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धग्राऽस्यवादिति । यावत्त्वस्य व्यापकत्वादन्यस्य दुर्बचत्वादाह “तथाचे”ति । धूमवान् वङ्गेरित्वादौ द्रव्यत्वात्यन्ताभावे वङ्गगादि-सामानाधिकरण्य-सामान्याभावत्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकत्व-

पर्यन्तानुधावनम् । तत्रैव रासभादि-निष्ठ-वङ्गि-सामानाधिकरण्यव्यक्तेरभावस्य निरुत्ताभावत्व-व्यापकत्वादतिव्याप्तिरितः “सामान्ये”ति । न च द्रव्यं गुणादित्यत्र साध्य-व्यापकतावच्छेदकं द्रव्यान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावत्वं तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताके सत्तारूपाभावे गुण-समानाधिकरण्य-सत्त्वादव्याप्तिरिति वाचं ताट्टशाभावत्वत्व-व्यापक-हेत्वधिकरणाद्येयतावच्छेदकत्वाभावकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वसुतस्त्वभावे प्रतियोगि-वैयधिकरणस्यानुपादेयत्वेन द्रव्यान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावत्वं द्रव्यवृत्तिसत्तारूपाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकतया न द्रव्यत्व-व्यापकतावच्छेदकमिति ध्येयम् ।

अत च साध्य-व्यापकता अभावीय-विशेषणता-विशेषणाह्वा । सम्बन्ध-भेदेन व्यापकत्वस्य निवेशे ताट्टशाभावत्वस्यापि नानात्मादसङ्गत्यापत्तेः, न तु प्रमाविषयत्वीय-स्वरूप-सम्बन्धेन तथा सति क्रेवलान्वयिनि ताट्टशाभावाप्रसिद्धिः (क) स्यादिति भावः ।

“तथाविधः”क्रेवलान्वयि-साध्य-व्यापकतावच्छेदकीभूताकाशाभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः । आकाशाभावस्य स्व-मतेभावासम्बवात् “सम्प्रदाय” इति (ख) ।

दीधितिः ।

केचिच्चु ताट्टश-यावदभाव-शून्यत्वं यदधिकरण-

(क) आकाशाभावादेस्तेन सम्बन्धेनाव्यापकतया प्रमेयत्वादेव तथात्वेन तदभावाप्रसिद्धिरिति भावः ।

(ख) अत साध्यव्यापकस्य ये प्रतियोगिनस्तेषु हेतुसामानाधिकरणाभाव इत्युक्तौ न दोष इति इति ध्येयम् ।

ताया व्यापकं तत्त्वमर्थं । न च ताटृश-प्रतियोगिता-
नवच्छेदकवल्लभेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्ताटृशा-
श्यत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थ-लाभादेव
सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यं
यावतां ताटृशामित्यनादीनाम् ऐकाधिकरणस्या-
प्रसिद्धेः । न चावच्छेदकांशमपहायाप्रतियोग्येव याव-
त्वेन विशिष्यतां साध्य-व्यापकस्यापि रूपान्तरणा
साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वस्योपदर्शि-
तत्वादित्याहुः ।

(साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानव-
च्छेदके यावति यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमर्थ इति तु नव्याः) (१) ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“ताटृशे”ति, साध्य-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छेद-प्रति-
योगिताका यावल्लोऽभावाः प्रत्येकं तच्छून्यत्वं यदधिकरणताया
व्यापकं तत्त्वमित्यर्थः । यावत्त्वावच्छेद-शून्यत्वं विवक्षणे धूमवान्
वज्जेरित्यादावतिव्याप्तिः, द्रव्यत्वाभाव-घटित-ताटृश-यावदभाव-
शून्यत्वस्य वज्जग्धिकरणता-व्यापकत्वादिति भावः । यथासन्निवेशे

---

(१) ( ) एतच्चिङ्गितपाठो नास्ति हस्तलिखितपुस्तके । परन्तु सोसाइटिस्ट्रित-
पुस्तक एव वर्तते ।

वै यथीभावात् “अनतौ”ति । “ताटशां” ताटशाभाव-प्रतियोगि-
तानवच्छेदकावच्छिन्नानाम् (१) । “अप्रसिद्धे”रिति तथा चासभवः ।
“अप्रतियोग्येव” साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोग्येव । इत्यनादौनान्तु
ताटशाभाव-प्रतियोगित्वात्तन्निरासः । इत्यत्र ताटशाभावाप्रति-
योगि-सत्तायेव तदधिकरणताया धूमाधिकरणता-व्यापकत्वात्-
सभवः । धूमवान् वज्रेरित्यादौ तु अयोगोलक-मेदस्यापि ताटशा-
भावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणताया वज्राधिकरणत्वाव्यापक-
त्वात्तात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्त्वात्
प्रसिद्धग लक्षणसभव इति भावः । अत एत्युपि केवलात्त्वयि-
त्याकाशादिरेव ताटशोऽभाव इति ध्येयम् ।

अत ताटश-प्रतियोगितानवच्छेदकं यावद् यद्वापकताव-
च्छेदकं तत्त्वमित्यत एव सामज्ज्ञस्येऽभावहयोपादानमन्तिप्रयो-
जनकमित्यस्तरसः केचिदित्यनेन सूचितः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य
सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वज्रि-सम्बन्धिते धूमत्व-
मवच्छेदकं धूमभावस्य वज्रि-सम्बन्धित्वात् । वज्रेस्तु
धूम-सम्बन्धे न वज्रित्वमवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि
गतत्वात्, न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथात्वा-

(१) अनवच्छेदकवतामिति ग ।

दर्शनात्, किन्तु वज्रौ आदेष्यन-प्रभव-वज्रित्वं धूम-सम्ब-
भितावच्छेदकं ताढशञ्च व्याप्यमेव। अथ वा यत्-सा-
मानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य खरूपं तत् तस्य
व्याप्यं, वज्रि-सामानाधिकरण्यं हि धूमे धूमत्वेनावच्छि-
द्यते, सोपाधौ तूपाधिना।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ अनुमान-खण्डे विशेष-व्याप्ति-
प्रकरणं समाप्तम्।

दीधितिः।

अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्या-
वच्छेदक-रूपं वा व्याप्तिः, इत्यञ्च धूमत्व-द्रव्यत्वत्वादे-
र्वाप्यतावच्छेदकत्वं दण्डत्वादेनियत-पूर्ववर्त्तितावच्छे-
दक-धर्मात्मक-कारणतावच्छेदकत्ववद्भेदेऽप्युपहिता-
नुपहित-भेदाद्वा समर्थनीयम्। तत्राद्यमभिप्रेत्याह
“यत्सम्बभिते”ति। “सा” सम्बभिता सामानाधि-
करण्य-रूपा जनकतादि-व्यावृत्ता। अत च विशिष्ट-
सत्त्वात्वाद्यवच्छिन्न-गुणादि-सामानाधिकरण्याधिकरण-

सत्तादेः कर्मादौ परामर्शाङ्गाद्यनुमित्यापत्तेः, (१)
 साध्य-सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-हेतुमत्ता-परामर्शस्तु
 पचे साध्य-निर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वितीयम् ।
 अयमालोको धूमो वेत्यादौ विशिष्ट-सन्देहेऽपि सामा-
 न्यतोऽवच्छेदक-रूपवत्व-निर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

लक्षणहयस्य (क) पौनरुक्त्यपरिहारायाह “अवच्छन्नमित्या-
 दिना । “इत्यच्च” सामानाधिकरण्यावच्छेदक-धूमत्वादेव्याप्तिवे-
 च । संयोग-समवाय-भेदेनाह “धूमत्व-द्रव्यत्वादे”रिति । नियत-
 पूर्ववर्त्तित्वस्यारण्यस्थ-दण्डादावभावात् नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेद-
 क-दण्डत्वभेदव कारणतेति भावः । ननु दृष्टान्तस्यलेऽप्याकाशय(ख)-
 दोषात् कथमवच्छेदकत्वमतस्तत्त्ववत्समाधानमाह “उपहि-
 तेति । सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपहितं धूमत्वमवच्छेद्यं
 शुद्धमवच्छेदकमिति भावः(ग) । अधिकरणतायाः प्रवेशे तादाक्षेपेन
 व्याप्त्यसंग्रह इत्यतो “जनकत्वादौ”ति, आदिना प्रतियोगित्वादि-
 संग्रहः । तथा च सम्बन्धि-सम्बन्धित्वं निवेश्यं, न त्वधिकरणत्व-

---

(१) अहुमानापत्तिरिति हस्तिवित्तपुस्तके ।

(क) यद्यस्मवित्तेत्यादि-यत्तामानाधिकरणेत्यादि-लक्षण-हयस्येत्यर्थः ।
 (ख) अवच्छेदकज्ञानस्यावच्छेद्यज्ञानहेतुतया ज्ञाप्तौ आकाशय इति भावः ।
 (ग) तथा च शुद्धविषयकज्ञानाद्विशिष्ट-विषयकं ज्ञानं भिन्नमिति नाकाशय
 इति भावः ।

मिति भावः । “अत्र चे”ति गुणवत् गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वा-दित्यादाविति भावः । विशिष्ट-सत्त्वात्वावच्छिन्नं यद्गुण-सामानाधिकरणं तदधिकरणीभूता या सत्त्वा तस्याः कर्मादावपि सत्त्वादिति भावः । “साध्ये”ति तथा च गुण-सामानाधिकरण-विशिष्टसत्त्वाधिकरणत्वं न कर्मादाविति नोक्त-दीष इति (१) भावः । “प्रागसम्भवौ”ति, पर्वतो वक्त्रिमान्वर्विति संशय-दशायां वक्त्र-सामानाधिकरण-विशिष्ट-द्रव्यत्ववान् पर्वत इत्यनिर्णयात्, प्रत्युतौचित्यावर्जितस्य वक्त्र-सामानाधिकरण-विशिष्ट-द्रव्यत्ववान् वेति संशयस्यैव सम्भवात् । तद्विर्मिणि तद्वर्म्म-सामानाधिकरण-विशिष्ट-धर्मान्तरस्य प्रत्यक्ष-निर्णये तद्विर्मिणि तद्वर्म्म-निश्चय-साम-ग्रास्त्रनिश्चयस्य (क) वा तद्वर्म्माभाव-ग्रहाभावस्य (ख) वा तद्वर्म्मा-भाव(ग)ग्राहक-सामग्रभावस्य वा हेतुत्वमनन्यगतिकतया (घ) कल्पनीयमिति भावः (२) । “अय”मिति, अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां वक्त्र-सामानाधिकरणावच्छेदक-धूमत्ववत्त्वान् पर्वत इत्यनिर्णयादिति भावः । “हृदय”मिति, (ङ) अवच्छेदकत्वं

(१) नोक्तदीष इतीति नास्ति ग ।

(२) इत्याशय इति ग पुस्तके ।

(क) लाघवादाह तच्चित्यस्तेति एवं सति तच्चित्योत्तत्तिकाले न तत्त्वासानाधिकरण-विशिष्टसत्त्वानिश्चयः, चतुर्विलम्बेनैव तदुत्पत्त्यभ्युपगमादिति भावः ।

(ख) निश्चयत्व-निवेशे गौरवादाह “तद्वर्म्माभावयहाभावस्ये”ति ।

(ग) संशयोत्पत्तिकाले ताढशनिश्चयाशङ्कायामाह “तद्वर्म्माभावे”ति ।

(घ) “अनन्यगतिकतया” अनुभवानुरोधेनेत्यर्थः । तथाच सिषाभयितां विना साध्य-संशय-कालीन-प्रत्यक्ष-यराभर्षाद्वुभितर्न स्फुर्दिति भावः ।

(ङ) “हृदय”मित्यनेन सूक्ष्मितमस्तरसाह “अवच्छेदकत्व”मित्यादि ।

न स्वरूपसम्बन्ध-विशेषोऽये दूष्टत्वात्, किन्तु ख-विशिष्टाधिकरणा-
वृत्तित्वादि-रूपं, तच्च सत्त्वस्यैकस्याभावात् विशिष्ट-धूमत्वादे-
रनिश्चये दुर्ग्रहमिति भावः ।

दीधितिः ।

अदावच्छेदकत्वं (१) नान्यूनवृत्तित्वं अन्यूनानति-
रिक्तवृत्तित्वं वा, वङ्गग्रादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात्
धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च । किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं, तच्च
यद्यपि न तदभाववदवृत्तित्वं, गुणवान् सत्त्वादित्यत
सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छे-
देन गुणसामानाधिकरण्याभावत्यां सत्तायां वर्त्त-
मानत्वान्न तथा, तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुप-
दर्शित-दिशा च धूमत्वादावव्याप्ति-प्रसङ्गात् । तथापि
अतिरिक्ते यज्ञर्मविशिष्ट-हेत्वधिकरण-वृत्तित्वं न वर्तते
तत्त्वं साध्यासमानाधिकरणावृत्ति-ख-विशिष्टाधिकरण-
वृत्तित्वं-सामान्यकत्वं, खविशिष्टाधिकरणावृत्ति-यावत्-
साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्ता-
त्व-विशिष्ट-सत्ताधिकरण-कर्मादि-वृत्तित्वस्य साध्या-
समानाधिकरणे कर्मादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः ।

---

(१) अत चावच्छेदकत्वमिति हस्तलिखितपुस्तके ।

कर्मायन्त्रत्व-विशिष्ट-सत्ताशयस्त्र न कर्मादिरिति नाप्र-
सङ्गः । एवच्च मेयत्वादेरपि केवलान्वयि-सामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

आद्ये दोषमाह “मेयत्वादा”विति । उभयत्र तमाह “धूम-
त्वादा”विति । “तदभावे”ति साध्य-सामानाधिकरण्याभाववद-
वृत्तिलिख्यर्थः । “कर्मादी”ति सत्तायां कर्मणि गुण-सामाना-
धिकरण्यं नास्तीति प्रतीति बलादिति भावः । “न तथा” न
तदभाववदवृत्तिलम् । “विशिष्टसत्तात्वे” गुणकर्मान्यत्व-विशिष्ट-
सत्तात्वे, तस्यापि ताष्टश-गुण सामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां
हृत्तेरिति भावः । विशिष्टस्यातिरिक्तत्व-मतेऽपि दूषणमाह
“प्रागि”ति, “प्रागुपदर्शित-दिशा” सार्वभौम लक्षणोक्त-रीत्या ।
धूमावयवे (१) धूमे वज्ञिसामानाधिकरण्यं नास्तीति प्रतीत्या (२)
धूमेऽपि वज्ञि-सामानाधिकरण्याभाव-सत्त्वात् तदृत्ती धूमत्वे-
प्यव्याप्तिरिति भावः (३) । “अतिरिक्ते” साध्य-सामानाधिकरण्या-
भाववति, अतिरिक्तत्वावच्छेदेन (क) ताष्टश-वृत्तिलाभावो बोध्यः,
तेन धूमवान् वज्ञेरित्यादौ कस्यचिदितिरिक्तस्य जलत्वादेवज्ञग्रधि-

(१) धूमावयवावच्छेदेनेति ग पुस्तके ।

(२) धूमे वज्ञिसामानाधिकरण्यं नास्तीति प्रतीत्येति नास्ति ग पुस्तके ।

(३) भाव इति नास्ति ग पुस्तके ।

(क). अतिरिक्तत्वव्यापक इत्यर्थः ।

करण-हृत्तिलाभावेऽपि न चतिः । सार्वभौम-मते सत्तायामपि
गुण-सामानाधिकरणाभाव सत्त्वात् तस्या द्रव्यत्वाधिकरण-हृत्ति-
त्व-सत्त्वात् गुणवत् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । (क) व्याप्तेर्विशिष्टैक-
रूपत्वाभावे व्यासि-प्रकारक-पक्ष-धर्मताज्ञानात्मकस्य विशिष्टपरा-
मर्शस्यायनुपपत्तिरित्यत आह “साध्यासमानाधिकरणे”ति, साध्या-
समानाधिकरणे न वर्तते स्वविशिष्टाधिकरण-हृत्तिल सामान्यं
यस्य स्वस्य तत्त्वम् अवच्छेदकत्वमित्यर्थः । “स्वम्” अवच्छेदकत्वेना-
भिमतं धूमत्वादि । साध्य-समानाधिकरण-भिन्ने झटकत्वादौ धूम-
त्व-विशिष्टाधिकरण-हृत्तिल सामान्यस्याहृत्तिलात् न धूमत्वादा-
वच्छेदकत्वमनुपपत्तम् । धूमवान् वज्रेरित्यादौ तु धूमत्वाना-
धिकरणे योगोलकत्वादौ वज्रिल-विशिष्टाधिकरण-हृत्तिल-सामा-
न्यस्य सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । तत्रापि द्रव्यत्वादि-निष्ठस्य हृत्तिल-
विशेषस्यायोगोलकत्वादावहृत्तेर्वज्रिलादावतिप्रसङ्ग इत्यतः “सामा-
न्ये”ति । ननु संयोगेन वज्रसमानाधिकरणे झटकत्वादौ धूमाधि-
करण-हृत्तिलस्य संयोगरूपस्य कालिकादिसम्बन्धेन सत्त्वात्तत्तद-
हृत्तिलानां (ख) तत्तत्सम्बन्धेन (ग) समवायादिना हृत्तिलं वाच्यं (घ)

(क) नन्ततिरिक्तत्वं न साध्य सामानाधिकरणाभावत्तत्वम्, अपि तु साध्य-
समानाधिकरण-भिन्नत्वं तथा च नोक्ताव्याप्तिभैर्दस्य व्याप्तिहृत्तिलादत आह व्याप्ते-
रित्यादि ।

(ख) संयोगादिरूपधूमाधिकरणहृत्तिलानाभित्यर्थः ।

(ग) अत्रायमभिप्रायः येन येन सम्बन्धेन यत् यत् साध्यासमानाधिकरणं
तेन तेन सम्बन्धेन तत्तत्त्वरूपितहृत्तिलाभावो निष्ठस्याच साध्यासमानाधि-
करणात्यादिनिरूपितसमवेतत्वाप्रसिद्धाऽसम्भव इति ।

(घ) हृत्तिलं वज्रसमानाधिकरणहृत्तिलम् । “वाच्य”मित्यस्य निष्ठेध-प्रति-

तथा च संयोगेन वङ्गसमानाधिकरणे जात्यादौ समवेतत्वस्या-
प्रसिद्धा धूमवृत्तित्वस्य ताटशजात्याद्वृत्तित्वाभावादसम्भव
इत्यत आह “स्वविशिष्टे”ति । “स्वं” अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूम-
त्वादि (क) । धूमवान् वङ्गेरित्यादौ वङ्गित्वादावतिव्याप्ति-वारणाय
“यावदि”ति । गुणवत्सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिं निरस्यति “सत्त्वा-
त्वे”ति । स्वविशिष्टेत्यस्य फलमाह “कर्माद्यन्वत्वे”ति । “एवत्त्वं”
उक्तावच्छेदकत्व-निर्वचने च । “मेयत्वादेरपौ”ति, इदं वाच्यं
मेयादित्यादौ मेयत्वस्य वाचत्व-सामानाधिकरणाभाववति गग-
नादौ सत्त्वेऽपि वाचत्वासमानाधिकरणस्य गगनादेः सर्वंस्य मेय-
त्व-विशिष्ट-मेयाधिकरणावृत्तित्वादेवावच्छेदकत्वमुपपन्नमित्यर्थः ।

दीधितिः ।

यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिस्तद्-यहस्तु
मेयत्वादिनेति तत्र व्याप्तिविरहि-वृत्तितया एह्यमाणेन
रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात्, अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ।
साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन

योगित्येत्यादिस्तथाच संयोगादिरूप-धूमाधिकरण-वृत्तित्वे वङ्गसमानाधिकरण-
समवेतत्वाद्यभावो वाच्य इति भावः ।

(क) नवत्रापि लक्षणे येन येनेत्यादेरवश्यं निवेश्यतया सत्त्वान् रूपत्वादि-
त्वाव्याप्तिस्तथाहि समवायसम्बन्धेन सत्त्वाधिकरणे संयोगेनावृत्ति गगनादि, तत्र
समवायसम्बन्धेन रूपत्वाधिकरणरूप-संयोग-सम्बन्धाप्रसिद्धा तेन वृत्तित्वाभावस्या-
प्रसिद्धेरिति चेद्र साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेना-
वृत्तिर्थस्तत्प्रभवावच्छिन्नापेयतायां तत्प्रतियोगिकत्व-यद्वेत्वधिकरणानुयोगिकत्वो-
भयाभावसत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः ।

सम्बन्धेनावर्त्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधि-
करणोऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् । नीलधूमत्वादे-
र्वारणीयत्वे तु स्व-समानाधिकरण-तादृश-धर्मान्तरा-
घटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरणोपा-
दानात् धूम-प्रागभावत्वादि-संग्रहः । तदघटितत्वञ्च
तदविषयक-प्रतीति-विषयत्वम् ।

दौधिति-प्रकाशः ।

मैथिल-मतं दूषयति “यत्त्वं”ति । वृत्तिमत्त्वमेयत्वैर्मित्यत्र
प्रमेयत्वस्य वैयर्थ्यात् वृत्तिमत्त्वमेव निष्कृष्ट इर्शिंतं “मेयत्वा-
दिने”ति । तेन मेयादिति प्रयोगोपपत्तिः । (“अन्यथा” व्याप्ति-
विरहि-वृत्तित्वेन गृह्णमाणेनापि रूपेण व्याप्तिग्रहे) (१) । “अति-
प्रसङ्गात्” द्रव्यत्वादिनापि धूमादिनिष्ठ-वज्ञादि-व्याप्ति-यह-
प्रसङ्गात् । सम्बन्धसामान्येन यदङ्गाधिकरणं तदवृत्तावाकाशादौ
हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेत्वधिकरण-वृत्तित्वाभाव सत्त्वात् सम-
वायेन वज्ञः साध्यत्वे धूमादावतिव्याप्तिरितः “साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेने”ति । द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध-
वति काले सम्बन्धसामान्येनावृत्तावाकाशादौ हेत्वधिकरण-
वृत्तित्वाभाव-सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यतो “येन येने”ति । वज्ञमान्
धूमादित्यत्र वज्ञासमानाधिकरण-धूमावयव-रूपादौ समवायेन
धूमाधिकरण-वृत्तित्वात् अव्याप्तेराह “हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेने”ति ।

(१) ( ) एतच्चिङ्गितपाठो नास्ति ग पुस्तके ।

वसुतसु यत्त्व-तत्त्वयोरननुगमादावश्यकत्वाच्च विशेषणता-विशेषे-
णैवाद्वत्तिलं बोध्यम् । एवच्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति
विशेषणता विशेषण यत् अहृत्ति तत् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणे पि तेन सम्बन्धेनाहृत्तीत्येव वक्तव्यमिति ।

“वारणीयले त्वि”ति । वसुतसु तत्र व्याप्ति-सत्त्वात्तदवारणे-
ऽपि न चतिः । प्रयोक्तुश्चाधिकैनैव नियह इति भावः । “ताढ-
शे”ति निरुक्तावच्छेदकरूपेत्यर्थः । तेन द्रव्यं विशिष्ट-सत्त्वादित्यत्र
स्त्रसमानाधिकरण-सत्त्वात्त-घटितत्वेन (१) विशिष्ट-सत्त्वात्तस्य न
चतिः ॥ नौलधूमत्वे धूमत्वमेव ताढशो धर्माँ घटक इति नाति-
प्रसङ्गः । स्त्रस्यापि स्त्रघटित(२)त्वा “दन्तरे”ति । “धूमे”ति, धूम-
त्वस्य धूम-प्रागभावत्वासमानाधिकरत्वाद्विशिष्टाभावस्त्रवाप्यक्षत
इति भावः । ननु तद्वित्तत्वं तदविषयक-प्रतीत्यविषयत्वं तद-
भावस्त्रदघटितत्वं, तथा च नज्ज-इय-गर्भतायां सन्दर्भ-विरोध इत्यत
आह “तदविषयके”ति । इत्यच्च स्त्राविषयक-प्रतीति-विषय-
स्त्रसमानाधिकरण-ताढशधर्माविषयक-प्रतीति-विषयत्वं पर्यवसि-
तार्थः । तेन धूमत्वस्य नौलधूमत्वभिन्नत्वाभावेऽपि न चतिः ।

दीधितिः ।

स्त्ररूप-सम्बन्ध-विशेष एवावच्छेदकत्वं अत एव न
च्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते, अन्य-
यातिप्रसक्तेऽनति-प्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तद्विराकरणा-

(१) घटितत्वेऽपोति ग पुस्तके ।

(२) घटकेति व पुस्तके ।

योगात्, विरुद्धयोर्भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुद्धते अतस्तत्त्वावच्छेदक-भेदापेक्षा । अत एव व्यभिचारिणि साध्य-तदभाव-सामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनाय उपाधि-तदभावावच्छेदकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्याः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

मिश्र-मतमाह “स्वरूपसम्बन्धविशेष एवे”ति । “अन्यथा” अनतिप्रसक्तत्वस्थावच्छेदक-पदार्थत्वे । ननु गुणवत् सत्त्वद्वित्यत्वस्त्वात्वस्य गुणसामानाधिकरणान्तिरिक्तवृत्तिलात् लघुत्वाच्च स्वरूपसम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वं स्यात् अत आह “विरुद्धयो”रिति । विरुद्धयोरपि गोत्राश्वत्ययोरधिकरणे प्रमेयत्वादेवृत्तौ नावच्छेदक-भेदापेक्षेत्यत उक्तं “भावाभावयो”रिति । “एकस्य” एकधर्मावच्छिन्नस्य, तेन धूमवान् वज्रेरित्यादौ वज्रेनानात्वेऽपि न त्रतिः । “तत्र” विरुद्धभावाभावाधिकरणे । एकस्य एकेन सम्बन्धेन वृत्तौ अवच्छेदक-भेदावश्यकत्वे प्राचां सम्मतिमाह “अतएवे”ति । “उपाधी”ति, साध्यसामानाधिकरणे उपाधिः, (क) साध्याभाव-सामानाधिकरणे चोपाध्यभावोऽवच्छेदक इत्यर्थः ।

दीधितिः ।

सत्त्वात्वन्तु गुणाद्यभावस्येव गुणस्यापि न सामा-

(क) साध्यसमव्याप्तिरूपोपाधिरित्यर्थः ।

नाधिकरण्यावच्छेदकां विरोधात् । अव्याप्तवृत्तेश्च कपि-
संयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य, संयोगेन च
वङ्गेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्न-प्रतियोगि-
ताक-तदभावस्य सत्त्वेनाविसङ्गत्वात् । वङ्गमति च
संयोगेन वर्त्तमानस्य धूमादेवङ्गभाववति स्वावयवे
संयोगेनावर्त्तमानत्वाच्च तद्वृक्षत्वत्व-धूमत्वादेन साध्य-
सामानाधिकरण्यावच्छेदकात्म-विरोधः । व्यभिचार-धौ-
रप्येत्कृत्याप्ति-बुद्धौ विरोधिन्येव, तद्भर्मविशिष्टस्य साध्या-
नधिकरण-वृत्तित्व-ग्रहे तदवच्छेदेन साध्याधिकरण-
वृत्तित्व-ग्रहायोगात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु सत्तात्वस्य गुण-सामानाधिकरण्यमात्रावच्छेदकत्वे प्युक्त-
विरोध-परिहारो भवत्यव तथा चातिव्याप्तिरेवेत्यत आह “सत्ता-
त्वत्विं”ति, विनिगमना-विरहादुभयोरवच्छेदकत्वे विरोधान्वेकस्या-
प्यवच्छेदकत्वमिति भावः । विरुद्धयोरित्यस्य फलमाह “अव्याप्त-
वृत्ते”रित्यादिना । संयोगेन तदभावयोरेकावच्छेदेन विरोधो
वर्त्तत एव, परन्तु प्रकृते ताटूश-विरोधो न विवक्षितः । एक-
धर्मिणि वृत्तित्वं ययोर्विरुद्धयोस्ताटूशो विरोध एव विवक्षित इति
तं दर्शयिला सम्बन्ध-भेदेनाविरोधं दर्शयति “संयोगेन च वङ्गे”-
रिति । “अविरुद्धता”दिति, तथा च प्रतियोगितावच्छेदक-सम्ब-

स्वेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण-वृत्तिल-विशिष्टस्या-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नस्य चाधिकरणे एकस्य एकेन सम्बन्धेन वृत्तिविरुद्धेत्यर्थः ।
तेन कपिसंयोगि सत्त्वादित्यादाववच्छेदक-भेदापिक्तेति द्रव्यव्यम् ।
एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य फलमाह “वज्ञिमतौ”ति । “तदृचत्वधूम-
त्वे”ति, कपिसंयोग्येतदृचत्वात् वज्ञिमान् धूमादित्यादाविति शेषः ।
“न साध्यसामानाधिकरणावच्छेदकत्वविरोधः” न विनिगमना-
विरहेणोभयावच्छेदकत्व-विरोधेनैकस्याप्यनवच्छेदकत्वेन सामाना-
धिकरणावच्छेदकत्वासम्भव इत्यर्थः । नन्वनुभितिविरोध(क)व्यभि-
चारज्ञानाविरोधितया नैतद्याप्तिज्ञानम् अनुभिति हेतुरित्यतै (ख)
आह “व्यभिचारे”ति । “तद्वर्म-विशिष्टस्ये”ति, साध्यतदभावयो-
रिव तदुभय-सामानाधिकरणयोरप्येकावच्छेदेन स्वरूपतो विरो-
धस्योक्तत्वादिति भावः । (ग)

दीधितिः ।

अस्तु वा एतन्मते हेतु-वृत्ति-धर्मस्य साध्य-सामा-
नाधिकरणानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः, तद्वारिव
साक्षाद्विरोधिनौ, व्यभिचारधीस्तु परम्परयेति, नौल-

(क) अनुभित्यल्लयादप्रयोजक इत्यर्थः ।

(ख) अधार्च व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपत्तिरिति भावः ।

(ग) तद्यामानाधिकरणेन व्यभिचारप्रहस्यासमानविषयकस्यापि विरोधित्व-
भद्रुभवानुरोधेन कल्पनीयभिति भावः ।

धूमत्वादिकन्तु गौरवाद्वावच्छेदकम् । एवच्च लघु-घट-
त्वादिकमेव सामानाधिकरणावच्छेदकं व्याप्तिः, न तु
तत्त्वहचरित-कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकं, तेन च गुरुणापि
रूपेण व्याप्ति-यहे कथायां हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः
प्रकारान्तर-व्याप्तिवादिनामपि समानः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु शाखा-विशिष्टे (क) वृक्षे कपि-संयोगभाव यहेऽपि शाखाव-
वच्छेदेन वृक्षे कपि-संयोगवच्च-ज्ञानवत् वक्तित्व-विशिष्टे धूमान-
धिकरण-वृत्तित्व यहेऽपि वक्तित्वावच्छेदेन धूमाधिकरण-वृत्तित्व-
यहो नानुपपन्नः, हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साधानधिकरण वृत्ति-
त्वन्तु न व्यभिचार इत्यत आह “असुवे”ति । “परम्परये”ति
एतादृश व्यभिचारोन्नायकतयेत्यर्थः । एतादृश-व्यभिचारानुब्रयन-
दशायान्तु व्यभिचारान्तर-धी-कालेऽपि अनुभितिरेतन्मते इष्टैवेति
भावः । वर्य-विशेषण-स्थले व्याघ्रत्वासिद्धिं दर्शयति “नीले”ति ।
तुल्ययुक्त्या(ख)ऽन्यत्राप्याह (ग) “एवच्चे”ति स्तरूप-सम्बन्ध-विशेष-
स्थावच्छेदकत्वाभक्त्वे चेत्यर्थः । “तत्त्वहचरितं” तत्समतियतम् ।
नन्वेवं (घ) गुरुरूपेण प्रकृतव्याप्ति-यहस्यासम्भवात् तदवच्छिन्नहेतु-

(क) शाखासामानाधिकरणेत्यर्थः ।

(ख) सम्भवदवच्छेदकताक-लघुधर्म्मप्रैक्यां गौरवरूपयुक्तेत्यर्थः ।

(ग) व्याघ्रत्वासिद्धिभाहेत्यर्थः ।

(घ) गुरुरूपेण व्याप्तिभावे इत्यर्थः ।

कानुभितिर्न स्यात्, (क) नील-धूमादित्यादि-प्रयोगे च प्रयोक्ता निरुद्धौतः स्यात्, प्रकारान्तर-व्याप्तिभिधाने तु नायं दोष (ख) इत्यत आह “तेन”त्यादिना । “प्रकारान्तरे”ति अत्यन्ताभावा-न्योन्याभावादिगम्भेत्यर्थः । तन्मतेऽपि नील-धूमत्वाद्यवच्छेदेन तत्तद्वयात्यग्रहस्य “नीलधूमा”दिति प्रयोक्तुर्नियहस्य चाविशिष्टत्वादिति (ग) भावः ।

केवितु “तेन चे”ति, “तेन” तत्समनियत-गुरुधर्मस्यावच्छेद-कल्वाभावेन । “अपि”भिन्नक्रमे, प्रकारान्तर व्याप्तिवादिनां तत्र तत्राऽनुयोगोऽपि प्रकृत-व्याप्तिवादिनां समानः, गुरुरूपस्य स्वरूपसम्बन्ध-विशेष-रूपावच्छेदकल्वास्त्रीकारादिति, एतद्वयात्याने च “तेन चे”लस्य हेतुत्वं सङ्गतमिति व्याचक्तुः ।

दीघितिः ।

एवं द्रव्यं रूपात् रसादित्यादौ सकलगुण-साधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादि-साधारणस्य गुणासमवेतत्त्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वा एकस्यावच्छेदकल्व-सम्बवे वह्नां रूपत्वादैनामपि (१) न तत्त्वम् । विरुद्ध-

(१) अपेति नास्ति क्वचिन्मुद्रितपुस्तके ।

- (क) परार्थानुमानाभिप्रायेणाह “नीले”त्यादि ।
- (ख) गुरुरूपेण व्याप्तिस्त्वादिति भावः ।
- (ग) गुरुरूपस्य भन्नाते गौरवेण सामानाधिकरणानवच्छेदकल्वत्, तन्मतेऽपि व्याप्ततायाभनवच्छेदकल्वेनानुयोगसम्भवादिति भावः ।
- (घ) व्याप्तियचे कथार्यां हेतोरूपम्यासे वेत्यर्थः ।

धर्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं
विरोधः, कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्ट-
रूपादे प्रयोगः, तथा परामर्शद्वानुमितिरिति तु (१)
विभावनीयम् ।

दीघिति-प्रकाशः ।

शरीर-गौरव-कृतमनवच्छेदकत्वं व्युत्पाद्य व्यक्ति-बाहुल्य-कृतमन-
वच्छेदकत्वं व्युत्पादयति “एव”मिति । “द्रव्यत्वादौ”लादिना
कर्मत्वपूर्ण-जाति-परिग्रहः । सत्ता-वारणाय “सत्य”न्तं, कर्मत्वादि-
वारणाय “द्रव्यसमवेति”ति । न चादृ रूपासमवेतत्व-रसासमवेत-
त्वादीनां तावतां (२) विनिगमना-विरहेण हेतु-प्रवेशे गौरवात् रूप-
त्वादिकमेवावच्छेदकसुचितमिति वाच्यं विनिगमना-विरहेण रूपा-
समवेतत्व-रसासमवेतत्वादीनामवच्छेदकत्वे तद्वटकत्वेन रूपादीनां
चतुर्विंशतेरप्यवच्छेदकत्वे तत्संग्राहक-गुणत्वस्यैव (३) हेतुत्व-प्रवेशेन
गुणासमवेतत्वस्यैव हेतुत्व-प्रवेशौचित्यात् । अत एवा(क)काशादि(४)
पदस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं शब्दत्वमेव (ख) न तु कत्वा-

(१) ह इति नास्ति सुद्वित पुस्तके ।

(२) यावताभिति च ।

(३) तत्संग्राहकस्यैव गुणत्वस्येति च ।

(४) आदीति नास्ति च ।

(क) संग्राहकलाघवस्य विनिगमकत्वादेवेत्यर्थः ।

(ख) सकलशब्दानां शक्यतावच्छेदकतया संग्राहकत्वादिति भावः ।

दीन्युक्तं गुणदीधितौ । (क) यदा वाकारोऽनास्थायां सञ्चापादारणं गुणत्वमेव पूर्वोक्तं सम्यक् । “तत्त्वम्” अवच्छेदकत्वम् । एतन्नतं दूषयति “विरुद्धधर्मद्वये”ति, तादृशब्दासौ मानाभावादिति (ख) भावः (१) । “कथं वे”ति, व्याप्ततावच्छेदकेन रूपेणैव हेतु-प्रयोगस्य न्यायत्वात् रूपत्वादेव्याप्ततानवच्छेदकत्वात् द्रव्यं रूपादित्यादि-प्रयोगे नियमः स्थादिति भावः । स्वार्थानुमानाभिप्रायेणाहं “तथा परामर्शद्वे”ति ।

दीधितिः ।

अपरे तु यद्वर्त्मविशिष्टहेतुधिकरणत्वं साध्याधि-करणताया अवच्छेदकं स धर्मी व्यासिः । यद्यस्तु धूमस्य धूमवतः धूमत्वं धूमवत्त्वं वज्रेस्तु वज्रिमतस्त्वित्यादि-प्रकारेण व्याख्येयः । अत चावच्छेदकत्वं न स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः विरुद्ध-टिकालावच्छिद्द्व-हत्तिकस्य

(१) यदि वा तादृशब्दाभिरिष्यते संयोगस्यैव न संयोगाभावस्य सामानाधि-करणत्वावच्छेदकं सत्त्वात्वं अतः संयोगाभाववान् सत्त्वादित्यवाच्याभिरिति अय-सित्यधिकः पाठोवर्त्तते व युक्तके ।

(क) ननु शब्दत्वस्य सकलशब्द-हत्तितया तत्पंथाहकत्वं सम्भवति, शुणासमवेतत्व-रूपासमवेतत्त्वादीनां अखण्डाभावतया शुणासमवेतत्त्वेन रूपासमवेतत्त्वादीनां संयहो न सम्भवतीत्यत आहं “यहे”ति ।

(ख) तत्पामानाधिकरणत्वामानाधिकरणत्वाभावयोरेव विरोधेन तत्तद-भाव-सामानाधिकरणयोर्विरोधे मानाभावात् । सत्त्वात्वावच्छेदेनैव शुण-तदभाव-सामानाधिकरणय सत्त्वादृशवान् सत्त्वादित्याहावतिव्याभिर्दर्शिरेति भावः ।

न्यूनदेश-काल-वृत्तिकादेशाधिकरणतायां तदसम्भवा-
त्तुल्य-वृत्तिक-धर्म-दयाधिकरणलयोर्मिथोऽवच्छेदाव-
च्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात्, नाप्यन्यून-
वृत्तिलं(१) न्यूनवृत्तिधर्मादे(२)रव्याप्त्रापत्तेः । किन्त्व-
नतिरिक्त-वृत्तिलं स्वान्यूनवृत्ति-तत्कल्पमिति यावत्,
अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति-
साध्यं तत्वं स्व-व्यापक-साध्यसम्बन्धित्व-पर्यवसन्नमपेत्य
गौरवं प्ररमवशिष्यते, तत्र गन्यकार एवाये विवेचयि-
थ्यत इत्याहुः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

द्रव्यं गुण-कर्मान्वले सति (३) सत्त्वादि-त्यादि-संग्रहाय “यद्धर्म-
विशिष्टे”ति, (क) हेत्वधिकरणताया (४) अवच्छेदकत्वमव्याख्यायै

(१) वृत्तिकल्पमिति सुद्दितपुस्तके ।

(२) न्यूनवृत्तिकधर्मादेरिति सुद्दितपुस्तके ।

(३) गुणकर्मान्वेति च ।

(४) हेत्वधिकरणताया इति नास्ति ख, च ।

(क) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेत्वधिकरणत्व-लाभाय हेत्विति । साध्या-
धिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नधिकरणत्वं, तेन
समवायेन वड्हः साध्यतायां धूमे, विशिष्टसत्त्वायाः ज्ञाध्यत्वे जातौ च नाति-
व्याप्तिः ।

(क) वोत्वनं (१) “धूमस्य वज्ञिसम्बभित्वे धूमत्वमवच्छेदक”भित्यादिग्रन्थविरोधं प्रथमतः एव परिहरति “ग्रन्थस्त्व”लादिना । “विरुद्धदिक्काले”ति अग्रावच्छन्न-कपि-संयोगे साथे मूलावच्छन्न संयोग-विशेषस्य विरुद्ध-दिगवच्छन्न-बृत्त(२) वृत्तिकस्य तद्वटादौ साथे तद्वटध्वंसस्य विरुद्धकालावच्छन्नवृत्तिकस्य चाधिकरणतायां साध्याधिकरणत्वावच्छेदकत्वासम्भवात् (ख) इत्यर्थः । अविरुद्धदिक्कालवृत्तिकयोरप्यसम्भवमाह “न्यूने”ति । वज्ञिमान् धूमादित्यादौ ताटश (३) धूमस्य वज्ञपेत्तया न्यूनदेशकालवृत्तिकस्याधिकरणतायां वज्ञपेत्तिकरणत्वावच्छेदकत्वासम्भवादित्यर्थः(ग) । “तुत्त्व-वृत्ती”ति एतदूपवान् एतद्वादित्यादौ परस्पराधिकरणतायां परस्पराधिकरणतावच्छेदकत्वेऽन्योन्याश्रया(घ)न्नैकमप्यवच्छेदकमिति भावः । (ड) उत्पत्ति-ज्ञात्योरिव एताटशान्योन्याश्रयेऽपि वस्तु-व्य-

(१) अव्याख्यायैवाप्यम् भूते इति अधिकः पाठः घ ।

(२) द्वच्च इति नास्ति ख ग पुस्तकयोः ।

(३) ताटशेति नास्ति घ ।

(क) उत्वनमित्यस्य युरः रफुच्चिकमित्यर्थः, एतच्चाप्यिस-पन्थविरोधमित्यनेनान्वितम् ।

(ख) अवच्छेदाधिकरणासम्बद्धत्वादिति भावः ।

(ग) तथाच स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमप्यन्यूनान्तिप्रसङ्गत्वनियतमिति भावः ।

(घ) स्थितौ अन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

(ङ) ननूत्पत्तिज्ञप्रोरेवान्योन्याश्रयस्य दोषत्वमत आह “उत्पत्ती”लादि ।

वस्था-विरोध(क) इति ध्येयम् । साध्याधिकरणताशून्यावृत्तित्वरूपे-इनतिरिक्तवृत्तित्वे केवलान्वयव्याप्तिरतः “स्वान्यूने”ति, स्वम् अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमाधिकरणत्वादि, अन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वं, तत्पदं साध्याधिकरणतापरं, हेत्वधिकरणता-निष्ठावच्छेदकत्व-वारण्य बहुब्रीह्यगुसरणं, तथा च यद्भूम्य-विशिष्ट-हेत्वधिकरणता स्वान्यूनवृत्ति-साध्याधिकरणताकेत्युक्ति-भज्ञा यद्भूम्य-विशिष्ट-हेत्वधिकरणता-व्यापिका साध्याधिकरणता स धर्मो व्याप्तिरिति फलितार्थः । अत चाधिकारता दद्य-प्रवेशे गौरवं प्रकाशयति “अते”ति । व्याप्तेर्विशिष्टैकरूपतां प्रकाशयन्नाह “स्त्रव्यापके”-ति । “अग्र” इति लाघवादन्योन्यांभावगद्भैव व्याप्तिरित्यादा-वित्यर्थः ।

दौषितिः ।

“उपाधिने”ति (१) । विशेषणतामापद्मेनोपाध्य-
नुप्रवेशेनेति यावत् । वज्ञावाद्र्देश्वन-प्रभव-वक्त्रित्वेन
रासभाद्र्देश्वनादौ च तथाविध-वज्ञि-विशिष्टत्वेन धूम-
सम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविध वज्ञेरप्यनुप्रवेशात्, रास-
भत्वादिकन्तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् ।

(१) ४१५ इः मूलं दृष्टव्यम् ।

(क) अन्यव्यतिरेकाभ्यां स्थितौ अन्योन्याश्चयस्थापि वस्तु-व्यवस्था-प्रतिव-
न्यकत्वादिति भावः ।

दीघिति-प्रकाशः ।

ननूपाधीः साधनादृच्छितया (क) कथं तन्निष्ठ-साध्य-सामाना-धिकरण्यावच्छेदकत्वमत आह । “विशेषणता”मिति (ख) । **नन्ववच्छेदक(१)विशेषणतापन्नस्यापि** तस्य नावच्छेदकत्वं, किन्तु वङ्गावाद्रेष्यन-प्रभव-(ग)वङ्गिलमवच्छेदकं, तच्च सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेनाद्रेष्यन-प्रभवत्व-विशिष्ट-वङ्गिलं, तत्र चाद्रेष्यन-प्रभव-वङ्गेन विशेषणत्वं, किन्तु सामानाधिकरण्य-घटकतया सम्बन्धत्व-मेवेत्यत आह, “उपाध्यनुप्रवेशेने”ति, तथा च (घ) उपाध्यनु-प्रविष्ट-धर्मेणावच्छिद्यत इत्यर्थः । तदनुप्रविष्टत्वच्च तदविषयक-प्रतीत्यविषयत्वम् (ड) । अनुप्रवेशे वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह “वङ्गा”-

(१) अवच्छेदके इति ग ।

(क) साधने उपाधिसामानाधिकरण्यसोपाधिविशिष्टवङ्गि-नियामकत्वाभावा-त्तस्य सम्बन्धत्वाभावेन तेन सम्बन्धेनापि लाडशावच्छेदकत्वसुपाधौ न सम्भवतीत्या-शयेनाह साधनादृच्छितयेत्यादि ।

(ख) तथा च विशेषतया अवच्छेदकस्य विशेषणीयमूर्य उपाधिरवच्छेदक इत्यर्थः । आद्रेष्यनप्रभववङ्गिलसवच्छेदकं, तत्र चाद्रेष्यनप्रभववङ्गिरूपोपाधीः सामा-नाधिकरण्य-घटकतया विशेषणमिति भावः ।

(ग) आद्रेष्यनववङ्गिविशिष्टवङ्गित्वापेक्षया लाघवादिति भावः ।

(घ) उपाधेरनुप्रवेशो यत्वेति व्युत्पन्निप्रायेणाह उपाध्यनुप्रविष्टेत्यादि । तथा च “सोपाधौतृपाधिने”तिमूलस्य सौपाधो उपाधिर्घटकतया साध्यसम्बन्धिता-वच्छेदको भवतीत्यर्थः पर्यवसित इति ध्येयः ।

(ड) तदवच्छिद्ज्ञाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वमित्यर्थः, तेन प्रभेयत्वा-दिना प्रतीतिमादाय नासम्भवः समूहालस्यनादायातिप्रसङ्ग वारणाय नज्ज-इय-गर्भतेर्ति ध्येयम् ।

विति, प्रथमे सम्बन्धतया, इतरयोस्तु विशेषणतयानुप्रविष्टता (१)। आद्वैतनत्यस्योपाधि-वटकतया-निवेशेऽपि (क) विशेषणतया (२) निवेशाभावं (ख) दर्शयितुं (ग) तस्य (घ) पृथगुक्तिः (ङ)। “न वेति” वाकारोऽनास्थायां, रासभलादावाद्वैतन-वज्ञि-सामानाधिकरणस्य सामानाधिकरण-सम्बन्धेन विशेषणले वैयर्थ्याभावात्। “अन्यदेत” दिति उपाध्यनुप्रवेशस्योभयथापि सत्त्वादिति भावः।

---

(१) अनुप्रवेश इति ग ।

(२) विशेषतयेति घ ।

(क) चरमानुप्रवेशोक्तः फलमाह आद्वैतनत्यस्येत्यादि, आद्वैतनत्यस्य प्रथमे उपाध्यनुप्रविष्टधर्मषटकाद्वैतन-प्रभवत्व-षटकतया निवेशेषीत्यर्थः।

(ख) तादृशावच्छेदकविशेषणतयोपाचेन्निवेशाभावमित्यर्थः।

(ग) व्यभिचारिमात्रे उपाधिविशेषणकधर्मस्यैव साथसामानाधिकरणाधार-च्छेदकत्वमिति भ्रमनिरास एव दर्शन फलमिति भावः।

(घ) चरमानुप्रवेशस्येत्यर्थः।

(ङ) विशेषतयेति पाठे रासभलादित्यनेन सामज्ञस्ये रासभाद्वैतनादावित्योक्तः फलमाह “आद्वैतनत्यस्ये” ति भ्रूमवानाद्वैतनादित्यात् साधनतावच्छेदकाद्वैतनत्यस्येत्यर्थः। “उपाधिषटकतये” ति यथाश्रुतार्थकमेव। “विशेषतये” ल्यस्य चरमस्यले इत्यादिः। “दर्शयितु” मिति आद्वैतन-प्रभववज्ञित्ववत् सर्वत्र किञ्चिद्विशेषण-विशिष्टसाधनतावच्छेदकस्त्रात् उपाध्यनुप्रविष्टधर्मम् इति भ्रमनिरासाय तद्वर्णनस्यावद्यकत्वादिति॥। “तस्य” आद्वैतनत्यस्य। “पृथगुक्तिः” हेतुतावच्छेदकतया रासभलादेच्छाया भिन्नत्वेनोक्तिः। उद्भृतः शब्द इत्यादि न्यायेन पृथगुक्त्या तज्जाभादिति भावः। “विशेषतये” ल्येव पाठः आद्वैतनत्यस्येत्यादि यथाश्रुतार्थकमेव, “तस्ये” ल्यस्य विशेषणतयानुप्रवेशस्येत्यर्थ इति यथाश्रुतमेव वह्वो वर्णयन्ति।

दीधितिः ।

अब चेदं स्वेहवत् निःस्वेहं वा स्पर्शादित्यत्र
विनाप्युपाधि-प्रवेशं (१) शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा
साध्यासामानाधिकरणतया साधन-व्यापकतया वा
स्वयमनुपाधिना (२) केवलेन विशेषणीभूय वा (३)
शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शे साध्य-
सम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्युपाधिनैवेति नियमे न
न तात्पर्यं, परन्तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानुवच्छे-
दकतामाचे ।

इति श्रीमद्-रघुनाथशिरोमणि-कृतयां दीधितौ

अनुमानखण्डे विशेषव्याप्ति-प्रकरणं

समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“सीपाधौ तु उपाधिने”ति मूलम् उपाधिनैवेति नियम-
सुखेन साधनतावच्छेदकस्यानुवच्छेदकत्व-ग्रापकमिति यथाश्रुतं

(१) प्रवेशेनेति हस्तलिखित पुस्तके ।

(२) अनुपाधिनैवेति हस्तलिखित पुस्तके ।

(३) वेति नास्ति हस्तलिखित पुस्तके ।

ग्रन्थ-तात्पर्यं निरस्यति “अत्र चे”त्वादिना । व्यभिचारिणि (१) येन साध्य-सामानाधिकरण्यमवच्छिद्यते तदवश्यमुपाध्यनुप्रविष्टं तदवश्यं (२) उपाधिरिति वा नियमं द्रूषयति “शीतलेने”ति । इदं स्त्रेहवात् स्पर्शादित्यत्र स्त्रेह-सामानाधिकरण्यावच्छेदकं शीतत्वं नोपाध्यनुप्रविष्टमिति व्यभिचारः । ननु “उपाधिने”ति लृतीयार्थी विशेषणत्वं तथा च तद्बलात् सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेनावच्छेदक-विशेषणतया येनावच्छिद्यते तदवश्यमुपाधिरिति नियमात्र शीतत्वे व्यभिचारस्तस्यावच्छेदक-विशेषणत्वेनानवच्छेदकत्वादत आह “शीतान्यत्वेने”ति । इदं निःस्त्रेहं स्पर्शादित्यत्र शीतान्य-स्पर्शत्वमवच्छेदकं, तत्र सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन शीतान्यत्व-विशिष्टं स्पर्शत्वं, तत्रापि (३) शीतान्यत्वं तादृशमवच्छेदकमपि (४) नोपाधिरिति व्यभिचार इति भावः (५) । उक्तधर्मयोः (क) स्वयमनुपाधित्वे यथाक्रमं हेतुइयं “साध्यासमाने”-त्वादि । केवलेन शीतत्वेन विशेषणीभूयशीतान्यत्वेनावच्छिद्यते इति अग्रेतनेनान्वयः (६) ।

ननु लृतीया-बलादुपाधिना विशेषणतामापन्नेनैवावच्छिद्यते इति लक्ष्यम् । तथाचोपाधिरवच्छेदकत्वम् अवच्छेदकविशेषणत-

(१) नियमेनेत्यधिकः पाठः ग ।

(४) तादृशमपीति घ ।

(२) तदवश्यमिति नास्ति ग ।

(५) इत्यर्थ इति घ ।

(३) चर्पीति नास्ति ग ।

(६) अवच्छिद्यते इत्यन्य इति घ ।

यैव पर्यवसितं मतं (१) द्रूषयति “शौतान्य-स्यर्श्वेनेति ।
 (क) चकारस्त्वर्थे “स्तः एव” न तु कस्यचिद् विशेषणतया,
 शौतान्यस्यर्श्वस्य च पृथिवीसर्व-जलान्यतरत्वावच्छन्न-साध्य-व्याप-
 कतयोपाधित्वम् ।

यत्तु यत्रावच्छेदकस्य उपाधित्वं तत्रानुप्रविष्टत्वमिति नियमे
 व्यभिचारोऽन्नावनं शौतान्यस्यर्श्वेनेति तदसत् स्तोऽवच्छेदकत्वेऽपि
 शौतान्यस्यर्श्व-विशिष्टत्वस्य सत्वादि-साधारणस्यावच्छेदकत्वे शौता-
 न्यस्यर्श्वस्यानुप्रविष्टत्वेन व्यभिचारासम्भवात् । यद्यपि प्रथमनिय-
 मस्यैव प्रकृतोपयोगित्वं द्वितीयादि-नियमानान्तु साधनतावच्छेद-
 कस्यावच्छेदकत्वेऽपि सम्भवान्नाशङ्कनीयत्वं तथापि प्रथमनियम-
 माच-सम्पादकतया एवकारे आकृतिरूपे तद्वललभ्या यावन्तो नियमा
 सम्भवत्ति तावन्त एव द्रूषिता इति । “शुद्धस्य” किञ्चिदिशेषणा-
 विशिष्टस्य ।

इति श्रीमद्भवानन्दैये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-

प्रकाशे अनुमानखण्डे विशेषव्यासि-

प्रकरण-व्याख्या समाप्ता ।

(१) मतमितिनास्ति व ।

(क) ससुच्छयाद्यर्थकत्वासम्भवादाहृ “चकारस्त्वर्थे” इति ।

अथातएव-चतुष्टय-प्रकारणे*

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव साधनतावच्छेदक-भिन्नेन येन साधना-
भिमते साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तद साधने-
विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

अथातएवचतुष्टय-प्रकारणे—दीधितिः ।

यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं निय-
तमवृच्छेदकम् अत एव तद्विशेषस्तदोपाधिरिति वद-
न्तीत्याह “अतएवे”त्वादि । अदावच्छेदकत्वं सामाना-
धिकरणेन, तत्त्वञ्चान्यूलवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत् ।
तत्त्वाधिकरणान्तर्भवेन, तेन साध्य-विशिष्ट-साधन-
तावच्छेदकावच्छिन्न-साधनवत्त्व-व्यापकाधिकरणताकत्वं
पर्यवस्थति, निरुक्त-विशिष्ट-साधन-व्यापकत्वमिति तु
निष्कर्षः । इत्यच्च सत्त्वाद्योक-व्यक्तिका-हेतु-निष्ठ-द्रव्य-
त्वादि-सामानाधिकरण्य-व्यापक-सामानाधिकरण्य-प्र-
ति-योगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः । न वा द्रव्यं
जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वाद-

* अतएव-चतुष्टयमन्यस्य विशेषव्याप्त्यन्तर्गतत्वेषि सर्वेष्वेव हस्ताख्यितपुस्तकेषु
पृथक्त्वयोज्जेख-दर्शनादत्त पृथड्निर्देशः क्वतः ।

व्यापके स्पर्शवस्त्वादावप्रसङ्गः । निःखेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीत-स्पर्शान्यत्व-रूपान्यत्वादेवारणाय “तवे”त्यादि । “तव” साध्य-विशिष्टे साधने “विशेषणं” साध्याभाव-विशिष्टात् साधनात् सामानाधिकरणेन व्यावर्त्तकं, साध्याभाव-विशिष्ट-निरुक्ता-(१) साधनवद्वृत्तीति यावत् ।

अथातएव-चतुष्टय-प्रकारणे—दीधिति-प्रकाशः ।

“साधनते”ति । साधनतावच्छेदकातिरिक्तमवच्छेदभेदावश्यकमित्यर्थः । “तद्विशेषः” साधनतावच्छेदकातिरिक्त-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-विशेषः । अन्यथा सौपाधौ साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकस्यासत्त्वे तद्विशेषस्योपाधित्वाभिधानमसङ्गतं स्यादिति भवत्युपष्टभक्तेति भावः ।

ननूपाधैः साधनावृत्तिया कथं तन्निष्ठ-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वमित्यत आह “सामानाधिकरणेने”ति । तथा च सामानाधिकरण-सम्बन्धेन उपाधिरपि साधन-वृत्तिरिति नानुपपत्तिरिति भावः । अनतिक्तवृत्तित्व-रूपावच्छेदकत्वोक्तौ प्रत्यक्ष उद्भूतरूपा(२)दित्यत्र महत्वादेरूपाधिलं न स्यादित आह “तत्त्वच्छेदे”ति अवच्छेदकत्वच्छेत्यर्थः ।

अन्यूनवृत्तित्वं न्यूनवृत्ति-भिन्नत्वं, न्यूनवृत्तित्वज्ञ तत्समानाधि-

(१) निरुक्तेति नास्ति इस्तलिखित-पुस्तके ।

(२) प्रत्यक्षउद्भूतरूपादिति ।

करणाभाव-प्रतियोगितेसति तत्समानाधिकरणत्वम् । अत्र च विशेष-दलस्यान्तिप्रयोजनकत्वादाह “व्यापकत्व”मिति । इत्यमपि(क) द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र घटत्वादावतिव्याप्तिः(ख)रत आह “तत्त्वाधिकरणे”ति । यद्यदधिकरणान्तर्भावेन (ग) साधने साधस्य समानाधिकरणत्वं (१) तत्तदधिकरणान्तर्भावेनोपधिरपीत्येवं क्रमेणेत्यर्थः । सत्त्वायां द्रव्यत्व-सामानाधिकरणेण पठेऽपि (घ) तत्र न घटत्व सामानाधिकरणमिति नातिव्याप्तिरिति (२) ।

पर्यवसिंतार्थमाह “तेने”ति, साधविशिष्टं यत्साधनतावच्छेद-कावच्छन्न-साधनं तदत्त्वं व्यापकेत्यर्थः । अधिकरणता इय-प्रवेशे गौरवादाह “निरुक्ते”ति साध-विशिष्टेत्यर्थः । साधविशिष्टत्वञ्च साधनतावच्छेदकावच्छन्न-साध-विशिष्टत्वं, तेन गुणान्तर्त्वविशिष्ट-सत्त्वावान् जातिरित्यादौ गुणान्वयत्वे नाव्याप्तिः । “इत्यञ्च” ताढृश-व्यापकत्व-विवक्षणे च । साधनतावच्छेदकावच्छन्नस्य फलमाह “नवे”ति । निःस्तेहं स्पर्शादित्यत्र शौतस्पर्शान्वयत्वस्य साधन-व्यापकतया सर्वे-मत एवानुपाधित्वं, रूपान्वयत्वस्य तु साधनाव्यापकत्वेऽपि

(१) सामानाधिकरणमिति ग ।

(२) इतीर्ति नास्ति ग ।

(क) व्यापत्वोक्तावपीत्यर्थः ।

(ख) द्रव्यं जन्यत्वेसति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वे व्याप्तापत्त्वा व्याप्तिशिसाधन-निष्ठत्वोपदानस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

(ग) यद्यदधिकरणावच्छेदेत्यर्थः ।

(घ) पठत्वावच्छेदेनार्पोत्यर्थः ।

द्रव्यत्वाभावविशिष्ट-सत्त्वावति स्यर्थादौ सत्त्वेन विरोधाभज्जक-
तया (क) एतन्मत एवानुपाधित्वमिति उभयसुपात्तम् ।

यद्वा यथाश्रुते विशेषणत्वं रचितुं (१) इदं (ख) । विशेषणत्वं हि
व्यावर्त्तकत्वं, तत्त्वाश्रयतया सामानाधिकरणेन वा ? आद्ये “शीत-
स्यर्थान्वत्वे”ति, शीतस्यर्थान्वत्वस्याश्रयतया स्यर्थान्तर-व्यावर्त्तकत्वा-
दत एव मिश्रव्याख्यानमपि दूषितं, शीतस्यर्थान्वत्वविशिष्ट-
स्यर्थत्वरूपे विशिष्टे सम्बन्धितावच्छेदकेऽपि विशेषं साधनतावच्छेद-
कांशमपहाय विशेषणांशस्य शीतस्यर्थान्वत्वस्योपाधित्व-प्रसङ्गात् ।
द्वितीये “रूपान्वत्वे”ति, रूपान्वत्वविशिष्ट-सत्ताया रूपहृत्तित्व-
विशिष्ट-सत्तातो ब्राह्मतत्त्वादिलभिप्रायेणीदं, उक्तरीत्या यथोश्च्रुत-
विशेषणत्वस्यापि तत्र सत्त्वादाह “तत्रे”ति, शीतस्यर्थान्वत्वस्या-
श्र्याश्रयतया साध्याभावविशिष्ट-साधनाद्वावर्त्तकत्वस्य सत्त्वात्त-
दतिव्याप्ति-वारणाय “सामानाधिकरणेने”ति । तेन सम्बन्धेन
तद्वावर्त्तकं हि तेन सम्बन्धेन तद्वच्येव भवतीति साध्याभाव-
विशिष्ट-साधनासामानाधिकरणं लब्धम्, तथा च तावन्मात्रे-
णैव सामञ्जस्ये व्यावर्त्तकत्वं व्यर्थं अव्याप्तिकरञ्जेत्याशयेनाह
“साध्याभावविशिष्टनिरुक्ते”ति, साध्याभावविशिष्टनिरुक्त-साधन-
व्यापकौभूताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्य-विशिष्ट-निरुक्त

(३) विवच्छिद्दमिति च ।

(क) परमते विरोधमञ्जकस्यैव लक्ष्यत्वादितिभावः ।

(ख) उभयोपादानभित्यर्थः । तथा च यथाश्रूतार्थं विहाय वक्ष्यमाणार्थकरण-
वीचं दर्शयित्वमिदमभिहितमिति भावः ।

साधनव्यापकतावच्छेदक-विशेषणं इत्यर्थः, तेन जातिमान् मेयत्वादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनाधिकरणे जात्यादौ उपाधिता-घटक-समवायेण हृत्तेरप्रसिद्धावपि सत्त्वादावुपाधौ नाव्याप्तिः । अत्रोपाधिता-घटकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगित्वं ग्राह्यं, तेन धूमवान् बङ्गेरित्यादौ संयोगेन धूमव्यापक-वक्ष्यार्देः साधनवत्-स्तपत्त-विपत्त-निष्ठ-समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगित्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।

दीधितिः ।

एवच्च द्रव्यं सत्त्वादित्यत् सत्त्वाया अभेदेऽपि गुण-कर्मान्यत्वे नाव्याप्तिः । नापि द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ । इत्यत्र साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्व-योतनाय परं तद्विद्वत्वमुक्तम् । न तु विवक्षितमेव तत् वैयर्थ्यात् । इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तिश्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

यथाश्रुत-त्यागी बौजमाह “एवच्छेति” । “अभेदेऽपौ”ति, द्रव्यत्वाभावविशिष्ट-सत्त्वातो द्रव्यत्वविशिष्ट-सत्त्वाया अभेदेन व्यावर्त्तकत्वासम्भवादितिभावः । साधनतावच्छेदकविशिष्टार्थकस्य निरुक्तपदस्य व्यावस्थिमाह “नापौति” । नवेतावतैव सामन्जस्ये साधनतावच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य वैयर्थ्यमत आह “इत्यच्छेति” । “तत्”-

साधनतावच्छेदकभिन्नत्वम् । प्रतिकूलमप्याह “इदं दधी”ति, साध्यञ्च नोपाधिरिति-मतेऽप्याह “जन्म”मिति, सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन जन्मत्वविशिष्टं दधि यत्र तत्रावशं दधित्वं, जन्मत्वाभाव-विशिष्टं दधि यत्र दधिमति परमाणौ तत्रावशं दधित्वाभाव इति क्रमेण विरोध-भज्ञके दधित्वादौ साधनतावच्छेदक-भिन्नत्वाभावा-दव्यासिरित्यर्थः ।

दौधितिः ।

यदा प्रकृत-साधनतावच्छेदकानवच्छेद्य-प्रकृत-
साधन-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्व-हलार्थः ।
अनवच्छेदकत्वञ्च तस्य साध्याभाव-विशिष्ट-साधन-
वृत्तितया तद्विशिष्ट-साधनस्य साध्याभाववदृत्तित्वेन
साध्याभाववतस्तद्विशिष्टसाधनवृत्तेनेति यावत् ।

दौधिति-प्रकाशः ।

साधनतावच्छेदक-भिन्नेनेति सार्थकी(१)कर्तुमाह “यदे”ति पूर्वकत्वे विशेषणमित्यत एव सङ्गेतु-निरास । अत कल्पे तु पूर्व-दलेन सङ्गेतु-निरासः, तहलस्य सङ्गेतु-साधारणतया तद्वाराख्यानात् । अतोऽनवच्छेद्यात्त-दलेनैव तद्वारणमिति दर्शयितुं “प्रकृते”ति सङ्गेतौ च साधनतावच्छेदकावच्छन्नैव साध्य-सम्बन्धितेति तत्रिरासः । “तस्य” साधनतावच्छेदकस्य ।

(१) सार्थक्यमिति ग ।

ननु द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्वस्य द्रव्यत्वाभावविशिष्ट-सत्ता-वृत्तिलेनानवच्छेदकतया तत्र गुणकर्मान्यत्वादावुपाधिलक्षणस्थातिव्याप्तिरत आह “तद्विशिष्टेति” प्रकृतसाधनतावच्छेदकविशिष्ट-साधनस्येत्यर्थः। विशिष्टस्थानतिरिक्तत्वात् स एव दोष इत्यतः “साध्याभाववत्” इति। अत च विशिष्टनिरूपिताधिकरणाता न गुणादाविति न दोषः।

इदच्चात्रावधेयम्। यथा संयोगस्य शुद्धपुरुष-प्रतियोगिकस्य भूतलादौ सत्त्वेऽपि पुरुषे च दण्डभावदशायां न दण्डविशिष्ट-पुरुष-प्रति-योगिकत्वं, तथा शुद्धसत्ता-प्रतियोगिक-समवायस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि न गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्ता-प्रतियोगिकत्वं तेन गुणादौ समवायेन न विशिष्ट-सत्त्वावल्मिति।

यत्तु गुणादौ(१) गुणकर्मान्यत्वस्य परम्परया भाने गुणकर्मान्यत्वं सत्ता च सम्बन्धः, तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्ताश्रयत्व-सत्त्वेऽपि गुणादौ न ताट्य-धीरिति तत्तुच्छं गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वावानिति-प्रतीतौ गुण-कर्मान्यत्वस्य विशेषविशेषणघटित-परम्परासम्बन्धेनाप्रकारत्वात्, अतएव गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वायाश समवायेन साध्यत्वं तत्र तत्रोक्तं समवायेन तदभावस्य प्रतिपादनच्च सङ्घच्छते, इतरथा सर्वे दुर्बृंठस्यात्।

(१) गुणादाविति नाहित ग।

वच्छेदकावच्छिन्न-साधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्यवस्थति ।
 उपदर्शित-श्रीतस्पर्शान्वयत्वादि-वारणाय “तत्रेत्यादि” ।
 “तत्र” साधनतावच्छेदक-विशिष्टे साधने, “विशेषणं”
 साध्य-शून्याद्वाग्न्यौपयिकं, यत्सामानाधिकरण्य-वि-
 शिष्ट-प्रकृत-साधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्तत इति
 यावत्, साध्याभाव-विशिष्ट-प्रकृत-साधनाधिकरण-
 सामान्यात् साध्य-विशिष्ट-प्रकृत-साधनाधिकरण-
 सामान्यस्य व्यावर्त्तकमिति तु समुदयार्थ-निष्कर्षं
 इत्याहुः (१) ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रागुक्तानुपपत्तेराह “अवच्छेदकत्वज्ञे”ति, प्रकृतसाधनस्य
 वारहय-प्रवेशे गौरवं तदुपेक्ष्य निष्कृष्टार्थमाह “तथाचे”ति ।
 “साध्य-विशिष्टस्ये”ति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यविशिष्टस्ये-
 त्वर्यः । तेन गुणकम्बान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ
 गुण-कम्बान्यत्वस्य च, शुद्धसाध्य-विशिष्ट-साधनाव्यापकत्वेऽपि
 नाश्वासिः । अत एव साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वमित्यतापि
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वं वाच्यम्,
 अन्यथा जातित्वस्य सत्ता-सम्बन्धितावच्छेदकत्वेन तत्रैवाश्वासिः ।
 इदं द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सर्ववत्त्वादावव्यासिः-वार-

(१) आवर्त्तकमित्यप्याङ्गरिति हस्तलिखित-पुस्तके ।

गाय “साधनतावच्छेदकावच्छिन्नस्ये”ति (१) । “उपदर्शिते”ति, निःस्तेहं स्पर्शादित्यादाविति भावः । श्रीत-पदस्य गुण-परत्व-भ्रम-वारणाय “स्पर्शे”ति (गुण-परत्वे तु तस्योपाधित्वमिति भावः) (२) । स्पर्शन्यत्वे यथाश्रुतं मिथ्र-व्याख्याते तत्र विशेषणत्वं (३) न सम्भवतीति तदपि दूषयितुं “श्रीते”ति । श्रीत-स्पर्शन्य-स्पर्शत्वे सम्बन्धितावच्छेदके श्रीत-स्पर्शन्यत्वस्य ताष्टश-विशेषणत्वेनातिव्याप्तेरनुज्ञारादिति भावः । आदिना द्रव्यं सत्त्वा-दित्यादौ रूपान्यत्वादि-परिगृहः ।

द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ साध्य-शून्ये गुणादौ सत्त्वायाः सत्त्वेन गुण-कर्मान्यत्वादिव्यावर्त्तकत्वासम्भवादाह “यत्कामानाधिकरैरेणे”ति, गुण-कर्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वायामपि साध्य-शून्य-गुणादि-वृत्तित्वाभावादाह “साध्याभाव-विशिष्टे”ति, द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वा-दित्यत कर्मान्यत्वेऽव्याप्तिवारणाय “प्रकृते”ति साधनतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेत्यर्थः । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ कर्मान्यत्वस्य साध्याभाव विशिष्ट-सत्त्वावत्-कर्म-व्यापकत्वादित्यासरत आह “सामान्या”दिति, द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वेऽव्याप्ति-वारणाय द्वितीयदले “प्रकृते”ति पूर्वोक्तार्थकम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यत घटत्वादावतिव्याप्ति-वारणाय “सामान्यस्ये”ति, इत्यत्वं साध्याभाव-विशिष्ट-प्रकृत-साधनाधिकरण-सामान्य-भेद-

(१) साधनतावच्छेदकावच्छिन्नतीत्येवं युक्तम् ।

(२) ( ) एतर्च्छङ्गितः पाठीनास्ति ग ।

(३) स्पर्शन्यत्वे यथाश्रुत-मिथ्र-व्याख्यातत्वं विशेषणत्वमिति ख ।

व्याप्ततावच्छेदकं यत् साध्य-विशिष्ट-प्रकृत-साधन-व्यापकता-
वच्छेदकं तत्त्वं फलितार्थः । न तु साध्याभाव-विशिष्ट-प्रकृत-
साधनाधिकरणत्व-व्यापकी--भूताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यत्-
साध्य-विशिष्ट-साधन-व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यार्थः । तथा
सति पूर्वकत्वाभेदः स्यादिति ।

दीधितिः ।

केचिच्चु विशेषणं सामानाधिकरण्यं, तथा च सामा-
नाधिकरण्य-प्रत्यासत्या येनावच्छिद्यते, अवच्छेदकी
भूत-सामानाधिकरण्य-प्रतियोगीति यावत् । अवच्छेद-
कत्वच्छेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तिवम् गुरोरप्युपाधि-सामा-
नाधिकरण्यस्याक्षतमेव । यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूत-रूप-
वत्त्वादित्यत्र महान् अनित्य-द्रव्यत्वादित्यत्र महत्वस्य
अनित्य-द्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्षमाणा-लक्षणाक्रान्तस्यो-
पाधिः सामानाधिकरण्यं साध्य-सामानाधिकरण्य-न्यू-
नातिरिक्तवृत्तिः, तथापि हेतुनिष्ठ-साध्य-सामानाधिकर-
ण्यस्य हेतु-निष्ठं यत्प्रामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्त-
वृत्ति तत्त्वं विवक्षितम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

सार्वभौम-मतमवलम्बयाह “केचिच्छि”ति । सामानाधिकरण्य-

प्रत्यासत्याऽवच्छेदकत्वे विवक्षणीये सामानाधिकरणस्य शब्दा-
र्थतां दर्शयितुम् आह “विशेषणं सामानाधिकरण”मिति ।
उपाधिहेत्वबृत्तित्वेन कथं तन्निष्ठं सम्बन्धितावच्छेदकत्वमत
आह “तथाचे”ति । सामानाधिकरण-सम्बन्धेन विशिष्ट-बुद्धौ
मानाभावात्र तस्य प्रत्यासत्तित्वम् अत आह “अवच्छेद-
कौभूते”ति । धूमवान् वज्रेरित्यादौ आद्रेष्यनज-वङ्गित्वमेव स्वरूप-
सम्बन्ध-रूपमवच्छेदकं लाघवात्र तु ताटग-सामानाधिकरणं
गौरवादित्यतोऽन्यथाऽवच्छेदकत्वं निर्वक्ति “अवच्छेदकत्वच्छेद”-
मिति । प्रत्यक्षो रूपादित्यत्र महत्त्वस्य न संग्राह्यत्वं प्रत्यक्षत्वा-
भाव-विशिष्ट-रूपवति चक्षुरादौ महत्त्वस्य सत्त्वेन वक्ष्यमाण-
लक्षणाभावादत “उद्भूते”ति । प्रत्यक्ष-योग्यत्वज्ञ साधां, तेन प्रत्यक्षा-
विषयस्यायुद्भूतरूपवतो महत्त्व-सत्त्वेऽपि न ज्ञतिः ।

अत्र प्रत्यक्षत्व-सामानाधिकरणं गुणत्वादौ तत्र न महत्त्व-
सामानाधिकरणं महत्त्व-सामानाधिकरणं गगनत्वादौ न तत्र
प्रत्यक्षत्वादि सामानाधिकरणं “तथापी”त्यादौ हेतुतावच्छेदकाव-
च्छक्ष-हेतुर्वाच्य इति तद्वाहृत्तिं दर्शयितुमुदाहरणान्तरमाह
“महानि”ति वक्ष्यमाण-लक्षणाक्रान्त्यर्थं हेता “वनिल्ये”ति, तेन
महत्त्व-विशिष्ट-इव्यत्ववति गगनादौ अनित्य-समवेतत्वस्यासत्त्वेऽपि
न ज्ञतिः । अत्र महत्त्व-सामानाधिकरणं गगनत्वादौ तत्र
नानिल्य-समवेतत्व-सामानाधिकरणम् अनित्य-समवेतत्व-सामा-
नाधिकरणं गुणत्वादौ तत्र न महत्त्व-सामानाधिकरण-
मिति । “तथापी”त्यादि हेतु-पद इवं हेतुतावच्छेदकावच्छक्ष-

हेतु(१)परं, तेन महाननित्यद्रव्यत्वादित्यत्र शुद्ध-द्रव्यत्वे गगना-
वच्छेदेन महत्त्व सामानाधिकरण्यवति तदवच्छेदेनानित्य-समवेत-
त्व-सामानाधिकरण्य विरहेऽपि नाप्रसङ्गः । न वा इदं द्रव्यं कर्मा-
न्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ शुद्ध सत्त्यायां कर्मान्यवच्छेदेन द्रव्यत्व-
सामानाधिकरण्यभाववत्यां तदवच्छेदेन गुणान्यत्व-सामानाधि-
करण्य-सत्त्वेऽपि गुणान्यत्वेऽब्यासमिति (२) । अत चोभयत्रानति-
रक्त-वृत्तितावच्छेदक एव हेतु-निष्ठत्वनिवेश्यम्, न त्वन्यून-
वृत्तितावच्छेदकेऽपि वैयर्थ्यादिति घ्येयम् ।

दीधितिः ।

सत्त्व-निष्ठ-द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यस्य च तन्निष्ठ-
कर्मान्यत्व-सामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति, गुणे तद-
भावावच्छेदकावच्छिन्न-वृत्तिकत्वात् । पृथिवीत्वादि-
सामानाधिकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदवच्छेद-
कावच्छिन्न-वृत्त्यभाव-प्रतियोगित्वात् । साध्य-व्यापकानां
सज्जेतावुपाधित्व-वारणाय साधनतावच्छेदक-भिन्नेनेति
तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र कर्मान्यत्वे पृथिवीत्वादौ चातिप्रसङ्गं (३)
निरस्यति “सत्त्वनिष्ठे”त्वादिना, “तन्निष्ठे”ति सत्त्यानिष्ठेत्यर्थः ।

(१) हेत्विति नास्ति ग । (२) अव्याप्तिरिति ग । (३) अतिव्याप्तिप्रसङ्गमिति ग ।

“अतिरिक्त-वृत्तौ” ति सत्तानिष्ठद्रव्यत्व-सामानाधिकरणस्याति-
रिक्त-वृत्तील्यर्थः (१) । एवमुत्तरत्वापि । “तदभावो” द्रव्यत्व-सामा-
नाधिकरणाभावो, “जलादा” विति, “तदवच्छेदकं” द्रव्यत्व-
सामानाधिकरणावच्छेदकं, जलादावच्छेदेन सत्तायां द्रव्यत्व-
सामानाधिकरणस्य सत्त्वात् पृथिवीलादि-सामानाधिकरणस्य
चासत्त्वादिल्यर्थः । “साध्यव्यापकानां” वङ्गादि-व्यापकानां द्रव्य-
त्वादीनाम् । “सज्जेतौ” धूमादौ, धूमनिष्ठ-द्रव्यत्वादि-सामानाधि-
करणस्य साधनतावच्छेदक-मिन्नात्मकत्वेऽपि स एव दोष इत्यतः
“तदनवच्छेदे” ति, इदच्च साध्य-सामानाधिकरणे विशेषणं, तेन
नातिप्रसङ्गः । अत्र कल्पे प्रागुक्तरौत्या सामानाधिकरणस्य
नाच्याप्यवृत्तित्वमित्यस्तरसः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव च तत्र (१) साधनाव्यापकत्वे सति
साधनावच्छिन्न-साध्य-व्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवं, व्यभि-
चारिणि साधने एकत्र साध्य-तदभावयोर्विरोधेनाव-
च्छेदक-भेदं विना तदुभय-सम्बन्धाभावादवश्यं साध्य-
सम्बन्धितावच्छेदक-रूप (२) मस्ति, तदेव च साधनाव-
च्छिन्न-साध्य-व्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः ।

(१) च तत्रेति सोसाइटिसुद्वितपुस्तके वर्त्तते, परन्तु कविच्चन्द्रितपुस्तके नास्ति ।

(२) रूपमिति सोसाइटीसुद्वितपुस्तके नास्ति ।

दीधितिः ।

ननु सर्वं च सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्य-
सम्बन्धोऽवच्छिद्यत इति न नियमः, अयं प्रत्यक्षो-मूर्त्त-
त्वादित्यादावज्ञूत रूपवत्त्वादेतदसम्भवादित्याह “अत-
एव च तत्रे”ति यत एवोङ्गूतरूपवत्त्वादेन तथात्व-
सम्भवः । अत एव तत्र ताटश-नियम-वादि-मते इदं
लक्षणमिति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु चटः प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यादौ व्यभिचारोन्नायकतया
उद्भूत-रूपवत्त्वादेतुपाधित्वं सर्वं-सम्भवमेव, तस्य च निरुक्तावच्छे-
दकत्वाभावात् “स एव तत्र विशेषणमुपाधि”रिति नियमः
कथमिति शङ्कते “नन्वि”ति । यत्किञ्चित् सोपाधौ सर्वेणो-
पाधिना साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यत इति नियमोऽस्येवेति
यथा शब्दवान् कालाकाशान्वतरत्वादित्यादावतः “सर्वं च”ति ।
सर्वत्र सोपाधौ साध्य-समनियतस्योपाधेनिरुक्तावच्छेदकत्व-सम्भ-
वादाह “सर्वेणो”ति । “तदसम्भवात्” प्रत्यक्षत्वाभाव विशिष्टमूर्त्त-
त्ववति परमाणौ उद्भूत-रूपवत्त्वस्य सत्त्वेन निरुक्तावच्छेदकत्वासम्भ-
वात् । शुद्ध साध्य-व्यापके साधनस्य न तद्वाप्यतावच्छेदकत्व-
सम्भवो(१)इतएवा(२)द्रेष्यनादिकमुपित्य यथाश्रुत-वक्ष्यमाण-लक्षणा-

(१) साधनस्य तद्वाप्यतावच्छेदकत्वासम्भव इति ग ।

(२) एवेति नास्ति ग ।

तिव्यासिं दर्शयितुं साधनावच्छन्न-साध्य-व्यापकमेवोदाहृतवान् ।
 “तथात्व-सम्भवो” निरुक्त-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-सम्भवः,
 “तत्र” “उपाधी” “ताट्टश-नियम-वादि-मते” निरुक्त-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-नियम-वादि-मते । “इदं लक्षण” मिति तथा च
 लक्ष्यतावच्छेदकमिव लक्षणमपि तदगावृत्तमेवेति, लक्ष्यतावच्छेद-
 केन तदसंग्रहो न दोषायेति भावः ।

दीधितिः ।

साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभाव-विशिष्ट-साधन-
 व्यापकौभूताभाव-प्रतियोगित्वं ताट्टश-साधना-सामानाधिकरणमिह पर्यवसितम् । तेनोपदर्शितोङ्गूत-
 रूपवत्त्व-व्युदासः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

यथाश्रुत-लक्षणेनोङ्गूत-रूपवत्त्वादेवारणादाह । “साधना-व्यापकत्व” मिति । उङ्गूत-रूपवत्त्वादेवपि द्वित्वावच्छन्नाभावस्य ताट्टश साधन व्यापकत्वादाह “ताट्टश-साधन-सामानाधिकरणमिह पर्यवसित” मिति । तथा च ताट्टश-साधन-व्यापकौभूताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यदुपाधितावच्छेदकं तदत्त्वमर्थः । तेन जातिमान् भावत्वादित्यादौ साध्याभाव-विशिष्ट साधनाधिकरणे जात्यादौ समवायेन वृत्तिलाप्रसिद्धा सत्त्वादावुपाधी

नाव्यासिः । पदव्यावृत्तिश्च पूर्वोक्ता ग्राह्या । “उपदर्शिते”ति ।
प्रत्यक्षो मूर्त्तलादित्वादिपदर्शितोङ्गूतरूपवत्वादेरुपाधित्वयुदास
इत्यर्थः ।

दीधितिः ।

अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्वादौ घटत्वादावति-
व्यासिः, साध्य-व्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो
मित्वा-तनयत्वादित्वादौ शाक-पाकजत्वादाव-व्यासि-
रत् उक्तं “साधनावच्छिन्ने”त्वादि । साध्याभाव-
सम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्य-सम्बन्धस्यावच्छेद-भेदं विना-
नुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादनमुपाधि-फलं । तद-
समर्थनाञ्चोपदर्शितोङ्गूत-रूपवत्त्वादीनां नोपाधिभावः
सम्भवतीत्याह “व्यभिचारिणी”ति । व्यभिचारः स-
पत्त-विपत्त-वृत्तित्वम् ।

दीधिति प्रकाशः ।

“प्रत्यक्षः” प्रत्यक्ष-स्वरूप-योग्यः तेन घटत्वादौ (१) न सत्यन्ता-
सम्भवः । “साध्यव्यापकत्वेन” साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-
व्यापकत्वेन, (तेन गुणकर्मान्वले सति सत्त्वावान् जातेरित्यादौ
द्रव्यत्वे नाव्यासिः) (२) । ननु व्यभिचारोन्नयन-रूपोर्पाधि फलस्यो-

(१) घटत्वादाविति नास्ति च ।

(२) ( ) एतच्छिन्नतपाठो नास्ति च ।

झूत-रूपादावपि सत्त्वेन तद्वारणमेव किमर्थमिल्याशङ्कायां (१) मूलं
योजयति “साध्याभावसम्बन्धिनौ” त्वादिना, “सम्बन्धः” सामानाधि-
करणम् । “तदसमर्थानां” ताष्ठोपपादानासमर्थानाम् । केवल-
विपक्ष-गामिनि विरुद्धे साध्य-सम्बन्धासम्भवेन ताष्ठ-विरोधा-
सम्भवादित्यत आह “सपक्ष-विपक्षे” ति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति सङ्ग-
च्छते । अन्यथा व्यभिचारादेव त्रिचागमकत्वेन व्यभि-
चारित्वेन न तदनुमानमप्रयोजकत्वात् ।

दीधितिः ।

अथ विपक्षगामित्व-रूप-व्यभिचारोन्नयनमेव उपा-
धि-फलं, तच्चोऽनुत्त-रूपादीनामप्यस्तीत्यत आह “अत-
एवे” ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अतएवेती” ति “व्यभिचारे चावश्यमुपाधि” रिति ग्रन्थेन (२)
व्यभिचारस्योपाधि-व्याप्त्यत्वं प्रदर्श्यते, तत्-फलच्च व्यभिचारेणोपा-
ध्यनुमानं व्यभिचारोन्नयनस्य उपाधिफलत्वे व्यभिचारे ज्ञाते
उपाध्यनुमानं व्यर्थमेव स्यादती विरोध-भञ्जनमेवोपाधि-फलमिति
मूलार्थः ।

(१) इति शङ्कायामिति ग ।

(२) अन्येनेति नारस्ति च ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव च (१) तस्य साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूप-लक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमते चकास्तीति स्फटिके जवाकुसुमवदुपाधिरसावृच्यते (२) । लक्षणन्तु साध्य-साधन-सम्बन्ध-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं, विषम-व्याप्तस्तु नोपाधि-पद-वाच्यः, उपाधि-पद-(३)प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोद्भायकतया । न च व्यभिचारोद्भायकत्वमेवोपाधित्वं, अप्रयोजक-साध्य-व्यापक-व्यभिचारिणोरप्युपाधितापत्तेरिति ।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणी
अनुमानखण्डे अतएव-चतुष्टय-
प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधितिः ।

यत एव साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूपं व्याप्तिः,

(१) चकारो नास्ति हस्तविषितपुस्तके ।

(२) जवाकुसुमवदुपाधिरसावृच्यते इति हस्तविषितपुस्तके ।

(३) उपाधिपदेति नास्ति वोक्ताइष्टिष्टितपुस्तके ।

सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रभाकर-मतोपष्ठभेन अतएव-त्रयं व्याख्यायाचार्थ-मतोपष्ठभेन चतुर्थमतएवेत्यादि-व्याचिख्यासुराह (१) “यत एवे”ति । “स्वाभाविकं” किञ्चिदनवच्छब्दम् ।

दीधितिः ।

अत एव स्व-समीप-वर्त्तिनि स्व-समानाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्व-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूप-लक्षण-व्याप्ति-संक्रामकतया साध्य-व्याप्त्यस्यैव उपाधित्वमाचय्यैरनुमन्यत इत्याह “अत-एवे”ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“अतएव” स्वाभाविक-हेतुतावच्छेदकस्य साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वादेव । अन्यथा स्वाभाविक-हेतुतावच्छेदकस्य साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वे तत्र विशेषणतया साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वप्रतीत्युपपादकत्वं रूपं, साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-भ्रम-जनकत्व-रूपं वा तत् संक्रामकत्वमनुपन्नमेव स्यादिति भवत्युपष्ठभो-

(१) व्याचिख्यासुराहष्टे इति ८ ।

प्रष्टस्थकतया साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-लक्षणा व्याप्तिरित्यस्योपयोगः । उपाधिपद-निविष्टस्य उपपदस्यार्थमाह “स्वसमीपे”ति । सामीप्यं नाव संयुक्तसंयोगाल्पीयस्वरूप(५)मित्याह “स्वसमानाधिकरणे”ति । “संक्रामकतये”ति स्वविशिष्ट-हेतुतावच्छेदकस्य साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-बुद्धुत्पादनेनोपधिर्हेतौ साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-संक्रामकत्वमिति भावः । “साध्य-व्याप्त्यस्यैवे”ति एवकारिण विषम-व्यापक-निरासः । विषम-व्यापके स्वनिष्ठ-साध्य-व्याप्तेरभावेन तत्संक्रामकत्वायोगादिति भावः ।

दीधितिः ।

साध्य-न्यूनवृत्तौ उपाधि-व्यवहारं दूषणौपयिक-रूपस्यावश्यं वाच्यतया उपाधि-पदस्य योगरूढित्व-व्यवस्थापनेन निराकुरुते “लक्षणत्वं”ति । “लक्षणं” दूषणौपयिकं रूपम् । “साध्ये”ति, अत त्र साध्य-व्यापकमात्रं विवक्षितं, तावतैव साधनवति-तद्वतिरिक्तं साध्य-अतिरिक्तानुमान-सम्भवात् । साधनवति व्यापक-निवृत्या साध्य-साधन-सम्बन्ध-निवृत्तिसिद्धौ अर्थात् साध्य-निवृत्तिः सिद्धतीति प्रकारान्तर-प्रदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः । रूद्या न्यूनवृत्तौ उपाधित्व-व्यवहारं निरस्य योगेनाधिक-वृत्तौ तन्निरस्यति ।

“विषमे”ति, प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिकं व्यभिचारो-
न्नायकत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति ।
“उपाधित्वं” उपाधिपद-प्रवृत्तिनिमित्तम् । “उपा-
धिता” उपाधि-पद-वाच्यता ।

दीधिति प्रकाशः ।

“साध्य-न्यूनहृत्तौ” साध्याव्यापके साध्य-व्याप्ये वा । “वाच्यतये”ति
“उपाधि पदस्ये”ति मध्यस्थितमनुष्ठयते । समव्यापस्यैव लक्ष्यत्वेन
विषमव्याप-साधारणत्वानास्य लक्षणत्वं घटत इत्यत आह “दूषणोप-
यिक”मिति । “साधनवतौति” साध्य-व्यभिचारोन्नयनमुपपादयितुम् ।
“तद्वातिरेकेण” साध्य-व्यापक-व्यतिरेकेण, तर्हि सम्बन्ध-व्यापकत्वो-
ल्लीकर्त्तनं किमर्थं अत आह “साधनवतौ”ति । “साधनवति” साधन-
वत्त्वेन ज्ञाते, अर्थात् साधनवत्त्वे सति साध्य-साधन-सम्बन्धा-
भावात् । “प्रकारान्तरं” उपाधिभावातिरिक्तेन व्यभिचारानुमान-
प्रकारम् । “परं तथाविधोक्ति”रिति न तु लक्षणे तथैव निवेश इति
भावः । “त”मुपाधि-व्यवहारम् ।

विषम-व्यापेऽपि रुढिप्रवृत्ति-निमित्त-सञ्चादाहृ “यौगिक”
मिति । “योगार्थानादर”मिति, तथा च विषमव्यापेऽप्युपाधि-
पदं मुख्यमेवेति भावः । अप्रयोजकत्वादावपि व्यभिचारोन्नाय-
कत्व-रूपोपाधित्व-सञ्चेनेष्टापत्त्वापादानं न घटते इत्यतो व्याचष्टे
“उपाधि-पदेति” । अप्रयोजकत्वादावपुपाधिपदाप्रयोगादेष्टापत्ति-
रिति भावः ।

दीधितिः ।

योगादरे तु लाघवात् साध्य-व्यापकतामाचे रुढिरिति भावः ।

इति श्रीमद्भुतानाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे अतएव-चतुष्टय-
प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु योगादरेऽपि (१) व्यभिचारोन्नायकत्वमेव रुढिः-विषय-
तावच्छेदकत्वमस्वत आह “योगी”ति । “लाघवा”दिति साध्य-
व्यभिचारानुमापक-कोटि-प्रविष्टत्वापेक्षया साध्य-व्यापकत्वस्य
लघुत्वादिति भावः । “साध्य-व्यापकतामाव” इति, स्व-निष्ठ-
व्याप्ति-संक्रामकतयैव साधना-व्यापकत्व-लाभा “नाव” इति ।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-
प्रकाशे अनुमानखण्डे अतएव-चतुष्टय-
प्रकरण-व्याख्या समाप्ता ।

---

(१) यौगिकादरेऽपीति च ।

अथ व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रकरणे

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शन-गम्या, दर्शनानां प्रत्येक
महेतुत्वात्, आशु-विनाशिनां क्रमिकाणां मेलका-
भावात् । न च तावदर्शनजन्य-संस्कारा इन्द्रिय-सह-
कृता व्याप्ति-धी-हेतवः, प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्व-
कल्पनादिति वाच्यम् । समान-विषये स्मरणे प्रत्यभि-
ज्ञाने च संस्कारो हेतुरतः कथं संस्कारेण व्याप्ति-
ज्ञानं जन्येत अन्यथातिप्रसङ्गः ।

अथ व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रकरणे

दीधितिः ।

व्याप्ति-खरूपं निरूप्य परमत-निराकरण-पूर्वकं
ख-मतेन तद्-ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकर-मत-
मुपदर्शयति “सेय”मित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा
हेतुत्वं मिलितानां वा ? मिलनमपि खरूपतो व्यापा-
रतो वा ? आद्ये “दर्शनाना”मिति । द्वितीये “आश्विं”
ति । क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिरानामपि सहोत्-
पद्मानां मिलनमस्तील्युभयमुपात्तम् । लृतीयमाशङ्क्य
निराकुरुते “न च”ति, व्यापक-साध्य-सामानाधिकर-

रण्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्य-सामानाधिकरण्यांशस्य
प्रथमसेव गृहीतत्वात् अगृहीत-व्यापकत्वांश-यहि सह-
चार दर्शन-जन्य-संस्काराणां हेतुत्वं वाच्यम् । तत्र न
सम्भवति भिन्न-विषयकत्वादित्वाह “समाने”ति । भम-
स्त्वगृहीत-भेदं ज्ञान-दयं न तु वैशिष्ठ्यावगाहीति
भावः ।

अथ व्याक्तिग्रहोपाय-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

आसि-ग्रहोपाये कथनौये प्रथमं प्राभाकर-मतोपन्यासं
सङ्गमयन्नाह “व्याप्तौ”ति (क) । (ख) प्रत्येक-पद-स्वरसाद्विकल्प-

(क) सूले सेयमित्यादि । नन्तत्र साथे भूयोदर्शनयाह्वात्वं किं तित्वदर्शन-
त्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायां विषयतयावच्छेदकत्वं, वित्यवदर्शननिष्ठ-
फलोपधायकतायां निरूपकीभूत्यहविषयत्वं वा, वित्वदर्शननिष्ठसहचारदर्शन-
त्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायां विषयतयावच्छेदकत्वं वा? नादः,
तादृशजनकत्वाप्रसिद्धेः । न हितीयः, तादृशवित्वपर्याप्तप्रधिकरण्यादर्शनस्य फलो-
पधायकत्वाप्रसिद्धेः । न त्र्यतीयः, एतादृश-भूयोदर्शनगम्यत्वस्य सर्वैरेवाङ्गीकृतत्वेन
बाधात् । किञ्च दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वद्वप्नेतोः पञ्चाष्टक्तितया स्वरूपासिद्धिः ।
न च सहचारदर्शननिष्ठहेतुतायां निरूपकतानवेच्छेदकत्वं तदर्थं इति वाच्यम् ।
तादृशहेतुतायाः सर्वसिद्धित्वेन स्वरूपासिद्धितादवस्थात् । न च भूयोदर्शननिष्ठ-
फलोपधायकत्वानिरूपकयहविषयत्वं तदर्थः, तादृश-प्रत्येक-दर्शन-निष्ठफलोपधाय-
कतात्रये व्याप्तिपृथक्त्वस्य निरूपकत्वादन्यस्थाप्तसिद्धेरिति । चेचैवं प्राभाकरनये
उपाध्यभावौ व्याप्तिः, स च केवलाधिकरण-स्वरूपो भूमाद्यात्मकः प्रथमद्वयेन
रद्वृत्ते । तथाच व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यविषयित्वाव्यापकविषयिताप्रति-
योगित्वं साथं हेतुत्वं एतदर्शननिष्ठफलोपधायकतानिरूपकत्वं तदर्शननिष्ठफलोप-
धायकता-निरूपकत्व-तदर्शननिष्ठ-फलोपधायकतानिरूपकत्वैतन्नित्वावच्छिन्नाभाव-

इयमाह “दर्शनाना”मिति । “प्रत्येकं” दर्शनान्तर-निरपेक्षिण प्रातिस्थिक-रूपेण तत्तद्वक्तिवादिना । “हेतुत्वं” फलोपधाय-कत्वम् । ननु भूयोदर्शन-हेतुत्वे खण्डनीये “न चेत्यादिना” तज्जनित-संस्कार-हेतुत्व-खण्डनमक्षतमतस्तत् सङ्गमयितुं विकल्पयति “मिलनमपौ”ति । मिलनम् (ग) एकच्छणावस्थायित्वम् । “स्वरूपतः” स्वरूपाणां “व्यापारतः” तद्वगपाराणाम् । “हृतीयं” व्यापरतो मिलनम् । वङ्गि-सहचरितो धूम इत्याकारक-सह-चार-दर्शनज-संस्कारस्य धूम-व्यापक-वङ्गिसमानाधिकरणो धूम इत्याकारकं व्याप्तिज्ञानं समान-विशेषकं भवत्येवातो सूक्ष्मं सङ्गमयति “व्यापके”त्यादिना । “प्रथमभेव” ताटश-संस्कार-मिलनात् पूर्वमेव । “भिन्न-विषयत्वात्” साध्य-विशेषक-व्याप-कत्व-प्रकारक-यंहमपेत्य धूम-विशेषक-साध्य-सहचार-प्रकारक-संस्कारस्य भिन्न-विशेषत्वात् (१) । ननु शुक्ति-विशेषक-रज-

(१) विषयकत्वादिति ग ।

व्याप्तिविषयितानिरूपकत्वादिति । अथवा पर्याप्तिसम्बन्धेन वित्वद्दर्शनद्वच्चित्व-व्याप्तियहनिरूपितत्वैतदभयाभावति या फलोपधायकता तच्चिरूपकोभूतपद्मह-विषयत्वं साध्यं, पर्याप्तिसम्बन्धेन वित्वद्दर्शनाद्वच्चित्वफलोपधायकतानिरूपकोभूत-ज्ञानविषयत्वमिति निष्कृष्टार्थः, हेतुश्च पूर्ववदिति द्विक् ।

(ख) ५४४ पृष्ठ, दर्शनानामित्यादेहेतुत्वपरतयैव व्याख्यानसम्भवे दीधितौ विकल्पेन व्याख्यानीसङ्गतेराह “प्रत्येकपद-स्वरसा”दिति । दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वे “आश्चित्” त्यादेहेतुत्वासम्भवादिति भावः ।

(ग) अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपमिलनं आशुविनाशिनानपीत्यत आह “एकच्छणे”ति एकाधिकरणावच्छेदेत्यादिः ।

तत्त्व-प्रकारक-भ्रमे रजत-विशेषक-रजतत्त्व-प्रकारक-संस्कारस्य
भिन्न-विशेषकस्यापि हेतुत्वं (क) दृष्टमेवेत्यत आह “भ्रमस्त्व”ति ।
ननु ज्ञान-द्वयं (१) भ्रम इत्यनुपपन्नं भेदाग्रह-कालीन-शुक्ति-
रजत-गोचर-समूहालम्बनस्य धर्मा-धर्मिं-भावानवगाहनेऽपि
तत्त्वते भ्रमलादत आह “नत्वि”ति, तथा च वैशिष्ठ्यावगाहित्व-
व्यवच्छेदे नियमो, न तु ज्ञान-द्वयत्वेऽपौति भावः । रजत-भ्रमस्य
शुक्तौ रजतत्त्व-वेविष्ठ्यावगाहित्वेऽपि भिन्न-विशेषकत्वं (ख) स्यादत-
स्तत्त्वनिराकृतमिति मन्त्रव्यम् ।

(१) द्वयसेवेति ग ।

(क) तथाच व्यभिचारेणोऽनियमस्यैवासिङ्ग्रात तद्वृह्नभयेन सङ्घचारसंस्कारस्य
व्यापकत्व-प्रत्यक्षे हेतुतानिरासोऽसङ्गत इति भावः ।

(ख) तथाचोक्तव्यभिचारेणोऽनियम एव न सिद्धे दिति शेषः । नन्तत्व कीदृशो
नियमः । न तावत् तत्संस्काररजन्य-ज्ञानविषयतायास्तत्संस्कारविषयताव्याप्तत्व-
मिति नियमः, रजतविषयक-घट-विषयक-संस्कारहयजन्ये रजतं घटचेति समू-
हालम्बने व्यभिचारात् । नापि संस्काररजन्य ज्ञानीय-रजतत्व-प्रकारता-निष्ठ-
विषयताव्याप्त रजतत्व-प्रकारतानिष्ठपित-तत्संस्कारीय-विषयताव्याप्तत्वमिति
नियमः, एकरजतविशेषक रजतत्व प्रकारकापर-रजतविशेषक-रजतत्व-प्रकारक-
संस्कारहयजन्ये इदं रजतमिति रजतमिति समूहालम्बने व्यभिचारात् । किन्तु
तत्संस्कारनिष्ठ-जनकतानिष्ठपित-ज्ञाननिष्ठ-जन्यतावच्छेदक-विषयतायास्तत्संस्का-
रीय-विषयताव्याप्तत्वमित्येव नियमो वाच्यस्थाच भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेऽपि
व्यभिचाराभावेन व्यभिचारभिया “भ्रमस्त्व”लाद्युक्तिरसङ्गतैवेति । चेन्न संस्कारस्य
स्वाविशेष-विशेषक-ज्ञानाजनकत्वनियमेन भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वे ताडश-नियमे
व्यभिचार इत्याशयेन “भ्रमस्त्व”लाद्य-ग्रन्थसङ्गते । न च रजते घटचेति समूहा-
लम्बने व्यभिचारेण कथं ताडश-नियम इति वाच्यम् । ताडश-समूहालम्बना-
नंज्ञीकारात् ; अतएव मिश्रैरन्वया-ख्यातौ तथैवोक्तम् । न च संस्कारस्योपना-
यकलमते सुरभिचन्दनभित्याद्युपनीतभाने व्यभिचाराद्वताद्वश-नियमसंभव इति

वाच्यम् । तस्यापि विशिष्ट-ज्ञानत्वानुपगमेन व्यभिचाराभावात् । अथ स एवाचं घट इति प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारो दुर्बारः । न च प्रत्यभिज्ञाया अपि विशिष्ट-ज्ञानत्वानुपगमात्र दोष इति वाच्यम् । तस्याः स्वैर्यसाधकत्वानुरोधेन विशिष्ट-ज्ञानत्वसाधकत्वात् । अतएव मूले पृथक्-प्रत्यभिज्ञोत्तेति चेत् । तस्या-सत्त्वावद्वेष्यक-संस्कारजन्यतोपगमेन तत्त्वांगोचरसंस्काराजन्यतया व्यभिचारा-भावात् ।

केचिच्चु नन्वत्र किं यो जन्य-ज्ञानीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युयः स स्त्रीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युय इति नियमः, किम्बा स्त्रीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युयो यः स स्वजन्य-ज्ञानीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युय इति नियमः? तत्र नाद्यः सुरभिचन्द्रनभिलाहौ सौरभसंस्कारे व्यभिचारात्, तज्जन्यज्ञानीय-प्रकारशरता-निरूपित-विशेष्यताच्युये चन्दने तदीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युयत्वाभावात् । नापि द्वितीयः तत्रैव व्यभिचारात् । ताढश-संस्कारीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युये सौरभे तज्जन्य ज्ञानीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युयत्वाभावात् । अथ स्वनिष्ठ-जनकता-निरूपित-जन्यतावच्छेदक-विष-ताच्युयो यः स स्त्रीयविषयताच्युय इति नियमस्थाच स्वनिष्ठ-जनकता-निरूपित-जन्यतावच्छेदकविषयताच्युये सौरभे स्त्रीय-विषयताच्युयत्व-सन्त्वात्, नोक्तसंस्कारे व्यभिचार इति चेत् । शुक्रौ रजतस्त्रिभ्युभ्यस्यलेऽपि संस्कारीयजन्यतावच्छेदक-विषयतापर्याप्तप्रधिकरण-रजतत्व-संस्कारीय-विषयतापर्याप्तप्रधिकरणत्व-सप्त्वेन उक्तनियमे व्यभिचाराभावात् “भ्रमस्ति”त्वादिप्रत्यानुत्थानादिति । चेत्वैव तन्मते प्रत्यभिज्ञान-भ्रमात्मकोपनीतभानातिरिक्तस्ये संस्कारस्य प्रत्यासन्तित्वाभावेन तदुपनीतभानत्वावच्छिद्धं प्रति तज्जोचर-संस्कारस्य हेतुत्वं तत्त्वा-विशिष्टबुद्धित्वाव-च्छिद्धं प्रति तत्त्वाचिविष्टविशेष्यक-संस्कारस्य हेतुत्वमितिरीत्या कार्यकारणभाव-द्वयं, तथाचैवं नियमः स्त्रीय प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युयो यः स तज्जन्य-ज्ञानीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युय इति । एवज्ञु भ्रमस्यले व्यभिचार इत्यतो “भ्रमस्ति”ति । यदि च यत्र घटपटोभयगोचर-संस्कारे उद्दोधकवशात् केवलं घटस्त्रुतिजांता तत्र स्त्रीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युये पटे तज्जन्य-ज्ञानीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताच्युयत्वाभावात्ताढशसंस्कारे व्यभिचार इति विभाव्यते तदा संस्कारस्य स्वाविषय-विषयकज्ञानाजनकत्वमित्येव नियमोऽभ्युपेयते, एतत्त भ्रमात्मकोपनीतभानातिरिक्तस्ये ज्ञानस्थोपनायकत्वमते न, तु सविषयक-

तत्त्वचिन्तामणिः ।

किञ्च सम्बन्ध-भूयोदर्शनम् ? भूयःसु स्थानेषु
दर्शनं (१) भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि
न तथा, एकत्र रूप-रसयोर्द्रव्यत्व-घटत्वयोश्च व्याप्ति-
ग्रहात् । एकत्रैव धारावाहिके तद्वी-प्रसङ्गात् । भूय-
स्त्वस्य विचतुरादित्वेनाननुगमाच्च ।

अपि च पार्थिवत्व-लौहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शने-
उपि व्याप्तग्रहात् । तर्क-सहकृतं तथेति चेत्तर्हि सह-
चार-दर्शन-व्यभिचारादर्शन(२)सहकृतः स एव व्याप्ति-
ग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन । न च
तेन विना तर्कं एव नावतरति, प्रथम-दर्शने व्युत्पन्नस्य
तर्क-सम्भवात् ।

दीधितिः ।

‘न तथा’ न व्याप्ति-ग्राहकं, व्यभिचारादर्शनं

(१) दर्शनमिति नास्ति सोसाइटीसुद्वित पुस्तके ।

(२) व्यभिचारादर्शनेति नास्ति सोसाइटीसुद्वित पुस्तके ।

त्वेनोपनायकत्वमते । तथाच सुरभिचन्द्रनमित्यव प्रत्यभिज्ञानस्यले च चृतेरेवोप-
नायकत्वं न संस्कारत्येति न तत्र व्यभिचारः । प्रत्येक-गोचरं-संस्कारादपि न
समूहामस्वन-आरण्यं, समूहालम्बन-संस्कारेण्यैव समूहाकम्बन-आरण्याभ्युपगमादिति
न तत्वसंस्कारेऽपि व्यभिचारः । एवं सति अभस्यले साविशेष्य-शुक्तिविशेष्यक-
ज्ञानजनक-संस्कारे व्यभिचार इत्यतो “भूमस्त्रित”ति ।

व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शन-सहचार-
दर्शन-सहकृतस्तर्कं एव व्याप्ति-याहकः भूयोदर्शनन्तु
क्षचित्तर्कं-प्रवृत्तावुपयुज्यत इति निर्गतिम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

अये तथेत्यस्यान्यत्रापि सत्त्वा “न तथे”ति पाठं गृह्णन् व्याचष्टे
“न तथे”ति । भूयो-दर्शनत्वाभावे साध्ये वाध इत्यतो व्याचष्टे
“न व्याप्तियाहक”मिति, व्यभिचारादर्शनस्य हेतुले तेनैव तर्को-
ऽन्यथा-सिद्ध इत्यतो व्याचष्टे “व्यापारतये”ति, व्यापारेण च अप्सपा-
रिणो नान्यथा-सिद्धिरिति भावः (क) । तर्कस्य हेतुले भूयो-दर्शन-
स्योपयोगित्वं दर्शयति “क्षचिदिदि”ति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

न चैवमेवास्तु, तर्कस्य व्याप्ति-यह-मूलकत्वेनानव-
स्थानात् । जातमावस्य प्रवृत्ति-निवृत्ति-हेत्वनुमिति-
जनक-व्याप्ति-ज्ञानं तर्कं विनेवातो (१) नानवस्थेति चेत्,
तर्हि व्यभिचारात् सोऽपि न व्याप्ति-यहे हेतुः । न च
तद्बुद्धाववान्तरजातिरस्ति, सामान्य-प्रत्यासत्या-सर्वोप-

(१) विनेवेति क्षचित् पाठः ।

(क) न च व्यभिचारादर्शनस्य जन्मत्व-घटित-व्यापारत्वाभ्याव इति वाच्यम् ।
अत योग चेम सामारण्य-जन्मत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

संहारादविनाभाव-ग्रहः सामान्यरूपता च सकृ-
दर्शन-गम्येति भूयो-दर्शनापेक्षेति चेन्न, सामान्यस्य
हि प्रत्यासन्तित्वं लाघवात्, न तु सामान्यतया ज्ञातस्य
तदनभ्युपगमाच्च । न च काकतालीयत्वादि-शङ्खा-
व्युदासार्थं द्वितीयादि-दर्शनापेक्षेति वाच्यम् द्वितीयादि-
दर्शनेऽपि शङ्खा-तादवस्थ्यात् ।

दीधितिः ।

—नैयायिक-मतमाशङ्खं निराचष्टे “न चैव”मिति ।
“जातमावस्ये”ति, तथा च तन्मूलको व्याप्तगत्तर-
ग्राहक-तर्कावितार इति भावः । “तहीं”ति, न च
व्याप्ति-प्रत्यक्षं प्रति तर्कीं हेतुस्ततु स्मरणमिति
न व्यभिचारावकाशः विनानुभवं स्मरणस्यायोगात् ।
न च जन्मान्तरीनः सः, जन्मान्तरेऽपि पर्यनुयोग-ताद-
वस्थ्यात् । अनादित्वेन च परिहारः परतो विचारयि-
ष्यते (१) । “न च”ति, मानाभावात् तर्कस्य च हेतु-
त्वासिङ्गेः । यदि चागृहीतस्यागृहीत-पूरोवर्त्ति-संसर्गस्य
वा प्रत्यासन्तित्वेऽपि प्रसङ्गस्तदा पूरोवर्त्तनि तदृग्हो
सृग्यतां न तु सामान्यत्वेनेत्याह । “न त्वि”ति ।

(१) विवेचयिष्यते इति हस्तचिन्तित पुङ्कके ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“व्यास्थन्तरे”ति । यद्यपि लृप्ति-साधनत्व-निरूपित स्तन-
पानत्व-निष्ठ-व्यासेर्वक्षि-धूम-व्यासि-ग्राहक-तर्क-मूलत्वे मानाभाव-
स्तथापि तद्वासि-ज्ञानमेव सर्वत्र तर्के मूलमिति भ्रान्तस्यैवेय-
माशङ्केति भावः । अकारणक-कार्योत्पत्ति-शङ्खा-निरास-द्वारा
वक्षि-धूम-व्यासि-ग्राहक-तर्केऽप्यस्यो(क)पयोगित्वमित्यप्याहुः (ख) ।

केचित्तु यथा जातमावस्थ व्यासिज्ञानं तर्के विना भवति तथा
वक्षि-धूम-व्यासि-ग्राहक-तर्क-मूल-व्यासि-ज्ञानमपि तर्के विना
भविष्यतीति प्रतिबन्धि-विधयामूलं योजयन्तीति । “तत्तु”जात-
मावस्थ तादृश-व्यासि-ज्ञानन्तु । “विना अनुभव”मिति; तथा च
तदनुभवः प्रत्यक्षात्मक एव वाच्यः । शब्दबोधादेः पदार्थ-स्मृत्यादि-
पूर्वकत्वात् एवज्ञ तत्रैव तर्कस्य व्यभिचार इति भावः । “सः”
तादृश-व्यास्थनुभवः । “पर्यनुयोग” इति जन्मान्तरेपि तर्कपैच्चा-
यामनवस्था तदनपेक्षायां व्यभिचार इत्यर्थः । “अनादिवेने”ति
अनाद्यनवस्था वौजाङ्गुरवन दोषायेत्यर्थः (१) । “परत” इति यत्र
तर्के व्यास्थनुभवो मूलमित्यादिना ग्रन्थकारेणैव तत्काल्याश्रयणीय-
त्वादिति भावः । अवान्तर-जात्यभावे हेतोरदर्शनात्तं पूरयति
“मानाभावादि”ति । तर्क-जन्यतावच्छेदकतयैव तादृश-जातिः

(१) न दोषायेति भाव इति ग ।

(क) लृप्तिसाधनत्व-निरूपितस्तनपानात्व-निष्ठ-व्यासिज्ञानस्येत्यर्थः ।

(ख) वक्ष्यमाणमूलोक्तरीया स्वक्रियाव्यावातादेवाकारणककार्योत्पत्तिशङ्खा-
निराससम्बन्धोऽत्वास्तरस “आङ्ग”रित्यनेन स्फुचितः ।

स्यादत आह “तर्कस्य चे”ति। “न तु सामान्यतये”त्यस्य व्यावर्त्त्यं दर्शयितुमाह “यदि चे”ति। पूरोवर्त्तिनि शुक्तित्व-ग्रह-प्रतिबन्धक-दोष-सत्त्व काले शुक्तित्व-स्मृतिमतीऽपि शुक्तित्व सामान्य-लक्षणया ज्ञानाभावादाह “अगृहीत-पूरोवर्त्ती”ति। “तद्ग्रहः” सामान्य-ग्रहः। (मूले काकतालीयत्व-शङ्का व्यभिचारशङ्का) (१)।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नन्वनौपाधिकत्व-ज्ञानं व्याप्ति-ज्ञाने हेतुः तद्वेश-
काल्-तवावस्थित-घटादीनामुपाधित्व-शङ्का-निरासः
कस्यर्चित् साधन-व्यापकत्व-ज्ञानेन कस्यचित् साध्या-
व्यापकत्व-ज्ञानेन स्यात्। तत्र भूयोदर्शनं विना
नावतरतीति चेन्न अयोग्योपाधि-व्यतिरेकस्यानुमाना-
धीन-ज्ञानत्वेनानवस्थापातात्।

दीधितिः :

साध्याव्यापकत्वं साध्य-सामानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वं, तद्ग्रहश्च साध्याधिकरणैकव्यक्ति-वृत्तितया
गृह्यमाणस्य तादृश-व्यक्त्यन्तर-ग्रहं विना न सम्भवति
इति भूयोदर्शनापि चाचा ।

---

(१) ( ) एतच्चिकितः पाठो नास्ति ष।

दीधिति प्रकाशः ।

साध्याव्यापकत्व-ज्ञाने भूयोदर्शनस्योपयोगं दर्शयति “साध्या-व्यापकत्व” मित्यादिना “ताष्ट्रशे” ति । स्वानधिकरण-साध्याधि-करण व्यक्त्यन्तरेत्यर्थः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ साध्य-साधन-सहचरित-धर्मान्तराणामुपाधि-त्व-संशये न व्याप्ति-ग्रहः । अतस्मेषामनुपाधित्व-ज्ञानं भूयोदर्शनाधीन-साध्याव्यापकत्व-ज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयो-दर्शनापेक्षा, अत एव यावता दर्शनेन तद्विद्धय-स्तावद्वृयोदर्शनं हेतुरिति न वार-संख्या-नियमो न वा-जननुगमः । यद्यपि चान्यस्य साध्य-व्यापकत्व-साधना-व्यापकत्व-संशयो नान्य-व्याप्ति-ग्रह-प्रतिबन्धकस्तथापि तदाहित-व्यभिचार-संशयः प्रतिबन्धक इति तद्विधूनन-मावश्यकमिति चेत्ति । अयोग्योपाधि-संशयाधीन-व्यभि-चार-संशयस्य तथाप्यनुच्छेदात् । स च न भूयोदर्शना-द्वाप्यनुमानादित्युक्तम् । अपि च भूयो-दर्शनाहित-संस्कारो न वहिरिन्द्रिय-सहकारी, तद्वग्रापारं विनापि च सहचारादि-ज्ञानवतो व्याप्ति-ग्रहात् । नापि मनसः, इन्द्रियादिवद्वृयोदर्शन-जन्य-संस्कारस्य तज्जन्य-स्मारणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः ।

दीधितिः ।

तदाहितः संस्कारो वहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी
मनसोऽपि वा आद्ये “तद्वापारं विने”ति । द्वितीये
“नापी”ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

(मूले पूर्वमनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्ति-ग्रुहे हेतुरित्युक्तं इदानी-
सुपाधिज्ञानाभावस्तुतुरित्याशङ्कते “अथे”त्यादिना) (१) वहि-
रिन्द्रिय-व्यापार-दशायां वहिरिन्द्रिय-सहकारिणोऽपि तद्वा-
परिस्त्व-दशायां मनः सहकारित्व-सम्भवा “तद्वापारं विने”ति
मूलमनुपपत्रम् अतो मात्रपदमन्तर्भाव्य व्याचष्टे “तदाहिते”-
त्यादिना ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

तस्मात् परिशेषण (१) सकृदर्शन-गम्या सा,
तथा ह्युपाध्यभावो व्याप्तिः । अभावश्च केवलाधिकरणं
तत्काल-सम्बन्धी वा स्वप्रकाशरूपं तज्-ज्ञानं वा, तत्त्व
प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना, न चाधिकस्तद-
भावोऽस्ति । न च प्रतियोगि-ज्ञानं अधिकरणादि-
ज्ञान-जनकं, येनोपाधिज्ञानं विना तद्व स्यात् । एव-

(२) ( ) एतच्चिङ्गितः पाठो नास्ति व ।

(१) परिशेषादिति दीधितिकृत दम्भातः पाठः ।

मुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातुमवशिष्यते, उपाध्य-
भाव-व्यवहारस्तु तद्विद्यमपेक्षते दीर्घत्वादि-व्यवहार
इत्यावधि-ज्ञानम् । न चैवं रासम-सम्बन्ध-तुल्य-वक्त्रि-
धूम-सम्बन्ध-ज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् ।
उपाधि-स्मरणे सत्युपाधि-तद्वाग्येतर-सकल-तदुपलब्ध-
क-समवधाने चोपाध्यनुलम्ब-सहितस्य केवलाधिकरण-
ज्ञानस्यानुमिति-हेतुत्वात्, तद्वावहार-हेतुत्वाच्च ।

दीर्घितिः ।

“परिशेषात्” साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्राहकाति-
रिक्तानपेक्ष-यहकत्वात् । उपाध्यभाव-ग्राहकस्यापेक्ष-
णीयत्वादसिद्धिं निरस्यति, “तथा ही” ति । “उपाधि-
स्मरण” इत्यादि । नन्वेवं असन्निक्षिण्यादि-हेतुकानु-
मितिर्न स्यात् उपाधि-योग्यानुपलम्ब-विरहादतः आह
“तद्वावहारेति” तद्वावहारस्य हेतुरेवानुमिति-हेतुः
तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम् । “उपाधि-स्मरण” इत्यादि
तु तत्कारण-प्रदर्शन-परम् । अभावत्वच्च इदमिह
नास्तीति प्रतीति-साक्षिकः स्वरूप-विशेषोऽतिरिक्तः
पदार्थी विन्द्यदेतत् । एवच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधि-
कापेक्षां न वारयाम इति भावः ।

दीर्घिति-प्रकाशः ।

भूयो-दर्शनाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वं यथाश्रुतः परिशेषः, स च सकृदर्शन-ग्राह्यत्व-वादि-मतेऽपि भूयो-दर्शन-विषयत्व-रूप-तद्-ग्राह्यत्व-सम्भवादसिङ्गः, भूयोदर्शनत्वेन भूयो-दर्शन-जन्य-ग्रहाविषय-त्वम् तदग्राह्यत्वं प्रतियोग्यप्रसिद्धादिना दुर्बचमतः परिशेषमाह “साध्य-साधने”ति । यद्यपि साधने उपाध्यभावः साधनसेव तथा च तदग्राहकातिरिक्तानपेक्षेत्येव वक्तुमुचितं तथाप्यनौपाधिक-सम्बन्ध-रूपा व्यासिः पञ्चोऽतएव निरूपाधिक-सम्बन्ध-रूप-व्यासि-त्वैन्-वेति वक्ष्यति । तदग्रहे च साधन-ग्राहकातिरिक्तस्य साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिरतस्तथोक्त-साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्रहत्व-व्यापक-विषयितावच्छिन्न-जन्यता-निरूपित-जनकतानाशयत्वं तदतिरिक्तत्वम् । तदनपेक्ष्य ग्रह-विषयत्वं ताष्ट्रश-जनकतानाशय-निष्ठ जनकता-निरूपित-ग्रह-निष्ठ-तज्जन्य-तायां विषयतयाऽनवच्छेदकत्वे सति ग्रह-विषयत्वं तेन उपाध्य-भावादि-ग्राहकस्यापि समूहालम्बन-रूप-साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्रह-जनकलेऽपि न क्षतिः । एवच्च तत्र प्रयोगो व्यासिः प्राथमिक-साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्रह-विषया साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्राहकातिरिक्तानपेक्ष्य-ग्राह्यत्वात् साध्यादिवदिति । ननु सकृद-दर्शन-ग्राह्यत्व-व्यवस्थापने व्यासि-लक्षणमप्रकृतमत आह “उपाध्य-भावेति” । उपाधि-स्मारण “इत्यादिना” “तद्वयवहार-हेतुत्वा” दित्य-त्वेन सूचनीयार्थं दर्शयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति “नन्वेवमित्यादिना” “एव” सुपाधि-योग्यानुपलब्धेरनुभिति-हेतुत्वे । “असन्निक्षणे” व्यादि-

नाऽतीन्द्रियादि-परिग्रहः । “कारण-प्रदर्शनपर”मिति तथा चोपाधि-स्मरण इत्यादिकं कारण-प्रदर्शन सुखेन कार्यभूतोपाध्य भावत्व-प्रकारक-ज्ञानोपलक्षकमिति भावः । नवनतिरिक्ताभाववादि-मते उपाध्यभावत्वमपि धूमत्वादि-रूपमेव तथा च तत्प्रकारक-ज्ञानस्य हेतुलेऽप्यतिप्रसङ्गस्तदवस्था एवेत्यत आह “अभावत्वच्चे”ति “अव्यदेतदि”ति उपाधिर्नास्तीत्याकारकं विलक्षण-प्रकारता-शालि-ज्ञानं हेतुरतो नोक्त-दोष इति भावः । नन्वेवमाकारके ज्ञाने भूयोदर्शनापेक्षाऽस्येवेत्यत आह “एवच्चे”ति व्यासि-स्वरूप-ज्ञाने अधिकापेक्षा नेति भावः । नैयादिक्कमते व्यासि-स्वरूपस्याव्यभिचारितत्व-घटिततया तदग्रह एव भूयोदर्शनापेक्षणादिति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नन्वेवं प्रथम-दर्शनेन व्यासि-निश्चयाद्विशेष-दर्शने सति रासभादि-संशयवत् तत्पंशयो न स्यादिति चेत्, व्यासि-ज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधिर्भयोपाधित्वेन न ज्ञातः इति शङ्खया गृहीत-व्यासावपि संशयः, अतस्त्व भूयोदर्शनेन उपाधि-निरास-द्वारा व्याप्तभाव-शङ्खापनीयते, यद्वा ज्ञान-प्रमाण्य-संशयाद्वासि-संशयः, यथा घटज्ञान-सामग्रां सत्यां घटज्ञाने सति तत्प्रमाण्य-संशयाहितस्तत्पंशयो न त्वयिमसंशया-

नुरोधेन तब घटज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्पयते, तथै-
हायुपाध्यभावस्य व्याप्तिल्वात् तस्य च केवलाधिकरण-
रूपस्य प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितल्वात्, व्याप्तिग्राहकान्त-
स्याभावाच्च, परिशेषिण सङ्कट्-दर्शनस्य व्याप्तिग्राहक-
त्वात्, तद्विश्वये प्रामाण्य-संशयादेव तत्संशयः । न चैवं
रासमेऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्यादिति वाच्यम् ।
तब व्याप्तिरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात्
क्वचिद्संसर्गाग्रहात् तथा व्यवहारो दोष-माहात्म्यात् ।
न चाचापि तथा, आरोपे सहि निमित्तानुसरणं न तु
निमित्तमस्तौत्यारोप इत्यभ्युपगमात् ।

दौधितिः ।

व्याप्ति-खरूपे संशयाभाव आपद्यते, निरुपाधि-
सम्बन्धरूप-व्याप्तिलेन वा? आद्ये इष्टापत्तिः । द्वितीय-
मपि किमुपाधि-स्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति
वा सम्बन्धग्रहे? आद्ये किं “विद्यमान”इति । तथा च
तदग्रहमाच्च न तु तदभावेनापि ग्रह इति समाना-
कारनिश्चयाभावात्तत्संशयो नानुपपन्न इति भावः ।
द्वितीये “ज्ञान-प्रामाण्ये”ति । “प्रथमे”ति सख्युपाधि-

स्मरणादावित्यादिः । “न चाकापी”ति सर्वच रास-
भादावित्यर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“उपाधि-स्मरणादिकं विने”ति “सम्बन्ध-ग्रह” इत्यत्रात्मेति,
आदिनोपाध्यभावत्प्रकारक-ज्ञान-जनक-यावत्कारण-परिग्रहः ।
“तदग्रहमावम्” उपाध्यग्रहमात्रं मूले च साधारण-धर्मं दर्शना-
दिरूप-संशय-सामग्री-संघटनायेदमुक्तमिति ध्येयम् (१) ।

प्रथम-दर्शने तु उपाध्यभावत्वेन निर्णयो दुर्बृष्ट इत्यतः पूर-
यति “सत्युपाधी”ति । “असंसर्गाग्रहा”दित्युपक्रम-स्वरसाह्रीचष्टि-
“इत्रापीती”ति यद्यपि व्यासि-भ्रमाविषये रासमे एव इदं वक्तु-
मुचितं तथापि यत्र भ्रमस्त्रव सुतरां, अन्यत्रापि भ्रमे आपादनीये
सर्वचैव तदापादियितुमहंमिति भावः । इत्यच्च व्यचिद्रासमे यथा
दोष-माहात्मग्राहग्रवहारो भवति तथा सर्वत्र रासमे स्यादिति
मूलार्थः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

केचिच्चु साधनवन्निष्ठात्यान्ताभावाप्रतियोगि-
साध्य-सामानाधिकरणं साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावा-
प्रतियोगि-साध्यवत्कल्पं वा व्यासिः । तदुभयमपि योग्यं
प्रत्यक्षेण वक्त्रं-धूम-सम्बन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव ।

(१) एतदुक्तमिति बोधमिति ग ।

महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योऽन्याभावो वाऽवगतस्तथ
प्रतियोगी न वक्षिर्न वा वक्षिमान् इत्यनुभवात्,
रासभे तथावगमेऽप्यग्ने स बाध्यत इति तत्र एवं हि
तद्वक्षि-तद्वूमयोरेव व्याप्तिः स्यात्, न तु धूमत्ववक्षि-
त्वावच्छेदेन। न च तदनुमानोपयोगि वक्षित्वं वक्षि-
मत्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातु-
मशक्यमेवेति। मैवं प्रकृत-साध्य-व्यापक-साधना-
व्यापूको वा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्य-सम्ब-
न्धितावच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः, उभयथापि तदभावो
न व्याप्तिः, सिङ्गसिङ्गिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः। किन्तु
यावत् स्वयमिचारि-व्यमिचारि-साध्य-सामानाधिक-
रण्यमनोपाधिकत्वं तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात्।

दीधितिः ।

“अवगत” इति स्वरूप-कथनमावम् । “महानस”
इति अस्मिन् इत्यादिः । महति वायौ योग्यायोग्यो-
ज्ञूत-रूप-सामान्य-तदतोरिव योग्ये वक्ष्मौ तादृश-प्रति-
योगित्व-सामान्य-तदतोरपि अत्यन्तान्योऽन्याभावयो-
र्योग्यत्वादिति भावः । “न प्रतियोगितावच्छेदक”

मिति न धूम-सामान्य-समानाधिकरण-ताटशाभाव-
प्रतियोगिता-सामान्यावच्छेदकमिल्यर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

अवगतत्वस्य विवक्षितत्वेऽसन्निकष्ट-महानस-वृत्तित्वेनाभावा-
यह-दशायां सन्निकष्ट-महानस एवाभावस्यावगतत्वेन महानसे
योऽत्यन्ताभावोऽवगतस्त्वयतियोगित्व-सामान्याभावस्य सुग्रहत्वात्
“अस्मिन्निति पुरणमनुचितमतः चरमोक्तमप्यवगतेति पदं प्रथमतो
व्याचष्टे “अवगत” इति । “खरूपेति” अवगतत्व-ज्ञानस्यानुभिल्य-
जनकत्वादिति भावः । तथा च महानस-सामान्यमादाय ताटशा-
भावो यहौतुमशक्तो महानसात्तरासन्निकर्षादिना योग्यानुपल-
भावावादाह “महाहस इत्यस्मिन्नि”ति तथा चैतन्महानस-वृत्त्यत्य-
त्ताभाव-प्रतियोगित्व-सामान्याभाव एव एतन्महानस-सन्निकर्ष-
काल एव सुग्रह इति भावः । नन्वेतन्महानस-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रति-
योगित्वस्य पिशाचादि-वृत्तेरतिन्द्रीयस्यापि सञ्चात् तत्कार्यं तत्का-
मान्याभावो योग्य इत्यतस्तद्-यीग्यतासुपपादयति “महती”त्वा-
दिना । “योग्ये वङ्गो”विति उद्भूतरूपवति योग्ये वङ्गौ एताटश-
प्रतियोगित्व-सामान्य-सञ्चेनोपलभापादन-सम्भवादिति भावः ।
एतद्धूम-समानाधिकरणभाव-प्रतियोगितानवच्छेदत्वस्य वङ्गि-
त्वादौ सुग्रहत्वादाह “न धूम-सामान्ये”ति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

किञ्च न वस्तुगल्या व्याप्तेज्ज्ञानं हेतुः । किन्तु

व्याप्तिवेन, तच्च उपाध्यभावत्वं, न चीपाधिरज्ञाने
तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषण-ज्ञान-साध्य-
त्वात् विशिष्ट-ज्ञानस्य । न च नियमतः प्रथम-
मुपाधि-धीरक्षिति ।

दीघितिः ।

अथ साधनाव्यापक-व्याप्त्वाभावःसाध्येऽधिकरण-
खरूपमेव एवं साधन-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धे साधनताव-
च्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोपीत्यनुशयानो येन रूपेण
ज्ञाता व्याप्तिरनुभित्यङ्गं तदूप-विशिष्टा न सकृदर्शन-
गम्या सामानाधिकरण्यमाचस्य च तथा भावं न
वारयाम द्रुत्याशयेनाह “किञ्चे”ति । विशेषण-ज्ञान-
साध्यत्वात् तत्सामग्री साध्यत्वाद्वा । “न च”ति, उप-
लक्षणमेतत् उपाधिरयोग्यस्यापि सम्भवात् । उपाधि-
सामान्य-तद्वतो मूर्त्तत्वादि-सामान्य-तद्वतोरिवात्यन्ता-
न्वीन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्य-
त्वात् । न च योग्योपाधि-व्यतिरिक्त-ग्रह एवानुमानाङ्गं
अयोग्योपाधि-ग्रहेषि अनुभिति-प्रसङ्गात् ।

दीघिति-प्रकाशः ।

“साधना-व्यापक-व्याप्त्वाभाव” इति । तद्वाप्त्वं तद्वदन्या-

वृत्तिके सति वृत्तिमत्त्वम्, इत्यच्च साध्यतावच्छेदके ताटश-साधना-व्यापक-व्याप्तयतावच्छेदकत्वाभावः । तेन वज्ञिमान् धूमादि-ल्यादौ साधनाव्यापक-महानसत्त्वं पर्वतत्व-व्याप्तत्वाभाव-कूटस्य प्रत्येकं वज्ञावसत्त्वेऽपि न चतिः । महानसीय-वज्ञित्वस्य व्याप्तयता-वच्छेदकत्वे वज्ञित्वे तदनवच्छेदकत्वमवच्छेदक-लक्षणोक्त-रौत्यो-पपादनीयम् ।

मूलोपदर्शितस्य हिविधीपाधिः प्रथमोपाध्यभाव-घटितमनौ-पाधिकत्वं दर्शयित्वा हितीयोपाध्यभाव-घटितं तद्दर्शयितुं व्याप्ते-हेतु-निष्ठत्वार्थमाह “एवमिति” । “साध्यसम्बन्धे” साध्य-सम्माना-धिकरण्ये, एवच्च व्याप्तेरनौपाधिकत्व-सम्बन्ध-रूपतापि सङ्गच्छते इति भावः । “साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वं” साधनताव-च्छेदकानवच्छेद्यत्वे सति अवच्छेद्यत्वं, तेन वज्ञिमान् धूमादिल्यादौ धूम-निष्ठ-सामानाधिकरण्यावच्छेदक-धूमत्वातिरिक्त-तत्त्वामत्वा-द्यवच्छेद्यत्वेऽपि द्रव्यं रूपादित्वादौ रूपनिष्ठ सामानाधिकर-ण्यस्य रूपत्वातिरिक्त-गुणत्वाद्यवच्छेद्यत्वेऽपि च न चतिः । एतच्च लघु-गुरु-साधारण-स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वं लक्षण-घटकमित्यमिप्रेत्य, इतरथा तु साधन-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धे साधना-व्यापकतावच्छेदक--रूपावच्छेद-सामानाधिकरण्य-व्याप्तत्वाभावो वाच्यः इत्यनुशयान इत्याशयेन आहेत्यन्वयः । “सामानाधिकरण्य-मात्रस्य” श्रीनौपाधिकत्व-विशेषित-सामानाधिकरण्यस्य “तथा-भावः” सक्ताद्दर्शन-गम्यत्वम् । मीमांसकमते विशेषण-धियो विशि-ष्टज्ञानाहेतुत्वात् पूरयति “तत्सामग्री”त्वादि । “एतत्” प्रथम-

सुपाधिधियोऽसत्त्वम् । “उपाधि-सामान्येति” साधनाव्यापकस्या-योग्यस्यापि सत्त्वात्तद्ग्राह्यत्वाभावः साध्ये न योग्य इत्यर्थः । “न च योग्ये”ति, तथा च साधनाव्यापक-महस्तोऽन्त-रूपवत्व-व्याप्यत्वाभाव एवं तथाविध गुणादि-व्याप्यत्वाभाव इति रीत्या तत्त्वत्वमिति भावः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यच्चोक्तं प्रतियोगि-ज्ञानं व्यवहार-हेतुः नाभाव-ज्ञान-इत्यस्तु तावदेवं तथापि तदभावो मा व्यव-हारि उपाध्यभाव-ज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव उपाधि-ज्ञानं विनापि, न चैवम् । वस्तुतस्तु विशेषादर्शने सह-चारादि-साधारण-धर्म-दर्शनाद्वयभिचार-संशयात् प्रथम-दर्शनेन न व्याप्ति-निश्चयः । अथ व्यभिचार-संशयो न व्यभिचार-निश्चय-प्रतिबन्धकः, ग्राह्य-संशयस्य निश्च-याप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा संशयोक्तरं क्वापि निश्चयो न स्यादिति चेत् । न व्यभिचार-संशयः प्रतिबन्धक इति ब्रुमः । किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादि-साधारण-धर्म-दर्शनात् संशयः स्यात्, न तु संशय-साम-ग्रीतो निश्चय इति । किञ्च यज्ञी-सामग्री यत्र प्रतिबन्धिका विशेषादर्शने तत्र तद्वीरपीति व्यभिचार-

दीधितिः ।

“व्यभिचारे”त्वादि, अत प्रत्यक्षे ग्राह्य-संशय-स्थापि प्रतिबन्धकत्वमाटल्य व्यभिचारशङ्कायास्तथात्वाभिधानम् । अन्यथा पुनरसाधारण-तत्त्वारण-मेलकरूपा सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या । विवेचितच्छेदं प्रत्यक्षमणि-दीधितौ, वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्टात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“प्रत्यक्षे” निर्णयात्मक-प्रत्यक्षे (क) । “तथात्वाभिधानं” प्रतिबन्धकत्वाभिधानम् “अन्यथा” ग्राह्य-संशयस्थाप्रतिबन्धकत्वे, “असाधारणे”ति कालादीनां निवेशने प्रयोजनाभावादिति । कोटिस्मृति-विशेषादर्शनादि-रूपाणां तत्त्वासामग्रीणां प्रत्येकं सत्त्वेऽपि निर्णयोत्पादादाह “मेलक” इति । इत्यच्च विशेषादर्शनकोटिस्मृतिविशिष्ट-धर्मिङ्गानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं, वैशिष्ठ्यच्छेदक-कालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमिति भावः ।

ननु व्यभिचार-संशयस्य तत्त्वामग्रा वा अव्यभिचार-यहत्वं न प्रतिबन्धतावच्छेदकं तत्त्वे व्यभिचारसंशयोत्पादात्, नापि निश्चयात्मक-तद्यहत्वं नौलितर-तद्घटत्ववत् निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादत आह “विवेचित”मिति, तथा च निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्वेदमुक्तमिति भावः । उथरिष्टादिति संशयरूपानुमिति-व्यवस्थापनावसर इत्यर्थः ।

(क) संशयानुभित्याद्योः संशयाप्रतिबन्धत्वादाह निर्णयात्मक-प्रत्यक्ष इति ।

दीधितिः ।

अत च यद्यपि साधनगोचर-साध्याभाववद्वृत्तित्व-
ग्रहाभावो हेतुरिति न युक्तं, किवलान्वयिनि ग्राह्या
प्रसिद्धाग्रा ग्रहासिद्धिः । खण्डशः प्रसिद्धाग्रा क्वचित्
ताट्टश-भ्रम-सम्बवेऽपि सर्वत्र तथा भ्रमे मानाभावात् ।
अत एव साध्यतावच्छेदक-गोचर-साधनवन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्व-ग्रहोऽपि प्रख्युक्तः, सकल-
साध्यतावच्छेदके ताट्टश-ग्रहे मानाभावात् । तथापि
साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीय-ताट्टशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य
विषयतयाऽभावस्तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीय-व्यासि-
ग्रहे हेतुः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“ग्राह्याप्रसिद्धाग्रा” ग्राह्यस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धाग्रा ।
ननु साध्याभाववद्वृत्ति-साधनं इत्याकार-ग्रहाभावो हेतुर्व्याच्य-
स्ताट्टश-ग्रहाभावश्च अभावे साध्यप्रतियोगितावरोपेण सुघट एवे-
त्यत आह “खण्डश” इति “सर्वत्र” साधने “तथा भ्रमे” साध्या-
भाववद्वृत्तीत्याकारक-भ्रमे । “अतएवे”त्यस्यार्थं विवरणोति “सक-
लसाध्यतावच्छेदक” इत्यादि । “ताट्टशावच्छेदकत्वे”ति साधन-
वन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेर्यर्थः । ताट्टश-ग्रहस्य विषय-
तया अभावे उक्ते धूमसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छे-

दकं घटत्वं वक्षितव्यं प्रमेयमिति ज्ञान-सत्त्वेऽपि व्याप्ति ग्रहो न स्थात्, विषयतया तदभावस्य वक्षित्वेऽसत्त्वात् । (क) संयोगस्य महानसीय-वक्षित्वादिनेव विषयताया अपि विशेष-रूपेण (ख) प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धत्वं निष्ठते इत्याशयादाह “तद्विषयत्वाभाव इति” ताटशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य ताटशावच्छेदकत्व-प्रकारता-निरूपित-विशेषत्वाभाव इत्यर्थः ।

दीधितिः ।

वस्तुतो व्याप्तिः साध्य-साधनमेह-भिन्नतया विशेषेव कार्यकारण-भावः । तथा च यत् साधनं साध्याभाववद्वृत्तिं साध्यतावच्छेदकं साधनवद्विष्टाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचार-ज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथायर्थं (१) तदभावः पुरुष-निष्ठो व्याप्ति-ग्रहे हेतुः । अत एवैकविध-व्यभिचार-ज्ञान-विरहे-जन्यविध-व्यभिचार-ग्रहाद्वाप्ति-धी-विरोधः । एवत्त्वं

(१) यथायोगमिति क्वचित्यः उत्तमता स एव भवानन्दसम्मत इति प्रतिभाति ।

(क) न तु ताटशानवच्छेदकत्वं प्रकारतानिरूपित-विशेषतासम्बन्धेन तत्पुरुषीय-ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति ताटशावच्छेदकत्व-प्रकारतानिरूपित-विशेषतासम्बन्ध-वच्छिन्नं प्रतियोगिताकं तत्पुरुषीय-ज्ञानाभावत्वेन हेतुर्वे नोक्तदेष्यः । न चैवं साध्यतावच्छेदत्वाद्युक्तिरफलेति वाच्यम् । एतादृश-सम्बन्धलाभायैव तदत्तोरतं आह “संयोगस्य”त्वादि ।

(ख) उक्तविशेषत्वात्वादिनेतर्थः ।

क्वचिद्गमिचार-ज्ञानस्याप्रसिद्धगा तदभावस्याहेतुत्वेऽपि
न कृतिः । प्रसिद्धायाः साधनविनिष्ठाभाव-प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वादि-बुद्धेः, समान-विषयतया तदभाव-
बोध-विरोधित्वानुरोधेन तु तथात्व-कल्पनं न वयं
वारयामः, यदि तत् तत्त्वकारकादि-निवेशेन विशेषे न
पर्यवस्थेदिति दिक् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

तत्पुरुषीयत्वादि-प्रवेशेऽनन्तकार्य-कारण-भाव-प्रसङ्गात् (क)
वक्ष्यमाणास्त्ररसाच्चाह “वस्तुत” इति “यथायोग”मिति । यत्कैक-
विध-व्यभिचार-ज्ञानं तत्र तदभाव एव, यत्तानेकविधं व्यभिचार-
ज्ञानं तत्र तावदभाव एव हेतुरित्यर्थः । “पुरुषनिष्ठ” इति, सामाना-
धिकरण्य प्रत्यासत्या हेतुता ग्राह्येति भावः । “अतएव” नाना-
विध-व्यभिचारयहाभाव-कूटस्य हेतुत्वादेव । “एवञ्च” विशेष्य
कार्यकारणभावावश्यकत्वे च (ख) । पूर्वकत्पेऽस्त्ररमण्याह, “प्रसि-
द्धाया” इत्यादिना । “प्रसिद्धायाः” ताटशानवच्छेदकत्व-ग्रहे जन-

(क) ननु वस्तुत इत्यादिवक्ष्यमाणकल्पे विशेष्यभेदेन कार्यकारणभावभेदात्त-
त्तच्छुरुषस्यापि कुलचित् विशेष्यतया पुरुषभेदेनानन्तकार्यकारणभाव-प्रसङ्गस्तुल्यः,
पुरुषातिरिक्तविशेष्यभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनागौरवं कार्यतावच्छेदकादि-
गौरवं पुनरस्तिरिक्तं अत आह “वक्ष्यमाणे”ति । “प्रसिद्धाया” इत्यादिना वक्ष्य-
माणेत्यर्थः ।

(ख) यत्र व्यभिचारयहो न प्रसिद्धस्व उहचारदर्शनमालं व्याप्तिपाहक-
मितिभावः ।

नीये प्रतियोगि-ज्ञान-मुद्रयाऽवश्यं प्रसिद्धाया, प्रतियोगितावच्छेद-कल्पादीत्यादिना साध्ये साधनविज्ञान्योऽन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकल्प-बुद्धि(१)-संग्रहः ।

ननु घटत्वादौ ताटशावच्छेदकल्प-यहस्य प्रतियोगि-ज्ञानत्वेनापेक्षितस्य वक्त्रित्वादौ तदभाव ग्रहे अप्रतिवन्धकत्वात् तद्विषयत्वाभावस्य हेतुत्वे किं मानमत आह “समानेति” घटत्वादौ (क) प्रतियोगितानवच्छेदकल्प-ग्रहे ताटशावच्छेदकल्प-यहस्य समान-विषयतया प्रतिवन्धकत्व-कल्पनादिति भावः । “तथात्वकल्पनं” तत्पुरुषीय-ताटशावच्छेदकल्प-ग्रह विषयत्वाभावस्य हेतुत्वं कल्पनं, “तत्त्वयक्त्रारादौ”ति । “तत्” तथा कल्पनं, “तवकारो”ऽवच्छेदकल्प-बुद्धि-प्रकारः, आदिना धर्मितावच्छेदक-परिग्रहः । तथा कल्पनं यदि विशेषे न पर्यवस्थेदित्यन्वयः । धूमजनकतावच्छेदक-तेजो-वृत्तिजातित्वादिना-वक्त्रित्वे ताटशावच्छेदकल्प-ग्रहेऽपि वक्त्रित्वत्व-रूपेण तदभाव-ग्रहात् वक्त्रित्वेन यत्ताटशावच्छेदकल्प-ग्रहुत्सुद्धिविषयत्वाभावस्य हेतुताया विशेषविश्वान्तत्वेनासार्वत्रिकल्पमिति भावः ।

(१) बुद्धोत्तिनास्ति च ।

(क) घटत्वादौ ताटशावच्छेदकल्प यहे ताटशानवच्छेदकल्प-यहे न भवतीत्यत-स्तवप्रतिवन्धकत्वे कल्पनोये सामान्यतो विषयता-सम्बन्धेन ताटशावच्छेदकत्वाभाव-यहं प्रति तेन सम्बन्धेन ताटशावच्छेदकल्प-प्रहृत्वेन प्रतिवन्धकतो कल्पत इति तत्त्वापि प्रतिवन्धकतावच्छेदकाङ्क्षान्तेत्यर्थः ।

दीधितिः ।

व्यासिश्च धूमादि-व्यापक-वक्षि-समानाधिकरण-
वृत्ति-धूमत्वादिकं ताटुश-सामानाधिकरणयमावस्था
रासभादि-साधारणत्वात् । अत च व्यापकत्वांश-ग्रहे
व्यभिचाराग्रहः, समानाधिकरण-वृत्तित्वांश-ग्रहे च
तद्विशेषणतया सामानाधिकरणस्य ग्रहो हेतुरिति
वक्तव्यम् । साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूपवत्त्व-लक्षण-
व्यासि-ग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरित्यपि
कश्चित् । (१)

दीधिति-प्रकाशः ।

व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचार-ग्रहाभावस्था सामानाधिकरणांशे-
च विशेषण-ज्ञान-सुद्रया सहचार-ज्ञानस्य हेतुलं दर्शयितुं व्यासि-
स्वरूपं दर्शयति — “व्यासिश्च”ति । “केचिं”दिवस्वरसः, तद्वैजन्तु
ताटुश-व्यासि ग्रहे व्यभिचार-ग्रहस्य ग्राहाभावानवगाहिलेनाविरो-
धात् तदभाव-हेतुल्योपदर्शन-विरोध इति ।

दीधितिः ।

यत्तु, विसुद्धे सहचार-भमेण व्यापकत्व-भमात्
सामान्यत एव सहचार-ज्ञानं हेतुरिति तत्र असिद्ध-

(१) केचिदिति भवानन्दसम्मतः पाठः ।

त्वात्, विरुद्धेऽपि व्यापकत्व-सामानाधिकरण्योग्राहक-
सामग्री-क्रम-यौगपद्याधीनं ग्रहण-क्रम-यौगपद्यं न तु
मिथः कार्य्य-कारण-भाव इति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

“विरुद्ध” इति, न च विरुद्धादि-साधारणस्य सहचार-ज्ञानत्वस्यैक-
स्याभावात् वक्षि-धूमयोः सहचार-ज्ञानस्य तद्गापकत्व-ग्रह-हेतुल्ये
युक्तिनैक्तिवेति वाच्यम् वक्षिविरुद्धे वक्षिसहचार-भ्रमस्य वक्षि-
व्याघृत्वभ्रमं प्रति धूमविरुद्धे च धूमसहचार-भ्रमस्य धूम-व्यापकत्व-
भ्रमं प्रति हेतुल-इयदर्शनाहक्षि-धूमयोरपि व्याघृत्वापक-भाव-ग्रहे
तथा कल्पनमिति भावः । “सामान्यत एवे” ति, भ्रम-प्रमा साधा-
रण-व्यापकत्व-प्रत्यक्त्वावच्छिन्नं प्रति ताटश-सहचार-ज्ञानत्वेन
हेतुल्ये, यद्विशेषयोरिति न्यायात् इत्यर्थः । “असिद्धत्वादिति”
विरुद्धे सहचारभ्रमे व्यापकत्व-भ्रमस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । असिद्धं
द्विवणोति “विरुद्धेऽपी” ल्यादिना, “ग्राहकसामग्रीक्रमयौगपद्ये” ति
ग्राहक सामग्री-क्रमाधीनोग्रहस्य क्रमः, तद्यौगपद्याधीनञ्च
यौगपद्यमित्यर्थः । “न तु मिथ” इति, अन्यथा क्वचिद्गापकत्व-ग्रहो-
त्तरमपि सामानाधिकरण्य-ग्रह-दर्शनात्, सामानाधिकरण्य-
ग्रहेऽपि व्यापकत्व-ग्रहो हेतुरिति किं न स्यादिति भावः ।

दीधितिः ।

इदं पुनरिहाबधेयम् । यथा विद्यमानमपि वक्षिल्ये

व्यवहित-विप्रकृष्ट-रासभादि-देश-निष्ठाभाव-प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं न गृह्णते । अभावदेश-विप्रकर्षादिना
ग्राहकाभावात् । तथा धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रह-सम्भवात् । नानुपलब्धेः प्रति-
योगि-सत्त्व-विरोधित्वादि-लक्षणा योग्यतेति न तत्-
सामान्याभावो लोकिक-प्रत्यक्ष-गम्यः, परन्तु कथञ्चित्
विरोध-स्फुरणादिवशाङ्कूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठा-
त्वन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो वज्ञित्वाद्बु-
पनय मर्यादया गृह्णते । अत एवानुमानादिनौ व्यभि-
चार-ग्रहेऽपि न व्याप्तिधीः, निर्णयात्मनि साधारणे वा
दोष-विशेषाजन्योपनीत-भाने संशयादि-साधारणस्य
निश्चयात्मनो वा विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धक-
त्वात् । तत्तद्वूमादौ देशान्तर-वृत्तित्व-सम्भावना-विर-
हादि-वशात् गृह्णमाणो वज्ञग्राद्यभाववदृत्तित्वाभावो
धूमत्वाद्यवच्छेदेन गृह्णते लाघवादित्यपि वदन्ति ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां हीधितौ
‘अनुमानखण्डे व्याप्तिग्रहोपाय-प्रकरणं

समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

व्यापकत्वांशे लौकिकप्रत्यक्षासम्बवम् व्युत्पादयनानुमानिक-
व्यभिचार-वियोऽपि विरोधित्वं व्यवस्थापयितुमाह, “इदं पुन्”-
रिति । “व्यवहिते”ति व्यवहितो विप्रक्षष्टो वा यो रासभादि-
देशस्त्रिष्ठेत्यर्थः । व्यवधानं मध्यवर्त्ति-भित्त्यादि-सम्बन्धः । “विप्र-
क्षष्टो” विदूरवर्त्ती (१) तत्रेन्द्रिय-सन्निकर्षेऽपि दूरत्व-दोषादेवा-
ग्रह इति भावः । “प्रतियोगिसत्त्व-विरोधित्वं” प्रतियोगि-
सत्त्वापादित-प्रतियोगिकत्वं, आदिना प्रतियोगि-तद्वाप्येतर-
यावदुपलभक-समवधानरूप-योग्यता-परिग्रहः ।

“(क)कथञ्चिद्विरोधे”ति, धूमवति धूमभावस्येव धूमत्वे धूमव-
न्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्थापि विरोधेन शङ्खानास्यद-
त्वादित्यर्थः । वस्तुगत्या विरोध-स्फुरणस्य विशेषण-दर्शनतया व्यभि-
चारशङ्खा-प्रतिबन्धकत्वेन तत्राप्युपनयवशादेव तदभावो भासत
इति “कथञ्चि”दिव्युक्तम् । “अतएव” ताटशावच्छेदकत्वाभाव-
ग्रहस्य तदंशे अलौकिक-प्रत्यक्षत्वादेव ।

“निर्णयात्मनी”ति, निर्णयात्मनि दोषविशेषाजन्मोपनीत-भाने
संशयादि-साधारणस्य विपरीत-ज्ञानमात्रस्य, संशय-निर्णयसाधारणे
वा दोष-विशेषाजन्मोपनीत-ज्ञाने निश्चयात्मनोऽपि विपरीतज्ञान-
मात्रस्य विरोधित्वादित्यन्यः । संशयानन्तरमपि संशयादाह

(१) विप्रकर्षेविदूरवर्त्तित्वमिति ष ।

“निर्णयात्मनी”ति । आनुमाणिक-तदभावनिर्णयेऽपि दोष-
विशेषेण पित्तादिना लौकिक-सन्निकर्षेण वा ज्ञानदर्शनादाह—
“दोष विशेषाजन्ये”ल्यादि । उपनीत-भान-शब्देन लौकिक-सन्नि-
कर्षोजन्यत्वं लब्धं, तथा च दोषविशेषाजन्य-लौकिकसन्निकर्षो-
जन्य-ताट्टशज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं, तेन सामान्यलक्षणादि-
जन्य-ज्ञानस्यापि संग्रह, अत्राद्ये विशेषदर्शनसुत्तेजकं, तेन
संशये सति विशेषदर्शनात्ताट्टशनिर्णयो नातुपपनः । न चैवं
विशेषदर्शने सति बाधनिश्चयेऽप्यनुमितिः सादिति वाच्यम् ।
बाधनिश्चये संशयानुत्पादेन बाधनिश्चयत्वेनापि पृथक् प्रतिबन्धक-
त्वात् । अतएव हितीय-प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे मुथम-
प्रतिबन्धकतायां मानाभाव इत्यनुशयात् “साधारणे”ल्युक्तम् ।
अधिकञ्च शब्दालोकसारमञ्चुर्थां प्रकाशितमस्माभिः । मात्र-
पदं कृत्त्वार्थकं तेनानुमानिकादि-विपरीतज्ञानस्यापि संग्रहः ।
वज्ञभार्ववद्वृत्तिलरूपव्याप्तेलौकिक-प्रत्यक्षं व्यवस्थापयति “तत्त-
झूमादा”विति । धूमत्वावच्छिन्ने वज्ञभाववद्वृत्तिल-सत्त्वेऽपि
नियमतो धूमान्तरासन्निकर्षेणैवोपलभापाद्वासनभवात् तत्तद-
भाव-प्रत्यक्षं न घटत इति । यथा वज्ञसामानाधिकरण-तद्रासमे
कालान्तर देशान्तर-वृत्तिल-सभावना-वशात्तदभावो न गट्ठते
तथा च तद्वैपील्यत उक्तं “देशान्तरे”ल्यादि । वसुतसु तद्वैप्य-
कदापि देशान्तरावृत्तिलाद्योग्यानुपलभिरप्रत्यूहैवेति भावः ।

“लाघवादिति” प्रसिद्धूमे वज्ञसम्बन्धावगमात् वज्ञभाव-
वद्वृत्ति-धूमान्तरकत्वने गौरवात् क्लसमेव लाघवम् ।

यद्यस्मिंतावच्छेदक-विशिष्टे प्रतियोगि-सत्त्वेनोपलभ्यापादनं
तद्वर्त्तितावच्छेदकावच्छेदेनैव तदभावोऽध्यक्षः । अन्यथा महति
वायौ रूपस्योपलभ्यापादनेन वायुत्वावच्छेदेनापि रूपाभावोऽध्यक्षः
स्यात् । तथा चोक्त-युक्त्यापि (क) धूमत्वावच्छेदेन (ख) तदभावस्य
लौकिक-प्रत्यक्षं न सम्भवतीत्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः ।

इति श्रीमद्-भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे व्याख्या-यहोपाय-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता ।

(क) लाघवरूपयुक्त्यापीत्यर्थः ।

(ख) तदवच्छिन्नं लिङ्गकाद्युपयोगितदवच्छिन्नव्याप्तिज्ञानस्यैव प्रकृतोप-
योगित्वमित्याशयः ।